

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA
OSMANLI DEVLETİ
TEKSTİL FABRİKALARI İŞÇİLERİNİN
ÜCRETLERİ VE YAŞAM STANDARTLARI

Tamer GÜVEN
2502160471

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Ömer KARAOĞLU

İSTANBUL - 2021

ÖZ

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI DEVLETİ TEKSTİL FABRİKALARI İŞÇİLERİNİN ÜCRETLERİ VE YAŞAM STANDARTLARI TAMER GÜVEN

Osmanlı ücret tarihini konu edinen çalışmalarda sanayi ücretleri ihmal edilmiş bir alan olarak kalmıştır. Tanzimat'tan sonra kurulup devletin tekstil ihtiyacını karşılayan fabrikalarda çalışan işçilerinin ücretlerini, 1848-1899 aralığında inceleyen bu çalışma söz konusu boşluğu doldurmaya katkı sağlamayı hedeflemektedir. Bu sebeple tekstil fabrikaları için tutulan ücret defterleri Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden temin edilmiş ve bu defterlerden ücret serileri oluşturulmaya çalışılmıştır. Hem yevmiyeler hem de aylık ücretler için iki farklı ücret serileri oluşturulduğundan işçilerin aylık çalışma tempoları da gözlemlenebilmiştir. Çalışma tekstil sanayisi sektöründeki ücretlerin seviyesini tespit etmiş ve bu bulguları diğer sektörlerle karşılaştırmıştır. Ücretlerin yanı sıra, fabrikadan işçilere ve ailelerine sunulan; eğitim, sağlık ve emeklilik gibi sosyal yardımlar, işçilerin yaşam standartları açısından hayati öneme sahip olduğundan çalışmanın odaklandığı konular arasında yer almıştır.

Hereke Fabrikası 1848-1899 aralığı ile, arşiv kaynaklarının elverdiği ölçüde en uzun ücret serisini sağlamış ancak diğer fabrikalar aynı uzunlukta veri sunamamıştır. Elde edilen verilere göre 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, işçilerin aylık reel ücretleri, ayda çalışılan gün sayılarındaki artışın da yardımıyla günlük reel ücretlere göre daha fazla artmıştır. Bu artışlar o kadar azdır ki ücretlerin dönem boyunca durağan kaldığı söylenebilir. Fakat aynı dönemde, inşaat ve tarım işçileri ücretlerinde önemli reel kazanımlar sağlamışlardır. Görünüşe göre 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca sanayi işçilerinin ücretleri inşaat ve tarım işçileri ücretlerinden negatif ayrılmıştır. Bu sonuca, Baltalimanı Antlaşması sonrası giderek artan ucuz İngiliz pamuklu tekstil ürünleri ihracatının sebep olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşçi Ücretleri, Tarihsel Ücretler, Yaşam Standartları, Osmanlı Sanayileşmesi, Tekstil Fabrikaları.

ABSTRACT

WAGES AND LIVING STANDARDS OF THE OTTOMAN STATE'S TEXTILE FACTORIES' WORKERS IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

TAMER GÜVEN

Industrial wages are a neglected area in Ottoman wage history studies. This study examining workers' wages between 1848-1899 in the factories established after Tanzimat to meet the state's textile products needs aims to contribute to filling this gap. Therefore, I obtained wage ledgers kept for textile factories from the Presidency Ottoman Archives and tried to construct wage series from these ledgers. Since I create two distinctive wage series daily and monthly, workers' monthly working tempo could also be observed. The study determined the level of wages in the textile industry sector and compared these findings with other sectors. Besides the wages, as it is crucial in terms of workers' living conditions, the social benefits such as education, health, and retirement, provided by the factories to the workers and their families are among the focuses of the study.

Hereke Factory provided the longest wage series, to the extent that archive sources allow between 1848-1899; however, the other factories were insufficient to provide the same data length. According to the available data, workers' monthly real wages increased more than daily real wages with the help of rising in the number of days worked per month during the second half of the nineteenth century. These changes are so few that it can be said that wages had remained stagnant during the period. However, construction and agricultural workers made remarkable gains in their real wages in the same period. Apparently, industrial workers' wages diverged negatively from construction and agricultural workers' wages during the second half of the 19th century. This result is thought to be caused by the growing increase in cheap British cotton textile products exports after the Baltalimanı Treaty.

Keywords: Worker Wages, Historical Wages, Living Standards, Ottoman Industrialization, Textile Factories.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin, çoğunlukla kendi ihtiyaçlarını karşılamak için 19. yüzyılın ortalarında kurmuş olduğu tekstil fabrikaları işçilerinin ücretlerini tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu fabrikalar arasındaki ücret farklılıkları, ücretlerin 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca reel karşılıkları, Osmanlı tekstil işçilerinin diğer sektör işçilerine göre durumu ve bu işçilerin yaşam standartlarının belirlenmesinde önemli olan ücret dışı diğer edinimler de çalışmanın odaklandığı temel konulardır. Bu konular üzerine bulgular elde etmek amacıyla fabrikalar için tutulmuş olan defterler ve yazışmalar gibi arşiv kayıtları temel kaynaklar olarak kullanılmıştır. Bu vesile ile Osmanlı ücret tarihinde henüz değinilmemiş olan sanayi ücretlerine ilk katkının yapılması amaçlanmıştır. Elde edilen bulgulara göre 19. yüzyılın ikinci yarısında işçilerin günlük ücretlerinin reel olarak kazanç sağlayamadığı, aylık ücretlerinin ise ancak çalışma sürelerinin artışı pahasına çok az yükseldiği gözlemlenmiştir.

Bu çalışmanın tamamlanma sürecinde her daim desteğini hissettiğim, bilhassa il dışından doktora yapmanın güçlüklerini hissettirmemek adına tüm süreci kolaylaştırıp zorlaştırmayan ve katkılarını esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. Ömer KARAOĞLU'na ne kadar teşekkür etsem azdır. Sundukları katkı, teşvik ve eleştirilerinden dolayı değerli hocalarım Prof. Dr. Kaya BAYRAKTAR ve Doç. Dr. Yakup AKKUŞ'a, tez konusunun belirlenmesinde yaptığı yardımlardan dolayı ise Doç. Dr. Kadir YILDIRIM'a ayrıca teşekkür ederim. Elde ettiğim bulguları yorumlamada değerli fikirlerini paylaşan Prof. Dr. Şevket PAMUK'a ve Prof. Dr. Peter SCHOLLIERS'e teşekkür borçluyum. Arşiv kaynaklarının okunmasında her daim katkısı olan Doç. Dr. Levent DÜZCÜ'ye de teşekkür borçluyum. Tez çalışmam süresince istatistiksel bulgular elde etmede değerli görüşlerini paylaşan Dr. Öğr. Üyesi Caner ÖZDEMİR'e, Arş. Gör. Dr. Uğur URSAVAŞ'a ve Arş. Gör. Ahmet KONCAK'a teşekkür ederim. Kaynak erişimi büyükşehirler dışında tez yazmaya çalışan bütün öğrencilerin temel sorunlarından biridir. Bu konudaki eksikimi bir nebze de olsa tamamlamak adına Ankara'dan Bolu'ya her gelişinde bana sırtında kitap taşıyan kardeşim Ömer'e, belki de asla ulaşamayacağım bir kitabın fotoğraflarını yollayan National Art Library kütüphanecisi Jennifer REEVES'e ve

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde özellikle de genç araştırmacılara adeta bir anne şefkati ile yardım eden Ayten ARDEL'e müteşekkirim. Tez süresi boyunca mesaimi paylaştığım ve fikirlerinden faydalandığım Dr. Öğr. Üyesi Kadir AYYILDIRIM'a da teşekkür borçluyum. Doktora eğitimim boyunca 2228-B Yüksek Lisans Öğrencileri için Doktora Burs Programı ile desteğini gördüğüm TÜBİTAK'a da teşekkür ederim. Uzun ve sancılı bir süreç olarak geçen doktora eğitimim boyunca her daim yanımda olan kıymetli eşim Gülden'e şükranlarımı sunar, bu süreçte neredeyse hiç ihmal etmediğim oğlum Salih'ten ise, aklı erdiğinde bir teşekkür beklerim.

Tamer GÜVEN

BOLU, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
TABLolar LİSTESİ.....	VIII
GRAFİKLER LİSTESİ.....	X
EKLER LİSTESİ.....	XIII
KISALTMALAR	XIV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SANAYİSİNİN VE İŞGÜCÜNÜN GENEL YAPISI

1.1. Osmanlı Sanayi Sektörü.....	11
1.1.1. Osmanlı Klasik, Merkezi ve Askeri Sanayi	15
1.1.1.1. Tersane-i Amire	17
1.1.1.2. Tophane-i Amire.....	21
1.1.1.3. Baruthane-i Amire	27
1.1.1.4. Darphane-i Amire	30
1.1.2. Esnaf ve Lonca İmalatı	33
1.1.3. Kırsal Sanayi.....	43
1.1.4. Fabrika Usulü Sanayi.....	50
1.2. Osmanlı’da İşgücünün Genel Yapısı ve Tarihsel Gelişimi.....	61

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TEKSTİL SANAYİSİNDE NOMİNAL İŞÇİ ÜCRETLERİ

2.1. Ücret Türleri ve Ücret Defterleri.....	74
2.1.1. Ücret Nedir?.....	74
2.1.2. Ücret Sistemleri	75
2.1.3. Ücret ile İlgili Diğer Kavramlar: Yevmiye ve Maaş	76
2.1.4. Ücret Defterleri.....	78
2.1.4.1. Defterlerin Fiziksel Durumları.....	79
2.1.4.2. Fabrikalara Göre Benzerlikleri ve Farklılıkları	80
2.1.4.3. Defterlerin Sundukları	81
2.2. Hereke Fabrikası	82
2.2.1. Fabrika Giderleri İçinde Ücretlerin Durumu.....	85
2.2.2. Hereke Fabrikası’nda İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları.....	90
2.2.3. Hereke Fabrikası’nda Ücretler	108
2.2.3.1. Hereke Fabrikası’nda Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri.....	112
2.2.3.2. Hereke Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanların Ücretleri	117

2.2.3.3. Maaşlılar Haricinde İşçi Ücretleri.....	120
2.2.3.4. Düşük Ücretle Çalışan İşçiler Haricinde Ücretler	121
2.3. Veliefendi Basma Fabrikası	128
2.3.1. Fabrika Giderleri İçinde Ücretlerin Durumu.....	130
2.3.2. Veliefendi Fabrikası'nda İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları.....	131
2.3.3. Veliefendi Fabrikası'nda Ücretler	133
2.3.3.1. Veliefendi Fabrikası'nda Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri	136
2.3.3.2. Veliefendi Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanların Ücretleri.....	137
2.3.3.3. Maaşlılar Haricinde İşçi Ücretleri.....	138
2.4. Bursa İpek Fabrikası	142
2.4.1. Fabrika Giderleri İçinde Ücretlerin Durumu.....	146
2.4.2. Bursa İpek Fabrikası'nda Ücretler	147
2.4.2.1. Bursa İpek Fabrikası'nda Ortalama ve Medyan Ücretler	150
2.4.2.2. Bursa İpek Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanların Ücretleri	151
2.4.2.3. Maaşlılar Haricinde İşçi Ücretleri.....	152
2.5. İzmit Çuha Fabrikası	153
2.5.1. İzmit Çuha Fabrikası'nda Ücretler ve İşçilerin Dağılımları.....	155

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI TEKSTİL SANAYİSİNDE REEL İŞÇİ ÜCRETLERİ

3.1. Nominal Ücretlerin Reel Hale Getirilmesi.....	157
3.1.1. Hereke Fabrikası'nda Reel Ücretler	160
3.1.2. Veliefendi Basma Fabrikası'nda Reel Ücretler.....	163
3.1.3. Bursa İpek Fabrikası'nda Reel Ücretler	165
3.1.4. Fabrikaların Karşılaştırılması	167
3.1.5. Bütünleşik Bir Ücret Serisi Elde Etme Denemesi.....	170
3.2. Fabrika İşçileri Ücretlerinin Diğer Sektörler ile Karşılaştırılması.....	175
3.3. İngiltere'de Sektörler Arası Ücretler.....	187
3.4. Osmanlı ve İngiliz Ücretlerinin Kıyaslanması.....	200

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İŞÇİLERE İÇİN YAPILAN SOSYAL YARDIMLAR

4.1. Sağlık Yardımları	206
4.2. Eğitim Yardımları	209
4.3. Sosyal Yardımlar.....	214
4.4. Çalışanların Taltifi	217
4.5. İşçilerin Emeklilikleri ve Tekaüt Sandıkları	221
4.6. Ücret ve Maaşlarda Değişimler.....	235

SONUÇ.....	241
KAYNAKÇA	247
EKLER.....	284
ÖZGEÇMİŞ.....	288

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: Osmanlı Tophanesinin Yıllara Göre Döktüğü Topların Adedi	25
Tablo 1.2: İşgücünün ve Ürünlerinin Sosyal Dağılımı	62
Tablo 2.1: 1848 Yılı Hereke Fabrikası Mal Mevcudu	87
Tablo 2.2: Hereke Fabrikası'nda Ücretlerin Tüm Değişken Maliyetler İçindeki Yeri.....	88
Tablo 2.3: 1865 ve 1866 Yılları için Aylık Değişken Ücretler	89
Tablo 2.4: 1848-1858 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları	94
Tablo 2.5: 1858-1863 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları	96
Tablo 2.6: 1864-1867 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları	98
Tablo 2.7: 1875-1878 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları	100
Tablo 2.8: 1884-1885 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları	101
Tablo 2.9: 1890-1892 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları	102
Tablo 2.10: 1893-1894 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları	104
Tablo 2.11: 1897-1898 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları	105
Tablo 2.12: 1899 Yılı için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları.....	106
Tablo 2.13: Halıhanede Çalışan İşçilerin Ücretlerinin Analizi	121
Tablo 2.14: Yevmiyeli Halıhanede İşçilerin Yevmiyeleri ve Çalıştıkları Gün Sayıları	122
Tablo 2.15: Hereke Fabrikası'nda Yıllara Göre Nominal Yevmiyeler (kuruş)	128
Tablo 2.16: Veliefendi Basma Fabrikası'nda Ücretlerin Toplam Değişken Maliyetler İçindeki Yeri.....	130
Tablo 2.17: Veliefendi Fabrikası'nda 1875 Haziran Ayında İşçilerin Dağılımı ve Üstlendikleri Görevler.....	132
Tablo 2.18: Veliefendi Basma Fabrikası'nda Çulhacı İşçilerin Ücret Sistemlerinin Karşılaştırılması	138
Tablo 2.19: Veliefendi Fabrikası'nda Nominal Yevmiyeler (kuruş).....	142
Tablo 2.20: Bazı Yıl ve Aylara Göre Bursa İpek Fabrikası'ndaki İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları	145
Tablo 2.21: Bursa İpek Fabrikası'nda Ücretlerin Toplam Değişken Maliyetler İçindeki Yeri.....	146
Tablo 2.22: İzmit Çuha Fabrikası İşçilerinin İş Bölümleri ve Uzmanlıkları	156
Tablo 3.1: Fabrikalarda Aylık, Günlük Ücretler ve Çalışma Sürelerinin Yıllık Değişimleri.....	168

Tablo 3.2: 1854 Yılı İzmit Çuha Fabrikası Ortalama Yevmiyelerinin Diğer Fabrikalar ile Karşılaştırılması (kuruş)	170
Tablo 3.3: Farklı Sektörlerde 19. yüzyılın İkinci Yarısında Reel Ücretlerin Yıllık Artışları (%)	178
Tablo 3.4: 1868'de Veliefendi'de İnşaat ve Tamiratlarda Çalışan İşçilerin Yevmiyeleri (kuruş)	185
Tablo 3.5: İşçi Ücretlerinin Kölelerin Gelirlerine Oranı	186
Tablo 4.1: 1895-1903 Arasında Tekait Sandığı Gelir ve Giderleri (kuruş)	227

GRAFİKLER LİSTESİ

Grafik 2.1: Hereke Fabrikası için Yıllara Göre Veriler	109
Grafik 2.2: Hereke Fabrikası'nda Yıllara Göre Toplam Ücretler (kuruş)	110
Grafik 2.3: Hereke Fabrikası'nda Yıllara Göre Toplam Çalışan Sayısı	111
Grafik 2.4: Hereke Fabrikası'nda Toplam Ücretler ve Toplam İşçi Sayılarının Yıllara Göre Dağılımları	111
Grafik 2.5: Hereke Fabrikası'nda Tüm Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri (kuruş)	113
Grafik 2.6: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Tüm Çalışanların Histogramı (kuruş)	114
Grafik 2.7: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Memurların Histogramı (kuruş)	115
Grafik 2.8: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Maaşlı Çalışanların Histogramı (kuruş)	115
Grafik 2.9: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Yevmiye ile Çalışan İşçilerin Histogramı (kuruş)	115
Grafik 2.10: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Parça Başı Çalışan İşçilerin Histogramı (kuruş)	116
Grafik 2.11: Hereke Fabrikası 1861 Yılı Haziran Ayı Tüm Çalışanların Histogramı (kuruş)	116
Grafik 2.12: Hereke Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanları Medyan Ücretlerinin Yıllara Göre Karşılaştırılması (kuruş)	117
Grafik 2.13: Hereke Fabrikası'nda Maaşlılar Haricinde İşçilerin Yıllara Göre Medyan Ücretleri (kuruş)	120
Grafik 2.14: Hereke Fabrikası'nda Maaşlı ve Düşük Ücretli İşçiler Haricinde Çalışan Tüm İşçilerin Yıllara Göre Aylık Medyan Ücretleri (kuruş)	123
Grafik 2.15: Grafik 2.14'ün 10 Yıllık Aralıklarla Hareketli Ortalaması (kuruş) .	124
Grafik 2.16: Hereke Fabrikası Yevmiyeli İşçilerinin Yıllara Göre Aylık Medyan Ücretleri (kuruş)	124
Grafik 2.17: Hereke Fabrikası'nda Değişik Kategorilerde Çalışan İşçilerin Aylık Medyan Ücretlerinin Karşılaştırılması (kuruş)	125
Grafik 2.18: Hereke Fabrikası Yevmiyeli İşçilerinin Yevmiyeleri ve Ayda Ortalama Çalıştıkları Süreler.....	126
Grafik 2.19: Veliefendi Basma Fabrikası için Yıllara Göre Veriler.....	133
Grafik 2.20: Veliefendi Fabrikası'nda Yıllara Göre Toplam Ücretler (kuruş)....	135
Grafik 2.21: Veliefendi Fabrikası'nda Yıllara Göre Toplam Çalışan Sayısı.....	135

Grafik 2.22: Veliefendi Fabrikası'nda Toplam Ücretler ve Toplam İşçi Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı	136
Grafik 2.23: Veliefendi Fabrikası'nda Tüm Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri (kuruş)	136
Grafik 2.24: Veliefendi Fabrikası 1870 Yılı Haziran Ayına Ait Histogram (kuruş)	137
Grafik 2.25: Veliefendi Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanların Medyan Ücretlerinin Karşılaştırılması (kuruş)	138
Grafik 2.26: Veliefendi Fabrikası Yevmiyeli İşçilerin Medyan Ücretleri (kuruş)	140
Grafik 2.27: Veliefendi Fabrikası Yevmiyeli İşçiler ile Tüm Çalışanların Medyan Ücretlerinin Karşılaştırılması (kuruş)	140
Grafik 2.28: Veliefendi Fabrikası Yevmiyeli İşçilerinin Yevmiyeleri ve Ortalama Çalıştıkları Gün Sayıları	141
Grafik 2.29: Bursa İpek Fabrikası için Yıllara Göre Veriler	147
Grafik 2.30: Bursa İpek Fabrikası'nda Aylık Ortalama Toplam Ücretler ve Aylık Ortalama Çalışan Sayıları	148
Grafik 2.31: Bursa İpek Fabrikası'nda Aylık Ortalama Yevmiyeler ve Ortalama Çalışılan Gün Sayıları	148
Grafik 2.32: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiyelilerin Ortalama Ücretleri ile Yevmiye Ortalamasının İlişkisi (kuruş, bin)	149
Grafik 2.33: Bursa İpek Fabrikası'nda Tüm Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri (kuruş)	150
Grafik 2.34: Bursa İpek Fabrikası'nın 1856 Eylül Ayına Ait Histogram (kuruş)	150
Grafik 2.35: Bursa İpek Fabrikası'nda Memur ve Maaşlıların Medyan Ücretleri (kuruş)	152
Grafik 2.36: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiye ile Çalışan İşçilerin Medyan Ücretleri (kuruş)	152
Grafik 2.37: Aylık Ücretlere Etki Eden Yevmiyeler ve Çalışma Süreleri	153
Grafik 3.1: Fabrikalardaki Nominal Yevmiyelerin Fiyat Hareketleri ile Karşılaştırılması	160
Grafik 3.2: Hereke Fabrikası'nda Maaşlı ve Düşük Ücretli İşçiler Haricinde Çalışanların Yıllara Göre Nominal ve Reel Aylık Ücretleri (kuruş)	161
Grafik 3.3: Hereke Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Aylık Medyan Ücretleri (kuruş)	161
Grafik 3.4: Hereke Fabrikası'nda Yevmiyelerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Ortalamaları (kuruş)	162

Grafik 3.5: Hereke Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Ayda Çalıştıkları Gün Ortalamaları.....	163
Grafik 3.6: Veliefendi Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Aylık Medyan Ücretleri (kuruş).....	164
Grafik 3.7: Veliefendi Fabrikası'nda Yevmiyelerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Ortalamaları (kuruş).....	164
Grafik 3.8: Veliefendi Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Ayda Çalıştıkları Gün Ortalamaları.....	165
Grafik 3.9: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Aylık Medyan Ücretleri (kuruş).....	166
Grafik 3.10: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiyelerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Ortalamaları (kuruş).....	166
Grafik 3.11: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Ayda Çalıştıkları Gün Ortalamaları.....	167
Grafik 3.12: Hereke Fabrikası Yevmiye Serisinin Reel Tamamlanmış Hali (kuruş)	171
Grafik 3.13: Fabrikaların Varsayımsal Reel Yevmiyeleri ve Bunlardan Türetilen Bütünleşik Seri (kuruş).....	172
Grafik 3.14: Hereke, Veliefendi ve Bursa Fabrikalarında Reel Aylık Medyan Ücretler (kuruş)	173
Grafik 3.15: Hereke, Veliefendi ve Bursa Fabrikalarında Reel Ortalama Yevmiyeler (kuruş)	173
Grafik 3.16: Hereke, Veliefendi ve Bursa Fabrikalarında Çalışma Süreleri (gün)	174
Grafik 3.17: Sektörler Arası Nominal Ücret Karşılaştırması (1851-1899)	181
Grafik 3.18: Sektörler Arası Reel Ücret Karşılaştırması (1851-1899)	182
Grafik 3.19: Sektörler Arası Nominal Ücret Karşılaştırması (1832-1914)	183
Grafik 3.20: Boratav vd. (1984)'nin Birleşik Serisi/Hereke Serisi	189
Grafik 3.21: Pamuk (2000)'un Nitelikli İnşaat İşçileri Serisi/Hereke Serisi.....	189
Grafik 3.22: Ergene (1998)'nin Tarım İşçileri Serisi/Hereke Serisi	190
Grafik 3.23: Ergene (1998)'nin Düz-Nitelikli Kent İşçileri Serisi/Hereke Serisi	190
Grafik 3.24: Osmanlı ve İngiliz Sanayi Ücretleri (gümüş gram)	201
Grafik 3.25: İngiltere ve Osmanlı Tekstil Fabrikalarındaki İşçi Yevmiyelerinin Buğday Olarak Karşılığı (kg).....	202

EKLER LİSTESİ

Ek A: Fabrika-i Hümayun'un İpek Elmiye Dairesi (Hereke)	284
Ek B: Halı Dokuyan Kızlar ve Ustaları.....	284
Ek C: Cedid Fabrika-i Hümayununun Şardon, Çukaların Havını Götürmeğe Mahsus Makineleri.....	285
Ek D: Makaralara İplik Saran İşçiler.....	285
Ek E: Halıhanede Çalışan Kadın ve Çocuk İşçiler 1	286
Ek F: Halıhanede Çalışan Kadın ve Çocuk İşçiler 2	286
Ek G: Dokumacı Usta ve Çırağı.....	287

KISALTMALAR

A.e.	: Aynı eser
A.g.e.	: Adı geçen eser
ABD	: Ana bilim dalı
B	: Receb
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
Bs.	: Baskı
C	: Cemaziülahir
C.	: Cilt
CA	: Cemaziyelevvel
Çev.	: Çeviren
ed.	: Edition
Ed.	: Editör
Ed. by	: Editör
et. al.	: et alia
L	: Şevval
M	: Muharrem
N	: Ramazan
No.	: Sayı
PhD diss	: Doktora tezi
pp.	: Sayfalar
R	: Rebiülahir
RA	: Rebiülevvel
S	: Safer
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfalar
S.	: Sayı
Ş	: Şaban
SBE	: Sosyal bilimler enstitüsü
ss.	: Sayfa aralığı
Ş	: Şaban
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vr.	: Varak
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
Vol.	: Volume
Z	: Zilhicce
ZA	: Zilkade

GİRİŞ

British Museum’da sergilenen nesnelerden yazılı olanların en eskisi, Irak’ın güneyinde M.Ö. 3100-3000 yıllarına ait, işçilerin günlük istihkaklarını gösteren kilden yapılmış bir tablettir. Tablet üzerinde işçilere verilen yiyecekler kase ve içecekler ise dikey, kıvrımlı çizgiler olarak betimlenmiştir. Şimdiye kadar bulunmuş olan ilk yazılı kaydın işçilerle işverenler arasındaki ödeme ilişkisini gösterir olması oldukça dikkat çekicidir.¹ Bugün reel ücretler düzeyi insan refahını ölçmede, en azından gelişmiş ülkeler için en önemli kıstas değilse de hem bugünün dünyasının büyük bir kısmında hem de çok yakın zamana kadar tarihte en önemli refah göstergesiydi.

OECD’nin günümüz dünyasındaki yaşam standartlarını ölçmek için kullandığı indekste 11 gösterge belirlenmiş ve bu göstergeler 2011-2017 yılları arasında 74 bin kişi tarafından puanlanmıştır. Sonuç olarak bu 11 gösterge içinde gelir dokuzuncu sırada yer almıştır.² Ancak konu endüstrileşmenin yaşandığı ilk dönemler ise, reel ücretler yaşam standartlarının vazgeçilmez bir ögesi haline gelmektedir. Dönemler arasında böyle bir farklılığın ortaya çıkışında reel ücretlerin daha ölçülebilir olmasının yanında, bugün insan refahının iyi bir düzeyde olmasında payı olan siyasal katılım, cinsiyet eşitsizliği, eğitim hizmetleri ve sağlık hizmetleri gibi konularda, geçmişte sahip olduğumuz yargılardan farklı tutumlar benimsemiş olduğumuz gerçeğinin de katkıda bulunduğunu unutmamak gerekir.³

Geçmişteki yaşam standartlarını ölçmede şüphesiz en önemli gösterge olan ücret tarihi ile ilgili Türkiye’deki ilk kısmi bilgiler emek tarihi çalışmaları çerçevesinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı emek tarihi için oluşan literatürün ilk eserlerinden birini veren Hüseyin Avni Şanda 1908 grevlerini konu edinen

¹ “Sumerian, The First Writing: Counting Beer for the Workers”, **British Museum**, (Çevrimiçi) <https://britishmuseum.withgoogle.com/object/the-first-writing-counting-beer-for-the-workers>, 05.12.2019.

² How’s Life? 2015: Measuring Well-Being, Paris, OECD Publishing, 2015, s. 37. Benzer bir paradigma değişikliğini Avrupa’daki yaşam standartlarını ölçmeye çalışan Eurostat’ta benimsemiş ve 2020 projeksiyonunda makroekonomik göstergelerin yanında bazı sosyo-ekonomik faktörlerin de dikkate alınacağını duyurmuştur, bkz. **Living Conditions in Europe**, Ed. by Emilio Di Meglio, Luxembourg, Eurostat Publications Office of the European Union, 2018., s. 25.

³ Van Zanden, J.L., et al., **How was Life?: Global Well-Being Since 1820**, 2014, OECD Publishing, doi: 9789264214262-en.

çalışmasında işçilerin en önemli taleplerinin ücretler ve zamlarla ilgili konularda gerçekleştiğini belirtmiş ancak yine de grevlerin küresel sermayeye karşı bir tepki olarak ortaya çıktığını savunmuştur.⁴ Lütfü Erişçi'nin işçi sınıfının tarihini inceleyen çalışması ise kullandığı ücret verilerini 1913-1915 yılları sanayi sayımına dayandıran çalışmaların ilkinin oluşturmuştur. Ancak bunun ötesinde ücretlerin bölge, cinsiyet ve yaş gibi farklılıklara göre ciddi değişiklikler gösterdiğini vurgulamıştır.⁵ Oya Sencer, birincil kaynaklardan elde ettiği bilgilerle 1870-1908 arasında gerçekleşen 23 grevin 21'inin ücretlerle alakalı sebeplerden ötürü ortaya çıktığını tespit etmiştir.⁶ 1970'lere kadar yayınlanan eserlerde Osmanlı'da işçi sınıfının doğuşu, örgütlenmesi ve giriştiği hareketler ile ilgili konular işlenmeye çalışılmış ancak ücret düzeylerine değinilmemiştir.

1970'lerin başında Vedat Eldem ücretler üzerine yapılan çalışmaları yetersiz bulmuş, sanayi sayımlarından ve Filistin'de bulunan Yahudi Bürosu'nun yayınladığı bir rapordan; Zonguldak Kömür Havzası maden işçileri, bazı önemli şehirlerdeki işçiler ve önemli kurumlarda çalışan memurlar hakkında ücret verileri elde etmiştir.⁷ Tevfik Çavdar 19. yüzyılın son çeyreğinde halkın yaşam standartları hakkında bir fikir verebilmek için hem İstanbul ve İzmir gibi kıyı şehirlerindeki bazı meslek dalları hem

⁴ Hüseyin Avni Şanda, **1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935, s. 17-24. Grevlerin ücretlerin düşüklüğünden ve çalışma sürelerinin yüksek olmasından dolayı gerçekleştiğine dair diğer kaynaklar için bkz. Kemal Sülker, **Türkiyede Sendikacılık**, İstanbul, Sendika Kültürü Serisi No: 1, 1955, s. 8-16; Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1967, s. 20-22; Kurthan Fişek, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara, Doğan Yayınevi, 1969, s. 43-56; Mesut Gülmez, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)**, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1991, s. 431-435; Tutku Vardağlı, "1908'e Giden Yolda İşçi Hareketleri: Selanik Vilayeti Tütün İşçileri", **2008'den 1908'e Bakmak**, Ed. Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, İstanbul, Tarem Yayınları, 2009, s. 38-42; Erol Ülker, "Mütareke İstanbul'unda Tramvay İşçileri Hareketi: Türkiye Sosyalist Fırkası, İşgal Makamları ve Radikaller", **Tanzimat'tan Günümüze İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014**, Ed. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 215. Büyüyen Selanik imalatı içinde ücretler ve bu ücretleri artırmayı becerebilen işçiler için bkz. Donald Quataert, "Fabrika Bacalarında Tütün İlk Dumanlar", **Selanik 1850-1918**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014[1993], s. 239-245. Ücretler düzeyinin grevlerin en önemli sebeplerinden biri olması Cumhuriyet döneminde de değişmemiş, 1960-1980 arasında hem kamuda hem de özel sektörde sayıları ve etkileri gittikçe artan grevlerin en önemli üç sebebinden biri yine ücretler olmuştur, bkz. Turan Yazgan, **Türkiye'de Sendikal Hareketler (Kısa Tarihçe)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, 1982, s. 99-102.

⁵ Lütfü Erişçi, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (özet olarak)**, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1997[1951], s. 11-13.

⁶ Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969, s. 147-148.

⁷ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970, s. 205-221.

de temel tüketim malzemeleri için İngiltere'nin konsolosluk raporlarından bazı önemli veriler elde etmiştir. Bunların içinde çamaşırcı kadınlardan tercümanlara kadar değişik türde emek sahipleri bulunmaktadır.⁸ Yine Tefik Çavdar Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin kendi memurları için hazırladığı hayat pahalılığı endeksi ile İstanbul'un işgali sırasında müttefik devletlerin toplumbilimcileri ve bazı Türk araştırmacılar vasıtasıyla 1920-1923 yılları arasında gerçekleştirilen İstanbul Sosyal Anketi'ni kullanarak fiyatlar ve ücretler hakkında bulgularını paylaşmıştır.⁹ Gündüz Ökçün, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin 1913 ve 1915 yılları için İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak şehirlerinde gıda, toprak, deri, ağaç, dokuma, kırtasiye, kimya ve madeni eşya sanayileri için gerçekleştirdiği sayımı 1971 yılında neşretmiştir. Bu sayımlardan 1913 ve 1915 yılları için zikrolunan sanayilerdeki ortalama işçi ücretlerine ulaşmak mümkündür.¹⁰ Zafer Toprak 1908 grevlerini Osmanlı emek tarihinde bir dönüm noktası olarak nitelemiş ve Osmanlı gazetelerini tarayarak işçi grevlerini detaylı olarak incelemiştir. Bu grevlerin yine en önemli sebeplerinden birinin ücretler ile ilgili olduğunu yinelerken bu vesile ile bazı işçilerin ücret bilgilerini de çalışmasında sunmuştur.¹¹ 1970'lerde yabancı kaynakların yanı sıra birincil kaynakların bir kısmının da kullanılmaya başlandığı söylenilebilir.

Charles Issawi 1980'lerin başında, büyük çoğunluğu, İngiltere Konsoloslugu'nun anket usulü ile İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde tespit ettiği ücret verilerini kullanarak bir seri oluşturmaya denemiştir. 1831-1914 yılları arası için oluşturulmuş olan seride marangozlar, inşaat işçileri, düz işçiler, zanaatkarlar ve fabrika işçilerine ait veriler bulunmaktadır.¹² Gündüz Ökçün, Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası'nda hazırlanan raporlardan 1911 yılı için ücret verileri elde ederek hem cinsiyete hem de bölgeler arası ücret eşitsizlikleri üzerine yatay bir kesit

⁸ Tefik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, İstanbul, Ant Yayınları, 1970, s. 41-44.

⁹ Tefik Çavdar, **Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla "...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1971, s. 114-132.

¹⁰ Gündüz Ökçün, **Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, 2. bs., Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını No: 299, 1971[1970], s. 47-48, 53-54, 60, 65, 68, 70, 82, 85, 88, 91, 94, 107, 120, 123, 125, 141-142, 147-148, 155, 160, 164, 175, 176, 181-182, 191, 195, 197-198, 200, 205-206.

¹¹ Hakkı Onur (Zafer Toprak), "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", **Yurt ve Dünya**, S: 2, 1977, s. 277-278.

¹² Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1980, s. 37-43.

sunmuştur.¹³ Zafer Toprak yine bir dergiden elde ettiği bilgilerle Anadolu'nun her yanından ve hatta Irak'tan, tarım sektöründe çalışan kadın ve erkeklerin 1913 yılına ait ücret bilgilerini paylaşmıştır.¹⁴ Korkut Boratav, Gündüz Ökçün ve Şevket Pamuk tarafından, uzun dönemli bir seri oluşturması ve elde ettiği verileri dünya ile karşılaştırması nedeniyle Osmanlı ücret tarihinde dönüm noktası sayılabilecek bir çalışmanın yapılabilmesi için ise 1984 yılının beklenmesi gerekmiştir. Konsolosluk Raporlarından bugünkü Türkiye, Kuzey Yunanistan ve Kuzey Suriye sınırları içerisinde kalan nitelikli inşaat işçileri ile tarım ve fabrika dışı düz inşaat işçilerinin ücretlerinin kullanımı ile bir seri elde etmeyi amaçlayan çalışmanın zaman aralığı 1839-1913'tür. Ancak bu seride fabrika işçileri ücretlerinin kullanımı çok sınırlıdır.¹⁵ Yapılan tetkiklerden anlaşıldığı üzere, 1980'lerde ilk kez birincil kaynaklar vasıtasıyla ücret serileri oluşturulmaya çalışılmıştır.

Reşat Kasaba, Charles Issawi'nin verilerini yine İngiltere Konsolosluk Raporları ile birleştirerek Bursa ve İzmir'de tarım ve tarım dışı işçiler için bazı ücret verileri elde etmiştir.¹⁶ Ahmet Makal'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışma ilişkilerini bütün yönleriyle incelediği eseri ise basıldığı zamana kadar olan bütün ücret bilgilerini bünyesinde toplamıştır.¹⁷ Şevket Pamuk daha önce 1984'te Gündüz Ökçün ve Korkut Boratav ile yayınlanmış oldukları Osmanlı dönemi ücret verilerini Cumhuriyet verileri ile birleştirmeyi denemiştir.¹⁸ Boğaç Ergene daha önce de kullanılmış olan Konsolosluk Raporlarını yeniden değerlendirmiştir. Ancak çalışma hem daha fazla kaynağı içermesinden hem de kır ve kent ücretlerini ayrı seriler olarak

¹³ A. Gündüz Ökçün, "1911 Yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler", **Ekonomik Yaklaşım**, C. 3, S: 7, 1982, s. 195-197-198.

¹⁴ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Ankara, Yurt Yayınları, 1982, s. 336-337.

¹⁵ Korkut Boratav, Gündüz Ökçün ve Şevket Pamuk, "Osmanlı Ücretleri ve Dünya Ekonomisi 1839-1913", **Yapıt**, S: 49, nisan-mayıs, 1984, s. 63-64. Makale aynı zamanda 1985 yılında Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi'nin 3. cildinde yayınlanmıştır. Çalışmanın daha detaylı bir versiyonu için ise bkz. Korkut Boratav, Gündüz Ökçün ve Şevket Pamuk, "Ottoman Wages and the World- Economy, 1839-1913", **Review (Fernand Braudel Center)**, Vol. 8, No: 3, Winter, 1985.

¹⁶ Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1993, s. 85-86.

¹⁷ Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1997, s. 178-207.

¹⁸ Şevket Pamuk, "Long-Term Trends in Urban Wages in Turkey, 1850-1990", **Labour's Reward Real Wages and Economic Change in 19th and 20th Century Europe**, Ed. by Peter Scholliers and Vera Zamagni, Aldershot, Edward Elgar, 1995, ss. 89-105.

sunmasından ötürü öncüllerinden farklılaşır.¹⁹ Bu dönemde yapılan çalışmalar daha önce oluşturulan serileri farklılaştırmak ve zenginleştirmek amacını gütmüştür.

2000’lerde Şevket Pamuk’un yayınladığı bir dizi çalışma, Osmanlı ücret ve fiyat tarihi için temel başvuru kaynakları haline gelmiştir. 1469-1914 yılları arasında bir fiyat endeksi oluşturmak için vakıfların imaretleri, sarayın mutfağı ve narh fiyatları incelenmiş ve bunların içinden vakıf imaretlerinden oluşturulan endeks, piyasa fiyatlarını daha iyi yansıtması nedeniyle tercih edilmiştir. Endeksteeki boşluklar ise saray mutfağından elde edilen verilerle telafi edilmiştir. 1489-1914 arası için oluşturulan ücret serisi ise Osmanlı Arşivi’ndeki devlete veya vakıflara ait inşaat ve tamirat defterleri kullanılarak meydana getirilmiştir. Çalışma hem nitelikli hem de düz inşaat işçileri için uzun dönemde ücret verisi ihtiva etmesinden ötürü dünyadaki diğer bölge ve şehirler ile karşılaştırma yapma imkanını da beraberinde getirmiştir.²⁰

Son yıllarda emek tarihine olan artan ilgi, ücretler üzerine kapsamlı çalışmalar meydana çıkmasına vesile olmasa da Osmanlı işçi tarihine ilişkin bakış açısını değiştirmiştir. İstanbul’da Batılı mağazalara benzeyen yeni tip mağazalardaki işçiler üzerine çalışan Yavuz Köse bir yöneticinin mektuplarından kendisinin yıllık kazancından haberdar olmamızı sağlamıştır.²¹ Gülhan Balsoy, Cibali Tütün Fabrikası işçileri üzerine yaptığı çalışmasında kadınların da Osmanlı emek tarihinin bir parçası olduğunun altını çizmiş ancak kadınların ücretleri konusunda bilgi vermemiştir.²² Mustafa Erdem Kabadayı’nın, bu çalışmanın da temel kaynakları olan devlet fabrikalarına ait ücret defterlerini temel alarak Feshane için meydana getirdiği çalışma, ücretlerden çok işçilerin kimliklerine ve bu kimliklerin işe alım süreçleri ile

¹⁹ Boğaç A. Ergene, “Wages in Nineteenth-Century Anatolia: A Comparison of Urban and Agricultural Trends”, *New Perspectives on Turkey*, Fall 1988, s. 125-128.

²⁰ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000; Şevket Pamuk, “The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 33, No: 1, 2001, ss. 69-89; Şevket Pamuk and Süleyman Özmucur, “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, *The Journal of Economic History*, Vol. 62, No: 2, 2002, ss. 293-321; Şevket Pamuk, “Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 36, No: 3, 2004, ss. 451-468.

²¹ Yavuz Köse, “Modernitenin Dikey Çarşıları: İstanbul’da Batılı Mağazalar ve Çalışanları (1889-1921)”, *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi*, Ed. Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett, Çev. Can Cemgil, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012[2006], s. 112-113.

²² Gülhan Balsoy, “Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Regie Factory in the Early Twentieth Century”, *International Review of Social History*, Vol. 54, No: 17, 2009, ss. 45-68.

çalışanların fabrika içindeki dağılımlarına ne tür etkilerde bulunduğu üzerine incelemelerde bulunmuştur.²³ Donald Quataert Zonguldak Kömür Havzası'nda münavebeli-zorunlu olarak çalıştırılan havza köylülerinin ücretleri hakkında ilk kez 1983²⁴ yılında bilgi vermiştir. Ancak havzada bulunan birincil kaynaklara eriştikten sonra yaptığı çalışma ile işçilerin hem çalışma şartlarını hem de görevlerine göre ücret farklılıklarını incelemiştir.²⁵ Erden Atilla Aytekin yine havzada bulunan birincil kaynakları kullanarak Quataert'in ücret bulgularını genişletmiştir.²⁶ Yavuz Selim Karakışla'nın yaptığı çalışmalar toplumsal tarih ile ilgili detaylı bilgilerin yanında kıyıda köşede kalmış unutulmuş işçilerin ücret bilgilerini bize aktarmıştır. Örneğin İstanbul Postanesi'nde çalışan kadınların yevmiye ve aylık ücretleri²⁷ ve Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin şubelerinde çalışan kadınların sayıları ve toplam ücretleri²⁸ gibi detaylar onun çalışmalarında yer almıştır. Kadir Yıldırım'ın birincil kaynakları geniş bir perspektifle inceleyip Osmanlı işçilerinin çalışma hayatı, kurdukları örgütler ve yaptıkları grevler hakkında meydana getirdiği çalışması, her ne kadar 1908 hareketlerinde örgütlenen işçilerin grevlerinde taleplerin niteliksel bir artış yaşadığına işaret etse de 1870-1922 döneminde tespit edilmiş en geniş çaplı grev dökümü ile işçi taleplerinin odağında ücretler ile ilgili sıkıntıların yer aldığını belirlemiştir.²⁹

Bunların haricinde Osmanlı imalat sektöründe bulunan önemli kurumlar hakkında yapılan çalışmalarda da bu kurum çalışanlarına ait ücret bilgilerine erişmek mümkündür. Tersane-i Amire'de çalışan idari görevliler, sanatkarlar, işçiler, donanma

²³ Mustafa Erdem Kabadayı, "Working for the State in A Factory in İstanbul: The Role of Factory Workers' Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire", **Unpublished PhD diss.**, Ludwig Maximilians Universität München, München, 2008.

²⁴ Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş (1881-1908)**, Ankara, Yurt Yayınları, 1987[1983], s. 57. Aslında yeraltı işçilerinin ücretleri ile ilgili ilk ancak sınırlı bilgiler Vedat Eldem tarafından zikredilmiştir, bkz. Eldem, **a.g.e.**, s. 101-102.

²⁵ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920**, Çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009[2006], s. 111-133.

²⁶ Erden Atilla Aytekin, **Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri 1848-1922**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007, s. 55-65.

²⁷ Yavuz Selim Karakışla, **Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)**, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2014, s. 104.

²⁸ Yavuz Selim Karakışla, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 128, 162-166.

²⁹ Kadir Yıldırım, **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 205, 209, 227, 266, 285, 295.

askerleri ve diğer görevlilerin³⁰; Tophane-i Amire’de idari görevliler, sanatkarlar, işçiler ve Topçu Ocağı askerlerinin³¹; Baruthane-i Amire³² ve Darphane-i Amire’de³³ benzer görevlerde bulunanların ücretlerine dair bilgiler mevcuttur. Çoğunluğu 19. yüzyıldaki merkezileşme hamleleri sonrasında devlet tarafından kurulan fabrikalar için gerçekleştirilen bazı monografilerde de işçilere önemli ölçüde yer ayrılmış ve bu eserlerde kısım kısım da olsa işçi ücretlerine yer verilmiştir. Abdülkadir Buluş’un Hereke Fabrikası üzerine yürüttüğü çalışması hem memurlar hem de işçiler için ücret verilerine sahiptir.³⁴ Aynı şekilde Engin Kırılı tarafından incelenmesi yapılan Veliefendi Basma Fabrikası’nın işçilerine ait ücret verileri de yine bu çalışmada yerini almıştır.³⁵ Bursa İpek Fabrikası üzerine çalışan Mustafa Çakıcı ise memur maaşları ile işçi yevmiyelerini daha dinamik bir yapıda sunmuştur.³⁶

Ancak bu çalışmaların geneline bakıldığında, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı için tarımda ve kentlerde ücretler için ücret serileri elde edildiği halde sanayi sektöründe bulunan işçilerin ücretleri konusunda herhangi bir ücret serisi elde edilemediği tespit edilmiştir. Bu çalışmanın birincil amacı bu boşluğu doldurmaktır. Sanayi sektörünü birçok alt başlıkta incelemek ve bu alanlardaki tüm çalışanlar hakkında ücret bilgilerine erişmek hem kaynak açısından hem de bu tür bir incelemenin bir doktora çalışmasının sınırlarını aşacak miktarda emek gerektirmesinden ötürü imkansız görünmektedir. Bunun yerine; Osmanlı imalat

³⁰ İdris Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, s. 37, 39-48, 55-56, 73-76, 79-81, 86, 203, 207, 209, 226, 239, 242; Yusuf Alperen Aydın, **Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)**, İstanbul, Küre Yayınları, 2011, s. 89-103, 297-304; Levent Düzcü, **Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2017, s. 132, 136-141, 145, 239, 248, 250, 252, 255, 257, 264-268.

³¹ Salim Ayduz, **Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2006, s. 115, 117, 120, 124, 130, 161, 163, 164, 173-186.

³² Zafer Gölen, **Baruthane-i Amire**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2006, s. 67, 69-105.

³³ Ömerül Faruk Bölükbaşı, **18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhane-i Amire**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 27,46-47, 50, 59, 61.

³⁴ Abdülkadir Buluş, “Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat ABD, İstanbul, 2000.

³⁵ Engin Kırılı, “Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikası’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1846-1876)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi ABD Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2015, s. 390-409.

³⁶ Mustafa Çakıcı, “Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat ABD İktisat Tarihi Bilim Dalı, 2010, s. 51-63.

sanayindeki ağırlığı³⁷, sanayi devriminde pamuklular dolayısı ile sahip olduğu tartışılmaz yer³⁸ ve arşiv kayıtlarında görece daha fazla kaynak sağlanması sebebiyle tekstil sanayisinde çalışan işçilerin ücretlerine odaklanılmıştır. Tekstil sektöründe 19. yüzyılın ikinci yarısında faaliyette olan devlet fabrikalarında düzenlenen ücret defterlerinin korunmuş ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'nde kataloglanmış olması çalışmanın sınırlarının belirlenmesine yardımcı olmuştur. Çalışma bu ücret defterlerini kullanarak Hereke Kumaş Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası ve İzmit Çuha Fabrikası'nda çalışan işçilerin ücretlerinin yıllara göre değişimini gösteren veriler elde etmeyi amaçlamaktadır.

Çalışmanın fabrika işçileri için üreteceği ücret verilerinin kaynağı olup fabrikalar için düzenlenip korunmuş olan ücret defterleri, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden elde edilmiştir. Daha önce ücret serisi oluşturan diğer çalışmalarda konsolosluk raporları, süreli yayınlar ve bazı arşiv kaynakları kullanılmıştır. Kullanılan arşiv kaynakları ise inşaat işçilerinin ücretlerini içeren inşaat ve tamirat defterleridir. Fabrikalarda çalışan işçilerin ücretleri için kaydı tutulan defterlerin büyük bir kısmı bugüne kadar kullanılmamış olup kullanılanlardan ise dinamik ve karşılaştırılabilir olarak yararlanılmadığı tespit edilmiştir. Çalışmanın bir diğer amacı ise bu fabrikalarda çalışan işçilerin yaşam standartlarını daha iyi yansıtmak bakımından işçilerin ücret bilgilerinin yanında kendilerine çalıştıkları fabrikalar tarafından sunulan sosyal yardımların ortaya çıkarılmasıdır. Şüphesiz ki yine bunun için yine arşiv kaynakları kullanılmıştır. Ayrıca fabrikaların kuruluş ve işleyişlerinin yanında bütün olarak 19. yüzyıl Osmanlı sanayileşmesi ile bu sanayileşme hareketinin işçiler ile kurduğu ilişkinin ikincil literatür kullanılmadan anlaşılabilmesi imkansızdır. Bu sebeple çalışmanın elde edeceği bulguları değerlendirmek için Osmanlı sanayileşme ve emek tarihi için bugüne kadar oluşmuş literatür de dikkate alınacaktır.

³⁷ Müessese ve muharrik güç alanlarında ikinci, çalıştırılan işçi sayısında ise açık ara birinci sektördür, bkz. Ökçün, **Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları, a.g.e.**, s. 11-17.

³⁸ Douglas A. Farnie, "Cotton Industry", **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 2, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, s. 21.

Çalışmanın sınırlarını ise doğal olarak arşivden elde edilebilen kaynakların yıllara göre dağılımı belirlemiştir. Elde edilen ilk ücret defteri 1848 yılına ait iken son defter 1899 yılına aittir. Bu sebeple çalışmanın zaman sınırı 1848-1899 yıllarını kapsayan 52 yıldır. Fabrikaların hiçbirisi bu 52 yılın her yılı için maalesef veri sağlayamamıştır. Hatta en çok veri sağlayan Hereke Fabrikası bile bu 52 yılın sadece 37'sinde veri sağlayabilmiştir. Eğer tek bir fabrikadan boşluksuz ve uzun bir seri üretilmiş olsaydı bile, fabrikalar arasında bir kıyas yapabilmek adına tüm fabrikalar çalışmaya dahil edilecekti. Mekan olarak da tekstil üretimi alanında yukarıda ismi zikredilmiş fabrikaların tercih edilmesi yine arşiv kayıtlarının imkanları ile alakalıdır.

Çalışma dört bölümden meydana getirilmiştir. İlk bölümde önce Osmanlı sanayileşme tecrübesi üzerine üretilmiş literatür incelenecek ve Osmanlı sanayisi dört ana başlık altında izah edilmeye çalışılacaktır. Bunlar merkezde bulunan klasik, merkezi ve askeri sanayi, loncalar altında şehirlerde küçük birimler halinde örgütlenen esnaf sanayi, özellikle 19. yüzyılda ucuz Avrupa malları karşısında üretimin şehirlerden göç etmesiyle ortaya çıkan kırsal sanayi ve başlangıçta devletin sonradan ise özel sektörün hakim olduğu modern fabrika sanayisidir. Daha sonra bu sanayinin ihtiyaç duyduğu işgücü ile olan ilişkisi incelenecektir. İşgücünün genel durumu ve nicelik-nitelik açısından temini konusunda yaşanan sıkıntılar yine bu bölümün üstünde durduğu konulardandır.

İkinci bölümde fabrika usulü üretimde devletin ilk dönemlerde kurmuş olduğu Hereke, Veliefendi, Bursa ve İzmit Fabrikaları için tutulan ücret defterlerinden nominal ücret verileri elde edilmeye çalışılmıştır. Bundan önce ücret, maaş ve yevmiye kavramlarının ne olduğu ve ücret defterlerinde nasıl kavramsallaştırıldığı ile ilgili bir değerlendirme yapılmıştır. Buna ek olarak ücret defterlerinin tutulduğu yıllar itibariye, fabrikalarda çalışan işçiler hem ücret sistemlerine hem de uzmanlıklarına göre detaylı olarak sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmanın yapılması farklı dönemlerde farklı usullerde tutulmuş defterlerden tutarlı (insicamlı) verilerin elde edilebilmesi için zaruridir. Ayrıca fabrikaların üretim yapılarının gelişmesi ve değişmesi bu sınıflandırmanın yapılmasını gerektiren başka bir nedendir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise nominal ücret verileri fiyat serisi kullanılarak reel hale getirilmiştir. Bunun yanında elde edilen bulgular daha önce aynı dönemde başka sektörler (tarım ve inşaat) için inşa edilmiş seriler ile karşılaştırılmış, farklılıklar gözlemlenmiş ve bu farklılıkların sebepleri üzerine açıklamalar yapılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Hereke Fabrikası için elde edilen bulgular İngiliz sanayi ücretleri ile işçi yevmiyelerinin buğday satın alım gücüne göre kıyaslanmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise fabrikada çalışan işçilerin çalıştıkları kurumlardan edindikleri sosyal yardımlara değinilmiştir. İşçilerin yaşam standartlarının saptanması sadece reel ücretlerin elde edilmesi ile anlaşılabilecek bir durum değildir. Devletin bu fabrika işçilerine sağladığı sosyal yardımlar ile ilgili arşiv kaynaklarından elde edilen bilgiler yine bu bölümün sınırları içinde yer alacaktır. Bu yardımlar eğitim, sağlık, sosyal politika harcamaları ve sosyal güvenceler gibi başlıkları altında incelenecektir. Sosyal yardımlar vasıtasıyla devletin işçiler ile kurduğu bağ ve işçilerin buna olan tepkileri de tartışılmaya çalışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI SANAYİSİNİN VE İŞGÜCÜNÜN GENEL YAPISI

Tezin amacı Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğu tekstil fabrikalarında çalışan işçilerin ücretlerini tespit etmek olsa da bu bölümde tarihsel süreç içinde Osmanlı sanayisi ve işgücünün genel karakteristik özellikleri izah edilmeye çalışılacaktır. Osmanlı sanayisi; merkezde yer alan askeri sanayi, lonca teşkilatı altında örgütlenmiş esnaf sanayisi, özellikle 19. yüzyılda Batı rekabetinden sonra ortaya çıkan kırsal sanayi ve öncülüğünü devletin yaptığı fabrika sanayisi olmak üzere dört başlık çerçevesinde incelenecektir. Ardından işgücünün sınıflandırılması, kaynakları, sanayi içindeki yeri ve sanayileşme konusunda meydana çıkardığı sorunlara değinilecektir. Böylece ikinci bölümde işçi ücretlerine geçilmeden, ücretlerini saptamaya çalıştığımız işçilerinin nasıl bir sanayileşme sürecinin sonucunda ortaya çıkmış üretim birimlerinde çalıştıklarını ve nasıl bir işgücünün parçası olduklarına dair bir fikir edinilebilecektir.

1.1. Osmanlı Sanayi Sektörü

Bir toplumun iktisadi faaliyetleri tarım, sanayi ve ticaret olmak üzere kabaca üç başlıkta incelenebilir. Şüphesiz ki kırsal bölgeler çok yüksek oranda tarımsal üretim alanları iken sanayi ve ticaret şehrin ayrılmaz dokusunu meydana getirmiştir. Şehirler ürettikleri sınai malları yakın çevresine veya uzak bölgelere satarken beslenme gereksinimlerini etrafındaki kırsal alanlardan temin ederler.¹ Osmanlı kent nüfusunun küçük bir kısmı ihtiyaçlarını karşılamak için meyve, sebze ve hububat gibi ürünler yetiştirmek üzere ziraat ile uğraşmış, ancak kentli nüfusun büyük bir kısmı loncalar etrafında mamul mal üreten imalat sınıfına dahi olmuşlardır.² Üretilen mallar öncelikle kentlerin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılıyor, ardından varsa artan kısmı uzun

¹ Özer Ergenç, **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995, s. 89.

² 16. yüzyılda yüksek bürokrasi ve askerler dışındaki tüm şehir ahalisinin loncalar etrafında örgütlendiği iddia edilmiştir, bkz. Issawi, **a.g.e.**, s. 303.

mesafeli ticarete dahil ediliyordu. Kırsal alanlarda ziraat ile uğraşan nüfus ise kendi mamul mal ihtiyaçlarını büyük oranda kendileri karşılıyorlardı.³

Devlet nasıl kırsaldaki zirai üretimi *çift-hane sistemi* uyarınca, yere ve duruma göre 64 ile 138 dönümlük arazi birimleri halinde tayin etmişse, aynı şekilde esnafların da *lonca* adı altında örgütlenmesinde bir sakınca görmemiştir. Bu iki kurum Tanzimat'a kadar zirai ve sınai üretimin temel biçimi olarak vazgeçilmez bir şekilde hüküm sürmüştür.⁴ Devlet aynı zamanda, benimsediği *iaşecilik* ilkesi gereğince, mamul malların öncelikle üretildiği kazanın⁵ ihtiyaçlarının karşılanması için kullanılmasına özen göstermiştir. Esnafın ürettiği ürünlerin ancak kazanın gereksinimlerini karşıladıktan sonraki kısımları, önce ordu ve sarayda, sonra da şehirde kullanılmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Üretimin iç ve dış ticarete değerlendirilebilmesi ise ancak bu silsilenin tamamlanmasından sonra mümkün olabilmıştır.⁶ Bu düzenin de gösterdiği gibi lonca ile örgütlenmiş esnaf üretimi yerelden başlayarak İmparatorluğun tüm sınai üretim ihtiyaçlarını karşılamakla mükellefti.

1838 yılında imzalanan Baltalimanı Antlaşması'nın Osmanlı'da liberal politikalar için bir milat olarak kabul edilmesine karşın Quataert, Yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826 yılını geleneksel üretim yapısının terkedilme sürecinin başlangıcı saymıştır. Çünkü loncaların sahip oldukları ayrıcalıkların kaldırılması önündeki en büyük engel esnafların içine nüfuz etmiş olan yeniçerilerdi.⁷ Ancak nasıl Osmanlı sanayisinin 19. yüzyılda çökmüş olduğu önermesi son yıllarda pek rağbet gören bir tez

³ Suraiya Faroqhi köylülerin üretimleri ile ilgili birçok örnek vermişse de dokumacılık konusu dikkat çekicidir. Boyahaneler kentlerde bulunmakla birlikte dokumacılık ile ilgili tezgahlar köylerde ve hatta geçici yazlık konaklama mekanlarında bile bulunmaktadır, bkz. Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, Çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2018, s. 85. Köylü nüfusun tarımda uzmanlaşması ve tarım dışı malların üretiminden vazgeçmesi ancak 19. yüzyılda tarımsal ürün ihracatının demiryolları vasıtası ile gelişmesi, nüfusun artması ve kırsal alanda yaşayan insanların mamul mallar temini için şehirlere yönelmesi ile mümkün olabilmıştır, bkz. Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015, s. 147-148.

⁴ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600, Cilt 1**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, s. 189, 192.

⁵ Bir kadı tarafından idare edilen temel siyasi, iktisadi ve coğrafi bölge, bkz. Tuncer Baykara, "Kaza", **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kaza--osmanli>, 25.09.2019.

⁶ Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Neşriyat, 2013, s. 41-43.

⁷ Donald Quataert, "Main Problems of the Economy During the Tanzimat Period", **150. Yılında Tanzimat**, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 211.

değilse, loncaların bir anda ve her yerde aniden yok oldukları düşüncesi de öyledir. Faruqi 1850'lerin ortalarında bile bazı zanaatkarların, fabrika üretiminin ulaşmadığı yerlerde hala faaliyette bulunduklarını göstermiştir. Bazı esnaflar, düşük ücretli işçiler ve ücretsiz aile emeğinin yardımıyla bile olsa kapitalist dünya ekonomisi karşısında direnmeye çalışmışlardır. Bazıları ise ithal edilen yarı mamul malları yerel zevklere göre işleyerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak yine de kırsal üretimin yeşermesine olanak sağlayan bölgelerdeki lonca teşkilatlarının daha hızlı bir şekilde ortadan kaybolmaları dikkat çekici bir gerçektir.⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda proto endüstrinin varlığı ve sınırları üzerinde çok fazla çalışma ve araştırma yapılmamış iken gün geçtikçe yeni bilgilerin meydana çıkması alanın aydınlanması konusunda umut vericidir. Ancak tümdengelimci bir yaklaşımla bakıldığında, proto endüstrilerin ortaya çıkışı için literatürde vazedilen şartların genel olarak Osmanlı'da olmayışı ve devletin bu endüstrilerin gelişme teşebbüslerine karşı aldığı şedit tavrı hayal kırıklığına uğraticı olsa da bu girişimlerin az sayıdaki varlıkları inkâr edilemez.⁹ Ancak proto sanayinin tüm koşullarda esnaf üretiminin alternatifi olduğu da söylenemez.

Osmanlı'da devlet, üretime yalnızca gemi ve top imali gibi büyük sermaye ve organizasyon gerektiren durumlarda doğrudan dahil oluyordu. Genel olarak geri planda duran devlet, esnaf üretiminin kendisi için gerekli malzemelerin yanında iktisadi hayatın ihtiyaç duyduğu tüm ürünleri de üretmesini arzu ediyordu. Ancak bu politika bazı sebeplerden ötürü 18. yüzyılda değişmeye başlamış ve bu değişim 19. yüzyılda zirveye ulaşmıştır. Bu değişimin sebeplerinden en önemli ikisi ordunun merkezileşmesi/modernleşmesi ve Batı'dan sürekli artarak gelen ticaret rekabetiydi.¹⁰ Ordunun Batı tipi merkezileşmesi ve modernleşmesi aslında yeni başlamış bir olgu değildi. 1593-1606 arasında Avusturya ile yürütülen uzun savaşta, savaş meydanından gelen mektuplarda tüfek kullanan askerlere olan ihtiyaç dile getiriliyor ve merkezden bu tip askerlerin cepheye sevk edilmesi talep ediliyordu. Bu tarihten sonra bu isteklerin

⁸ Suraiya Faruqi, **Osmanlı Zanaatkarları**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 229, 258-260.

⁹ Mehmet Genç, "Mehmet Genç'le Osmanlı'da Devlet ve Ekonomi Üzerine", **TALİD**, C. 1, S: 1, 2003, s. 377-378.

¹⁰ Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, a.g.e., s. 230.

Osmanlı ordusundaki ulûfeli-sipahi oranını ve Osmanlı vergi kaynaklarındaki iltizam gelirlerini ne denli değiştirdiğine şahit oluyoruz.¹¹ Sonuç olarak devletin üretime bazı alanlarda bizzat dahil olması bir anlık değil tedrici bir değişimin sonucudur.

Üretimin piyasaya sunulan ufak bir kısmı hariç tutulursa, 19. yüzyılın ilk yarısında devlet tarafından kurulan fabrikaların tümünün üretimleri devletin ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamaya hasredilmişti. Ancak bu girişimlerin III. Selim'in Nizam-ı Cedid ordusuyla başladığını ve kendisinin tahttan indirildiği 1807 yılı ile yeniçerilerin ortadan kaldırıldığı 1826 yılı arasında mecburi bir kesintiden sonra tekrar devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Görülüyor ki yeni bir ordunun kurulması veya eski bir ordunun lağvedilip yerine yenisinin kurulması iki dönem için de endüstriyel üretimin en güçlü sebebi olmuştur.¹² Ancak 19. yüzyılda modern bir ordu kurmak için sadece baruthane, tersane, dokumahane ve dökümhane gibi kurumlar yeterli olmamış; yetişmiş mühendis kadrolarına, iyi bir mali-idari bürokrasiye, madenciliğin ve yan sanayilerinin gelişimine, teknik-askeri okulların kurulmasına ve ülkeyi birbirine bağlayan ulaşım ağlarının inşasına da ihtiyaç duyulmuştur.¹³ Veliefendi Basma Fabrikası ve Hereke Kumaş Fabrikası gibi örnekleri üretime Cumhuriyet döneminde dahi devam etmişlerse de birtakım sebeplerden dolayı bu fabrikaların büyük bir kısmı 1860'lı yıllarda kapanmaya başlamıştır.¹⁴ Fabrikaların kapanma sebeplerinden en önemlisi fabrikaların toplumun ihtiyaçlarına cevap vermemiş ve kendilerini piyasa şartlarından soyutlamış olmalarıydı.¹⁵

Osmanlı sanayisinden bahsederken devletin özellikle savaşlarda kullandığı silah, araç ve gereçleri üreten, merkezi ve doğrudan devletin himaye ve kontrolünde

¹¹ Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", **Archivum Ottomanicum**, No: 6, 1980, s. 289. Ayrıca tüfek kullanan sekban bölüklerinin savaşlarda yer almasının taşrada meydana çıkardığı bazı sosyo-politik sonuçlar için bkz. Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East", **War, Technology and Society in the Middle East**, Ed. by Vernon J. Parry ve Malcolm E. Yapp, London, Oxford University Press, 1975, s. 200-202.

¹² Edward C. Clark, "The Ottoman Industrial Revolution", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 5, No: 1, 1974, s. 65-66.

¹³ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011, s. 128.

¹⁴ Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s. 125.

¹⁵ Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler**, Ed. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 28.

bulunan kurumların ihmal edilmesi Osmanlı sanayisinin izahında bir eksiklik meydana getirecektir. Bu sebeple sanayinin tarihi tecrübesinin anlatımına merkezi, askeri ve klasik sanayi ile başlamasının uygun olacağı kanaatindeyiz.

1.1.1. Osmanlı Klasik, Merkezi ve Askeri Sanayi

Asırlar boyu savaşan ve sürekli sınır dışı seferler düzenleyen Osmanlı Devleti, ordusunun ihtiyaçlarını temel olarak gerekli harp malzemelerini ve silahları kendi bünyesinde imal edebilmek için bazı önemli ve merkezi kuruluşlar meydana getirmiştir.¹⁶ Öyle ki devlet geç döneminde bile modernleşme konusunda pragmatik davranarak değişim hareketlerini önce orduda uygulamaya çalışmıştır.¹⁷ Bunun nedeni ise iktisadi gelirin ancak yine fetih yolu ile elde edilebilir olduğuna duyulan inançtır.¹⁸

Çinliler 7. veya 8. yüzyıllarda barutu keşfetmiş ve 13. yüzyıl sonlarında ateşli silahları ilk kez kullanmaya başlamışlardır. Moğollar bu teknolojiyi Orta Asya, İran, Irak ve Suriye topraklarına taşıdılar. Ateşli silahlar 14. yüzyılda Batıya ulaşmış ve savaşlarda etkin olarak kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti ise bu teknolojiyi Doğudan değil, savaşlarda genellikle karşı karşıya geldiği, Balkanlar'daki Batılı devletlerden öğrenmiş ve 1380'lerde kullanmaya başlamıştır. Nihayet İstanbul'un fethi ile ateşli silahların artık ne denli etkili oldukları anlaşılmıştır. 15. yüzyıl boyunca ateşli silahların Akdeniz'de bulunan savaş gemilerinde de yoğun olarak kullanılması bu silahların ne derece yıkıcı ve etkili olabileceklerini göstermiştir.¹⁹ Ateşli silahlar teknolojisi ve sanayisinin el verdiği imkanların denizlerde de kullanılması amacıyla devletler üretim gücü yüksek tersanelere ihtiyaç duymuştur. Ayrıca ateşli silahların verimliliğinde belirleyici unsurlardan biri olan barutun üretilmesini sağlayan baruthanelerin önemini de unutmamak gerekir.

Orta Çağ'da devletlerin birbirleri ile rekabet edebilmeleri için kendi silah sanayilerini kurmaları gerekmektedir. Bu ise ciddi anlamda sermaye aktarımını,

¹⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Cilt 1**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1994, s. 613-614.

¹⁷ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁸ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 618.

¹⁹ Gabor Agoston, **Guns for the Sultan Military Powers and the Weapons Industry in the Ottoman Empire**, New York, Cambridge University Press, 2005, s. 1.

yetişmiş bir emek gücünü ve organizasyonel becerileri gerekli kılıyordu. Osmanlıların Balkanlarda karşı karşıya geldikleri rakiplerinin ateşli silahları kullanır olmaları, bu teknolojiyi daha kolay benimsemelerinde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca erken dönem Osmanlı toplumunun ve yneticilerinin²⁰ esnekliği de ateşli silahlar teknolojisinin benimsenmesinde önemlidir. Teknolojinin Avrupa’da ithal edilmiş ve sonradan sahiplenilmiş olması, Osmanlıları sahada rakipleri karşısında geri planda kalmış bir takipçi konumunda bırakmamıştır. Sahip oldukları muazzam kaynaklar ile destekledikleri üretim kapasiteleri ve buna eşlik eden lojistik becerileri, Osmanlı Devleti’ni sadece Doğuda bulunan Müslüman rakiplerine karşı değil, aynı zamanda Batılı rakipleri olan Macarlar ve Venediklilere karşı da üstün bir konuma getirmiştir. Bu stnlk 17. yüzyıl sonlarına kadar devam etmiştir. Ayrıca Avrupa’da ilk merkezi ve sürekli ordu olan Yeniçeri birliklerinin kurulması, ateşli silahlar teknolojisinin üretiminin ve kullanımının merkezi ve daimi ordular gerektirmesinden dolayı önemli bir üstünlük sağlamıştır. Örneğin Fransa’da merkezi ordu kurma teşebbüsleri taşra aristokratlarının bu ordulara olan sadakatlerinin pek de sıkı olmamasından ötürü srekliplik kazanamamış ve bu durum da ateşli silahların benimsenmesinde güçlükler yaratmıştır.²¹

Askeri teknoloji etkileşimi sanılanın aksine çift yönlüdür. Osmanlı’nın sahip olduğu silahlı g karşısında Avusturya Habsburgluları askeri ve savunma sistemlerini yenilemek zorunda kaldılar ve sahip oldukları kaleleri yıkıcı toplara karşı daha dayanıklı bir mimari tarz olan *trace italienne* stilinde yenilediler.²² Osmanlılar ise Avusturyalıların pratik olarak kullanılabilen daha hafif silahları karşısında 16. yüzyıl sonlarında zor duruma düştüklerinde çareyi bu yeni silahlar ile donatılmış yeni merkezi ordular ihdas etmekte aradılar.²³ Buna göre Osmanlı Devleti bu teknolojiyi sadece ithal etmemiş aynı zamanda aktif bir şekilde kullanarak ve geliştirerek, çağında

²⁰ şevket Pamuk’a göre Osmanlıların başarısı; değişen koşullara uyum sağlayabilen esnek yapılarında, çok çeşitli kaynaklardan yetenek devşirebilecek liyakat anlayışlarında ve ötekilere çok yönlü teklifler yapabilmelerinde aranmalıdır, bkz. şevket Pamuk, “Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800”, *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. XXXV, No: 2, Autumn 2004, s. 228.

²¹ Agoston, *Guns for the Sultan*, a.g.e., 15-23.

²² A.e., s. 3-5

²³ 1550’lerde 13.000 olan yeniçeri sayısı 1600’larda 38.000’e yükseldi, bkz. İnalçık, “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, a.g.e., s. 288-289.

içinde yer aldığı dinamik askeri rekabetin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Devlet bunu gerçekleştirebilmek için bizzat silah, mühimmat ve gemi üretimini üstlenecek kurumları hayata geçirmiş ve idare etmiştir. Bu alan devletin erken dönemde doğrudan yer aldığı tek sanayi koludur. Savaş sanayi Osmanlılara sadece askeri üstünlük sağlamamış buna ilaveten genel iktisadi faaliyetler için de bir teşvik aracı olarak mevcut teknolojinin ve bilgi seviyesinin artırılmasına katkı sunmuştur.²⁴ 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında kurulmuş olan Tersane-i Amire, Tophane-i Amire ve Baruthane-i Amire gibi bir dizi askeri sanayi kuruluşu erken dönem Avrupa’da sadece Venedik’in rekabet edebileceği bir askeri sanayi üretimini Osmanlı Devleti’ne sağlamıştır.²⁵

1.1.1.1. Tersane-i Amire

Türklerin denizcilik macerası Çaka Bey’in 1085’te İzmir civarını fethetmesi ile başlamış oldu. Batı Anadolu’daki Menteşeoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları ve Karesioğulları gibi beylikler denizcilikle alakalı bilgi ve tecrübeyi doğrudan yerli halktan edindiler. Aslında bir kara beyliği olan Osmanlı Beyliği bu beylikleri fethederek bu bilgi ve tecrübeleri de bünyesine aktarmış oldu.²⁶ Kaynaklara göre Selçuklular 1207’de I. Keyhüsrev döneminde Antalya’yı alarak başladıkları denizcilik faaliyetlerinde, daha önce deniz kültürleri olmamasına rağmen, Doğu Akdeniz’de oldukça aktif olmuşlardır. 1243 yılında yıkılan Selçuklu Devleti yerine kurulan Gazi Beylikleri ise Akdeniz’de Venedik, Ceneviz ve Rodos gibi Hristiyan güçleri ile rekabet etmiş ancak tek bir deniz savaşı bile kazanamamışlardı. Çünkü hem aralarında bir birliktelik sağlayamıyor hem de açık bir deniz savaşı için gerekli olan gemilere sayı ve teknoloji bakımından bir türlü sahip olamıyorlardı. Anadolu’daki Türkler, Osmanlı’nın beyliklerin bölünmüş siyasi yapılarını birleştirmesine kadar sahip oldukları coğrafi konum üstünlüğünü yeteri kadar kullanamadılar. Çünkü kadırgaların hakim gemi tipi olarak kullanıldığı bu dönemin deniz mücadelesinde, kıyılarda ve adalardaki üslerin lojistik destek olarak kullanılabilmesi elzemdi ve Osmanlılar ancak

²⁴ Agoston, *Guns for the Sultan, a.g.e.*, s. 3-4.

²⁵ Gabor Agoston, *Osmanlı’da Strateji ve Askerî Güç*, Çev. M. Fatih Çalışır, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012, s. 138.

²⁶ İdris Bostan, “Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği”, *Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, s. 13.

uzun dönemli yorucu bir çabanın sonucunda Doğu Akdeniz’de bu avantajlı durumu lehlerine kullanabildiler. 300 geminin 200’ünün kaybedildiği 1571 yılında Kıbrıs’ın fethi bu üstünlüğü açıklar niteliktedir²⁷

Gelibolu’yu fethederek Rumeli’ye geçen Osmanlılar 1354’te burada bir tersane kurarak deniz ile ilgili ilk önemli sanayi kuruluşuna sahip oldular. İstanbul’un fethinde dahi bu tersanede yeni gemiler inşa ettirilmiş ve eski gemiler tamir ettirilmiştir. Osmanlılar, bu dönemde denizlerdeki büyük rakipleri olan Venedikliler ve Cenevizlilerden de teknoloji ve personel devşirerek faydalanmışlardır. İstanbul’un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmed tarafından Haliç’te bulunan Bizans tersanesi kalıntıları üzerine adı Tersane-i Amire olarak anılacak olan yeni bir tersane inşa ettirilmiştir. II. Bayezid döneminde ise Akdeniz’e yönelen Osmanlı deniz gücünü desteklemek için bu tersane tahkim edilerek kapasitesi artırılmış ve yeni gemiler inşa etmeye devam edilmiştir. Denizcilik sanayisini geliştiren Osmanlı Devleti, Portekiz saldırılarına karşı II. Bayezid’den yardım isteyen Kansu Gavri’ye yardımcı olmak üzere Selman Reis’i bir donanma inşa etmek üzere Süveyş’e göndermiştir. Haliç’teki tersane Yavuz Sultan Selim tarafından hem yeni fethedilen yerlerin korunması hem de Portekizliler ile daha etkin bir mücadele için Galata’dan Kağıthane’ye kadar genişletirilmiştir. Denizlerdeki hakimiyete en çok kıymet veren padişah olarak bilinen Kanuni Sultan Süleyman ise deniz beylerbeyliği makamını ihdas ederek bu makama Barbaros Hayreddin Paşa’yı getirmiştir. Hayreddin Paşa’da bu göreve geldikten hemen sonra tersanenin sahip olduğu eksiklikleri, uzun yıllar içinde elde ettiği tecrübe ile gidermek adına bir kışını İstanbul’da geçirmiştir.²⁸ Gelibolu için 1475 ve 1518 yıllarına ait iki tahrir defteri tersane çalışanlarının ve donanmada görev alan askerlerin sayılarını göstermektedir. 1475 senesindeki kayıtlara göre donanma mevcudu 1737 kişidir. Bu sayıya tersane çalışanları dahil edildiğinde sonuç 1826’dır. 1518’de ise donanma mevcudu 642’ye, tersane ile birlikte oluşan yekûn ise 716’ya düşmüştür.

²⁷ John H. Proyr, **Geography, Technology, and War Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571**, New York, Cambridge University Press, 1988, s. 165-177.

²⁸ Bostan, “Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği”, **a.g.e.**, s. 13-28, 34.

Şüphesiz ki sonuçta Yavuz Sultan Selim'in İstanbul'daki tersaneyi genişletmesinin ve sonrasında yaşanan gelişmelerin bunda payı büyüktür.²⁹

Tersane-i Amire kontrolünde Gelibolu dışında başka tersanelerde de gemi üretilmekteydi. Sinop, İzmit, Süveyş, Birecik, Basra, Rusçuk, Samsun ve Kefken Tersaneleri bunlara örnektir. 1610-1701 arasında Tersane-i Amire faaliyetlerine bakıldığında tamiratların inşaatlardan daha fazla olduğu görülmüştür. Bu ise diğer tersanelerde inşa edilen gemilerin Tersane-i Amire'de tamir edildiğini göstermektedir. Ayrıca bu tersanelerde inşa edilen gemilerin teçhizi de yine Tersane-i Amire'de gerçekleştirilmekteydi. 16. ve 17. yüzyıllarda Tersane-i Amire'nin Akdeniz'deki tek rakibi Venedik Tersanesidir. 1583 yılında Venedik'te bulunan tersanede 11 büyük 7 küçük kadirganın inşası tamamlanmış iken, 1585'te Tersane-i Amire'de 12 başarda ve 1 kadirganın inşası ile 11 başarda ve 36 kadirganın tamirata bitirilmişdir.³⁰

Donanmanın üç büyük yenilgisi olan İnebahtı (1571), Çeşme (1770) ve Navarin'den (1827) sonra sırasıyla dönemin kaptanpaşaları olan Kılıç Ali Paşa, Cezayirli Gazi Hasan Paşa ve Darendeli İzzet Mehmet Paşa donanmanın yeniden inşası için çaba sarf etmişlerdir. Bunun haricinde de bazı kaptanpaşaların tersane ve donanmanın teknolojik, idari ve hukuki anlamda yeniden düzenlenmesinde büyük emekler harcadıkları bilinmektedir.³¹ Ancak Osmanlı gemi teknolojisinin değişimini üç temel safhada incelemek mümkündür. İlk dönem 17. yüzyıl ortalarına kadar süren çektiri gemi dönemidir. Ardından yelkenli gemiler tercih edilmiş ve son olarak yelkenli gemiler iki yüzyıllık bir vazifenin ardından yerini buharlı gemilere bırakmıştır. 1645-1669 yılları arasında süren Girit seferinde Osmanlılar çektiri kadirgalara karşın yelkenli gemiler olan kalyonların üstünlüklerini anlamış oldular.³² Bu iki gemi türü belli bir süreliğine birlikte kullanılmışsa da kademe kademe donanmada kadirgaların yerini kalyonlar almış ve 17. yüzyıl ile birlikte kalyonlar

²⁹ İdris Bostan, "Osmanlıların Denizlere Açılma Sürecinde Gelibolu", **Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, s. 13-28, 34.

³⁰ İdris Bostan, **17. Yüzyılda Tersane-i Amire**, Küre Yayınları, 2018, s. 53-61, 153-154, 347.

³¹ İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinin Yönetimi", **Türk Denizcilik Tarihi**, 1. Cilt, Ed. İdris Bostan ve Salih Özbaran, İstanbul, Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009, s. 299.

³² Çünkü bu savaşta Osmanlıların henüz kalyonları tam olarak benimseyip kullanmamış olmaları kendileri için önemli sakıncalar meydana çıkarmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt IV, 6. Bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 317.

donanmada hakim gemi konumuna yükselmiştir. 1827’de Navarin’de Osmanlı ve Mısır donanmaları İngiliz, Fransız ve Rus donanmaları tarafından ani bir baskın ile yenilince yelkenli gemiler devri sona erip buharlı gemiler dönemi başlamış oldu.³³

Kürekle yürütülen gemiler rüzgârın tersi yönünde de olsa belli bir hızla hareket edebiliyordu. Ancak kürekçilerin ve onlar için gerekli yiyecek ve içeceğin gemi içinde kapladığı alan gemilerin taşıma kapasitesini ciddi anlamda düşürüyordu. Ayrıca depolama kabiliyeti düşük olan bu gemilerin kıyılardan devamlı erzak teminine ihtiyaç duyması uzun menzillerde hareket kabiliyetlerini sınırlandırıyor. Yelkenli gemiler ise rüzgârın istenilen yönde esmesi halinde çok daha kolay hareket edebiliyor ancak rüzgâr ters tarafta kaldığında uygun rüzgârı beklemek zorunda kalıyordu. Çok daha fazla yük taşıyabilmelerine rağmen bu durum onları doğal koşullara oldukça bağımlı kılıyordu. Buharlı makineler bu iki gemi tipinin eksikliklerini aynı anda giderebilmiş, gemileri hem kürekçilerin yükünden hem de rüzgâra olan bağımlılıktan kurtarmıştır.³⁴

1571’de İnebahtı’da³⁵ donanmasının büyük bir bölümünü kaybettikten sonra bile Osmanlı Tersanesinin hızlı bir şekilde yeni bir donanma meydana getirebilmiş ve bu donanma ile rakiplerini oyalayabilmiş olması, Osmanlı tersanelerinin altyapılarının, organizasyonlarının ve lojistik yeteneklerinin ne kadar gelişmiş olduğuna işaret etmektedir.³⁶ Bu dönemde benzer kapasitede olan diğer iki tersane Barcelona ve Venedik Tersaneleridir. Venedik’te bulunan tersaneleri 1570 yılında 2 aydan kısa bir sürede 100 gemiyi denize indirebilme başarısını göstermiştir.³⁷ İnebahtı’ya benzer bir durum 1827’de Navarin’de tekrarlanmış, Osmanlı tersaneleri

³³ İdris Bostan, “Gemi, Osmanlı Dönemi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/gemi#2-osmanli-donemi>, 30.09.2019.

³⁴ William Weir, **Savaşları Değiştiren 50 Silah**, Çev. A. Tunçer Büyükonat, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2017[2005], s. 144.

³⁵ Ki bu savaş tarihe kadirga donanmalarının yaptığı son büyük savaş olarak geçse de aslında İnebahtı’dan yarım asır kadar önce 1509’da Portekizliler Hindistan’ın Diu limanında, Osmanlı ve Memlûklü 200 kadar kadirgadan oluşan İslam donanmasını 17 kalyon ile yenmeyi başarmışlardı, bkz. Weir, **Savaşları Değiştiren 50 Silah**, a.g.e., s. 41, 97.

³⁶ Emrah Safa Gürkan, “Fitilin Ucunda Tersane-yi Amire”, **I. Uluslararası Osmanlı İstanbul Sempozyumu**, İstanbul, 2013, s. 69, (Çevrimiçi) http://www.osmanliistanbulu.org/tr/images/osmanliistanbulu-1/06_emrah-safa-gurkan.pdf, 08.07.2019.

³⁷ Robert C. Davis, **Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City**, Baltimore and London, 1991, s. 80’den aktaran Geza David, “Ottoman Armies and Warfare, the 1453-1603”, **Cambridge History of Turkey, Volume 2**, Ed. by Suraiya Faroqhi and Kate Fleet, New York, Cambridge University Press, 2012, s. 305.

dört yılda yeni bir filo meydana getirerek yok olan donanmayı yeniden inşa etmiştir.³⁸ Bu örnekler Osmanlı Tersanesi'nin üretim kapasitesinin yüzyıllar boyunca rakipleri nispetinde ne kadar hızlı ve etkin bir şekilde çalışabildiğini göstermektedir.

Gemilerin inşasında kullanılan malzemelerin temininde öncelikle ocaklık usulü tercih ediliyordu. İhtiyaç duyulan malzeme hangi yörede daha bol ise o yörenin halkı, vergilerine karşılık gelecek şekilde, malzemenin temini ile görevlendiriliyordu. Kocaeli, İzmit ve Sakarya kereste sağlanan başlıca bölgelerdi. Özellikle kalyonların kadirgaların yerini almasından sonra artan kereste ihtiyacı ocaklık yolu ile karşılanamayınca miri fiyattan da kereste alımına başvurulmuştur. Keresteler bu yolla piyasa fiyatından beşte bir oranında daha ucuza alınmaktaydı. Gelibolu, Eğriboz, Mısır Eyaleti ve Ege bölgesi genellikle gemilerin teçhiz edilmesinde kullanılan yelken bezinin (*kirpas*) elde edildiği bölgelerdi. Gelibolu'daki yelken bezi dokumacılığı Avrupa sanayisi ile rekabet edebilecek bir seviyedeydi. Üretilen yelken bezinin ihtiyaçtan artan kısmı kalitesinin yüksekliğinden ötürü ihraç bile edilebiliyordu.³⁹ Ancak kalyonların donanmada sayılarının çoğalmasının sonucu olarak yelken bezine olan talep artmış ve bu ihtiyaç yelken bezi üreten esnaflar tarafından yeterince karşılanamayınca 18. yüzyıl başlarında Tersane-i Amire'nin içinde bez üreten bir manifaktür kurulmasına karar verilmiştir.⁴⁰ Hatta ihtiyaç tam olarak karşılanamadığından dolayı yelken bezi ilk kez bu dönemde ithal edilmiştir.⁴¹ Kereste ve yelken bezi gibi gemi inşasında ve teçhizinde kullanılan onlarca malzeme, İmparatorluğun tüm coğrafyasına yayılmış olan düzinelerce farklı merkezden, ama özellikle Marmara, Ege, Anadolu ve Balkan coğrafyalarından temin edilmeye çalışılmıştır.⁴²

1.1.1.2. Tophane-i Amire

Osmanlı Devleti'nin askeri sanayi için ihtimam gösterdiği önemli bir alan da topçuluktur. İlk top dökümhanesinin, İstanbul'un fethi için de gerekli olan topların da

³⁸ Düzcü, **a.g.e.**, s. 55.

³⁹ Bostan, **17. Yüzyılda Tersane-i Amire**, **a.g.e.**, s. 155-165, 222-230, 348.

⁴⁰ Alperen Aydın, **a.g.e.**, s. 147-150.

⁴¹ Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, **a.g.e.**, s. 246.

⁴² Bostan, **17. Yüzyılda Tersane-i Amire**, **a.g.e.**, s. 442.

dökülmüş olduğu Edirne’de kurulduğu tahmin edilmektedir. Ancak bundan önce de ordunun ihtiyaçlarına binaen seyyar top dökümhaneleri ile top imal edildiği bilinmektedir. Sultan II. Murad döneminde 1438’de Germehisar Kalesi ve 1440’ta ise Akçahisar Kalesi önlerinde seyyar top dökümhaneleri kurularak top dökütülmüştür. Bu yöntem özellikle engebeli araziler ve uzak mesafeler gibi topları nakletmenin zor olduğu durumlarda tercih edilmiştir. Fatih Sultan Mehmed döneminde Edirne’de bir tophane ve İstanbul’da da Tophane-i Amire bulunduğu halde, seyyar top döküm yöntemine başvurulduğu zamanlar olmuştur. Hatta Fatih Sultan Mehmed döneminde topları taşımanın güç olduğu bölgelerde topların parçalatılıp gerekli yerlerde yeniden dökütüldüğü de vakidir.⁴³ Bu yetenekleri Osmanlıları hem top dökümünde hem de lojistik konusunda Avrupalı rakiplerine karşı üstün kılmaktaydı. Ancak 16. yüzyılda top taşıma teknikleri ile ilgili yeni ve etkin yöntemlerin ortaya çıkışı seyyar top dökümcülüğüne olan ihtiyacı ortadan kaldırmıştır.⁴⁴

Tophane-i Amire dendiğinde, İstanbul’un Tophane semtinde kurulmuş, denize yüz metre mesafede ve Fatih Sultan Mehmed tarafından inşa edildiği kuvvetle muhtemel olan dökümhane anlaşılmaktadır. Tophane-i Amire’den memleketin her bölgesine top, gülle ve malzeme sevk edildiği gibi top üretimi için gerekli olan hammaddeler de buraya sevk edilmiştir. Tophane-i Amire dışında da imparatorluğun değişik bölgelerinde top dökümhaneleri bulunmaktaydı. Bunlar da Tophane-i Amire gibi taşıma maliyetlerini düşürmek için deniz veya nehir kenarlarına yakın mesafelerde inşa edilmiştir. Batıdaki en eski top döküm merkezi olan Avlonya, 1439’daki fethinden sonra askeri bir üs olarak kullanılan Semendire, Avrupa içine yapılacak seferler için Kanuni Sultan Süleyman tarafından birer dayanak noktası yapılan Belgrad ve Budin, İran seferleri için mühimmatın hazırlandığı ve temin edildiği Erzurum, Memluklerden devralınarak Afrika içlerine ve Hint Okyanusu’na yapılacak deniz seferleri için bir merkez olarak teşkilatlanan Mısır ve doğuda en çok topun döküldüğü Basra tophaneleri bunların en önemlilerindendir. Bu tophanelerde daimî olarak usta bulundurulmaz, gerektiğinde merkezden gönderilirdi. Ancak onların

⁴³ Aynı şekilde kuşatma için kullanılan bombard tipi büyük kuşatma topları da naklieleri sırasında sarf edilen zahmete katlanılmaması için menzillerine varıldıklarında dökülerek sabitlenmiştir, bkz. Weir, **Savaşları Değiştiren 50 Silah, a.g.e.**, s. 91.

⁴⁴ Aydı, **a.g.e.**, s. 43-45, 48.

başında bulundukları çalışanlar ise dökümhanelerin kurulmuş oldukları bölgelerden temin edilmekteydi. Böylece hem sürekli çalışmaları mümkün olmayan ustalar için taşrada maliyete katlanılmamakta, hem de aynı ustalar ile değişik yerlerde döküm yaparak imparatorluk çapında geçerli olan belli bir ölçü standardı yakalanmaya çalışılmaktaydı.⁴⁵

Osmanlı Devleti'ne ait askeri sınai teşebbüsler arasında Tophane-i Amire, Tersane-i Amire'nin ardından gelen ikinci en önemli kuruluştur. Osmanlı Devleti'nde top dökümcülüğünün, Fatih Sultan Mehmed'in bu alana verdiği özel önemden ve İstanbul'un fethi için duyulan şiddetli ihtiyaçtan dolayı önemli bir gelişme gösterdiği de bilinmektedir. Bu dönemde Osmanlılar yabancı teknisyenlerin de yardımı ile bu teknolojiyi transfer edip kurumsallaştırmakta büyük mesafe kat ettiler.⁴⁶ II. Bayezid döneminde dökümhane çevresine topçuların ve dökümcülerin ikamet edebilecekleri odalar ilave edilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde mevcut döküm binası yerine yeni ve daha büyük bir bina inşa edilmiştir. Özellikle savaş zamanlarında çok miktarda topun dökülmesinden ve bu işlemler sırasında çok yüksek sıcaklıklara ulaşılmasından ötürü Tophane-i Amire 19. yüzyıl sonuna kadar pek çok kez tamirat görmüştür. Tophane-i Amire civarındaki arsaların bir kısmı 1793'te satın alınarak yeni bir fabrika ve birçok imalathane inşa edilmiştir. Böylece tesisin alanı 19. yüzyıl ortasına kadar 10 hektara yaklaşmıştır. Ancak 1846'da Zeytinburnu'nda Büyük Fabrika'nın kurulması ile top döküm işleri burada yer alan büyük izabe fırınında sürdürülmüştür. Bu tarihten sonra dökülen toplar yalnızca döküm sonrası bazı işler için Tophane-i Amire'ye sevk edilmiştir.⁴⁷

Osmanlılar ateşli teknolojiyi ithal etmekte ve geliştirmekte gösterdikleri hünlerle bu teknolojinin Sumatra Adası'na kadar tüm İslam ülkelerinde yayılmasına da vesile oldular. Hindistan'daki Babür imparatoru Delhi Sultanına karşı 1526'da savaş meydanına çıktığında, sayı olarak az olmasına karşın sahip olduğu tüfekli piyadeler,

⁴⁵ Aydüz, **a.g.e.**, s. 48-70.

⁴⁶ İdris Bostan, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophane-i Amire ve Top Döküm Faaliyetleri", Ed. Taşkın Takış ve Sunay Aksoy, **Halil İnalçık Armağanı-1**, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 2009, s. 253.

⁴⁷ Aydüz, **a.g.e.**, s. 91-92, 98, 208-210.

iki büyük top ve iki Osmanlı savaş danışmanı kendisini üstün kılmaya yetmiştir.⁴⁸ Memluküler ateşli silahlar ile çok daha erken bir dönemde tanışmalarına rağmen gerekli ilgi ve alakayı gösteremediklerinden dolayı bazı durumlarda Osmanlıların danışmanlığına başvurmak zorunda kalmışlardır. Osmanlılar tanışıp geliştirdikleri bu silahları kendileri ile ırki veya dini bağlılığı bulunan Asya ve Afrika ülkelerine ihraç ederek, bu teknolojinin o günkü dünyanın neredeyse yarısına kadar yayılmasına vesile oldular.⁴⁹ Bu teknoloji transferi bazen de Osmanlı'nın rızası dışında rakip kuvvetlerin savaş meydanında elde ettikleri topları kopyalamaları ile gerçekleşmekteydi. Şah İsmail Çaldıran Savaşı'nda ele geçirdiği bir topu model olarak kullanıp 50 adet top döktürmüştür. Çünkü adı geçen savaşta Osmanlı ordusunun 500 topuna karşın kendi ordusunda hiç top bulunmaması savaş kaybetmesinin en önemli nedeni olmuştur.⁵⁰

Osmanlı orduları topları bir meydan muharebesinde ilk kez Kosova'da kullandılar ve bu tecrübe tarihe, ateşli silahlar teknolojisinin bu denli etkin kullanıldığı ilk meydan savaşı olarak geçmiştir.⁵¹ Yavuz Sultan Selim döneminde gerçekleşen Irak (1514) ile Mısır (1517) ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde gerçekleşen Rodos (1522), Mohaç (1526) ile Viyana (1529) seferleri topların hâkim unsur olduğu meydan muharebeleri olarak Osmanlı askeri tarihinde yerini almıştır. 11 Temmuz 1515'te Çaldıran'dan dönen Yavuz Sultan Selim'in 13 Temmuz 1515'te Mısır seferi için yeni top döküm faaliyetlerini başlatmış olması bu alana ne denli önem verilmiş olduğunun başka bir göstergesidir. Mısır seferi sırasında ve sonrasında dökülen ve tamir edilen topların sayısı 1130'dur ve bu sayıya daha önce sağlam olarak elde tutulan toplar dahil değildir. Aynı dönemde topçubaşı Ayas Ağa tarafından yapılan sayımda sadece İstanbul'un farklı bölgelerinde değişik ebatlarda 4600 adet top bulunduğu tespit edilmiştir. 16. yüzyılın başlarında bu kadar fazla sayıda topa sahip olunması Osmanlıların ateşli silahları ne kadar yoğun bir şekilde kullandıklarını göstermektedir.⁵²

⁴⁸ Alfred W. Crosby, **Ateş Etmek Tarihte Fırlatma Teknolojileri**, Çev. Aybek Görey, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003, s. 106.

⁴⁹ Aydüz, **a.g.e.**, s. 213-215.

⁵⁰ Bostan, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophane-i Amire", **a.g.e.**, s. 257-258.

⁵¹ Crosby, **a.g.e.**, s. 104-105.

⁵² Bostan, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophane-i Amire", **a.g.e.**, s. 256, 259, 263.

Yavuz Sultan Selim döneminde önemli miktarda topun Kanuni Sultan Süleyman devrinde değerlendirildiği görülmektedir. Tahrir defterlerine göre Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk dönemlerinde kaleleri tahkim için kullanılan top sayısı yaklaşık olarak 5640'tır. Saltanatının ilk yılında aldığı Belgrad kalesi 200 ve ikinci yılında fethettiği Rodos adası ise 848 adet top ile tahkim edilmiştir.⁵³

Tablo 1.1: Osmanlı Tophanesinin Yıllara Görü Döktüğü Topların Adedi

Tarih	Zaman Dilimi (ay)	Dökülen Top Adedi	Kullanılan Hammadde (Ton)
1513	4	188	27,4
1515-18	32	2 büyük dökme demir	6,3
1517-18	8	24 (22'si dökme demir)	185
1517-19	28	699 (+428 tamir)	550
1522-26	38,5	1029	483
1527-28	9	148	65
Toplam	119,5	2090	1316,7

Kaynak: Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, a.g.e., s. 138.

William Lewett'in İngiltere Sussex'te bulunan dökümhanesi ise 1543-1544 yıllarında yılda ancak 120 tane top imal edebiliyordu. Sevilla dökümhanesinde ise İspanyollar 1679 gibi geç bir tarihte bile ortalama kalibrede yılda ancak 36 top imal edebiliyorlardı.⁵⁴ Bu sayılar Tophane-i Amire ile karşılaştırıldığında Osmanlı'nın çok daha geniş çapta top döküm faaliyetinde bulunduğunu ve bu üretim kapasitesinin onları rakipleri karşısında nasıl üstün bir konuma getirdiğini anlayabiliyoruz.

Osmanlı kara ordusunun yanı sıra donanmada da ciddi miktarda top kullanılmaktaydı. Yavuz Sultan Selim tarafından Küçük Sinan Paşa'ya 200 yeni gemi inşa edilmesi buyrulduğunda bu gemilerin inşa faaliyeti ile paralel olarak Tophane'de de gemiler için top dökümüne başlanmıştır.⁵⁵ Özellikle donanmanın 17. yüzyıl ortasından itibaren kadirgallardan kalyon gemilerine geçişinden sonra gereksinim duyulan top miktarı da önemli ölçüde artmıştır. Normal bir kalyonda 56 top bulunurken kebir kalyon olarak anılan büyük kalyonlar 130, üç ambarlı olanlar ise 112 adet top taşıma kapasitesine sahipti. Tersane'de gemi inşa edildikçe eşgüdümlü olarak

⁵³ A.e., s. 265-266.

⁵⁴ Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, a.g.e., s. 139.

⁵⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517) Meydan Muharebeleri*, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1990, s. 54.

Tophane’de de inşa edilen gemilerin topları imal ediliyordu. Hasar görüp değişmesi gereken toplar Tophane’ye iade ediliyor yerlerine yeni toplar alınıyordu. Eski topların eritilen metalleri ise yeni topların yapımında tekrar kullanılıyordu.⁵⁶ Ayrıca Darphane-i Amire’de döküm işlemleri için kullanılan büyük tezgahlar Tophane’de yaptırılırken tezgahlara monte edilen küçük alet ve edevatlar ise demirci ve saatçi gibi küçük çaplı atölyelerden temin ediliyordu.⁵⁷ Bu örnekten de anlaşıldığı üzere Tophane sadece askeri sanayi için değil gerektiğinde her türlü döküm işleminin yapılabileceği bir sanayi tesisi olarak iktisadi hayat için önemli bir kurumdur.

Tophane-i Amire personelinin bir kısmı topçu ocağında istihdam edilirken diğer kısmı ise dökümhanede çalıştırılırdı. Dökümhanede çalışan işçiler dökücü, haddad, errekeş, bennaü, eğeci, kalemkar ve neccar gibi sanatkarlardır. Bu alanlarda çalışan işçilerin sayılarının net bir tespiti henüz gerçekleştirilememiştir. Bunun en önemli sebebi dökümhane çalışanlarının taşradaki tophanelere belirli aralıklarla gönderilmesidir. Ancak topçu ve top arabacıları çalışanlarının sayılarını 1480’lerden 1600’lere kadar gösteren kayıtlar mevcuttur ve bu kayıtlara göre topçu sayısı 100’den 1552’ye ve top arabacıları ise 346’dan 684’e yükselmiştir. Osmanlı topçuluğuna yabancı ve gayrimüslim ustaların önemli katkılar verdikleri bilinmektedir. Osmanlıların taassup gütmenden dışarıdan ustalar ve uzmanlar ile teknoloji ve bilim alanında kurduğu bu ilişki kendilerine önemli faydalar sağlamıştır.⁵⁸

Top dökümü için gerekli malzemelerin başında tunç topların içinde %90 civarında bulunan bakır gelmektedir. Bakır madeni Anadolu’da en çok Kastamonu Küre’de ve daha sonra Ergani, Keban ve Tokat’tan; Balkanlar’da ise Kratova, Majdanek, Temeşvar ve Banat gibi belirli merkezlerinden de elde edilmektedir. Gerekli durumlarda ise İngiltere, Fransa, İsveç ve Norveç’ten ihraç edildiği de olmuştur. Tunç topları dökebilmek için gerekli ikinci madde olan kalay ise Osmanlı topraklarında yeteri kadar bulunmaması nedeniyle daha çok ihracat yolu ile elde edilmiştir. 1499-1500 yıllarında kantarı 1190 akçe olan kalayın 1598 yılındaki aynı miktarı 3800 akçeden fiyatlanmıştı. Fiyatlardaki bu artış kalayın Anadolu’da

⁵⁶ Bostan, 17. Yüzyılda Tersane-i Amire, a.g.e., 246-248.

⁵⁷ Bölükbaşı, a.g.e., s. 108.

⁵⁸ Aydıöz, a.g.e., s. 114, 121, 167-170.

bulanmamasının bir sonucudur. Askeri açıdan stratejik değeri olan bu madenin Hristiyan topraklardan Osmanlı'ya ihracatının Papa tarafından yasaklanması sebebiyle fiyatında ilaveten bir yükseliş yaşanmıştır. Bakırdan sonra en çok kullanılan ama kalite olarak daha alt düzey toprakların imalinde yer alan demir madeni ise Osmanlı topraklarında en çok Samakov'dan elde edilmekteydi.⁵⁹ Toprakların dökülmesi esnasında kalıpların hazırlanması için kullanılan kereste ise genellikle Tersane-i Amire'de olduğu gibi İzmit-Sapanca bölgesinden elde ediliyordu. Tophane-i Amire için kereste temin edilmesinde sorunlar yaşandığı durumlarda ise gerekli kereste zaten Tersane-i Amire'den alınıyordu. Bu temel malzemelerin haricinde keten, halat, kendir, urgan, keçe, balmumu, tuğla, çivi, zift vb. birçok ham, yarı-mamul ve mamul madde imparatorluğun değişik bölgelerinden temin edilmektedir.⁶⁰

1.1.1.3. Baruthane-i Amire

Baruthane-i Amire de tıpkı Tersane ve Tophane gibi Osmanlı'nın belli başlı askeri sanayi yapılarından biri olarak kabul edilmektedir. İmparatorluğun belirli bölgelerinde irili ufaklı barut üretimi imalathaneleri bulunmakla birlikte İstanbul barut üretiminin merkezi olmuştur. İstanbul'da değişik dönemlerde ve bölgelerde inşa edilip işletilmiş olan 5 baruthane "Baruthane-i Amire" adı ile anılmıştır. Bunlar sırasıyla Atmeydanı, Kağıthane, Şehremini, Bakırköy ve Azadlu Baruthaneleridir. 1698 yılı sonlarında inşaatına başlanan Bakırköy Baruthanesi'nin çarkları hayvan gücü ile çevrilirken Sultan III. Selim döneminde kurulan Azadlu Baruthanesi'nin daha düzenli ve kesintisiz bir şekilde işlemesi için baruthane su gücü ile işleyecek şekilde tasarlanmıştır.⁶¹ İstanbul sadece başkent olduğu için değil askeri seferler için doğal bir toplanma noktası ve Osmanlı donanmasının da merkezi olduğu için en çok barut imalatının gerçekleştirildiği yer olmuştur.⁶² İstanbul dışında Selanik, Budin, Temeşvar, Bağdat ve Kahire gibi şehirlerde de baruthaneler bulunmaktaydı ancak bunların en eskisinin Yıldırım Beyazıt tarafından inşa ettirilen Gelibolu Baruthanesi⁶³

⁵⁹ A.e., s. 225-232.

⁶⁰ A.e., s. 247-256.

⁶¹ Semavi Eyice, "Baruthâne", TDV İslam Ansiklopedisi, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/baruthane>, 16.10.2019.

⁶² Agoston, *Guns for the Sultan*, a.g.e., s. 128.

⁶³ Donanmanın barut ihtiyacı genellikle buradan karşılanmıştır, bkz. Gölen, a.g.e., s. 261-262.

olduğu düşünülmektedir.⁶⁴ Azadlı Baruthanesi ihtiyaç duyulan barutun üretilmesinde başarılı bulunduktan sonra Selanik ve Gelibolu Baruthanelerinin kapanması uygun bulunmuştur.⁶⁵

Üretilen barutun kalitesi hakkında olumsuz yorumlar bulunmaktadır. Bunun sebebi, erken modern devletlerin hepsinde olduğu gibi, üretimin tek merkezde yapılamamasından ötürü yerel farklılıkların üretimin her aşamasına etki etmesidir. Barut içinde kullanılan güherçile, sülfür ve kömür tozunun belli oranlardaki karışım kombinasyonlarına göre değişik kalitede ürünlerin ortaya çıkması ihtimali olan bir üründür. 16. yüzyıl ortalarından itibaren bu maddelerin değişik oranlarının sadece Osmanlı'da değil diğer Avrupa ülkelerinde de kullanıldığı bilinmektedir. Kullanılan oranın etkinliğine göre barutun kalitesi değişiyor ve bunu gözlemleyenler not ediyorlardı. Ancak en çok kullanılan oran %75 güherçile ve %12,5 sülfür ve %12,5 kömür tozunun karışımı idi. Osmanlı Baruthaneleri de genellikle bu oranı benimsemesine rağmen nihai üründe bu oran tutturulamıyordu. Çünkü karışım yapıldıktan sonra kurutma işlemi sırasında tüm maddeler aynı oranda nem kaybetmiyordu. Örneğin kömür tozu kururken havadaki nemin 1/8 kadarını yeniden tutabiliyordu. Ancak bu durum 18. yüzyıl sonuna kadar keşfedilemediğinden yalnızca Osmanlı baruthanelerine has bir sorun değildi.⁶⁶ Bununla birlikte 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde bu gibi teknik sorunlar haricinde, tamamen öznel sebeplerden ötürü de barutun kalitesi düşük kalıyor ve bu savaşlarda kullanılan topların performansını etkiliyordu. Bunu bizzat gözlemleyen ve düzeltmeye çalışan III. Selim haricinde bazı müverrihlerin de bu duruma dikkat çektiği bilinmektedir.⁶⁷ Sorun sadece yeteri kadar barutun üretilmemesi değil, aynı zamanda üretilen barutun kalitesinin hiçbir zaman İngiliz barutları kadar iyi olamamasıdır. Bu sebeple Baruthane nazırları eleştirilmiş ve

⁶⁴ Kütükoğlu, “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **a.g.e.**, s. 622.

⁶⁵ Mübahat Kütükoğlu, “Baruthâne-i Âmiri”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/baruthane-i-amire>, 16.10.2019.

⁶⁶ Agoston, **Guns for the Sultan, a.g.e.**, s. 155-158.

⁶⁷ Yunus İnce, “Osmanlı Barut Üretimi Teknolojisinde Modernleşme: Azadlı Baruthanesi (1794-1878)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya, 2013, s. 55-56.

1793'te istenen kalitede barutun imal edilebilmesi için Baruthaneler Nazırlığı'nın kurulmasına karar verilmiştir.⁶⁸

III. Selim döneminde gerçekleştirilen askeri yenileşmenin bir ayağı da yeni askeri tesislerin kurulmasıdır. Özellikle İstanbul'da ancak Anadolu'nun farklı şehirlerinde de pek çok askeri kışla ve hizmet tesisi meydana getirilmiştir. Bunlardan bir tanesi de Azadlu Baruthanesi'dir. III. Selim genellikle inşa ettirdiği yapıları daha iyi denetlemek için kendi köşklerine ve şehrin yerleşim yerlerine yakın bölgelerine kurulmasına özen göstermiştir.⁶⁹ Ancak konu baruthane olunca, daha önce şehir içinde bulunanların patlaması nedeniyle meydana gelen büyük zayıatlardan ötürü Azadlu Baruthanesi için Küçükçekmece'nin kuzeyinde, şehirden uzak bir bölge tercih edilmiştir. Bakırköy'deki Baruthane için çarklar imal ederek Padişahın beğenesini kazanıp barutçubaşı olarak tayin edilen Arakel Dadyan, daha sonra Azadlu Baruthanesi'nin de kurucusu olmuştur. Ölümünün ardından da Baruthanenin başına oğlu Simon ve ondan sonra onun da kardeşi olan Ohannes getirilmiştir. Ohannes'in İngiltere'de aldığı eğitim ve edindiği tecrübeler sayesinde Osmanlı'da imal edilen barutun kalitesi artmış ancak yine de İngiltere seviyesine ulaşamamıştır. Daha sonra Simon ve Ohannes'in en küçük kardeşi olan Bogos da Bakırköy'de çalışan Baruthanenin idaresi ile görevlendirilmiştir. Bogos'un oğlu da eğitim için yurtdışına gönderilmiştir. Bu ailenin aldığı eğitimler ve edindikleri tecrübeler barut imalinin sınırlarını aşmış; demircilik, çuha üretimi ve top-gemi yapımı gibi birçok alanda liyakat sahibi olmalarını sağlamıştır. Devletin daha sonra kurduğu Zeytinburnu Demir Fabrikası, İplikhane-i Amire (Riştahane), İzmit Çuha Fabrikası, Hereke Kumaş Fabrikası ve Beykoz Deri Fabrikası bu bilgi birikiminin sergilendiği başlıca üretim tesisleridir.⁷⁰ Özellikle Ohannes Dadyan 1840'lı yıllarda sanayileşme programı başladığında bu işi üstlenmek ve yönetmek konusunda muhtemelen Osmanlı tebaasından herhangi birine göre çok daha fazla liyakate sahipti.⁷¹ Baruthane'nin modernleştirilmesiyle başlayan bir süreç teknik bilginin diğer alanlara sıçraması ve

⁶⁸ Gölen, **a.g.e.**, s. 9.

⁶⁹ Oya Şenyurt, "Arşiv Belgeleri Işığında III. Selim'in Askerî Alandaki Kararlarının İstanbul'da Kent Mekânının Kullanımına Etkileri", **Bilgi**, S: 78, 2016 Yaz, s. 204-205.

⁷⁰ İnce, **a.g.e.**, s. 87, 103, 123-125, 141, 278-293.

⁷¹ Clark, **a.g.e.**, s. 70.

mevcut ihtiyaçların teşviki ile genişlemiştir. Bir ailenin bilgi birikimi ve tecrübesi ise Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrasında giriştiği sanayileşme politikasının belkemiğini oluşturmuştur.

Tüm baruthanelerin üretimleri dikkate alındığında, 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı baruthaneleri yıllık 648-1000 ton arası bir üretim kapasitesine sahipti. Aynı dönemde önemli bir üretici olan Kastilya Krallığı'nda bulunan tüm baruthanelerin yıllık kapasitesinin 165,6 ile 276 ton arasında değiştiği tahmin edilmektedir. 16. yüzyılda Osmanlı baruthaneleri hem üretim becerileri hem de stokları bakımından tatmin edici bir seviyededir. Ancak bu seviye, 17. yüzyılda gerçekleştirilen seferlerin daha fazla barut gerektirmesinden dolayı yükselmeye muhtaçtı.⁷² Üretilen barutun tümü devlet kurumları tarafından tüketilmekteydi. Ancak tüketimin kurumlar arasındaki dağılımı ihtiyacın niteliğine göre yıldan yıla değişmektedir. Örneęin 1717-18 yıllarında toplam tüketimin %70,69'u donanma tarafından gerçekleştirilmekte iken 1719-20 yıllarında bu oran %4,18'e dūřmüřtür. Yine bazı yıllarda İstanbul dışındaki kaleler İstanbul'dan daha fazla barut kullanırken bazı yıllarda bunun tam tersi durumlar da gerçekleşmiştir. Bunun yanında yıllık tüketim de yıldan yıla ciddi miktarda değişmektedir. 1717-18 senelerinde 7778,5 kantar olan toplam tüketim, 1718-19 yıllarında 149,5 kantara kadar dūřmüřtür. Genel olarak barutun tüketildiği kurum ve bölge doğal olarak seferlerin seyrine göre değişmiştir. Tophane ve Tersane gibi askeri sanayi kurumları ise deneme ve talim gibi faaliyetlerde daha cūzi miktarda barut tüketiyordu. Bunlar haricinde saray, divanhane, humbara ocağı, lağımcı ocağı ve yeniçeri ocağı barut talep eden diğer kurumlardı.⁷³

1.1.1.4. Darphane-i Amire

Darphaneler askeri teknoloji ve sanayi ile bir ilişkisi olmamasına rağmen savaşların finanse edilmesinde hayati bir görev ifa etmesinden dolayı Osmanlı iktisadi sisteminin önemli bir kurumunu oluşturmuştur. Sadece para basmak için kullanılan bu kurumlar neredeyse devletin tarihi ile eş bir geçmişe sahiptir. Osmanlı darphanelerinin sayıları çok olup taşraya yayılmışlardır. Hatta bazılarının sabit bir yerinin bile olmadığı

⁷² Agoston, *Guns for the Sultan*, a.g.e., s. 151-155.

⁷³ Gölen, *a.g.e.*, s. 256-260.

iddia edilmektedir. Örneğin İnegöl ve Balya darphanelerinin kalıpları yakınlarda bulunan bedestenlerde saklanırdı. Bazı darphaneler ise özellikle ordunun acil ihtiyaçları sebebiyle kurulur, ardından ihtiyacın nihayete ermesiyle de kapatılırdı. Toplam 80 kadar olan darphanelerin işçilerinin yalnızca 50'sinin aynı anda çalıştığı ve geri kalanların ise iş yoğunluğuna göre istihdam edildiği düşünülmektedir. Darphanelerin merkezde değil de taşraya dağılmış bir şekilde kurulmalarının en önemli sebebi madenlere ulaşımın kolaylaştırılmak istenmesidir. Eğer İstanbul'da bulunan darphane sürekli tam kapasite olarak çalışabilseydi diğer darphanelerin çalışmasına gerek bırakmayacak kadar bir kapasiteye sahipti.⁷⁴ 16. yüzyıl sonunda doruğa ulaşan darphane sayısı 1630-1640 yıllarında keskin bir düşüş yaşamıştır. Yeni para birimi olan kuruşun tüm imparatorlukta tutunması ve Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Irak'taki tüm darphanelerin kapanması tedavüldeki tüm paranın Darphane-i Amire'de basılmasına neden olmuştur.⁷⁵

17. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlı darphanelerinde kullanılan yöntem oldukça basittir. Para olarak basılacak madene bir kalıbın içinde yukarıdan bir çekiç yardımıyla vurularak hem bulunduğu levha üzerindeki desen hem de çekicinin vurduğu kalıptaki desen basılıyordu.⁷⁶ 17. yüzyıl sonlarında Cerrah Mustafa adlı bir mühtedi tamamen yerli kaynakları kullanarak imal ettiği aletlerle darphaneyi *mihaniki* usulünde üretime yapmaya geçirmiştir.⁷⁷ Para darp etmek ince bir ustalık gerektirmekteydi. İzabe işlemi sırasında madenin çok veya az ısıtılması sikkenin standart ayarda olmasını engelliyordu. Mutlak olarak ayarda olması mümkün değilse de belli bir nispette hata payı kabul ediliyordu. İzabe sırasında ocaklarda yeteri kadar tavlanmadan alınan madenden üretilen sikkeler ise çok sert olduklarından dolayı daha kolay kırılmaktaydı.⁷⁸ Cerrah Mustafa darphane için ürettiği aletlerden sonra bu maharetini kalyonlar için 11 okka taş atabilen toplar dökerek kanıtlamıştır. Mihaniki yöntemi para

⁷⁴ Halil Sahillioğlu, "Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1958, s. 241-247.

⁷⁵ Şevket Pamuk, **A Monetary History of the Ottoman Empire**, Virtual Publishing, Cambridge University Press, 2000, s. 145, 159, 186.

⁷⁶ Halil Sahillioğlu, "The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint", **Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World**, Ed. by Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1992, s. 262.

⁷⁷ Sahillioğlu, **Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme**, a.g.e., s. 253.

⁷⁸ Bölükbaşı, a.g.e., s. 108.

basım işlerini kolaylaştırdı ve bu sayede darphanelerin üretimi arttı. Bu artış Anadolu’da yeni madenlerin işletmeye açılmasını teşvik etti. Gümüşhane, Keban ve Ergani Madenleri birleştirilerek bir nezaret altında çalıştırılmaya başlandı.⁷⁹ 18. yüzyılda ise darphanedeki yenilik sadece teknik alanda kalmamış, darphaneye bazı mukataa gelirleri de sağlanarak bir müstakil ihtiyat hazinesi olarak, askeri ıslahatları finanse eden bir kurum haline gelmesi sağlanmıştır.⁸⁰ 1844’te ise tahsis-i sikke ile yeni para sistemine geçilirken İngiltere’den buhar ile çalışan makine ve teçhizatlar getirtilerek İngiliz ve Fransız teknisyenlerine kurdurulmuş ve işletirilmiştir.⁸¹

Osmanlılar 1390-1460 yılları arasında Makedonya, Sırbistan ve Bosna bölgesinde bulunan değerli gümüş madenlerini ele geçirdiler ve buralarda halihazırda kullanılan yöntem ve tekniklere sadık kalarak daha fazla maden elde etmek için çaba sarf ettiler. Makedonya’da bulunan Sidrekapsi madeni 16. yüzyıl ortasında yılda 6 ton gümüş istihsal ediyor ve bunun için 6 bin madenci çalıştırıyordu. Aynı dönemde Anadolu’da bulunan madenlerden ise maden bölgelerinde hüküm süren Anadolu Beylikleri engeliyle gerektiği kadar faydalanamadılar.⁸² Anadolu’da faaliyet gösteren ve gümüşün yanında bakır da elde edilen Gümüşhane madenleri ise yeni açılan madenler için madenci ihraç etmektedir.⁸³

Darphane-i Amire’nin para basarken ihtiyaç duyduğu madenleri temin etmek için taşrada dolaşan mubayaacılara karşı adeta bir dokunulmazlık hüviyeti tanınmıştır. Satın aldıkları madenlerin çalıntı oldukları ortaya çıksa bile taşrada bulunan yargı organları olaya müdahale edemiyor, olaya ancak ve bizzat İstanbul’un kurduğu özel bir mahkeme bakabiliyordu. Bununla birlikte 1736 yılında önemli altın ve gümüş

⁷⁹ Sahillioğlu, “The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint”, **a.g.e.**, s. 271-272.

⁸⁰ Halil Sahillioğlu, “Baruthane”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/darphane>, 30.10.2019. Darphanenin 18. yüzyılda gelişerek bir imalathanenin ötesinde mali ve iktisadi bir kurum olarak savaşların finansmanı için Osmanlı devlet sisteminde ortaya çıkışı ve sebepleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat’a Mali Tarih)**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986, s. 98-103 ve Bölükbaşı, **a.g.e.**, 4. Bölüm-İhtiyat Hazinesi Olarak Darphane-i Amire, s. 133.

⁸¹ Şevket Pamuk, “Osmanlı’da Gümüş Madenleri ve Darphaneler”, **Bilim ve Teknik**, S: 396, 2000 Kasım, s. 96.

⁸² Pamuk, **A Monetary History of the Ottoman Empire**, **a.g.e.**, s. 36-37.

⁸³ Ercüment Balcı, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Maden İşletmeleri (Bulgardağı Maden İşletmesi Örneği) 1825-1908”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2001, s. 7.

madenlerinin idaresi Darphane emininin yönetimine bağlanmıştır.⁸⁴ Bu olaylar maden temininin Darphane için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

İstanbul’da bulunan darphanede çalışanların sayısı birkaç yüzü bulurken diğer büyük darphaneler çalışanlarının sayısı genelde 100 civarında kalmıştır. Ortalama bir darphanede 50 kişi çalışmaktadır.⁸⁵ 1843 yılında ise Darphane-i Amire çalışanlarının 1300 civarında olduğu tahmin edilmiştir. İdari işlerde Türkler, teknik ve finansal işlerde ise gayrimüslimler olarak Yahudi, Ermeni ve Rumlar istihdam edilmekteydi. 1762 yılına kadar teknik ve finansal işlerde Yahudiler etkin olurken bu tarihten sonra Ermeniler daha faal bir konum elde ettiler. Bugün için çok anlamlı görünmeyen ancak dönem şartları düşünüldüğünde anlaşılır bir durum; darphane personelinin küçük yaşlardan itibaren yanlarında eğittikleri kendi çocuklarının daha sonra yerlerine istihdam edilmesi idi. Hatta devlet bir görevli öldüğünde onun yerini oğluna vermek için çocuğunun yaşının küçük olması durumunda bile ısrar etmiştir.⁸⁶

1.1.2. Esnaf ve Lonca İmalatı

Osmanlı Devleti’nin benimsediği iktisadi prensipler genellikle Orta Doğu imparatorluklarında kabul edilen devlet-toplum ilişkisine dayanmaktadır. Hükümdarın/hanedanın dışında kalanlar; onu temsil eden askeri sınıf (yöneticiler, askerler ve din adamları) ve sıradan halk (reaya) olarak iki temel sınıfa ayrılmıştır. Üretim işleri ile uğraşıp vergi vermekle yükümlü olan reaya; çiftçiler, tüccar ve hırfet erbabından müteşekkildir. Bu sınıflar arasındaki sosyal hareketlilik, sınıfsal geçişliliği sınırlandırmak için kısıtlanmış, iktisadi düzen de aynı nispette bu anlayıştan nasibini almıştır. Devleti meydana getiren unsurların ve zenginlik oluşturan kaynakların hükümdara/hanedana alternatif oluşturacak bir şekilde kullanılmaması için gerekli düzenlemeler yapılmış ve tedbirler alınmıştır.⁸⁷

Türklerin Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra Sasaniler’den öğrendikleri bürokratik kabiliyetlere dayanarak kurdukları devletler, öncekilere göre daha kurumsal

⁸⁴ Bölükbaşı, **a.g.e.**, s. 75, 79.

⁸⁵ Pamuk, **A Monetary History of the Ottoman Empire**, **a.g.e.**, s. 36.

⁸⁶ Bölükbaşı, **a.g.e.**, s. 24.

⁸⁷ Halil İnalcık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, **The Journal of Economic History**, Vol. 17, No: 1, 1969 mart, s. 97.

bir bürokratik merkeze sahip olmuştur. Osmanlılar bu kabiliyetleri devşirme sistemi vasıtasıyla daha ileri bir noktaya taşıyıp, aristokrasinin hükümdara/hanedana karşı bir rakip olarak ortaya çıkma ihtimalini etkin bir şekilde engellemişlerdir. Bununla birlikte merkezi iktidara alternatif oluşturabilecek, toprak sahipliğine bağlı taşra aristokrasisinin ortaya çıkış imkanının önüne ise timar sistemi ile set çekilmiştir.⁸⁸ Kentlerde sinai üretimi gerçekleştiren esnafların sınırları ise devlet tarafından çizilmiş, çiftçilerden daha üst düzeyde tutulmuş ancak yine de askeri zümrenin dışında bulunan reayaya dahil edilmişlerdir.⁸⁹

Üretim ve dağıtımın temel olarak kontrol altında tutulması gerekliliğinde bazı nesnel koşulların bulunduğu da aşıkardır.⁹⁰ Devlet, iaşecilik prensibi gereğince üretim ve ticaret üzerine sıkı bir müdahaleciliği benimsemiştir. Müdahalecilik malların ilk üreticiden son tüketiciye ulaşmaya kadar kat ettiği tüm aşamaları kapsamaktaydı. Bu anlayışın üç temel nesnel sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki iktisadi hayattaki verimliliğin düşük olmasıdır. İkincisi, birinci ile bağlantılı olarak bu düşük verimliliği artırmak için sarf edilen çabaların genellikle verimliliğin daha da düşmesine neden olmasıdır. Sonuncusu ise ulaşımın zor ve pahalı olduğu gerçeğidir. Bunların yanında siyasal anlamda, devletin esnafları herhangi bir kısıtlamaya tabi tutmaması durumunda, parasal ilişkilerin gelişimi ile mübadele hacmi artacak, esnaf ve tüccar gibi sosyal-siyasal düzeni ve hiyerarşiyi bozabilecek etkili ve güçlü bir sosyal zümrenin ortaya çıkması mümkün olabilecekti.⁹¹ Ak Hisari, Tursun Bey ve Kınalızade Ali gibi isimler, erken dönem İslam düşünürlerinin Aristo'dan alıp benimsedikleri tabakalaşma sistemini *erkan-i erbaa* adı altında yeniden yorumlamışlardır. Toplumu görev ve sorumluluklarına göre dört temel gruba ayıran bu yapı; ümera, ulema, tüccar ve esnaf ile çiftçilerden oluşmaktadır. Ancak görüldüğü üzere burada serbest bir orta sınıf için yer bulunmamaktadır.⁹² Örneğin 17. yüzyılın ikinci yarısında Evliya

⁸⁸ Bu yaklaşım çok daha önce başlamış, Selçuklular Anadolu'da iskan hareketine başlarken büyük ve güçlü Türk ailelerini bölerek birbirinden uzak yerlere yerleştirmişlerdir. Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015, s. 125.

⁸⁹ Şerif Mardin, "Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness", **Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, Vol. 22, No: 4, 1966, s. 117-124.

⁹⁰ Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, 58. Bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s. 256.

⁹¹ Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, a.g.e., s. 42-43.

⁹² Kemal Karpat, "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire", **The Politization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman**

Çelebi'nin zikrettiğine göre, yankesici ve hırsızların bile loncalar altında örgütlenir olması herhangi bir askeri birliğe bağlı olmayan herkesin loncalara kayıtlı olmalarının zarurî⁹³ olduğuna işaret etmektedir. Böylece geleneksel Osmanlı sisteminin kontrol düsturu kentlerde yaşayan nüfus için de sağlanmış olmaktadır.⁹⁴

Loncaların ortaya çıkış sebepleri ile ilgili yapılan başka bir değerlendirmede lonca-devlet ilişkilerinde esnaflar daha aktif bir role bürünmektedir. Şu ana kadar herhangi bir Osmanlı Padişahının loncaların kurulması ile ilgili herhangi bir yaptırımının veya etkisinin var olduğunu gösteren bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak buradan devletin loncaların kuruluşlarını ve varlıklarını desteklemediği anlamı da çıkarılmamalıdır. Loncaların 16. yüzyıl başlarında oluşmaya başladıkları düşünülmektedir. Ayntab'da 1540'ta ekmek üretme işi tamamen lonca üyelerine kalmış ve esnaflar kadı huzuruna şeyhleriyle birlikte çıkar olmuşlardır. Benzer durumlar Tekirdağ ve Kudüs'te de gözlenmiştir.⁹⁵ Bursa'da 15. ve 16. yüzyıllar için tutulan kadı sicillerini inceleyen bir çalışma ise, 15. yüzyıl sonlarında mahkemede işleri olduğunda bir yere bağlı olmaksızın yalnız olarak çıkan zanaatkarların, kadayıfçılar hırfeti ustalarında olduğu gibi, bir yüz yıl sonra aralarından bir yiğitbaşı seçmek için kadı huzurunda bulunduklarını tespit etmiştir. 16. yüzyıl boyunca Bursa sicillerinde zanaat önderleri olarak *kethüda*, *yiğitbaşı*, *şeyh*, *pazarbaşı*, *nazır*, *emin* ve *ehl-i hibre* gibi terimlerin kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca tülbentçi esnafının şikayetleri sonucu seyyar olarak tülbent satanların esnaf dükkanlarının önünde ve bulundukları cadde ile sokaklarda satış yapmalarının yasaklanması örneğinde görüldüğü gibi, bu yüzyılda zanaatkarların kendi menfaatlerini korumakta daha müşterek tutumlar benimsedikleri fark edilmiştir.⁹⁶ 1582'de İstanbul'da esnaflar

Empire, Ed. by Bernard Lewis, Itamar Rabinovich, and Roger Savory, New York, Oxford University Press, s. 330-337.

⁹³ Bunun istisnalarından biri İstanbul dışında herhangi bir loncaya dahil edilmemiş olan sarraflardır. İstanbul'daki sarraf loncasına bağlı olan sarrafların darphanenin altın ve gümüş bulmasına yardımcı olmak, ellerine geçen eski ve nakıs paraları yeni ve tam olanlarla değiştirmek ve piyasada buldukları altın ve gümüşün belirli bir oranını piyasanın altında bir fiyatla Darphane'ye satmak gibi yükümlülükleri bulunurdu, bkz. Bölükbaşı, **a.g.e.**, s. 70, 90-91.

⁹⁴ Robert Mantran. **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi, I. Cilt**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990, s. 334.

⁹⁵ Faroqhi, **Osmanlı Zanaatkarları**, **a.g.e.**, s. 85.

⁹⁶ İklil Selçuk, "Tracing Esnaf in Late Fifteenth Century Bursa Court Records", **Bread from the Lion's Mouth Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities**, Ed. by Suraiya Faroqhi, New York-Oxford, Berghan Books, 2015, s. 60-61.

tarafından gerçekleştirilen geçit alayında esnafların muhitlerine veya başka bir kıstasa göre bölümlenmeyip kendi mesleklerine göre kümelenmeleri de, artık esnafların iş alanlarına göre ayrıldıklarının açık bir göstergesidir.⁹⁷

Aynı yoruma göre Osmanlı sultanları 1500'lerden sonra Venedik ve diğer küçük prenslikler yerine, rakip Habsburg ve Safevi İmparatorluklarına karşı mücadele etmek zorunda olduklarından dolayı savaşlar için finansman ve malzeme talebi artmaya başlamıştır. Bundan dolayı devletin karşısında menfaatlerini korumak isteyen zanaatkarlar birleşmeyi tercih etmişlerdir. Ancak bu durumun daha çok 16. yüzyıldan sonrası için geçerli olduğu düşünülmektedir. Merkezi hükümetin gerektiğinde kendi aygıtları ve taşradaki kadıları vasıtası ile gerektiği kadar zanaatçıyı ve işgücünü toplayabildiği bilinmektedir.⁹⁸ Ancak 1826'da Yeniçeriler yerine göreve getirilen yeni ordunun yünlü kumaş ihtiyacını karşılayan Filibe imalatçıları loncalar altında örgütlenerek, hem ürünleri için devlet karşısında yürüttükleri pazarlıkta muhtemel rakiplerini tek çatı altında topladıklarından ötürü daha rekabetçi bir konum elde edebiliyorlar hem de hammadde temininde dahili gümrük vergilerine ve mültezimlerin bitmek tükenmek bilmeyen isteklerine karşı kendilerini savunabiliyorlardı.⁹⁹ Esnafın lonca çerçevesi içinde kalmasını, yaşamı için gerekli ihtiyaçları daha kolay karşılamasının yanında devlet karşısında yalnız kalmamasını da sağladığı için benimsediği öne sürülmüştür.¹⁰⁰

Gedik kavramının 18. yüzyılda Osmanlı esnaf literatüründe meydana çıkışı incelendiğinde loncada olduğu gibi, gediğin de değişen rekabet şartları altında esnafların kendileri için avantajlar kazanmak maksadı ile icat ettiği bir başka çıkış yolu olduğu görülür. Artan müzmin savaş giderleri için devlet, vakıflardan gittikçe daha

⁹⁷ Faroqhi, **Osmanlı Zanaatkarları**, a.g.e., s. 110.

⁹⁸ A.e., s. 109, 111.

⁹⁹ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, 4. Bs., Çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür Türesay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 134. Kıbrıs'taki esnaf üzerine yapılan bir araştırmada loncaların izine rastlanılmamış ve bunun Kıbrıslı esnafların uzak pazarlara mal ihraç ettiklerinden dolayı bu tür bir esnaf teşekkülü vücuda getirmediikleri ya da getirmeleri için bir zorlanma ile karşılaşmadıkları düşünülmektedir. Ancak yine aynı araştırmada Kıbrıs'a genellikle İç Anadolu bölgesinden gönderilen esnafların daha çok bir esnaf birliğine dahil olmamış köylülerden oluştuğunu da dikkat edilmelidir, bkz. M. Akif Erdoğan, "Kıbrıs'ta İlk Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları Üzerine Notlar", **Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Seminerleri Bildiriler Kitabı**, I. Cilt, İstanbul, "Globus" Dünya Basımevi, 2003, s. 213-214.

¹⁰⁰ Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul**, I. Cilt, a.g.e., s. 334-335.

yüksek oranda borçlanmaya başlamıştır. İstanbul'daki çoğu işyeri vakıflara aitti ve esnaflar buralarda dükkan açmak için piyasa şartlarına göre kira ödüyorlardı. III. Selim döneminde devletin vakıflar üzerindeki yükü zirveye çıkınca vakıflar da kiracıları olan esnaflardan daha yüksek kiralar talep ettiler. Kirayı ödemekte zorlanan esnaflar ise dükkanlarını terk etmek zorunda kaldılar. Ancak burada gedik uygulaması ile esnaflar kullandıkları alet edevatları kendi adlarına kaydettirerek mekândan bağımsız çalışmanın yolunu açtılar. Kendilerini korumaya lonca kurumu ile başlayan esnaflar, sonradan geliştirdikleri gedik sayesinde işlerini tekellerine alarak zorlaşan şartlar altında deyim yerindeyse saflarını daha da sıkılaştırmış oldular. Bu durum aynı zamanda geleneksel olarak yakın bir mekan bağlamında çalışmaya alışmış esnafların şehrin farklı bölgelerinde dükkanlar açmasına sebep olmuştur.¹⁰¹ Ancak gedik kelimesine 17. yüzyıl ortalarında da rastlanmıştır. Su taşıyan sakkalar, kasaplar, sarraflar, hamallar, nalçacılar ve camcılar gedik uygulaması ile işlerini tekele almış görünen ilk esnaf topluluklarıdır. Bu dönemin kayıtlarında gedik hangi anlamda kullanılmış olduğu tam olarak tespit edilemese de kullanılan kapsamdan her esnaf grubunun kendi iş sahasında çalışacakların sayısını kısıtlamayı amaçladığı anlaşılmaktadır.¹⁰² Benzer bir durum Şam'da da yaşanmış ve dükkan açmak için gedik sahibi olmak şartı getirilmiştir. Gedikler konusunda herhangi bir kısıtlama getirilmemişken et ve kahve gibi mallarda aşırı tüketimin sebep olabileceği kısıtlıkları engellemek için dükkan sayıları sınırlandırılmıştır. Gedik bir işyeri açmanın ön şartı olarak öne sürülmesinin 19. yüzyıldaki yıkıcı Batı rekabetine kadar üç yüzyıl kadar hüküm sürmesi benzer bir örüntünün Şam'da da olduğunu düşündürmektedir.¹⁰³

Devlet açısından bakıldığında loncalar vasıtası ile kentlerin gündelik faaliyetlerini ve iktisadi hareketlerini dayanışma ve ahenk ile düzenlemek çok zahmetsiz bir şekilde gerçekleştirilebilmekteydi. Bu yol ile devlet, düzeni ve güvenliği büyük bir bürokrat sınıfı istihdam etmek gibi bir külfete katlanmaksızın

¹⁰¹ Engin Deniz Akarlı, "Gedik: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly Among İstanbul Artisans, 1750-1850", **Wissenschaftskolleg-Jahrbuch**, 1985-1986, s. 224-225.

¹⁰² Eunjeong Yi, "Guild Membership in Seventeenth Century İstanbul: Fluidity in Organization", **Crafts and Craftsmen of the Middle East Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean**, Ed. by Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem, London, I.B. Tauris, 2005, s. 70.

¹⁰³ Abdul-Karim Rafeq, "Craft Organization, Work Ethics, and the Strains of Change in Ottoman Syria", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 111, No: 3, 1991, s. 503, 509.

sağlayabiliyordu. Loncaların görece ortadan kalktığı 19. yüzyılda ise aynı düzeni sağlamak için devletin ciddi bir görevli kadrosunu istihdam etmesi gerekmiştir.¹⁰⁴ Lonca, yüzyıllarca devlet ile şehirli halk arasında yönetsel aygıt olarak aracılık yapmış bir kurumdu. Şehir nüfusu bu loncalara kaydolduğundan dolayı devlet şehrin nüfusu hakkında bilgi sahibi olabiliyordu. Ayrıca devletin sanayi ve ticaret ile ilgili öncelikleri de bu aracı kurumlar sayesinde halka iletilebilmekteydi. Vergilerin belirlenmesi, esnaflar arasında pay edilmesi ve ödenmesi özellikle İstanbul loncalarının devlet için yürüttüğü bedelsiz hizmetlerdendi. Bazı tüccar loncaları genel olarak- Mısır'da bile- ithal edilen malların gümrük vergilerini toplamaktan sorumluydular. Aynı zamanda fiyatlar, ücretler, kalite, ölçü ve tartı için belirlenen talimatlar imparatorluğun büyük bir kısmında yine loncalar vasıtası ile uygulanabiliyordu. Devlet ihtiyaç duyduğu hizmet ve işgücünü loncaların sahip olduğu üretim becerileri ve mesleki eğitim geleneği ile giderebildiği gibi, piyasadaki mal ve hammaddelerin arzını da kontrol edebiliyordu. Bunların haricinde loncalar hukuki anlaşmazlıkların çözüldüğü, sosyal iş birliğinin ve yardımlaşmanın gerçekleştiği önemli bir aracı kurumdu.¹⁰⁵

Osmanlı kentlerinde sanat ehli olarak üretim yapan esnaflar devlete bağlı olarak çalışanlar ve bağlı olmadan özgür olarak çalışanlar olarak iki sınıfa ayrılmışlardır. *Ehl-i hiref-i hassa* adı ile devlete ait işyerlerinde ücret karşılığı çalışanlar doğrudan devletin yönetimi ve denetimi altındaydılar. Bunların bir kısmı sarayın ihtiyaçlarının karşılanması için hizmet ederken bir kısmı da ordunun ihtiyaçlarına yönelik üretimde bulunurlardı. Sayıları iki bini bulan bu esnaflara özellikle sefer dönemlerinde çok daha fazla ihtiyaç duyulduğundan serbest çalışan esnaflar arasından seçilerek sayıları artırılırdı.¹⁰⁶ Devşirme usulünün kullanıldığı dönemlerde sarayın ihtiyaç duyduğu zanaatkarlar saraya giren acemilerin 45 farklı zanaat dalında yetiştirilmesi ile karşılanmış ancak daha sonra bu ihtiyaç yetişmiş

¹⁰⁴ Genç, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, a.g.e., s. 297-298.

¹⁰⁵ Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 1, No: 1, 1970, s. 33-46; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 41, S: 1-4, 1985, s. 44-45.

¹⁰⁶ Ahmet Kal'a, "Esnaf", **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamsiklopedisi.org.tr/esnaf>, 17.09.2019.

zanaatkarın saraya alınması ile giderilmiştir.¹⁰⁷ Bunların içinde *orducu* diye anılan esnaflar Gazneliler, Büyük Selçuklular, Irak ve Anadolu Selçukluları, Eyyubiler ve İlhanlılar Devletlerinde de sefere katılarak gerekli ihtiyaçları temin eden bir zümre olarak yerlerini almışlardır. Osmanlı'da sefere katılmayan esnaflara ise *yamak* denilmiş ve bunlardan aynı değil nakdi tahsilat yapılarak sefere katılanların masraflarının temin edilmesi sağlanmıştır.¹⁰⁸ Vakanüvisler 1300'lü yılların sonlarında dahi zanaatkarların orduya eşlik ettiklerini iddia etmişlerdir. 16. yüzyılda ise orduya eşlik edecek zanaatkarlar İstanbul, Bursa ve Edirne'de kadılar tarafından seçilmişlerdir.¹⁰⁹

Esnaf teşekküllerine ve loncalara bağlı olarak kentlerde çalışanlar ise çoğunluğu oluşturmuş ancak dolaylı olarak da olsa yine devletin denetimi altında kalmışlardır. Devlet; hammadde temini, imalatın standartları ve fiyat gibi hususlarda belirlediği kurallarla üretimi gerçekleştiren esnaflar üzerinde denetime sahip olmuştur.¹¹⁰ Her esnaf birliğine ait vergilerin toplanabilmesi için muhtesib kol oğlanları denilen görevliler vazifelendirilmiştir. Alınan vergilerin ilave bir fiyat ile halka yansıtılmaması için muhtesib, devlet tarafından belirlenen narhın üstünde bir fiyatla satış yapılmaması için denetimde bulunmuştur.¹¹¹ Örneğin Bursa'daki loncalar 15. yüzyıl sonlarında halkın ucuz ipekli kumaş talebi karşısında var olan kaideleri terk ederek ucuz kalitede düşük fiyata üretim yapmaya başlamışlar. Ancak devlet kullanılacak malzemeleri ve uygulanacak yöntemleri kati bir surette saptayan yeni bir düzenlemeyle bu duruma müdahale etmiştir. Lonca üyeleri daha ucuza kumaş üretmek için bu yola başvurduklarını ve muhtesibin rüşvet karşılığı buna göz yumduğunu itiraf ederler. Bu örnekten de anlaşıldığı üzere İstanbul, Bursa ve Edirne gibi büyük şehirlerde talebin fazlalığı, loncaları mevcut yönetmelikleri çiğneme pahasına dahi talebi karşılayacak yeni yollar aramaya sevk etmiştir. Devletin bu konudaki hassasiyeti

¹⁰⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984, s. 462.

¹⁰⁸ Şenol Çelik, "Orducu", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 2007, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/orducu>, 17.09.2019.

¹⁰⁹ Faroqhi, **Osmanlı Zanaatkarları**, a.g.e., s. 89.

¹¹⁰ Kal'a, "Esnaf", a.g.e.

¹¹¹ Robert Mantran, **16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul'da Gündelik Hayat**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1991, s. 101.

ise eksik üretimden dolayı tüketicilerin, fazla üretimden ise üreticilerin karşılaşacağı olumsuzlukları engelleyerek gelenekselleşmiş düzenin devamını sağlamaktır.¹¹²

Özellikle büyük kentlerde iş bölümü arttıkça lonca sayıları da artış göstermiştir. Örneğin deri ile ilgili olan pabuççular, terlikçiler ve çizmeciler ayrı ayrı loncalar altında örgütlenmişlerdir. Evliya Çelebi'ye göre 17. yüzyıl İstanbul'unda 260 bin kişi 1.100'ü aşan sayıda loncaya bağlı bulunarak çalışıyordu.¹¹³ Aynı durum muhtemelen her sektörü ve imalat alanını da aynı şekilde etkilemekteydi. Örneğin ipekçilik belli bir tarihe kadar dokuma aşamasına değin tüm işlemlerin yapılması anlamını taşıırken iş bölümünün artması ile her kademe kendi başına bir işkolu halini almıştır. İpek kozaları için böcek beslemek, koza çıkarmak, kozalardan ipek sağlamak, sağılan ipeklerden iplik katlamak ve bükmek ayrı işkolları haline gelmiştir¹¹⁴. Bursa'da 15. yüzyılda *haffaf* olarak tanımlanan ayakkabı üreticileri 16. yüzyılda artık *paşmakçılar*, *papuççular*, *çizmeciler* ve *saray pabucu dikenler* olarak dört kısma ayrılmıştır. Yine 15. yüzyılda ipek eğirme ve tekstili ile ilgili dört terim zikredilirken 16. yüzyılda bu sayının ona çıktığı görülmüştür.¹¹⁵

Devlet esnaftan sadece sefer sırasında ordular ve sarayın gereksinimlerini karşılamak için hiref-i hassa vasıtasıyla faydalanmıyordu. Bunun yanında esnaf, ordunun rakipleri ile yürüttüğü mücadeledeki üstünlüğünde önemli paya sahip olan askeri silahların üretiminde de katkıda bulunuyordu. Örneğin 17. yüzyıl boyunca Tersane-i Amire'ye bakıldığında ulufeli olarak kendi bünyesinde çalıştırdığı daimi işçilerin sayısı giderek azalmış ve bu eksiklik dışarıdan ücretli olarak çalıştırılan işçiler ile giderilmiştir. 1604'te Tersane bünyesinde çalışan işçilerin sayısı 838 iken 1694'te 118'e düşmüştür.¹¹⁶ Karadeniz'den Şile, Ağva, Ereğli, Bartın, İnebolu, Amasra, Samsun, Ünye ve Trabzon; Akdeniz'deki Midilli, Sakız ve Rodos gibi adalardan ve

¹¹² İnalıcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, a.g.e., s. 90-91.

¹¹³ Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 56.

¹¹⁴ Burhan Oğuz, **Türkiye Halkının Kültür Kökenleri Dokuma ve Giyim Teknikleri**, İstanbul, Anadolu Aydınlanma Vakfı, 2014, (Çevrimiçi) <http://burhanoguz.com/halk-dilinden-derleme-sozlugunden-glossary/>, 09.07.2019.

¹¹⁵ Selçuk, "Tracing Esnaf in Late Fifteenth Century Bursa Court Records", a.g.e., s. 61.

¹¹⁶ Bu konuda Yusuf Alperen Aydın'ın verdiği rakamlara göre ise 16. yüzyıl ortalarında Tersane'de 2652 kişi çalıştırılırken, bunların yerine gündelikle istihdam edilen Galata gemici esnafı sayesinde sayı 18. yüzyılda 727'ye kadar düşürülmüştür, bkz. Aydın, a.g.e., s. 91.

Marmara'nın İmralı, Mudanya, Tavşanlı, Erdek, Gelibolu, İzmit ve Karamürsel gibi bölgelerinden¹¹⁷ marangoz ve burgucu ustaları Tersane'de çalıştırılmıştır. İlk kez 1646 yılında 337 kürekçi İstanbul'daki meyhaneci, bozacı, peremeci ve hammal esnaflarından alınmıştır. Bu sayı yüzyılın ilerleyen yıllarında artış göstermiştir. Ancak esnaflar bedeli karşılığında kendileri yerine başkalarını kürekçi olarak tutabildiklerinden dolayı kürekçi olarak görev yapan esnaf oranı toplam kürekçilerin içinde %20'yi hiç aşmamıştır.¹¹⁸

Tersane'de 1709 yılında kurulan Bezhane'de çalıştırılmak üzere Kilidbahir'den 21, Yenikale'den ise 20 usta ve işçinin İstanbul'a getirilmesi emredilmiştir.¹¹⁹ Tersane ve Tophane gibi büyük teşekküllerin devletten aldıkları büyük bütçeler ve gerçekleştirdikleri yüksek ve geniş ölçekli üretim sebebiyle bazı mamul ve yarı mamul mallar için piyasadan talep oluşmaktaydı. Bu talebin karşılanması için Kasımpaşa ve Tophane'de 590 atölyenin ve 1600 zanaatkarın çalıştığı tahmin edilmektedir. Aslında gemicilik ile ilgili alt alanlarda çalışan esnafın çok daha fazla olduğu iddia edilmiştir. Ancak bunların sadece büyük ölçekli olanları devlet kuruluşları için çalışırken küçük çaplı olanları daha çok özel girişimciler için gemi inşa etmektedirler. Kasımpaşa ve Galata sırtlarında 300 dükkana sahip 1000 kalafatçılar, 500 halatçılar, 200 atölyede 300 kişi ile seren-direk imalatçıları ve sayıları 300 olup 90 dükkanda çalışan yelkenciler bulunmaktadır. Ayrıca Tersane ve Tophane çalışanlarının bu kuruluşlarda çalışmakta olanların maaşları da kurumlarının bütçelerinin önemli bir kısmını meydana getirmekteydiler. Bu çalışanlar da kazançları ile piyasada ayrı bir talep oluşturmaktaydılar. Bunun da ötesinde sadece başkentte bulunan askerlerin gıda ve diğer ihtiyaçlarını karşılayarak önemli bir esnaf zümresi geçimlerini sağlayabilmekteydi. Bu zümrenin 5 bin dolayında olduğu tahmin edilmektedir.¹²⁰ 16. yüzyılda artmaya başlayan yeniçeri sayısı sebebiyle bir yüzyıl önce 95 bin arşın olan kumaş talebi 280 bin arşına çıkmıştır.¹²¹ Yünlü kumaş

¹¹⁷ Hatta Cezayir'den demirci Mastor Voliro adlı ustanın Tersane'de çalıştırılmak üzere gönderilmesi istenmiştir, bkz. Mustafa Gürbüz Beydiz, "Tersane-i Âmire'de Çalışan Zanaatkârlar", **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S: 2, 2017, s. 389.

¹¹⁸ Bostan, **Osmanlı Bahriye Teşkilatı, a.g.e.**, s. 66, 71, 196-200.

¹¹⁹ Aydın, **a.g.e.**, s. 160.

¹²⁰ Mantran, **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, II. Cilt, a.g.e.**, s. 6-10.

¹²¹ Hülya Tezcan, "Topkapı Sarayı'ndaki Velense ve Benzeri Dokumalar", **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 5**, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesini Sevenler Derneği, 1992, s. 227.

Selanik'teki Yahudi zanaatkarlardan sağlanılıyordu ancak bunların bir esnaf teşekkülü meydana getirip getirmediği bilinmemektedir. 1620'lerde Aydın ve Saruhan'dan 22 bin balya astar bezi istenmiştir. 1656-1657 yıllarında çalışan köleler için Kıbrıs'taki üreticilerden ise 40 bin arşın kaba pamuklu kumaş talep edilmiştir.¹²²

Gemi inşasında ve teçhizinde lazım olan malzemelerden özellikle ham madde olanları, ocaklık olarak bazı bölgelerdeki halkın vergilerine karşılık gelecek şekilde sağlanılıyordu. Ancak üretim süreci daha karmaşık olup daha ileri tecrübe gerektiren yelken bezi, lenger, barut kesesi ve makara gibi ürünler esnaflardan temin ediliyordu. Özellikle Tersane-i Amire'de kalyonların inşasına geçilmesiyle beraber daha büyük lengerlere¹²³ ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyacın bir kısmı Tersane içinde karşılanmıştır. Kalan kısım ise Galata'daki demirci esnafından temin edilmiştir. Galata esnaflarından olan Sava'nın imal ettiği lengerlerden birinin yaklaşık 4 ton ağırlığında olması Sava'nın demir ustalığını gösterir bir nişane sayılmış ve bu seviyeye ulaşmasına Tersane-i Amire için çalışmasının payının olduğu öne sürülmüştür. Sava gibi demircilerden oluşan küçük bir esnaf grubu-ilk başta 8 daha sonra değişen sayılarda esnaf-her yıl 500 kuruş ödeyerek Tersane için lenger üretme imtiyazına sahip olmuşlardır. Lengerler demircilere sipariş ile yaptırılmış ve imalata başlamadan peşinen belli miktarlarda demir ve nakit para tahsis edilmiştir. Galata'da dükkanları bulunan bu esnaflar kendi imalathanelerinde daha küçük çapta lenger imal ederlerken, Tersane'nin kalyonları için talep ettiği büyük lengerleri Tersane'ye ait *karhanede* imal etmişlerdir.¹²⁴

Yine özellikle donanmada kalyon gemilerine geçildikten sonra gereksinimi artan yelken bezi, Tersane bünyesinde bir bezhane kurulana kadar özellikle Gelibolu'dan temin edilmiştir.¹²⁵ 1703'te üç ambarlı kalyonun teçhizinde lazım olan yelken bezi Kilidbahirli dört esnaftan talep edilmiştir. Ancak anlaşıldığına göre bu esnaflar Boğazhisarı tezgahlarında yapılacak üretimin denetimi ve yönetimi için

¹²² Faroqhi, *Osmanlı Zanaatkarları*, a.g.e., s. 93-94.

¹²³ Gemi demiri, çapa.

¹²⁴ Aydın, a.g.e., s. 198-204.

¹²⁵ Yelken bezi Baruthane-i Amire'de de barutları kurutmak için kullanılırdı. Baruthane, ihtiyacı olan bu yelken bezlerini genellikle Tersane-i Amire'nin eskilerini kullanarak gidermiştir, bkz. Gölen, a.g.e., s. 199.

görevlendirilmişlerdir. Çünkü tek bir işletme bu kadar fazla bezi dokumaya yeterli kapasiteye sahip değildir. Ancak yeken bezleri gereken kalite ve miktarda elde edilemeyince Galata esnafından olan Yelkenci İsmail'e sipariş verilmiştir. Yelkenci İsmail bu dönemde Tersane'nin ihtiyaç duyduğu bezin temini için önemli bir isim haline gelmiştir. Bazı kaynaklarda Yelkenci İsmail'den yelkenciler kethüdası olarak da bahsedilmiştir. Bu defa Boğazhisarı'ndaki dokuma işine Yelkenci İsmail nezaret etmiştir. 1709'da yeniden dört esnaftan ve Yelkenci İsmail'den 4200 top yelken bezi için fiyat istenmiş ve İsmail'in teklifi daya uygun bulunarak iş kendisine verilmiştir. Ancak Galata esnafından olduğu vurgulanan Yelkenci İsmail'in nasıl daha düşük fiyatlar verebildiği bilinmemektedir. Bezhanesinin kurulmasında sonra da devlet yine esnaftan yelken bezi almıştır. Ancak fiyatların düşüklüğü gibi durumlarda esnaf ayak dirediğinde ise devlet yelken bezi temini için onları zorlamakta bir sakınca görmemiş, gerekirse Hacı Abdioğlu ve Molla Hüseyin gibi örneklerde görüldüğü üzere, diğer üreticileri de tahrik edeceğini düşündüklerini Boğazhisarı kalesinde kale-bend edilecekleri konusunda tehdit etmiştir.¹²⁶

Benzeri ihtiyaçların temini hem Tophane hem de Baruthane'de daha düşük ölçekli de olsa mevcuttur. Örneğin Baruthane-i Amire'de üretilen barut depolarda varillerin içinde saklanır ve ardından Cebahane'ye teslim edilirdi. Bu maksatla kullanılan variller genellikle bu işte uzman hale gelmiş esnaflardan temin edilirdi.¹²⁷ Tophane-i Amire'nin ihtiyaç duyduğu halat ve urganları kendirin bolca yetiştirdiği Canik Sancağından aldığı tespit edilmiştir. Ancak esnaftan alınıp alınmadığı konusunda bir bilgiye erişilememiştir. Bunun yanında Canik Sancağında urgancı esnafının yoğun bir şekilde bulunduğu bilinmektedir.¹²⁸

1.1.3. Kırsal Sanayi

Proto endüstrileşmenin fabrika üretiminin gerektirdiği sermaye, emek, girişimcilik, ticari tarım ve tüketici talebinin oluşmasını sağlayarak geleneksel ekonominin değişmesini sağladığı iddia edilmiştir. Bu anlamda proto endüstriler

¹²⁶ Aydın, **a.g.e.**, s. 151-158, 183.

¹²⁷ Gölen, **a.g.e.**, s. 186.

¹²⁸ Serdar Genç, "II. Mahmud Döneminde Canik Sancağında Esnaf ve Dükkanlar", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik**, Cilt I, Ed. Osman Köse, Samsun, Canik Belediyesi, 2013, s. 89.

geleneksel feodal yapıdan, fabrika imalatının hakim olduğu modern ekonomiye geçişin bir ara formu olarak yorumlanmıştır.¹²⁹ Yapılan saha çalışmaları bu iddiaları bütünüyle desteklemese de proto endüstrileşme; Avrupa'nın çoğu bölgesinde 16.-19. yüzyıllar arasında, kırsal nüfusun el becerileri ile ihracat odaklı olarak gerçekleştirdiği üretimin devasa gelişimini ifade eder. Bu endüstriler kırsaldaki emek gücünü yüksek teknoloji gerekmeksizin kullanarak bulundukları bölgelerdeki talebin üstünde üretimde bulunmuştur.¹³⁰

Modern fabrika sistemi dört unsur ile önceki üretim biçimlerinden ayrılmıştır.¹³¹ Bunlardan ilki fabrikanın merkezi bir üretim biçimi olmasıdır. Fabrika tek çatı altında tüm ihtiyaç duyulan alet, edevat ve ekipmanı emek gücü ile buluşturur. İkincisi, sürekli verim artıran teknolojileri geliştirmeye ve benimsemeye odaklıdır ve bunun için enerji olarak inorganik kaynakları¹³² kullanır. Çalışanların aynı çatı altında belirli kurallar çerçevesinde ve disiplin altında çalışması fabrika sistemini geleneksel üretimden ayıran üçüncü özelliğidir. Son olarak fabrika çalışanları diğer üretim biçimlerine göre çok daha belirgin ve keskin bir iş bölümü altında çalışırlar.¹³³

Ancak proto endüstriyel üretimde üretim merkezi olarak değil birbirine uzak mesafelerde yaşayan kırsal nüfus tarafından gerçekleştirilir. Kullanılan enerji doğal kaynaklardan elde edildiği için üretim doğal hayatın sınırlılıklarına tabiidir. Örneğin bir akarsuyun döndürdüğü değirmenin gücü ile çalışan bir üretim birimi, kışın akarsuyun donmasından yazın ise suların azalmasından dolayı üretime ara vermek zorundadır. Ancak bu nesnel kısıtların yanında öznel kısıtlılıklar da bulunmaktadır. Örneğin emek gücü tarım ve endüstri arasındaki önceliğini mutlak surette tarımdan yana kullanır. Hasat zamanı gibi emeğe çokça ihtiyaç duyulduğu dönemlerde sınai üretim sırasını beklemek durumundadır. Açıktır ki üretim sürecinde bulunan en zayıf

¹²⁹ Peter Kriedte, Hans Medick and Jürgen Schlumbohm, **Industrialization before Industrialization**, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, s. 6.

¹³⁰ Sheilaigh Ogilvie, "Proto Industrialization in Europe", **Continuity and Change**, Vol. 8, No: 2, 1993, s. 159-160.

¹³¹ Daha fazla detay için bu tezin içinde 1.1.4 başlığı s. 51-52.

¹³² Carlo Cipolla'ya göre sanayi devriminin kendisi zaten organik olmayan enerji kaynaklarının kontrol altına alınmasıdır. Zira devrim ise benzer bir şekilde organik (insan, bitki ve hayvan gibi) enerji kaynaklarının kontrolünün öğrenilmesidir, bkz. Carlo Cipolla, **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, 5. Bs., Çev. Mehmet Sırrı Gezgin, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015, s. 43.

¹³³ Thomas M. Geraghty, "Factory System", **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 2, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, s. 247.

halka tüm ameliyenin hızını belirlemektedir. Fabrika sistemindeki düzen ve disiplin olmadığından, üretim sürecinin herhangi bir safhasında yaşanan bir sıkıntı, zincirleme olarak tüm sürecin aksamasına sebep olacaktır.¹³⁴ Avrupa’da 14. yüzyıl sonrasında Sanayi Devrimi’ne kadar sürecek dönemde imalata damgasını vuracak yöntem kırsal sanayidir. Kırsal alanda tarım dışı faaliyetler ile geçimlerini sağlayanların sayısı 1500-1800 arasında İngiltere’de %18’den %36’ya, Hollanda’da ise %14’ten %25’e yükselmiştir. Gemi inşa sanayi veya metalürji gibi yüksek sermaye ve uzmanlık gerektiren sanayiler yine şehirlerde icra edilmeye devam etmiştir. Bahsedilen eğilim daha çok dokuma sanayi için geçerlidir. Bunun başlıca sebeplerinden biri kırsal alanlarda değirmen sayılarının artmasıdır. Şehirlerde bulunan loncaların orta sınıfa daha uygun mallara olan talebi karşılayacak uyum ve esneklikten mahrum oluşu ise başka bir sebeptir. Dahası, kırsal alanlarda yaşayan insanlar tarımdan artan emeklerinin sınai faaliyetlerde kullanılması için şehirdekilere göre çok daha az ücret talep etmişlerdir. Ayrıca kırsal alanların daha denetimsiz olması girişimciler için vergisiz bir üretimin hayata geçirilmesi anlamına geliyordu.¹³⁵

Osmanlı İmparatorluğu için bakıldığında her ne kadar alan bazında yapılan çalışmalar henüz tatmin edici sonuçlar üretmeye elverişli olmasa da teorik şartlar takip edildiğinde proto endüstrilerin varlığından şüphe duyulmaktadır. En önemlisi bölgeler ve uluslararası ticaret için *iaşecilik* ilkesi gereğince, tarımsal alanlarda ticarileşmiş ürünler bulunmamaktadır. Ayrıca kırsal alanda yaşayan insanların emeklerini endüstri alanında harcamaları için tarımsal işlerden artırdıkları bir emek gücüne sahip olmaları gerekmektedir. Ancak emek kıtlığı Osmanlı İmparatorluğu tarımsal alanları için alışıldık bir temadır. Bunlara ilaveten üretimin örgütlenmesi ve ürünlerin uzak pazarlara taşınabilmesi için gerekli girişimci/sermayedarın bulunması elzemdir. Yine de Teselya, Selanik, Tokat ve Antep bölgeleri proto endüstrilerin kısmi gelişme gösterebildiği bölgeler olarak kabul edilmektedir.¹³⁶ Loncaların güçlü oldukları ve henüz Avrupalı ürünlerin Osmanlı pazarlarına yoğun bir şekilde girmediği 15. yüzyıl başlarında dahi lonca dışında bir üretimin var olduğu kabul edilmektedir. Bursa’da

¹³⁴ Franklin Mendels, “The First Phase of Industrialization Process”, **The Journal of Economic History**, Vol. 32, No: 1, 1972, s. 243-244.

¹³⁵ Tevfik Güran, **İktisat Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 2015, s. 82-83.

¹³⁶ Genç, “Mehmet Genç’le Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi Üzerine”, **a.g.e.**, s. 376-378.

lonca dışında faaliyet gösteren *tüccar girişimciler*, her ne kadar Orta Doğu toplumlarında olumlu bir imaja sahip olmasalar da şehirlerde veya yakın köylerde evlerinde dokumacılık yapanlara hammadde temin etmiş, ürettikleri mamul malları dış pazarlara ihraç etmişlerdir. Bu sistemin Batı Anadolu’da, Merzifon, Erzincan, Erzurum ve Diyarbakır civarında da çeşitli pamuklu dokumalar için var olduğu öne sürülmektedir. Bu sistemle yapılan üretim Balkanlar’a, Karadeniz’in kuzey kıyılarına ve Avrupa’ya ihraç edilmekteydi.¹³⁷ Proto endüstrilerin gelişebilmesi için dış pazarların hayati öneme sahip olduğu artık kabul edilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı’da bu surette üretim yapanlar devlet tarafından şiddetli bir şekilde cezalandırılmış ancak mahalli pazarlara çalışanlar için aynı durum söz konusu olmamıştır.¹³⁸

Büyük şehirlerin dışında, örneğin 16. yüzyılda Rum eyaletindeki kırsal nüfus, dokuma gibi ürünler üretmeye gittikçe daha az vakit ayırıp tarımsal üretime yoğunlaşmışlardır. Mamul mal ihtiyaçlarını ise pazardan karşılamışlardır. Karahisar-ı Demirli’de olduğu gibi köylülerin dokuma ürünleri nakit yerine ayni ödemeyi kabul eden göçerlerden temin ettiği tahmin edilmektedir. Nakit ekonominin sıkıntılı olduğu bir devirde göçerler ile takas yapmak köylüler için tercih edilen bir ticaret biçimidir.¹³⁹ Bu örnek gerektiğinde değil köylülerin, konar göçerlerin bile mamul mal üretiminde bulunabildiklerini göstermektedir. Genel olarak boyahaneler kent merkezlerinde bulunmakla birlikte köylerin çoğunda hatta yazlık konaklama alanlarında bile dokumaların boyanmasını sağlayan atölyeler bulunmaktadır. Köylüler eğirme ve dokuma işlerini ise en azından kendi ihtiyaçlarını karşılamak için köy düzeyinde yapmaktadırlar.¹⁴⁰

Önemli ticaret ve üretim merkezlerinden biri olan Bursa’da 17. yüzyılda kadınların esnaf birliklerine nadir de olsa üye oldukları saptanmıştır. Söz konusu ev içi üretim olduğunda birçok kadın zanaatkarın aktif olarak işe dahil oldukları görülür. Loncalardan ve herhangi bir tüccar girişimciden bağımsız olarak evlerinde kendi

¹³⁷ İnalçık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *a.g.e.*, s. 118.

¹³⁸ Genç, “Mehmet Genç’le Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi Üzerine”, *a.g.e.*, s. 378.

¹³⁹ Huricihan İslamoğlu, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**, 3. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2016, s. 253.

¹⁴⁰ Faroqhi, **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, *a.g.e.*, s. 85-86.

başlarına ipek şeritler üreten kadınlar ürünlerini sokaklarda satmaktadırlar. Bu kadınların sekizine dava açılmış ancak mahkeme Sultanın bir fermanına dayanarak, kendilerine bir yere bağlı olmaksızın satış yapabilme hakkını tanımıştır. Daha sonra bu kadınlara esnaflara ait vergi yüküne dahil olmaları için yeniden dava açılmış ve davacılar mahkemece yine haksız bulunmuşlardır. Böylece vergiden muaf olarak satış yapmalarına izin verilmiştir.¹⁴¹ Bursa’da 1678 yılında kozalardan ipek çekmek (sağmak) için kullanılan 387 adet mancınığın 157’si kadınlar tarafından çalıştırılmakta idi.¹⁴² Yine Bursa’da 1575 yılında Hüma bt. Ali isimli Yahudi bir kadın evinde bir dokuma atölyesi kurmuş ve yanında işçiler istihdam etmiştir.¹⁴³ 16. yüzyılda Kudüs’te loncaların yanında, kadınlar şehirdeki evlerinde veya civar köylerde az da olsa iplik üretiminde bulunmuşlardır.¹⁴⁴ 17. yüzyıl başlarında Ankara’da önemli dış talebi olan sof üretiminde de detayları tam olarak bilinmemekle birlikte putting-out sistemin kullanıldığı iddia edilmiştir.¹⁴⁵

Görünen o ki 19. yüzyıl öncesinde önemli ticaret ve üretim bölgelerindeki kent merkezlerinde ve bunların civarı köylerde özellikle kadınlar, bulundukları bölgedeki imalatın bir kısmını üstlenerek evlerinden veya köylerinden üretime katılıyorlardı. Ancak Bursa örneğinde karşılaşıldığı gibi bunların serbest çalışanları da mevcuttur. Önemli şehirlere yakın olmayan bölgelerde de köylüler en azından kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve göçebelerle ufak takaslar yapmak için sını üretime katılıyorlardı.

Ancak 19. yüzyılda durum biraz daha farklı bir hal almaktadır. Osmanlı dış ticareti 1820’lerden sonra, bilhassa 1838 Baltalimanı Antlaşmasının Osmanlı üreticileri için ortaya çıkardığı aleyhte durum sebebiyle bozulmuştur. Bundan en çok büyük şehirler etkilenirken, mahalli pazarlar için üretim yapan iç bölgelerdeki üreticiler büyük bir canlılıkla yaşamaya devam etmiştir. Filibe’deki aba üreticiliği

¹⁴¹ Haim Gerber, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 12, No: 3, 1980, s. 237.

¹⁴² Abdurrahman Kurt, “Osmanlı Kadınının Sosyo-Ekonomik Konumu”, **Osmanlı**, V. Cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 437.

¹⁴³ Osman Çetin, “Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)”, **Osmanlı**, IV. Cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 275.

¹⁴⁴ Amnon Cohen, **The Guilds of Ottoman Jerusalem**, Leiden, Brill, 2001, s. 120.

¹⁴⁵ Özer Ergenç, “1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar”, **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Ed. Derya Önder, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 165-166.

dışarıdan gelen rekabetten çok etkilenmemiştir. Filibe ve çevresinde aba ve kaytan üretenler 17. ve 18. yüzyıllarda yöre halkının ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte asıl büyümelerini imparatorluğun diğer bölgeleri için mal üretmeye borçludurlar. Çünkü aba Osmanlı'da hala her köşeden talep bulan ve ayrıca ordu tarafından yüzyıl boyunca talebi artan bir üründü. Köy sakinleri yıl içindeki boş vakitlerinde bu ürünü ürettikten sonra kervanlarla Anadolu'ya ve İstanbul'a giderek satmışlardır. Bu üreticiler yalnızca ihracat yaparak değil devlet ile sözleşme yapıp devletin ihtiyaç duyduğu tekstil ürünlerini de üreterek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ayrıca esnaflar arasında oluşan tabakalaşmada sıvırlanlar, köyleri de üretim sürecine dahil ederek uzak pazarlar için mal üretmişlerdir.¹⁴⁶

Aba gibi iç pazarda talebi artan karakteristik ürünler üretmeyenler için rekabet farklı sonuçların doğmasına sebep olmuştur. Yunanistan'ın Teselya bölgesinin şehir sanayisi de tüm Balkanlar'da olduğu gibi geleneksel olarak loncalar tarafından yönetilmiştir. Bölge sanayisinin yok olması yine 1820 yılında Napolyon Savaşlarının bitişi¹⁴⁷ ve 1838 Antlaşması ile alakalandırılmıştır. Bununla birlikte zaten bölge sanayisinin 18. yüzyılın ikinci yarısında gerilemekte olduğu kabul edilen bir gerçektir. Teselya'nın doğu bölgesinde bulunan dağlık alanlardaki kasaba ve köylerdeki kırsal sanayi 1750 ile Napolyon Savaşları'nın bitişi arasında kayda değer bir gelişme göstermiştir. Yeni ürünler meydana getirmekle uğraşmıyor, İstanbul, Selanik, Bursa, Şam ve Halep gibi önemli üretim merkezlerindeki tekstil ürünlerini taklit ediyorlardı. Ancak sahil bölgesinde bulunan köy ve kasabalarda daha çok pamuklu ve ipekli

¹⁴⁶ Nikolay Todorov, "19. yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C. 27, S: 1-2, 1967, s. 2-3, 5, 12, 32-33.

¹⁴⁷ Napolyon Savaşları'nın bitişi ile İngiltere denizleri kontrol eden tek güç olarak kalmış ve bu durumun politik konularda olduğu kadar uluslararası ticarete de önemli neticeleri olmuştur, Arthur L. Bowley, *England's Foreign Trade in the Nineteenth Century Its Economic and Social Results*, London, George Allen & Unwin, 1905[1893], s. 29. Ayrıca Napolyon Savaşları sırasında sadece Avrupa ticareti değil Dünya ticareti de sekteye uğramıştır, bkz. Kevin H. O'Rourke, "The Worldwide Economic Impact of the French Revolutionary and Napoleonic Wars, 1793-1815", *Journal of Global History*, Vol. 1, No: 1, 2006, s. 146. Ancak bu savaşın 1815'te bitmesinin ardından yüzyıl ortasındaki Kırım Savaşı haricinde I. Dünya Savaşı'na kadar Avrupa'da büyük kapsamlı bir savaş ortaya çıkmamış ve uzun bir barış dönemi yaşanmıştır, bkz. Guillaume Daudin, Kevin H. O'Rourke and Leondro Prados de la Escosura "Trade and Empire, 1700-1870", *Trinity Economics Papers tep0208*, May 2008, s. 5, (Çevrimiçi) <https://www.tcd.ie/Economics/TEP/2008/TEP0208.pdf>. Bu uzun barış döneminde toplam dış ticaret değeri 1815'ten 1913'e kadar 34 kattan fazla, dış ticaretin toplam üretime oranı ise 1827'den 1913'e kadar yaklaşık 2 kat artmıştır, bkz.

ürünler üretilirken dağlık bölgelerde daha çok yünlü mamuller üretilmiştir. Proto endüstrileşme bu bölgede Batı rekabetine cevap vermek için değil, öncesinde gerileyen imalatı toparlamak için ortaya çıkmıştır. Nihayetinde ortaya çıkarılan bu yeni denge Napolyon Savaşlarının ardından meydana gelen yıkıcı Avrupa rekabetine karşı dayanamamıştır.¹⁴⁸ Aynı durum 19. yüzyıl ortalarında Plovdiv'in üç köyü üzerinde yürütülen bir çalışmada da gözlemlenmiştir (Karlova, Kalofer ve Sopot). Hatta bu köyler tekstil köyleri (textile vililages) olarak tanımlanmıştır. Çünkü temettuat defterlerinden elde edilen bilgilere göre, köylülerin gelirleri ve istihdamlarında tekstil önemli bir paya sahiptir. Yünden iplik eğirmek ve dokumak bu köylerin tekstil alanında yaptıkları en önemli faaliyetlerdir. Köylerdeki evlerin neredeyse yüzde ellisi tekstil ile alakalı bir işle uğraşmaktadır. Gelirlere bakıldığında ise tekstilden elde edilen gelirin oranı yüzde elliye aşmaktadır. Bu durum şehirlerdeki tekstil üretiminin modern Avrupa endüstrisi karşısında kırsal alana doğru yer değiştirdiğinin açık bir göstergesidir.¹⁴⁹ Bu geçişin 19. yüzyılda Avrupa ile rekabetten ötürü Balkanların çoğu bölümünde gerçekleştiği düşünülmektedir.¹⁵⁰

John Chalcraft'ın Mısır üzerine 19. yüzyıl için yaptığı değerlendirmede de böyle bir örüntünün varlığına işaret edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak tekstil üretiminde 18. yüzyıl ve öncesinde kırsal imalata rastlanması olası bir durum iken Mısır şehirlerinde hakim unsur lonca üretimidir. Ancak yine Napolyon Savaşları ardından dış pazarlara yönelen İngilizler çoğu yerde olduğu gibi Mısır pazarlarını da istila etmişlerdir. Bu istilanın sonucunda tekstil üretimi şehir merkezlerinden ev içinde ve kırsal alanda çalışanların hakim çalışan unsur olduğu bir yapıya doğru evrilmiştir.¹⁵¹ Muhammed Ali'nin modernleşme programının da bunu teşvik ettiği kabul edilebilir. Mısır'ın sanayileşme programında devlet şehirlerdeki tüm loncalarda kontrolü ele almış, iplik eğiren ve dokuyanlara hammadde temin etmiş ve

¹⁴⁸ "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The Case of Eastern Thessaly, ca. 1750-1860", **The Journal of European Economic History**, Vol. 19, No: 3, 1990, s. 581-582.

¹⁴⁹ Fatma Öncel, "Proto Industrialization in the Mid-Nineteenth-Century Balkan Countryside: Textile Manufacturing in Villages of Plovdiv", **Unpublished master's diss.**, Boğaziçi University, Institute for Graduate Studies in the Social Sciences, İstanbul, 2012, s. 111-113, 150.

¹⁵⁰ Suraiya Faruqi and Fikret Adanır, "Introduction", **The Ottoman and the Balkans A Discussion of Historiography**, Ed. by Fikret Adanır and Suraiya Faruqi, Leiden, Brill, 2002, s. 27.

¹⁵¹ John Chalcraft, "The End of Guilds in Egypt: Restructuring Textiles in the Long Nineteenth Century", **Crafts and Craftsmen of the Middle East Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean**, Ed. by Suraiya Faruqi ve Randi Deguilhem, London, I.B. Tauris, 2005, s. 344-345.

ardından ürünleri sabit bir fiyattan geri alarak bir nevi devlete ait bir putting-out sistemi kurmuştur. Bir yandan putting-out üretimi devam etmiş bir yandan da daha sonra kurulan devlet fabrikalarında bu kadınların özellikle genç olanları istihdam edilmiştir.¹⁵²

Quataert ise bu yaklaşımların genel olarak 19. yüzyıldaki tüm Osmanlı imalatı için kabul edilebilir olduğunu göstermiştir. İngiltere ve endüstrileşen diğer Avrupa ülkelerinin üstünlükleri Osmanlı gibi çevre ülkelerin sanayilerini etkilemiştir. Ancak Napolyon Savaşları'nın bitmesinden sonra artarak gelen İngiliz malları istilası, kıtaya diğer çevre ülkelere göre daha yakın olmasından ötürü Osmanlı'yı daha fazla etkilemiştir. Bunun karşısında Osmanlı imalatçıları gelenekleşmiş üretim örüntülerini terk ederek rekabet artırıcı unsurlar benimsemiş ve yeni şartlara intibak etmişlerdir. Batıdan gelen ucuz ipliklere karşı Osmanlı üreticileri doğrudan savaş açmamış, iplikleri ham olarak ithal edip ucuz boyalar ile yerel zevklere göre boyayarak dışarıdan gelen kumaşlara karşı rekabet üstünlüğü elde etmeye çalışmışlardır. Hatta fabrikada üretilmesi zor desenler icat ederek makine üretimine karşı durmayı denemişlerdir. Örneğin Halep'te ipek ve pamuklu olarak dokunan kumaşlardan -muhtemelen kutnuvazgeçip yüzyıl boyunca artan bir oranda daha fazla pamuklu kumaş dokumuşlardır. Bunların da ötesinde, ücretleri düşürmek ve dolayısıyla maliyetleri düşürmek için, sektörden sektöre değişmekle birlikte, ev içindeki ve kırsal alandaki emeği üretime daha fazla katmaya çalışmışlardır. 19. yüzyıl boyunca erkeklere göre çok daha düşük ücret almalarından dolayı kadınların imalat sanayinin neredeyse her alanında var olmaları, Osmanlı imalatını bu yüzyılda rekabet içinde tutan en önemli unsurdur.¹⁵³

1.1.4. Fabrika Usulü Sanayi

Öncülüğünü devletin üstlendiği bir modern sanayi kurma girişimi 19. yüzyılda başlamıştır. Bu girişim devlet için öncelikli olarak büyüyen, modernleşen ve merkezileşen ordu ve bürokrasisi için gerekli ihtiyaçların karşılanmasını hedeflemekteydi. Çünkü artan ihtiyaçlar artık yurtiçinden gerektiği kadar

¹⁵² Judith Tucker, "Egyptian Women in the Work Force: An Historical Survey", **MERIP Reports**, N. 50, 1976, s. 7-8.

¹⁵³ Donald Quataert, **Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution**, Cambridge, Cambridge University Press, 1993, s. 15, 23-24, 30, 173-175.

karşılanamıyordu. Ancak devletin ihtiyaç duyduğu malzemeleri imparatorluk içinden tedarik edemediğinde, ithal etmek yerine kendi bünyesinde üretmeye niyet etmesini sağlayan zihni değişim bir yüzyıl önce başlamıştı bile. Daha önce provizyonist politikalar sebebiyle ithal edilmesinde herhangi bir sakınca görülmeyen yünlü ve ipekli kumaşlar için ödenen toplam bedel, tüm bütçe içerisinde 1683-1699 arasında %4-5 gibi bir orana ulaşınca devlet bu politikadan vazgeçmiştir. 18. yüzyıl başlarında yünlü, ipekli ve yelken bezi manifaktürlerinin kurulmasındaki esas maksat ithal malların ikamesidir.¹⁵⁴ 18. yüzyıl boyunca artan savaş maliyetleri nedeniyle kamu harcamalarının Osmanlı iktisadi hayatı içindeki payı da yükselmiştir. Bu yükseliş sebebiyle 1701-1785 arasında Osmanlı bütçelerinin giderler kısmı %95 oranında artarken giderleri karşılayacak olan gelirler kısmı sadece %50 artmıştır.¹⁵⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda fabrika tipi imalata geçişin 1840-1860 arasında devletin ve 1860-1876 arasında özel girişimin hakim olduğu bir dönemlendirme ile ayrılması genel olarak kabul görmüştür.¹⁵⁶ Ancak son zamanlarda yapılan geniş bir envanter çalışması 1827-1870 arasında devletin ve 1870'ten sonra ise özel kesimin etkin olduğu bir fabrika kurma girişiminin daha tutarlı olduğunu göstermiştir.¹⁵⁷ Devletin öncülüğünü yaptığı dönem ise imalathanelerde buhar makinesinin kullanılıp kullanılmadığı ayrımına göre iki alt dönemde incelenebilir. Fabrika kavramının ne ifade ettiğinin anlaşılması da bu ayrımın yapılabilmesi için önemlidir. Fabrika sisteminin daha önceki esnaf zanaatkar üretimden neden farklı olduğu sorgulandığında ortaya dört temel karakteristik farklılık çıkmaktadır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir: (i) Fabrika üretimi merkezidir ve eski sisteme göre üretimin ölçeği daha yüksektir. (ii) Fabrika üretimi mekanizasyona dayanır ve enerji olarak inorganik kaynakları kullanır.

¹⁵⁴ Bu ihtiyaçların dışarıdan karşılanması ise değerli madenlerin ülke dışına çıkmasından çok dış ticaret dengesinin bozulmasına zemin hazırladığından dolayı rağbet görmemiştir, bkz. Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, s. 236.

¹⁵⁵ Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, a.g.e., s. 219, 230, 234-251.

¹⁵⁶ Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii**, a.g.e., s. 47.

¹⁵⁷ Mustafa Kurt, Kemalettin Kuzucu, Baki Çakır ve Kemal Demir, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması", **OTAM**, S: 40, 2016, s. 273.

(iii) İşgücü disiplin altında çalışır. (iv) Fabrikada iş bölümü vardır, görev ve sorumluluklar keskin hatlarla ayrılmıştır.¹⁵⁸

Osmanlı’da buharlı makinenin ilk kullanıldığı fabrikanın hangisi olduğuna dair bazı tereddütler bulunmaktadır.¹⁵⁹ Yine de bahsedilen ayrımın aşikar olduğu kurulan müesseselerin isimlendirilmesinde bile karşımıza çıkmaktadır. III. Selim saltanatının başlangıcından (1789) Sultan Abdülmecit’in tahta çıkışına kadar (1839) geçen dönemde kurulmuş olan teşekküllerin tümü Kârhâne-i Âmire olarak anılırken, 1839 yılından sonra kurulanlardan ise Fabrika-i Hümayûn olarak bahsedilmiştir.¹⁶⁰ Genel olarak 1839 yılı sonrasında kurulan fabrikaların öncekilerden ayrı tutulmasının en önemli sebebi buharlı makineler ile donatılarak modern usule uygun üretim birimleri halinde kurulmalarıdır. Tanzimat sonrasında kurulan imalathaneleri öncüllerinden ayıran en önemli özellik çevirici güçlerinin buhar makinesi olmasıdır. Zira Tophane ve Tersane gibi yüksek düzeyde üretim yapan imalathaneler çok sayıda işçiyi iş bölümü altında çalıştırmış ve büyük ölçekli üretimde bulunmuşlardır.¹⁶¹ Bununla birlikte makine çarklarının inorganik enerji kaynakları yerine organik olanlarla döndürülmüş olması, Osmanlı Devleti’nin yenilemeye çalıştığı ordusunun ihtiyaçları için 1840 öncesinde de sanayileşme teşebbüslerinde bulunmamış olduğunu göstermez. Ancak 1840 öncesinde kurulan bu imalathanelerin esnaf usulü üretim yapan klasik birimlerden sadece hacim olarak büyük oldukları da unutulmamalıdır.¹⁶²

1870’lerde başlayan yeni bir süreç sanayileşmede özel sektörün etkin olduğu bir alt dönem olarak değerlendirilebilir. Özellikle 1876 yılında başlayan II. Abdülhamid döneminde neredeyse hiç sanayi yatırımı yapılmamış, devlet birtakım

¹⁵⁸ Geraghty, a.g.e., s. 247.

¹⁵⁹ John Reid’e göre ilk buhar makinesi Tophane’de kurulan bıçkıhane ve bakır bükme değirmenlerini çalıştırmak için II. Mahmud’un son dönemlerinde kullanıldı, bkz. John Reid, **Turkey and the Turks Being the Present State of the Ottoman Empire**, London, Robert Tyas, 8, Paternoster Row, 1840, s. 272. Onur Yerlitaş ise Beykoz Fabrikası üzerine olan monografisinde ilk buhar makinelerinin 1827 yılında kullanılmaya başlandığını aktarıyor, bkz. Onur Yerlitaş, “Osmanlı’dan Cumhuriyete Sümerbank Beykoz Deri Kundura Fabrikası”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE İktisat ABD İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2013, s. 38.

¹⁶⁰ Nevra Ertürk, “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayûnlar”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi FBE, İstanbul, 2008, s. 17-18.

¹⁶¹ Ömer Celal Sarç, “Tanzimat ve Sanayimiz”, **Tanzimat I**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 434.

¹⁶² Wolfgang Müller Wiener, “15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul’da İmalathane ve Fabrikalar”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s. 73.

imtiyazlar, muafiyetler ve ayrıcalıklar tanımak suretiyle sanayi yatırımları konusunda özel sektörü desteklemiştir. Kaynaklar daha çok eğitim ve ulaştırma gibi alanlara yönlendirilmiştir.¹⁶³ Devlet, özel girişimleri; bölge ve süre sınırı dahilinde imtiyaz vererek, fabrikanın kurulumunda gerekli olan makine, alet ve edevatları gümrük vergisinden muaf tutarak ve fabrikalarda imal edilen ürünlerden iç ve dış gümrük vergileri almayarak desteklemiştir.¹⁶⁴ Genel olarak *usûl-i nâfia-i imariye* olarak anılan özel sanayiye teşvik politikası, artık devletin ve padişahın iktisadi hayatın ihtiyaçlarının ancak sanayileşme ile karşılanabileceğine dair inançlarının gelişmesi sebebiyle benimsenmiştir.¹⁶⁵ Hatta bu politikaların 1870 öncesinde de uygulandığına dair deliller bulunmaktadır. Nitekim, 1865'te Trablusgarp'ın Maslat kazasında kurulacak olan Zeytinyağı Fabrikası'na imtiyaz (tekel) hakkı ve arazi, 1850'de Aydın Söke'de kurulacak olan Meyan Balı Fabrikası'na imtiyaz, 1862'de Manastır'da inşa edilecek olan Arpa Suyu Sirkesi ve Rakı Fabrikası'na arazi, 1864 yılında Edirne'de kurulacak olan İpek Fabrikası için arazi desteklerinde bulunulmuştur. Ancak bu fabrikaların hiçbirinde vergiler konusunda bir muafiyet söz konusu olmamıştır.¹⁶⁶

Sanayileşmenin, özellikle de devlet tarafından yürütülen kısmının coğrafi dağılımına bakıldığında amaçları ve sonuçları bakımından ne ifade ettiği daha iyi anlaşılabacaktır. Fabrikaların da içinde bulunduğu yeni binalar, dini yapılara ve saraya odaklı mimari anlayışta değişim meydana getirmiş ve farklı karakterde yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁶⁷ Yeni yapılaşma özellikle İstanbul'un mekânsal kullanımında da ciddi değişimler meydana getirmiştir. Haliç ve Boğaz kıyıları ile yarımadaının Marmara kıyıları yeni fabrikaların peş peşe dizildiği bölgeler olmuştur. Tophane-i Amire gibi klasik dönem sınaî tesislerinin de nakliye işlerinde kolaylık

¹⁶³ Ahmet Fırat, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sanayileşme Sürecinde Özel Sektörün Durumu", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gümüşhane Üniversitesi SBE İktisat ABD, Gümüşhane, 2019, s. 110.

¹⁶⁴ A. Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 27, S: 1, 1972, s. 165-166.

¹⁶⁵ Ahmet Kal'a, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S: 83, 1993, s. 109.

¹⁶⁶ Sefer Şener, "Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 9, S: 3, 2007, s. 74-75, 77, 80-81, 83.

¹⁶⁷ Alidost Ertuğrul, "XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 7, S: 13, 2009, s. 294.

sağlamak için deniz kıyısına kuruldukları düşünüldüğünde bu durum pek de şaşırtıcı değildir. Çünkü demiryollarının 19. yüzyılın son çeyreğinde inşa edilmesine kadar gemiler toplu ve ucuza mal taşımanın yegane aracıydı.¹⁶⁸ Ancak bahsedilen bölgelerin neredeyse tamamı İstanbul hinterlandında bulunmaktadır. Neticede İzmit Çuha Fabrikası ve Hereke Fabrikası gibi İstanbul dışında inşa edilenlerin mahalleri de yine deniz yolu ile İstanbul'a kolay ulaşım sağlayabildikleri için tercih edilmiştir. Kaldı ki İstanbul'a kara ve deniz yolları ile bağlı olan Kocaeli 1873 yılında İstanbul'a bir de demir yolu ile bağlanmıştır.¹⁶⁹ Ancak İstanbul için adı geçen bölgeler aynı zamanda şehrin yaşam bölgeleri olduğu için, 1861 tarihli hava kirliliğinin önlenmesi için düzenlenen nizamname layihasında bu bölgelerde sanayi tesislerinin kurulması yasaklanmıştır. 1886 ve 1906 yıllarında yapılan yeni nizamnamelerde ise bu yaşam alanlarında kurulacak sınai tesislere bazı özel şartlarda izin verileceği ancak; saraylar, askeri binalar, baruthaneler, silah depoları, hapishaneler, mektepler, resmi daireler, ibadethaneler, kütüphaneler ve medreselere yakın mahallerde kesinlikle fabrika kurulamayacağı beyan edilmiştir.¹⁷⁰

Devletin kendi bünyesinde imalata kalkışmasının ilk nüvelerinin 18. yüzyıl başlarında ortaya çıkmış olduğundan bahsedilmişti. 19. yüzyılda kurulan ve Tanzimat sonrası ile ilişkilendirilen sanayileşme girişimlerini de yine geriye götürüp III. Selim dönemi ile başlatmak mümkün görünmektedir. III. Selim devrine kadar esnaflara yaptırılan savaş gereçleri bu dönemde artık devlet bünyesinde imal edilmeye başlanır.¹⁷¹ 1793-1794 gibi erken tarihlerde bile III. Selim'in özel ilgisi ile top, gülle, mayın ve barut gibi malzemelerin üretiminde kullanılan teknik teçhizatlar ülkeye sokulmuştur.¹⁷² Savaş malzemeleri dışındaki ihtiyaçlar için, tesislerin çarklarını döndürebilecek kadar bol akarsuya sahip olması sebebiyle Beykoz'un; kurulacak çuha,

¹⁶⁸ Wiener, **a.g.e.**, 82, 87-88.

¹⁶⁹ Hilal Karavar, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920**, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları-5, 2007, s. 48-49.

¹⁷⁰ Didem Boyacıoğlu, "Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi FBE, Mimarlık ABD Mimarlık Tarihi Programı, İstanbul, 2013, s. 40-43.

¹⁷¹ Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1347.

¹⁷² Clark, **a.g.e.**, s. 62.

kağıt ve deri imalathaneleri için uygun bir yer olduğu düşünülmüştür.¹⁷³ Bürokrasinin artan kağıt ihtiyaçları için kağıt, yeni ordunun kıyafet ihtiyaçları için ise çuha fabrikaları kurulmuştur.¹⁷⁴ Hamza Bey isimli müteşebbis esnaf tarafından 1800 başlarında Beykoz sahilinde kurulan debbağhane, 1810'da devlete intikal olunca Debbağhane-i Amire adını alır. II. Mahmut döneminde ise ordunun çarık ihtiyacını karşılamak için tesis büyütülür ve Beykoz Teçhizat-ı Askeriyesi olarak üretime devam eder.¹⁷⁵

II. Mahmud döneminin ilk 20 yılında mevcut sanayiye geliştirmek adına bir şey yapılmamıştır.¹⁷⁶ 1826'da kaldırılan Yeniçeri Ordusu¹⁷⁷ yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye için gerekli kışlık elbise daha önceden de olduğu gibi Selanik'te¹⁷⁸ imal edilen çuha kumaşından üretilmek istenmiştir. Ancak Selanik'te üretilen kumaş ihtiyaca karşılık gelemeyince ithal edilmesi söz konusu olmuştur. Kaliteli kumaşların pahalı olmasından ötürü ciddi meblağda para ülke dışına çıkmak zorunda kalacağından 1828'de Beykoz'da bir çuha fabrikası kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak bu fabrikanın, en iyi durumda bile, yeni orduda memur 70-80 bin askerin ancak üçte birinin ihtiyaçlarını karşılamaya muktedir olduğu anlaşılmıştır. Yazlık elbiseler de kısım kısım İzmit Adapazarı, Manisa, Gelibolu, Kilidülbahir ve Seddülbahir'den temin edilmiştir. 1830 yılı için gerekli olan kirpas Gelibolu ve Kilidülbahir bölgelerinden sağlanmış ancak 1831 yılında birim fiyatlara yapılan zamma rağmen bölge gerekli kirpası üretememiştir.¹⁷⁹ Yeni askerlerin başlarına takacağı fesler de ilk başta Tunus, Mısır ve Avrupa'dan getirilmişse de bu

¹⁷³ Önder Küçükerman, **Geleneksel Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Deri Fabrikası**, Ankara, Sümerbank, 1988, s. 93.

¹⁷⁴ Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Tesislerinin Kuruluş Yılı 1805", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, S: 23, 1968, s. 25-26.

¹⁷⁵ Yerlitaş, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁷⁶ Clark, **a.g.e.**, s. 65-66.

¹⁷⁷ Yeniçerilerin 1826'da II. Mahmud tarafından ortadan kaldırılması yalnızca askeri anlamda bir değişimin değil iktisadi hayata uzun dönem hakim olan lonca üretiminin de sonunun başlangıcı oldu. Çünkü lonca esnafının en önemli hamisi yeniçerilerdi, bkz. Donald Quataert, **The Ottoman Empire 1700-1922**, 2nd Edit., New York, Cambridge University Press, 2005, s. 139.

¹⁷⁸ Selanik'te çuha imalatçılığı için bkz. Halil Sahillioğlu, "Yeniçeri Çuhası ve II. Bayezid'in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C. 0, S: 2-3, s. 418-419. Selanik'ten önce ordu için çuha kumaşı temini için bkz. Özgür Kolçak, "Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE Tarih ABD, İstanbul, 2005, s. 46-47.

¹⁷⁹ Nazif Öztürk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", **Vakıflar Dergisi**, S: 21, 1990, s. 31.

bağımlılığın devam etmemesi için feslerin yurtiçinde üretilmesi girişimlerine başlanılmıştır. İstanbul, Edirne, Bursa ve Selanik'te fes imali çalışmaları yapılmış fakat buralarda imal edilen fesler nitelik açısından Tunus'tan gelenlerle boy ölçüşemediği gibi nicelik açısından da yeterli gelmemiştir. Feshane'nin yeni binasına geçmesinden sonra bile, redif birliklerinin kurulması ile fes ihtiyacı arttığından ithalat devam etmiştir.¹⁸⁰

Bu dönemde kurulan önemli sınai girişimlerin başında 1827'de Eyüp'te kurulan Riştehane-i Amire gelmektedir.¹⁸¹ 1826 yılında kurulması için irade buyurulan Eyüp'teki iplik fabrikası, Tersane-Amire için gerekli yelken bezleri ile yeni ordunun yazlık kıyafet ihtiyaçları olan yazlık elbise, don ve gömlek ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştur 1830'da ise Beykoz'daki deri tabakhaneleri ve ayakkabı imalathaneleri geliştirilmiştir.¹⁸² 1833'te ilk kez Kadırga'da kurulan fes imalathanesi, 1839 yılında Eyüp Defterdar'da bulunan tarihi yerine nakil olunarak Feshane ismiyle meşhur olmuştur. Bu fabrikadaki ilk buhar motoru ise 1843 yılında çalışmaya başlamıştır.¹⁸³ 1830'lardan sonra faaliyete başlayan İslimiye Çuha Fabrikası, çuha üretiminin yaygın olarak yapıldığı ve yapağı ihtiyacının önemli bir kısmının karşılandığı Rumeli'de kurulmuştur.¹⁸⁴

1840'lı yıllar Osmanlıların yabancılara olan sınai bağımlılığın ne denli tehlikeli bir durum olduğunu fark edip özellikle askeri bakımdan sanayileşme arzusunun zirve yaptığı yıllardır.¹⁸⁵ Bu yıllarda hız kazanan sanayileşme politikasının en müşahhas örneği Zeytinburnu'nda kurulan sanayi kompleksi olmuştur. Zeytinburnu Demir Fabrikası olarak anılan bu yapılar bütünüünün inşası 1843 yılında başlamış ve 1849 yılında tamamlanarak Tophane-i Amire'ye teslim edilmiştir. Tesislerde daha çok kamu ve askeri kesim için üretim yapılmış, sivil kesim fabrika üretiminin pek

¹⁸⁰ Mübahat S. Kütükoğlu, "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemelesinin Temini Meselesi", **Doğumunun Yüzüncü Yılında Atatürk'e Armağan**, Ed. Münir Aktepe, Mehmet Kaplan ve Nejat Göyünç, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1981, s. 544.

¹⁸¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Cilt VI Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, 7. Bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2007, s. 241.

¹⁸² Clark, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁸³ Tefrik Güran, "Feshâne", **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/feshane>, 30.01.2020.

¹⁸⁴ Ahmet Uzun, "İslimiye Çuka Fabrikası", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S: 21-22, 1999-2000, s. 77-78.

¹⁸⁵ Clark, **a.g.e.**, s. 67.

muhabatı olamamıştır.¹⁸⁶ Devletin 1857-1858 mali yılı sonuna kadar yaptığı ve bundan sonra yapmayı planladığı yatırım harcamaları içinde bu fabrika %51'lik paya sahiptir. Tüm fabrikalar için toplamda harcanan 104 milyon kuruşun devletin o zamanki toplam geliri olan 600 milyon kuruşun içindeki payı düşünüldüğünde, fabrikalar için yapılan fedakârlıkların ne kadar ciddi bir boyuta ulaştığı görülecektir.¹⁸⁷ İçinde demir dökümhanesi, torna, tesviye tezgahları, iplik bükme, dokuma atölyeleri, matbaa ve tersane barındıran fabrikanın – daha doğrusu fabrikalar kompleksi¹⁸⁸ - en önemli amacı sanayileşmede kullanılan buhar makinelerinin, yeni kurulan fabrikalardaki önemli alet-edevatların ve sair gerekli ihtiyaçların icabına göre tamiri veya üretimidir. Hatta fabrika kendi bünyesindeki izabe fırını, haddehane ve çilingirhane gibi bölümleri için gerekli parçaları bizzat kendisi üretmiştir.¹⁸⁹

Devletin ve ordunun ihtiyaç duyduğu pamuklu kumaş ihtiyacını karşılamak için 1844'te İzmit Çuka Fabrikası ve 1848'de Veliefendi Basma Fabrikası, ipekli kumaş ihtiyacını karşılamak için 1845'te Hereke Kumaş Fabrikası ve Hereke Fabrikası'nın ham ipek ihtiyacını karşılamak için de 1851'de Bursa İpek Fabrikası kurulmuştur.¹⁹⁰ Savunma sanayisi, metal-makine, cam-çini ve kağıt sanayisine kadar birçok alanda bu dönemde fabrikalar inşa edilmiştir.¹⁹¹ Devlet tarafından finanse edilip daha sonra farklı birimleri tarafından işlettirilen bu fabrikaların temel görevi devletin büyüyen ve sürekli ihtiyaçları artan bürokrasi ve ordusunun ihtiyaçlarını karşılamaktır.

Bu sanayi kuruluşlarına sahip olunarak desteklenen yeni ordular ile Avrupa'nın sahip olduğu güce erişmenin kısa bir yolu aranmıştır.¹⁹² Devlet bu fabrikaları desteklemek için; yurtdışından ve yurtiçinden aldıkları her türlü makine, araç,

¹⁸⁶ Hadi Özbal, "Kırklareli, Demirköy'de Osmanlı Dönemi Demir Dökümhanesi'nde Çok Disiplinli Endüstri Akeolojisi Projesi", **Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi, Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar**, Ed. Kahraman Şakul, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, s. 57-70.

¹⁸⁷ Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **a.g.e.**, s. 235, 250.

¹⁸⁸ Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2**, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, 2. Bs., İstanbul, Eren Yayıncılık, 2006, s. 1011.

¹⁸⁹ Ömer Karaoğlu, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikasının Kuruluşu", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 1992, s. 50, 77.

¹⁹⁰ Karavar, **a.g.e.**, s. 50-52; Buluş, **a.g.e.**, s. 115; Kırılı, **a.g.e.**, s. 45, 49; Çakıcı, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁹¹ Kurt vd., **a.g.e.**, s. 264, 266-267, 269-270.

¹⁹² Bernard Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, 2nd. Edit., London, Oxford University Press, 1968, s. 131.

ekipman ve hammadde gibi girdileri gümrük ve diğer vergilerden muaf tutmuş, sattığı ürünlerden de yine vergi almamıştır.¹⁹³ Ordu ile neredeyse bütünleşmiş olan bu imalathaneler Darphane, Hazine-i Hassa ve Seraskerlik tarafından yönetilmiş, işçileri ordunun bir parçası sayılmış ve piyasadan çok ordunun ve devletin önceliklerini dikkate almışlardır.¹⁹⁴ Ancak Avrupa'nın sahip olduğu sınai üstünlüğe erişilmek istenirken imalatın sadece son bölümüne odaklanılmış, hammaddelerin temini/nakliyesi ve diğer iktisadi sorunlar büyük oranda göz ardı edilmiştir.¹⁹⁵

Örneğin hammadde temini başlı başına bir sorun olarak imalatın seyrini ve kalitesini belirlemektedir. Asakir-i Mansure ordusu için Tunus'tan ithal edilen fesler hammaddeleri İspanyol cinsi merinos koyunlarından olduğu için yerli feslerden daha kaliteliydi. Kaliteli yün elde etmek için beslenecek koyunların ıslahı ve yapağı kalitesi artırılması gibi ameliyeler ise fabrika kurmanın ötesinde tarım ve hayvancılık alanlarındaki yenilikleri gerekli kılmaktaydı.¹⁹⁶ İzmit'teki Çuha Fabrikası için gerekli hammaddelerin başında gelen yapağı, yurtdışında farklı bölgelerden alındığı halde ihtiyaç karşılanamayınca Avusturya ve İngiltere gibi yurtdışı kaynaklara yönelme zaruriyetini doğurmuştur.¹⁹⁷ Hereke Fabrikası'nın kullandığı ham ipeği sağlamak için ise Bursa'da bizzat devlet tarafından bir fabrikanın kurulmuş olduğu zaten bilinmektedir.¹⁹⁸

Ordunun modernleşmesi doğal olarak madencilik, yan sanayi dalları, teknik askeri okullar ve ülke çapında etkin bir ulaşım ağının kurulması gibi bir dizi gelişimi beraberinde getirmiştir.¹⁹⁹ Fakat bu fabrikalar makine değişim masraflarının yüksek olmasından dolayı ya zararına üretim yapmakta ya da 1860'larda olduğu gibi birer birer kapanmak zorunda kalmaktadır. Sermaye ve işgücü sorununun²⁰⁰ aşılmasına

¹⁹³ Ahmet Tabakoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi", **Türkler**, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, Cilt 14, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 390.

¹⁹⁴ Erik J. Zürcher, **Turkey A Modern History**, 3rd Edit., London and New York, I.B. Tauris, 2004, s. 49.

¹⁹⁵ Clark, **a.g.e.**, s. 66-67.

¹⁹⁶ Kütükoğlu, "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Kıyafeti", **a.g.e.**, s. 573-575.

¹⁹⁷ Karavar, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁹⁸ Çakır, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁹⁹ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 127.

²⁰⁰ Sanayi Mekteplerinin nüvesini oluşturan ıslahhanelerin 1863 yılında ilk kez Midhat Paşa öncülüğüne kurulmasına dair bkz. Zeynep Günay, "Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Beşeri Sermayenin Islahı; İstanbul Sanayi Mektebi Örneği", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara

rağmen asıl sorunun teknolojik yenilenme zorluğu ve hammadde yetersizliği olduğu iddia edilmiştir. Buna göre büyük kaynaklar harcanarak vücuda getirilen fabrikalar daha sonra yeterli hammaddeye sahip olunamadığından gerektiği şekilde işletilemiyor, işletilse bile karlılık oranları eskiyen makine stoklarını yenileyebilecek kadar yüksek olmadığından rekabet etmekte zorlanıyorlardı.²⁰¹ Yapılan önemli yatırımlara rağmen planlama, kalifiye işçi eksikliği, pazarlama, maliyet ve ulaşım gibi problemlerin henüz çözülememiş olmasından ötürü bu fabrikalardan yirminci yüzyıla sadece Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Feshane ve Paşabahçe Cam Sanayi gibi birkaç tanesi kalabilmiştir.²⁰²

Sanayileşme sorununu yukarıdaki açıklamalara ilaveten daha detaylı bir çerçeve içinde sunan Zafer Topak meseleyi şu şekilde izah etmiştir:

“Öte yandan sanayileşme sektörel bir iç sorun olamaz. Sanayileşme, diğer sektörlerle yoğun bir etkileşim sonucudur. Batı’da ‘ticarî devrim’i, ‘tarım devrimi’ni, ‘nüfus devrimi’ni görmezlikten gelerek ‘sanayi devrimi’nden söz edilemez.

Yeni kıtaların fethi, Atlantik ötesi ticaret, Avrupa’ya değerli maden akımı ve fiyat devrimi, putting-out ve manifaktüre geçiş, kırsal kesimde çitleme, pazar için meta üretimi, toprağın toplulaşması, tarımda verim artışı, artık işgücünün tarım dışı uğraşlar için bir emek havuzu oluşturması, hızlı nüfus artışı, nüfus çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimde tarım dışı mal ve hizmet talebinin yoğunlaşması. üniter para düzenine geçiş, banka ve kredi kurumlarının gelişmesi, para benzeri dolaşım araçlarının kabul görmesi, banknot tedavülü, ticari sermayenin sınai sermayeye dönüşmesi ve benzeri gelişmeler sanayileşme için gerekli ortamı yaratmışlardır. Diğer

Üniversitesi SBE İktisat ABD İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2016; Savaş Özdemir, **II. Abdülhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri**, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kilis, 2015. Ancak beşeri sermayenin geliştirilmesine dair yapılan çalışmalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Mesleki eğitim ile ilgili yapılan yanlışlara dair devlet adamlarının, bazı düşünürlerin ve gazetecilerin yaptıkları eleştiriler için bkz. Kadir Yıldırım ve Levent Şahin, “Osmanlı’dan Günümüze Mesleki Eğitimin Gelişimi”, **Çalışma ve Toplum**, S: 44, 2015, s. 92-96.

²⁰¹ Ahmet Kal’a, “Osmanlı Sanayi ve Esnafı Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.1, S: 1, 2003, s. 252-253.

²⁰² Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 28, S: 46, 2009, s. 67.

bir deyişle sanayileşme topyekün bir gelişme sorunudur. Ülke ekonomisinin bütünselliği gözardı edilerek sanayileşme gerçekleştirilemez.

Özetlersek Osmanlı ekonomisinin gelişmesi ve sanayileşmesi için toplumda, ticaret, tarım, nüfus, ulaşım-iletişim ve kurumsal düzenlemelerin birlikteliğini aramak gerekir.”²⁰³

Dış rekabet ise fabrikaların kapanmasına veya düşük karlılıkla çalışmasına neden olan başka bir saikti. Nitekim 1827’de Eyüp’te kurulan Riştehan-e Amire 1913-1915 sayımlarında yer almamıştır. Bunun sebebinin ise 1838 Baltalimanı Antlaşması ile ülkeye ucuz gelen İngiliz ipliğinin olduğu iddia edilmektedir.²⁰⁴ İngiliz pamuk ipliklerinin 100 çilesinin fiyatı 1786 yılında 38 şilinden 1812’de 5,17 şiline kadar düştüğüne bakılırsa, Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki iplik üretiminin koruyucu politikalar olmadan rekabet edebilme şansının ne kadar düşük olduğu anlaşılabacaktır.²⁰⁵ 1922 yılındaki kadastro planında ise bu fabrikanın sadece bir kanadının ayakta kaldığı görülmektedir.²⁰⁶

Muhakkak ki fabrikaların devamlılığını engelleyen bir dizi sebep daha sayılabilir. Ancak şurası da açıktır ki yaklaşık bir asırlık tecrübeden sonra, 1915’te tüm fabrikalardaki çevirici gücün %75,9’u buhar makinelerinden elde edilirken bile²⁰⁷, 1911’de pamuk ipliğinin sadece %25’i ve pamuklu kumaşların ise sadece %1’i makine ile işleyen imalathanelerde üretilmektedir.²⁰⁸ Ki bunların hepsi devlet kurumlarından ibaret değildir. Buna göre yalnızca devletin giriştiği sanayileşme hamlesinin bütün bir İmparatorluk coğrafyası göz önünde bulundurulduğunda ne kadar küçük bir talebe cevap verdiği anlaşılabacaktır. Ayrıca makine ile üretim yapan fabrikalar en çok İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selanik gibi denize kıyısı olan şehirlerde öbekleşmiştir.

²⁰³ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 1341.

²⁰⁴ Öztürk, **a.g.e.**, s. 47.

²⁰⁵ Thomas Ellison, **The Cotton Trade of Great Britain**, London, Effingham Wilson, Royal Exchange, 1886, s. 55. Fiyat hareketlerinin 19. yüzyılda esnaf sistemine dayalı Osmanlı sanayisini de olumsuz etkilediği bilinmektedir, bkz. Kal’a, “Osmanlı Sanayi ve Esnafı”, **a.g.e.**, s. 252.

²⁰⁶ Wiener, **a.g.e.**, s. 74.

²⁰⁷ Ökçün, **Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları**, **a.g.e.**, s. 14.

²⁰⁸ Quataert, **The Ottoman Empire 1700-1922**, **a.g.e.**, s. 135.

1.2. Osmanlı'da İşgücünün Genel Yapısı ve Tarihsel Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan sanayi örgütlenmeleri yukarıda genel hatlarıyla izah edilmiştir. Bu sanayilerin belli oranlarda ücretli emek kullandıkları da aşıkardır. Fakat modern sanayi öncesinde kullanılan işgücünün işçi sınıfı olarak sayılıp sayılmaması tartışma konusudur. Çünkü kabul gören bir işçi sınıfı tanımı yapılamadığından dolayı işçi sınıfı oluşumunun, modern sanayinin başlangıcı kabul edilen tarih ile başlatılması ve öncesinde var olan ücretli emek pratiğinin yok sayılması Osmanlı emek tarihi için genel bir alışkanlık halini almıştır. İşçi sınıfını Türkiye tarihi içinde evrensel normlarla tanımlamayı amaçlayan bir değerlendirme, işçi sınıfının yalnızca fabrika tipi sanayi tesislerinde çalışan özgür ve modern sanayi işçilerinden ibaret sayılamayacağına dikkat çekmiştir. Ayrıca bu işçi sınıfının özgür olup olmamasından ziyade emeğin metalaşma sürecine dikkat çekilmiştir. Bunun yanında eleştirdiği ikinci önemli önyargı, esnaf zanaatkarlardan müteşekkil sanayi yapılanmasında yer alan ücretli emeğin görmezden gelinmesidir. Çünkü mevcut yazında, sanayileşme ve kapitalistleşme eşdeğer bir olgu olarak kabul edildiğinden, verili bir zamanda ve mekanda eğer işçi sınıfının mevcudiyetinden bahsedilecekse ön şart, üretim ilişkilerinin kapitalistleşmesinden²⁰⁹ ziyade üretimin makineleşmesi olarak öne sürülmüştür.²¹⁰ Nitekim Bursa'da detayları en azından işgücü piyasası için aşağıda izah edilecek olan ipekli sanayi Halil İnalçık tarafından bir proto-kapitalist üretim biçimi olarak tanımlanmamıştır.²¹¹ Bu sebeple Bursa'daki üretimin makinelerle modern fabrika sisteminde yapılmamış olması üretim sürecinde yer alan işgücünün işçi sınıfından sayılmaması sonucunu çıkarmak için yeterli değildir.

²⁰⁹ Batı tipi gelişmeye örnek olarak Japon sanayileşmesi örnek olarak gösterilebilir. Tıpkı Batıda olduğu gibi Japonya'da da bir tür feodalizm dönemi yaşanmış ve Japonya sanayileşmeden/endüstrileşmeden daha önce kendi iç dinamikleri ile kapitalistleşmiştir, bkz. Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 78.

²¹⁰ Y. Doğan Çetinkaya, ““Sefaletten İhyaya”: Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, E.P. Thompson ve Yeni Kuşak Çalışmalar”, **Tanzimat'tan Günümüze İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014**, Ed. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, s. 10-13.

²¹¹ İnalçık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, **a.g.e.**, s. 116.

Tablo 1.2: İşgücünün ve Ürünlerinin Sosyal Dağılımı

		Üretim Sürecinde Kullanılan Emeğin Tahsisatı	
		Pazar Dışı	Pazar İçi
Üretilen Ürünlerin	Pazar Dışı	Aile/Ev İçi Üretim	Kölelik
Tahsisatı	Pazar İçi	Kendi Hesabına Çalışma	Ücretli Emek

Kaynak: Gerald Friedman, “Labor”, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 3, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, s. 229.

Yukarıdaki Tablo 1.2 değişik türde işgücü arzlarını hem kendi içindeki hem de ürettikleri ürünlerdeki tahsisatı açısından pazar içinde ve dışında olmak üzere iki ayrı kategoride incelemiştir. Tabloya göre yapılacak kategorik bir analiz Osmanlı işgücünün değerlendirilmesinde kolaylık sağlayacaktır. Kendi hesabına çalışanlar ile hane içinde üretim yapanlarda işgücü temini pazardan karşılanmazken aile içi üretimde aynı zamanda mamuller pazara yönelik de değildir. Ancak köleler ile ücretli çalışanlarda bir pazar oluşmuştur ki işgücü bu pazardan hem temin edilir hem de bu pazarda arz edilir. Dolayısıyla bu ikinci tür emek işgücü piyasasına açıldığı için müdahalelerle bile olsa bir piyasa fiyatına sahiptir.

Bursa’da esnafların çalıştırdığı kalfa ve işçilerden müteşekkil bir emek pazarı meydana gelmiştir. Çalışanların tümü esirler, çıraklar ve ücret mukabilinde piyasadan elde edilen özgür işçilerden meydana gelmektedir. Esirler satın alındıktan sonra belli dönemde belli bir işi bitirerek özgürlüklerine kavuşabildikleri bir sözleşme altında çalışıyorlardı. Çıraklar ise ustaların yanlarına işi öğrenebilsinler diye aileleri tarafından verilen çocuklar ve gençlerdiler. Çıraklar yaklaşık 3 yıl boyunca sanatın inceliklerini öğrenebilmek için ustalarına mutlak bir itaatle bağlı olurlar ve en başta sadece ailelerine küçük bir meblağ ödenirdi. Tüccarların verdikleri ipeği onun adına dokuyan işçileri de unutmamak gerekir. Bursa esnaf teşkilatlarında eski ve zengin ustalar arasından seçilmiş *altılar* adında bir heyetin en önemli görevlerinden biri, işçi piyasasında bulunan rekabeti önleyerek işçi ücretlerinin artışı engellemektir. Bu görevi ise, her cumartesi günü belli bir yerde toplanan işçileri, adil işe adil fiyat prensibi ile uygun işçileri onları talep eden tezgah sahiplerine tahsis ederek gerçekleştiriyorlardı.²¹² Bu emek kullanım biçimlerinin hepsi de Bursa’da birbirine

²¹² A.e., s. 114-115.

çok benzer işler için gerçekleşmekteydi. Emek arz edenlerin hepsi belli bir karşılıkla çalışmaktaydılar. Tüccar için çalışanlar ve işçiler ücret, esirler özgürlük ve çıraklar da sanatı öğrenme mukabilinde emeklerini arz etmekteydiler. Bunların içinden herhangi bir grubu işçi olarak kabul etmemek emeğin metalaşması kriteri açısından bakıldığında mümkün görünmemektedir.

Devletin merkezinde bulunan Tersane, Tophane ve Darphane-i Amire gibi büyük sanayi kuruluşlarında ise işgücü temini kimi zaman esnaf zanaatkarlardan temin edilmiştir. Büyük askeri sanayi kuruluşları ihtiyaç duyduğu işçi zanaatkarları imparatorluğun her neresinde olursa olsun merkeze taşıyarak istihdam etmiştir. Ancak yine de bu işgücü miktarının bütün imalat sektörü düşünüldüğünde ihmal edilebilecek kadar küçük olduğu açıktır. Darphane-i Amire çalışanları çocuklarının babalarının yanında yetiştirilerek bir sonraki neslin işgücü arzının oluşturulması ise istisnai bir örnektir. Bu ise işgücü piyasasının bazı durumlarda nasıl dışarıya kapalı olduğunu gösteren önemli bir örnektir.²¹³

Tablo 1.2’de görülen aile/ev içi emek ve kendi hesabına çalışma ise hem tarım hem de imalat için daha çok kırsalda rastlanılan bir durumdur. Osmanlı’da kırsal ve ev içi imalat, şehir merkezlerinde yapılan sınai üretimin özellikle Napolyon Savaşları sonrasında, başta İngiltere’den ve diğer ülkelerden gelen ucuz iplik ve kumaşların rekabetinde işgücü maliyetlerini düşürebilmek amacıyla girişilen çabaların bir sonucudur. Bu sebeple ister kırsalda isterse de şehirdeki evlerde olsun üretimin kullandığı temel işgücü arzı hane içindeki kadınlar ve çocuklardan sağlanmıştır.²¹⁴ Tarımsal üretim ise yine çoğunlukla hane içindeki emeğin başka bir kullanım alanıdır. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında emeğin kıt bir faktör ve fakat toprağın bol oluşu, bazı istisnalar²¹⁵ dışında kabul gören bir gerçektir.²¹⁶

Osmanlı klasik döneminde imalat ve tarım sektörleri dışında da bazı alanlarda önemli sayıda işçi istihdam edilmiştir. Cami, yol ve köprü gibi bazı büyük çaplı inşaat

²¹³ Bkz. Bu tezin içinde 1.1.1, 1.1.2, 1.1.3, 1.1.4. başlıkları.

²¹⁴ Quataert, **Ottoman Manufacturing, a.g.e.**, s. 175-177.

²¹⁵ Michael A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia**, London, Oxford University Press, 1972, s. 10-12.

²¹⁶ Tevfik Güran, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İktisaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, S: 1, 1987, s. 229.

faaliyetlerinde geçici olarak, bu inşaat faaliyetlerine malzeme temin eden tuğla ve çini üreten imalathanelerde ise daimi olarak işçi istihdam edildiği bilinmektedir.²¹⁷ Bununla birlikte maden ocakları ve tuzlalarda da ciddi sayıda işçi özel usul ve kaidelerle çalıştırılmaktadır. Bazen tuzlalar etrafında bulunan köylerde yaşayan insanların tümü, bazen de bir kısmı madenlerde istihdam edilmekteydiler. Sundukları hizmet karşılığında işçiler kimi zaman bazı vergilerden muaf tutulmuş kimi zaman da bu vergileri indirimli ödeme hakkına sahip olmuşlardır.²¹⁸ Bazı tuz madenlerinde ise işçiler ürettikleri tuzun onda biri ile üçte biri arasında bir oranı ücretleri olarak kendilerine ayırıyorlardı. Madencilik, tuzculuk ve çeltikçi reayası gibi işler devlet tarafından standart bir yönetmelik ile değerlendiriliyor ve çalışma statüleri babadan oğula geçecek şekilde sürdürülüyordu.²¹⁹ Madencilik ise bezdirici çalışma şartlarının gönüllü işçi çekememesinden ötürü zorunlu çalıştırmanın en çok uygulandığı alanlardan biri oluyordu. Madenlerin savaş sanayisinde ve iktisadi hayatta sahip olduğu vazgeçilemez stratejik önem işçiler için zorunlu çalıştırma anlamına geliyordu.²²⁰

İnşaat alanında ise büyük projelerde önemli boyutta işçi bir araya gelmiştir. Örneğin Süleymaniye Camii inşaatında bazı günlerde iki binden fazla işçi aynı anda çalışmıştır.²²¹ Ancak bu projelerin sürekliliği olmadığından işçilerin belli dönemlerde bir araya gelip daha sonradan dağıldıklarını düşünmek olasıdır. Şevket Pamuk inşaat işçileri ücretlerinden bir ücret serisi inşa ederken devletin ve vakıfların yürüttüğü inşaat ve tamirat faaliyetlerinde tuttukları üç bine yakın ücret defterinden faydalanmıştır. Bu örnek göstermektedir ki büyük inşaat projelerinin yanında sürekli devam eden inşaat ve tamirat işleri de bulunmaktadır. Yine de bu işler genellikle nisan

²¹⁷ Turan Yazgan, **Türkiye’de Sendikal Hareketler Kısa Tarihçe**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 4, 1982, s. 21-22.

²¹⁸ Lütfi Güçer, “XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, No: 1-2, 1963, s. 101-102.

²¹⁹ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, a.g.e.**, s. 99.

²²⁰ Ahmet Makal, “Zonguldak ve Türkiye Toplumsal Tarihinin Acı Bir Deneyimi Olarak “İş Mükellefiyeti””, **Zonguldak Kent Tarihi ’05 Bienali – Bildiriler Kitabı**, İstanbul, Zonguldak Eğitim ve Kültür Vakfı, 2006, s. 123.

²²¹ Ömer Lütfi Barkan, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)**, Cilt 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, s. 12-13.

ve Ekim aylarında yoğunlaştığından işçiler için tüm yıl düzenli gelir getiren bir kaynak olmaktan uzaktır.²²²

İstanbul'a gelen iâşe ve malzemeleri şehrin değişik bölgelerine nakletmekle görevli olan hamallar bir lonca altında örgütleniyor, hatta önemli siyasi hareketlerde belli bir paya sahip olabiliyorlardı.²²³ 1822 yılında yapılan bir sayıma göre İstanbul'da çalışan hamalların sayısı 3 bine yakındır. Sadece devlete ait işler bile hamallar için daimi bir gelir kapısı meydana getirdiğinden hamallık genel olarak iyi gelir getiren bir meslek olarak kabul görmüştür.²²⁴ Şehirdeki hizmet sektörünü oluşturan bir diğer alan olan ise kayıkçılıktır. Kayıkçılar ya kendi kayıkları ile ya da başkalarının fazla kayıklarında ücretli olarak çalışmışlardır. 1802 yılındaki toplam kayıkçı sayısı 6500'dür. Kayık sahibi olmak kazançlı bir iş olduğundan üst düzey bürokratlar ve saraydan kadınlar da köleleri vasıtasıyla kayık işletmekteydiler. 18. yüzyıla kadar kayık işletmecileri işçi olarak köleleri kullanırlarken sonrasında bu durum değişmiş ve ücretli işçi çalıştırmak daha çok tercih edilmiştir.²²⁵ Limanların yabancı şirketler tarafından işletilmesiyle birlikte limanlardaki teknolojik yatırımların artışı; hamallar, mavnacılar ve kayıkçılar aleyhine bir durum oluşmasına neden olmuştur. Limana yapılan dubalar sayesinde gemilerin artık limana tamamen yanaşabilmesi mavnacı ve kayıkçıları, limana vinçlerin yerleştirilmesi ise hamalları zor durumda bırakmıştır. Ancak işçi sınıfından sayılsınlar veya sayılmasınlar, loncalar etrafında örgütlenmiş olan bu hamal, mavnacı ve kayıkçılar 1909 yılında bir dizi grev gerçekleştirmiş ve bu durum devlet, liman şirketi ve greve katılanlar arasında büyük gerilimlere neden olmuştur.²²⁶

Görüldüğü gibi değişik sektörlerde değişik çalışma biçimleri ile de olsa, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde işçilerin varlığı modern sanayileşme çabalarının başladığı 19. yüzyıl öncesi için de göz önünde bulundurulması gereken bir gerçektir. Eğer bunların bir sınıf ve ortak eylem bilincine ulaşmamış olmaları işçi sınıfından

²²² Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.**, s. 63.

²²³ Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbiâli, 1826-1896", Çev. Ali Kartal, **Tarih ve Toplum**, S: 33, Eylül 1986, s. 44.

²²⁴ Nejdert Ertuğ, **Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008, s. 169-170, 231.

²²⁵ Nejdert Ertuğ, **İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001, s. 55, 114.

²²⁶ Yıldırım, **a.g.e.**, 194-196.

olmadıklarına delalet edecekse, Şam loncalarında usta-kalfa arası çatışmaları ve işçilerin gayet örgütlü bir şekilde eylemde bulunmalarını nasıl açıklayacağız? Bu örnek bize işçi sınıfı bilincinin ve eylem pratiğinin illaki merkezi ve buhar makinesi ile çalışan büyük üretim birimlerinde gelişmek zorunda olmadığını açıkça göstermektedir.²²⁷ Merkezi ve büyük bir üretim kurumu olan Tersane-i Amire, bir klasik dönem tesisi olarak birbirinden farklı birçok ürünü değişik atölyelerde ve fabrikalarda üretmektedir. Tek tip üretim birimlerinden farklı olarak askerler, memurlar ve işçilerin yanında bazı zanaatkarlar da Tersane bünyesinde çalışmaktadırlar. 1873 yılında bir gazeteye verilen dilekçede kendilerini *Tophane'nin fakir zanaatkar ve işçileri* olarak adlandıran Tersane çalışanları 1908'de, sahip oldukları farklı geçmişlere ve mesleksel yeteneklere rağmen kendilerini sadece işçi olarak tanımlamışlardı. Geçen bu süre, işçi ve zanaatkarlara yalnızca ortak çıkarları için birlikte hareket etmeyi öğretmemiş aynı zamanda kendilerini tanımlarken de ortak bir tutum içerisinde bulunmalarını sağlamıştır.²²⁸

Özetle işçi sınıfı denildiğinde buhar gücü ile çalışan modern fabrika sistemi dışında, hem loncalara bağlı esnaf imalathanelerinde ücretle istihdam edilen hem de hizmet sektöründe yine loncalar altında örgütlenip çalışan kesimler de hesaba katılmalıdır. İster lonca tipi üretim birimlerinde olsun isterse de devlete ait büyük işletmelerde, halkın küçük bir azınlığı işçi olma tecrübesini edinmiştir. Şüphesiz ki bu tecrübeler hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerinde işçi sınıfı pratiklerinin nüvesini oluşturmuştur. Yıldırım'a göre işçi kavramına geleneksel zanaat erbabları da dahil edilmelidir çünkü bunlar işçi hareketleri ve örgütlenmesinde oldukça aktiftirler.²²⁹ Dolayısıyla yine Tablo 1.2'deki ücretli emek bölümüne bakıldığında, bu kesimin hem kendi arzının hem de üretim sürecine dahil olduğu ürünlerin pazar ekonomisinde olduğunu görürüz. Eğer bir işçi sınıfı tanımlanacaksa bu iki kriterin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

²²⁷ Sherry Vatter, "Militant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus Implications for the Middle Eastern Labor History Agenda", **Workers and Working Class in the Middle East Struggles, Histories, Historiographies**, Ed. by Zachary Lockman, Albany, State University of New York, 1994, ss. 1-19.

²²⁸ Akın Sefer, "From Class Solidarity to Revolution: The Radicalization of Arsenal Workers in the Late Ottoman Empire", **International Review of Social History**, Vol. 58, No: 3, 2013, ss. 395-428.

²²⁹ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 20.

İşgücünün hangi kaynaklardan elde edilip hangi statülerde çalıştırılmasının ötesinde önemli bir konu da işgücünün nicelik ve nitelik olarak yeterli olup olmadığıdır. Hem devlet hem de özel sektörün 19. yüzyılda kurduğu fabrikalarda işgücü ihtiyacı bir türlü hem nitelik hem de nicelik olarak tatmin edici bir seviyede karşılanmamıştır. Bursa’da buhar makinesi ile çalışan ilk fabrikayı 1845’te kurmuş olan Falkeisen, fabrikanın üretime başladığı ilk dönemlerde işçi temin etmekte zorluk çekmiştir.²³⁰ İngiliz Vikonsülü olarak görev yapan Maling’in Bursa üzerine hazırladığı rapora göre, toplam nüfusun %10-12 kadarı olan sanayi işçileri içinde ipekçi ustaları haricinde nitelikli işçi bulunmamaktadır.²³¹ Bursa’da artan ipek fabrikalarından ötürü artan emek ihtiyacı, işçi ücretlerinin artmasına vesile olmuştur. İşverenler özellikle koza zamanında genç kızları köylerden şehre getirerek çalıştırmış ve inşa ettikleri lojmanlarda kalmalarını sağlamışlardır. Devletin kurduğu Bursa İpek Fabrikası’nda da benzer bir durum mevcuttu. Köylerden gelecek işçiler için 16 at tahsis edilmişti²³² Hatta bu durum bir yorumda 1840’larda kurulan devlet fabrikalarının başarısızlığının da en önemli sebebi olarak gösterilmiştir.²³³ 19. yüzyılda artan işgücü ihtiyacının karşılanmasında yaşanan sorunlar arşiv kayıtlarında da gözlemlenebilen bir gerçektir.²³⁴

Benzer bir durum 19. yüzyıldaki en önemli maden girişimi olan Zonguldak-Ereğli kömür havzasında da yaşanmıştır. Zonguldak madenlerinin işletilmeye başlanmasının ardından köylerden gelen ilk işçiler, daha önce ücretli çalışma pratiğinden yoksun oldukları için ücret ve ile ilgili konulardan bihaberdirler. Bu durum kendilerinin koyuna benzetilmek suretiyle kıvırcık olarak anılmalarına sebep olmuştur.²³⁵ Düzenli işgücü sağlanamamasından madenlerde istihdam edilmek üzere ötürü Ereğli sancağına bağlı 14 kazanın yaşları 13-50 arasında bulunan erkek nüfusu

²³⁰ Sarç, **a.g.e.**, s. 437.

²³¹ Ergun Türkcan, “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında: Bursa”, **Tarih ve Toplum**, S: 24, Aralık 1985, s. 36.

²³² Çakıcı, **a.g.e.**, s. 36, 40.

²³³ Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayi”, **Osmanlı**, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye, 1999, s. 275.

²³⁴ Rahmi Deniz Özbay, “19. Yüzyılda Osmanlıda Devletin Emek İstihdamı”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE İktisat ABD İktisat Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2003, S: 68.

²³⁵ Erol Çatma, **Zonguldak Taşkömürü Havzası Tarihi**, Sistem Ofset Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 119.

1867 yılında Dilaver Paşa Nizamnamesi gereğince münavebeli olarak zorunlu çalıştırmaya tabii tutulmuştur. İşçiler bu nizamname gereğince ayın iki haftasını madenlerde çalışmaya diğer iki haftasını ise köylerinde geçirmeye cebredilmişlerdir.²³⁶ Dilaver Paşa Nizamnamesi zorunlu çalıştırmayı sadece yeraltı işlerinde zorunlu tutmuş ve bu işlerde havza dışından işçilerin çalıştırılmasını yasaklamıştır. Havzada faaliyette bulunan şirketlere 1882 yılında istihsal ettikleri kömürün %40'ını piyasada satma serbestisi getirildiğinde maden havzasına sermaye ve dolayısı ile teknoloji girişi hızlandı. Böylece havzada ihtiyaç duyulan işgücü hem nitelik hem de nicelik açısından arttı. 1906 yılında ise havza dışından işçilerin de yeraltı işlerinde çalıştırılmalarına müsaade edilmesiyle birlikte diğer maden bölgelerinden gelen nitelikli işçiler havzada çalışmaya başladılar.²³⁷

Halkın köyünden ve toprağından kopmayarak sınai işgücüne katılmaması sadece Osmanlı dönemine münhasır bir durum olmamış, Cumhuriyet döneminde de bu vaziyet devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde kurulan Kayseri Bez Fabrikası 3000 civarında işçi çalıştırıyordu. Burada düzenli olarak çalışan 5 kişi, 1949-1950 yıllarında her cumartesi günü Sakaltutan'da bulunan köylerine dönüyor pazar akşamı ya da pazartesi sabahı fabrikada çalışmak üzere köylerinden ayrılıyorlardı.²³⁸ Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası'nda 1943-1958 arasında çalışmış olan Nazife Korkmaz ise 1943 Temmuz'unda köydeki arazilerinde bulunan mahsulleri toplamak için Fabrikadan 15 gün izin istemiştir. Genellikle köylerinden ayrılarak fabrikalarda çalışmaya gelenler için sanayi bazı acil ihtiyaçların karşılanması ve nakit para kazanmanın bir aracı olmaktan öte bir anlam kazanamamıştır.²³⁹ 1936 yılında Adana ve Kayseri'de açılan dokuma fabrikalarında işçi temini konusunda sıkıntı yaşanınca Tan Gazetesinden Mümtaz Faik (Fenik) fabrika yöneticileri ve işçiler ile görüşüyor. Yöneticilere göre bu sorun işçilerin köylerinden kopamamasının sonucudur. Yöneticiler durumu "Amele yazın mutlaka bağına gitmek ister. Gitmezse ayıp olur.

²³⁶ Dilaver Paşa Nizamnamesinin tam metni için bkz. Sina Çıladı, **Karadeniz Ereğli'nin Tarihi**, Karadeniz Ereğli, Demokrat Ofset Tesisleri, 1994, s. 151-170.

²³⁷ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Madencilik**, a.g.e., s. 104-105.

²³⁸ Paul Stirling, **Turkish Village**, London, Weidenfeld and Nicolson, 1965, s. 67.

²³⁹ Can Nacar, "“Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu” İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler", **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi**, Ed. Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 158-160.

Sonra etrafındakilere ne der?” diye açıklamışlardır. İşçilere göre ise sebep ücretlerin düşüklüğüdür. Ancak mesele bağa gitmek olduğunda işçiler de yöneticilere katılmaktadırlar. Çünkü onlara göre de “yazın şehirde kalınamaz”dı.²⁴⁰

Benzer sorunlar Cumhuriyet döneminde de Zonguldak Kömür Havzası için devam etmiştir. Özellikle Ramazan ayında işçilerin madenlerde çalışmak yerine aileleri ile köylerinde vakit geçirmeyi tercih etmeleri üretimde düşüslere neden olduğundan Ereğli Şirketi’nin eleştirisine konu olmuştur.²⁴¹ Etibank müdürü olan Reşit Gencer madenlerdeki üretim maliyetini düşürmek amacıyla makineleşme oranını artırmak istemiştir. Fakat en önemli engel geçici surette çalışan maden havzası işçilerinin bu makineleşmeyi destekleyecek nitelikte olmamalarıdır. Etibank yetkilileri madenler çevresinde madenciler için sürekli ikamet edecekleri yerleşim bölgeleri inşa etmeyi düşünmüşlerdir. Granigg sunduğu raporda bunun tehlike arz edeceğini beyan etmiştir. Granigg’e göre Türk işçisi henüz köyünden kopmamıştı ve eğer koparılırsa Avrupa tarihinde görülenler gibi karışıklıklar çıkabilirdi.²⁴²

Genel olarak tüm sektörlerde gözlemlenen ancak etkisi en çok fabrika usulü imalatla hissedilen işgücü eksikliği neden kaynaklanmaktadır? Terakki-i Ziraat adlı gazetede yapılan bir yorumda, Anadolu ve Rumeli’de yaşayan birine güzel bir tarlaya mı yoksa güzel bir fabrikaya mı sahip olmak istediği sorulduğunda şüphesiz tarla cevabının alınacağı ileri sürülmüştür. Bu varsayımdan hareketle Osmanlı halkının tarım ve sanayi arasında önceliğinin tarım olduğu iddia edilmiştir.²⁴³ Burada önemle üzerinde durulması gereken husus ücretli işçiliğe geçişin önünde bir zihniyet engeli mi bulunmaktadır yoksa böyle bir geçişin gerçekleşmesi için gerekli zorlayıcı şartlar mı eksiktir? Cumhuriyet döneminde bile sanayide çalışan işgücünün toplam işgücü içindeki oranı 1924’te %4,6’dan, tarım sektörünün aleyhine, 1944’te %8,3’e yükselmiştir. Ömer Lütfi Barkan’ın yaptığı hesaplamalara göre 500 dönümden aşağı toprağa sahip olan küçük mülk sahibi üreticilerin oranı %84’tür. Bu yüksek oran

²⁴⁰ Ayşe Buğra, **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 115.

²⁴¹ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 32-33.

²⁴² Nurşen Gürboğa, “Mine Workers, the State and War: The Ereğli-Zonguldak Coal Basin as the Site of Contest 1920-1947”, **Unpublished PhD diss.**, Boğaziçi University, Atatürk Institute of Modern Turkish History, İstanbul, 2005, s. 155-157.

²⁴³ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 24.

köylülerin neden şehirlere göç etmekte ve emeğini ücret mukabilinde satmakta isteksiz oldukları gerçeğini açıklamaktadır. Dahası aynı sebepten ötürü ücretli bir işgücü tarım içinde de ortaya çıkmamıştır.²⁴⁴

Osmanlı'da tarımsal üretimin Tanzimat'a kadar değişmeyen çekirdeği olan *çift-hane sistemi*, toprağı bir çift öküzün sürebileceğı alanlar olarak bölüyor ve her bir birimi de bir ailenin emeğine tahsis ediyordu. Bu sadece Osmanlı'ya ait bir toprak tasarrufu biçimi olmayıp kapitalizm öncesi tarım ekonomilerinin de temel karakteristiğı idi.²⁴⁵ Ekilmemiş *mevat* arazilerden *şenlendirme* yolu ile oluşturulan ve normal köylü arazilerinden daha büyük olan *çiftlik*, Doğı Avrupa'daki malikanelere ve Yeni Dünya'daki plantasyonlara göre çapça küçük ve sayıca azdır. Köylülerin statüleri²⁴⁶ ve topraklarına erişimleri devlet tarafından korunduğundan bu çiftlikler özgür işçi emeğı tarafından işletilememiştir. Çiftlik sahipleri nadiren bu toprakları sahip oldukları kölelerle ve çoğı zaman ortakçılarla işlemeyi başarabilmişlerdir.²⁴⁷ Ancak bu istisnalar Osmanlı tarım ekonomisinde hane içi emeğın işgücünün genel karakteristiğı olduğı gerçeğini değıştirmez. Öyle görünüyor ki topraktaki küçük köylü üreticiliğı, sadece klasik dönemin asli unsuru olarak kalmamış, 19. yüzyılda bile hem kolay vergilendirilebilir olması hem de ayanlara karşı taşrada bir denge oluşturabilmesi sebebiyle devlet tarafından desteklenmiştir.²⁴⁸

Küçük toprak üreticiliğının yanı sıra önemli bir hususta tarım ekonomisi ürünlerinin pazara açılma düzeyidir. Bir bölgede üretilen ürünlerin ne kadar yüksek

²⁴⁴ Ömer Lütfi Barkan, "Le Loi sur la Distribution des Terres aux Agriculteurs et les Problèmes Essentiels d'une Réforme Agraire en Turquie", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 6, S.: 1-2, 1944'ten aktaran Ahmet Makal, **Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları**, 3. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s. 118.

²⁴⁵ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, s. 188-193.

²⁴⁶ Devlet muhtemelen kurulu düzeni bozmamak adına, işçi temin ederken zorunlu haller dışında, esnaflardan faydalanyorsa onları tümüyle işlerinden aksatmayacak, eğer zirai alanlardaki nüfustan faydalanyorsa onları topraklarından koparmayacak bir politika uygulamaya gayret etmiştir, bkz. Özbay, **a.g.e.**, s. 148.

²⁴⁷ Çağlar Keyder and Faruk Tabak, "Introduction: Large-Scale Commercial Agriculture in the Ottoman Empire?", **Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East**, Ed. by Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Albany, State University of New York Press, 1991, s. 7-8.

²⁴⁸ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 98-100. Devlet askeri harcamaları karşılamak için vergileri merkezde toplamak zorundadır ve bu vergi gelirlerine ortak olacak herhangi bir taşra gücüne karşı teb'a desteklenir. Çünkü bu küçük birimler devlet için herhangi bir tehdit oluşturmamaktadır. Bu sebeple bürokrasi dışında başka bir sınıf da oluşmamıştır, bkz. Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları, a.g.e.**, s. 78-79.

bir oranı iç veya dış pazarlarda satılıyorsa o bölgede meta-para ilişkisi o kadar gelişme göstermiştir denilebilir. Aynı şekilde bir bölgedeki tarım üretimi sadece en fazla bölgedeki insanların ihtiyaçlarını karşılıyorsa kapitalist ilişkilerin de o düzeyde az gelişmiş olduğu iddia edilebilir. İngiliz dokuma üreticileri Amerikan iç savaşı sebebiyle pamuk temininde sıkıntı yaşamamak için İzmir ve civarında pamuk üretimin teşvik edip ihtiyaçlarını bu bölgedeki mahsuller ile gidermeyi denemişlerdir. Bu sebeple İzmir-Aydın Demiryolu'nun ilk hattı 1860'ta kullanıma açılmış ve 1860'lı yıllarda özellikle demiryolu hattı boyunca uzanan tarımsal alanlarda pamuk üretiminde ciddi artışlar yaşanmıştır. Hatta normalde pamuk üretmeyenler bile tarlalarında eskiden yetiştirdikleri ürünleri terk ederek pamuk yetiştirmeye başlamışlardır. 1880'li yıllarda pamuk ihracatı bazı sebeplerden düşse de İngilizlerden önce neredeyse en ilkel şartlarda yürütülen pamuk ayıklama işlemi artık 34 fabrikada yürütülmektedir. Ancak Demiryolunun tamamlanmasının ardından İzmir ve civarından büyük miktarda toprak satın alan İngilizler, bu toprakların çok küçük bir kısmını ücretli emek ile işletebiliyor, geriye kalan büyük kısımda ise ortakçılara başvuruyorlardı.²⁴⁹ Buradan anlıyoruz ki küçük köylü üreticiliği her şeye rağmen devam etmiş ve ürün bir şekilde pazara açılrsa da bu yapı değişmemiştir. İmparatorluğun farklı bölgelerinde olduğu gibi, piyasadan gelen talepler küçük ve orta ölçekli tarımsal birimler tarafından algılanarak, ayan veya herhangi bir yerel güç odağının aracılığına ihtiyaç hissetmeksizin cevaplanmıştır. Böylece tarımsal bölgelerde emek metalaşmamıştır.²⁵⁰

İnsanların toprakları ile olan ilişkilerinin bozulmayışı ücretli emeğin yalnızca tarım sektöründe gelişimini engellememiş sanayi sektöründe de benzer bir durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bursa'yı ziyaret eden seyyah Regis Delbeuf 1906 yılında yayınladığı kitabında, patronların köylere giderek işçi aradığını, sadece yoğun iş dönemlerinde kervanlarla genç kızların çalışmak için köylerden geldiklerini ve bunların da mevsim sonunda geri döndüklerini aktarmıştır.²⁵¹ Bursa örneğinde işçi

²⁴⁹ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007, s. 110, 123-124, 150-151.

²⁵⁰ Keyder ve Tabak, **a.g.e.**, s. 12.

²⁵¹ "Bursa", **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, 1982, s. 1646. Benzer bir durumdan İslimiye Çuha Fabrikası'nı kuran Dobri Jalezkov da yakınmıştır. Yakın köylerde yün dokumacılığı ile uğraşan köylüler başlangıçta devlet hizmetine girmekten korktukları için fabrikada çalışmaya yanaşmıyorlar. Kabul etseler bile yünlü dokumaya aşina oldukları halde fabrikadaki yeni teknoloji ile aynı işi yapmakta zorluk yaşıyorlar, bkz. Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "Bir Osmanlı

temininde yaşanan bu sıkıntının kırsal alanda var olan insan toprak ilişkisinin henüz çözülememiş olmasından kaynaklandığı iddia edilmiştir. Genç kızlar imalathanelere daimi işçiler olarak değil sadece belli bir dönem çalışıp çeyiz paralarını biriktirebilmek için gelmişlerdir.²⁵²

Özellikle Batı Avrupa ülkeleri proto-endüstriyel dönemde sermaye birikimi ve müteşebbis yetiştirmenin yanında, endüstrileşme öncesinde emeğini ücret mukabilinde satmayı tecrübe etmiş bir işgücü de edinmiş oldu. Ancak Osmanlı iktisadi hayatında böyle bir tecrübe yaşanmadığından fabrika usulü üretime geçilmek istendiğinde nitelik ve nicelik olarak hazır bir ücretli işgücünün eksikliği hissedildi.²⁵³ Batı Avrupa’da proleterleşme süreci teknolojik gelişmelerin sonucunda ortaya çıkmış bir olgu değildir. Aksine “İşbölümü, emeğin ihtisaslaşması ve uzmanlaşması, üretim araçları ve bilgisi üzerindeki mülkiyet ve kontrolün yitirilmesi, emeğin disiplin altına alınması, yedek işgücü ordusu olan işsizlerin ortaya çıkması, modern sanayinin temayüzünden çok önce ortaya çıkmıştı bile.”²⁵⁴

Yukarıda ücretli emeğin piyasaya açılmasına engel teşkil edebilecek temel yapısal katılıklar ve bu süreçte meydana çıkan sorunlar ifade edilmiştir. Peki bu dönemde işgücü eksikliği hangi kaynakların kullanımı ile tamamlanmıştır? Ücretli işçiler; yabancı çalışanlar, askerler, mahkumlar, köleler, savaş esirleri ve zorunlu çalıştırılan sivil halk gibi kesimlerden elde edilmekteydi.²⁵⁵ Hereke ve Veliefendi Fabrikalarında görüldüğü üzere kalifiye işgücü eksikliği sebebiyle Avrupalı ustalar çalıştırılmıştır.²⁵⁶ Zonguldak madenlerinde de başlangıçta Karadağlı, Hırvat ve İngiliz işçiler yeteri kadar nitelikli işçi bulunamadığından istihdam ediliyorlardı.²⁵⁷ İlk kurulan devlet fabrikalarının askeri niteliği de göz önünde bulundurularak işçi

Fabrikasında İş Güç Enerji ve Makine”, **İzmir Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Serap YILMAZ Özel Sayısı**, C. 3, S: 7, 2017, s. 126.

²⁵² Ayhan Aktar, **Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye’de Küçük Sanayi**, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1990, s. 164-165.

²⁵³ Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Yazıları**, 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, s. 80-81.

²⁵⁴ Çetinkaya, ““Sefaletten İhyaya”: Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi”, **a.g.e.**, 13-14.

²⁵⁵ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 32, Özbay, **a.g.e.**, s. 11-39.

²⁵⁶ **BOA, HH.d.**, 18171, 01.Ca.1265 (25.03.1849); 19118, 01.Ca.1265 (25.03.1849); 17084, 15.L.1265 (03.09.1849); 15303, 09.Ca.1265 (02.04.1849); 17070, 17.Ca.1265 (10.04.1849); 18243, 01.B.1266 (13.05.1850); 15305, 09.B.1266 (21.05.1850); 19131, 16.R.1265 (11.03.1849); 14194, 25.M.1265 (21.12.1848).

²⁵⁷ Quataert, **Madenciler ve Devlet**, **a.g.e.**, s. 94.

bulunamadığı durumlarda askerler istihdam edilmiştir. Hatta grev dönemlerinde boş kalan fabrikalar askerler ile işletildiğinden ordu mensupları bir nevi grev kırıcı olarak kullanılmışlardır.²⁵⁸ Yeteri kadar işçi bulunamadığından askerler çok düşük ücretlerle Zonguldak madenlerinde vasıfsız işlerde çalıştırılmışlardır. Hatta yöredeki halktan bazıları madenlerde ancak askerlikten muaf tutulmak kaydıyla çalıştırılabilmişlerdir.²⁵⁹ Mahkumlar da bir işgücü kaynağı olarak tarım, sanayi ve inşaatlarda belli bir ücret karşılığı yer almışlardır. Köleler genellikle Osmanlı'da ev işlerinde yardımcı olarak kullanılmakla birlikte bazı durumlarda fabrikalarda da istihdamları söz konusu olmuştur.²⁶⁰ Hereke Fabrikası bunun en önemli örneklerindendir. Fabrikadaki köle işçiler kimi zaman yevmiye, kimi zaman ise parça başına ücretli olarak çalışmışlardır. Uzun süre fabrikada çalıştıktan sonra emekli olmuşlar ve ücret defterlerinde aldıkları emeklilik maaşları ile yine yer etmeye devam etmişlerdir.²⁶¹ Yabancıların, askerlerin, mahkumların ve kölelerin gerektiğinde işgücü olarak kullanılması, Osmanlı iktisadi hayatındaki işgücü ihtiyacının hem nicelik hem de nitelik açısından hep var olduğuna delalet etmektedir

²⁵⁸ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 48.

²⁵⁹ Erol Çatma, **Asker İşçiler**, İstanbul, Ceylan Yayıncılık, 1998, s. 76-97.

²⁶⁰ Yıldırım, **a.g.e.**, s. 53, 58.

²⁶¹ 1852 yılı mart ayında “gulam ve cariyeler” başlığı altında defterlerde yer eden bu köleler değişik sistemlerde ücret almışlar ve 1877 yılı mayıs ayında ilk kez “mütekaidin” başlığı altında emekli maaşı almaya başlamışlardır. En son 1887 yılı Eylül ayına kadar bu maaşları aldıkları tesit edilmiştir, bkz. **BOA, HH.d.**, 563, 01.B.1270 (30.03.1854); 13358, 02.Ca.1295 (04.05.1878); 7998, 28.M.1305 (16.10.1887).

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI TEKSTİL SANAYİSİNDE NOMİNAL İŞÇİ ÜCRETLERİ

Bu bölümde işçilerin nominal ücret bilgileri Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden erişilebilen ücret defterleri vasıtasıyla elde edilmeye çalışılacaktır. Ücret, maaş ve yevmiye gibi kavramların hem kavramsal hem de defterlerdeki anlamları karşılaştırılacaktır. Ardından en çok veri bulunandan en az bulunana göre fabrikalar için elde edilen ücret bilgileri sırasıyla sunulacaktır. Her fabrika için ayrılan bölümde ücret bilgileri sunulmadan önce fabrikanın kuruluş ve işleyişi ile ilgili genel bilgilere, işçilerin fabrika içindeki görev ve dağılımlarının yıllara göre durumuna ve işçi ücretlerinin fabrikaların toplam değişken giderleri içindeki yerine değinilecektir. Ardından ücret bilgileri grafikler halinde farklı tanımlamalara göre nominal olarak sunulacaktır.

2.1. Ücret Türleri ve Ücret Defterleri

Literatürde ücret ve ücreti ifade eden diğer kavramlar arasında belli bir ilişki ve bazen de hiyerarşi bulunmaktadır. Bununla birlikte defterlerdeki aynı kavramların kullanımları itibariyle farklı bir anlam bütünlüğüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu teorik ve pratik kavramsallaştırma biçimleri bu başlık altında değerlendirilecektir.

2.1.1. Ücret Nedir?

Genel olarak hizmet karşılığında alınan para veya mal olarak tanımlanan ücret, aynı zamanda emeğin karşılığı olarak verilen maaş ve gündelik olarak da ifade edilmiştir.¹ Ücret, işçi için bir gelir ve işveren için ise bir gider anlamını taşımaktadır. Ancak bu açıdan değerlendirilerek ücretin işçinin işverenden edindiği tüm gelir olarak varsayılması da doğru değildir. Çünkü işverenin bedelsiz olarak işgücünün kullanımına sunduğu taşıtlar veya elbiseler de ücret olarak kabul edilmelidir. Buna

¹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 30. Bs., Ankara, Aydın Kitabevi, 2013, s. 1311; Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul, Şifa Yayınevi, 2016, s. 61; **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/%C3%BCcret>, 03.12.2019.

ilaveten işsizlik, aile ödenekleri ve sigorta primleri gibi yollarla alınan ödemelerin ücretten sayılması da mümkün değildir. Sözlük anlamına uygun bir şekilde ücret: *Bir iş karşılığında işveren tarafından işçiye saat başına, günlük, haftalık, on beş günlük ya da aylık olarak ödenen para ve para ile belirlenebilen malların ve hizmetlerin oluşturduğu bir gelirdir.*² Yukarıdaki tanımla da uygun bir şekilde ifade edilirse, ücret hem bedeni hem de zihni emeğe karşılık olarak, üretilen malın henüz satışı beklenmeden müteşebbis tarafından işçilere ödenen bedellerdir.³

2.1.2. Ücret Sistemleri

Ücret sistemleri iki temel kategoride incelenebilir. Bunlardan ilki zaman ögesine göre ücret sistemidir. Bu sistemde ücretler daha önce belirlenmiş zaman dilimlerinin fiyatına göre ödenir. Aylık, haftalık, günlük veya saatlik olarak fiyat bellidir ve işçi çalıştığı zaman nispetinde ücret alır. Bu ücret sisteminde işçi çalıştığı zaman birimi sonunda alacağı bedeli bildiğinden kendini güvende hisseder. Ancak çalışan ile çalışmayan, verimli ile verimsiz olan ve becerikli ile beceriksiz olan ayıklanamaz. İkinci ücret sistemi ise verimlilik ögesine göre belirlenendir. Bu sistemin en bilinen örneği parça başına ücretlendirmedir. Parça başına üretimde işçinin kendi kendini denetlemesi söz konusudur. Ancak bu durumda ücretini artırmak isterken kendisi ile yanında kullandığı alet ve makinelerin de yıpranmasına sebep olabilir. İş kazalarının artması ve ürün niteliğinin düşmesi bu sistemin diğer olumsuz sonuçlarındandır. Bir diğer verimlilik ögesine dayanan ücret sistemi ise prim sistemidir ki bu sistemde, parça başına ücret sisteminde olduğu gibi, işçinin birim başına aldığı ücret ürettiği parçanın birimi ile tam bir koşutluk içerisinde değişmez. Ücret düzeyi de işçinin verimliliğine göre artar veya azalır.⁴

1900'ler civarında araştırmacılar ücret sistemleri hakkında çalışmaya başlamışlar ve sanayileşmenin başlamasıyla birlikte *doğal* ve geleneksel olarak kabul edilen zamana bağlı ücretlendirme sisteminden yavaş yavaş parça başına ücret

² Cahit Talas, **Toplumsal Ekonomi Çalışma Ekonomisi**, 7. Bs., İstanbul, İmge Kitabevi, 1997, s. 34-36.

³ Sabahaddin Zaim, **Çalışma Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi No: 382, 1977, s. 152.

⁴ Talas, **a.g.e.**, s. 71-75.

sistemine geçildiği sonucuna ulaşmışlardır. Ancak yakın zamanda tarihçilerin belli amaçlarla ücretler üzerine gerçekleştirdikleri yeni çalışmalar bu durumun izah edildiği gibi olmadığını, her iki sistemin de değişik oranlarda birlikte kullanıldıklarını göstermiştir. Zaman esasına göre ücretlendirme (günlük, haftalık, aylık veya yıllık) genellikle çıktı içerisinde her bir işçinin ne kadar katkıda bulunduğunun tespit edilemediği inşaat gibi alanlarda kullanılmıştır. Zaman esasına göre ücretlendirme politikasının başka bir amacı da yüksek vasıflı işçileri işletme bünyesinde tutmaktır. Parça başına ücret sistemi ise işverenin işçileri denetlemeye gerek görmediği ve işçilerin kendi çalışma ritimleri içinde sıkı çalışma teşviki sağladığı sanayi alanlarında tercih edilmiştir. Bu sistem putting-out sisteminin de yardımıyla 17. yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamıştır. Uzmanlık alanı ve cinsiyet ayrımına göre her iki sistemin tek bir fabrikada beraberce kullanıldığı da görülmüştür. 19. yüzyılın erken dönemlerinde Avrupa'daki tekstil fabrikalarında işçilerin %30-35'inin yevmiye ile, %10-15'inin haftalık ücretle ve geri kalanların parça başına ücret sistemine tabii oldukları hesaplanmıştır. Haftalık ücret alanların diğerlerine göre daha nitelikli işçiler oldukları tespit edilmiştir. Ancak bu durum yüzyıl sonlarına doğru değişmiş, parça başına ücret alanların gittikçe zaman ögesine göre ücretlendirilmeye başladığı görülmüştür. Bunun en önemli sebebi; işgücü verimliliğinin işçiye daha adil bir ücret aldığı duygusu hissettirilerek artırılmaya çalışılmasıdır.⁵

2.1.3. Ücret ile İlgili Diğer Kavramlar: Yevmiye ve Maaş

Hem ücret literatüründe hem de günlük hayatta ücreti ifade etmek için yevmiye ve maaş gibi bazı kavramlar kullanılmaktadır. Bu kavramlar arasındaki ilişkiyi ifade etmek ilerleyen başlıklarda sunulacak verilerin yorumlanmasında fayda sağlayacaktır. Arapça'da gün anlamına gelen yevmden türetilen yevmiye, bir günlük emek karşılığında kazanılan ücret olarak tanımlanmaktadır.⁶ Maaş ise köken itibarıyla *ayş*, *ıyş* ve *îş* gibi yaşamak ve dirilmek kökenlerinden gelmektedir. Anlamlarından biri yaşamak ve geçinmek için gerekli olan rızıktır. Geçinecek şey ve medar-ı hayat

⁵ Peter Scholliers, "Wage Systems", **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 5, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, s. 210-211.

⁶ Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 1354; Sami, **a.g.e.**, s. 1293; **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/yevmiye>, 03.12.2019.

anlamlarına da gelen kelimenin terim anlamı; memuriyet veya hizmete mukabil olarak alınan aylık ücrettir. Sadece memuriyetin karşılığı değil emekli, dul ve yetimlere aylık olarak bağlanan gelirler de arşiv kaynaklarında maaş olarak anılmıştır.⁷ Ancak genel anlamıyla zaman esasına göre aylık maaşın bir ücret çeşidi olduğuna dikkat çekilmiştir.⁸ Varidat yani gelir ise, daha geniş anlamdaki kazançları ifade eder. Bir kişinin veya ailesinin sahip olduğu emlak, akar, emek ve nakitten aldığı hasılat, kar, ücret ve faiz gibi ayrı ödeneklerin birleşimidir.⁹

Ancak bununla birlikte devlete ait olan fabrikalarda çalışan işçilerin ücretlerini kaydetmek maksadıyla düzenlenen defterlerde bu kelimeler farklı anlamlar ile kullanılmıştır. Örneğin Hereke Fabrikası için tutulan ücret defterlerinde defterlerin başlangıç kısımlarında sıklıkla *maaş-ı memurin ve ücurat-ı amele* deyimi kullanılmıştır. Benzer ifadeler Veliefendi ve Bursa Fabrikaları için tutulan defterlerde de bulunmaktadır. Burada memurların maaş almalarından dolayı farklı bir yaklaşıma tabi oldukları söylenebilir. İşçiler yevmiye ve parça başı olarak iki temel ayrımında çalışmaktadırlar. Bununla birlikte yevmiyeli çalışan işçilerin defterlerde bulundukları yerin başlangıcında *yevmiye hesabıyla ücret alanlar* veya *çalışanlar* ibareleri bulunmaktadır. Yine bazı gelir-gider defterlerinde aylık gelirler ve giderler özetler halinde düzenlenirken diğer masraflar, imalata sarf olunan eşyalar, inşaat ve tamirat için sarf olunanlar ve demirbaşlar için nasıl ayrı ayrı satırlar kullanılmışsa memurların maaşları ve işçilerin ücretleri için de ayrı ayrı satırlar kullanılmıştır.¹⁰

Maaşlılara ayrı bir yer açmak gerekirse bunların işçilerden daha önemli görevlerde bulunduklarını belirtmek gerekir. Önemden de öte maaşlılar genellikle memur ve ustalardan oluşmaktadır. Memur kelimesinin anlamı incelendiğinde zaten işçi ile arasında bazı farklar olduğu anlaşılmıştır. Memur bir işe tayin olunan emir alan kişidir. İkinci anlamı ise devlet hizmetinde bulunup maaş alanları ifade eder.¹¹ Maaş

⁷ Örneğin Adana'daki bidayet mahkemesinde katip olan Veliyüddin Efendi'ye kör olmasından sonra maaş bağlanması, bkz. **BOA, BEO**, 83/6192, 10.Ra.1310 (02.10.1892) ve Fatih Haseki'de ikamet eden Mustafa Nuri Efendi'ye sadece muhtaç olduğu için maaş bağlanması, bkz. **BOA, DH. MKT.**, 1252/24, 03.R.1326 (05.05.1908).

⁸ Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 642; Sami, **a.g.e.**, s. 1137; **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/maa%C5%9F>, 03.12.2019.

⁹ Sami, **a.g.e.**, s. 1223.

¹⁰ **BOA, HH.d.**, 2840, 23.Z.1318 (13.04.1901).

¹¹ Sami, **a.g.e.**, s. 1038.

aldıkları için memurlar kendilerini daha güvende hissederler ve sosyal statü açısından daha üst bir konumda yer alırlar. Sözcük anlamında da yevmiye daha çok vasfı düşük işçilerin geliri olarak örneklendirilmiş iken maaş özellikle devlette memuriyette bulunan ayrıcalıklı ve daha vasıflı çalışanların aldıkları aylık ücreti ifade etmek için kullanılmıştır.¹² Bu sebeptendir ki işçilerin arasında bulunan ustalar ve bazen de çıraklar maaşlı olarak ücret alırlarken, yevmiyeli olarak ücret aldıkları bazı sınırlı yıllarda, yevmiyelerinin yüksekliği ile diğerlerinden ayrılmışlardır. Usta kelime olarak sanatında mahir olan anlamına gelmektedir, çıraklıktan çıkan, kendi başına çalışan. Aynı zamanda usta sanatında mahir, sanatını mükemmel surette bilen, tecrübe sahibi ve sanat muallimi anlamlarına da gelmektedir.¹³

Özetle ücretlerini maaş olarak alanlar daha üstün meziyete sahip olan memur ve ustalar iken; yevmiye, onlara göre statü ve görev bakımından daha aşağıda olan işçilere layık görülmüştür. İşçiler içinde de yevmiye yerine parça başına ücret alanlar bulunmaktadır. Ancak işçiler içinde yevmiyeli olanlarına her zaman daha üstün ve ücretlerinin daha yüksek olmasını düşünmek de mümkün değildir. Çünkü hem Hereke hem de Veliefendi’de dokumacılar parça başı ücret almakla birlikte Herekeli dokumacıların ücretleri kendi fabrikalarındaki ortalama ve medyan ücretlere göre genellikle daha yüksek çıkmaktadır. Belki de işçinin sadece çıktısının ölçülebildiği dokuma gibi uzmanlıklarda parça başına ücretlendirme usulü benimsenmiş olabilir.

2.1.4. Ücret Defterleri

Çalışmada kullanılan ücret defterleri devlet fabrikalarında çalışan işçilerin ücretlerini düzenli bir şekilde aktaran kaynaklardır. Düzen ve üslupları fabrikadan fabrikaya ve aynı fabrika içinde dönemden döneme farklılık göstermekle birlikte bu kaynaklar zengin ve mukayeseye uygun bilgiler barındırmaktadır. 1840 ve 1850’li yıllarda kurulan ve faaliyete geçen devlet fabrikaları ile ilgili tutulan ücret defterlerine Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi’nden kimi dönemler için düzenli bir şekilde erişilebilirken kimi dönemler için tatmin edici sayıda defter bulunamamıştır. Bu sorun, arşivdeki kataloglama işlemlerinin henüz bitmemesinden kaynaklanabileceği gibi belli

¹² Kubbealtı Lugatı, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/memur>, 17.04.2020; Devellioğlu, a.g.e., s. 708.

¹³ Sami, a.g.e., s. 171; Kubbealtı Lugatı, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/usta>, 17.04.2020.

alt dönemlerde herhangi bir soruna dayalı olarak defter tutulmamasından da kaynaklanabilir. Bunun yanında bazı alt dönemlerde defterlerin kaybolmuş veya kullanılamayacak kadar bozulmuş olması da ihtimal dahilindedir. Ancak 1876 yılına kadar düzenli olarak veri sağlayan Veliefendi Basma Fabrikası'nın bu yılda Askeri İdare'ye devrolmasından sonra kayıtlarının bir anda kesilmesi, defter erişimindeki sıkıntının tek sebebi gibi görünmektedir.

2.1.4.1. Defterlerin Fiziksel Durumları

Defterlerin sayfa sayıları; tutuldukları fabrika, fabrikanın iş yükü, düzenleme üslupları ve kaç ay için tutulduklarına göre değişmektedir. Fabrikada ortalama çalışan sayısı da doğrudan defterin sayfa sayısını etkilemektedir. Veliefendi Basma Fabrikası aylık ortalama olarak en çok işçi çalıştıran fabrikadır. Bursa İpek Fabrikası ise görece daha küçük bir fabrika olduğundan çalışan sayısı da haliyle düşüktür. Buna bağlı olarak sayfa sayıları da bu nispette değişmektedir. Örneğin Bursa'da bir aylık ücret defteri sayfası 1'i aşmazken bu sayı Hereke'de 8 ve Veliefendi'de ise 17'dir. Tabi bu defterlerin ortalama sayfa sayılarını defterlerin ebatları ve tutulma üslupları etkilemiştir. Aynı fabrika için bakıldığında, yıllara veya aylara bağlı olarak değişen iş yükü de sayfa sayısına ciddi etki etmektedir. Fabrikadaki üretime bağlı olarak işçi sayıları değişiyor ve bu da defterin hacmini etkiliyordu. Hereke örneğinde olduğu gibi, gelişen ve büyüyen bir fabrika giderek daha fazla işçi istihdam ediyor aylık bazda ücret defterlerinin hacmi de doğal olarak genişliyordu.

Yine Hereke'de olduğu gibi belli bir alt dönem içinde belirlenen defter tutma üslubu birkaç yıl devam etmiş ve ardından değişmiştir. Örneğin bir dönemde defterle tek satırda yan yana dört işçi bir araya gelecek şekilde yatay olarak düzenlenirken başka bir dönemde işçiler alt alta sıralanarak listelenmişlerdir. Bu üslup değişimleri tutulan sayfa sayısında da değişimler meydana getirmiştir. Tek bir defter en az bir aya en fazla ise 3 yıla kadar ücret verisini bünyesinde barındırmaktadır. Bu sayılan etkenlerin tümü göz önünde bulundurulduğunda bazı defterlerin 1-2 sayfa iken bazı defterlerin yüzlerce sayfa olması şaşırtıcı karşılanmamalıdır.

2.1.4.2. Fabrikalara Göre Benzerlikleri ve Farklılıkları

Defterler genellikle ilk olarak memurlar ve maaşlı olan ustalar ile başlamaktadır. Daha sonra kısım kısım işçiler ücret sistemleri ve görevlerine göre ayrılarak defterlerde yerlerini almışlardır. Örneğin Hereke’de maaşlılardan sonra parça başına çalışan kemha dokuyan işçiler gelmektedirler. Bunlar genellikle yevmiyeli işçilerden ve hatta bazen memurlardan bile fazla ücret almaktadırlar. Bu sebeple ikinci sırada yer almışlardır. Daha sonra yevmiyeli olarak çalışanlar gelirler ve yevmiyelilerin içinde de farklı uzmanlık alanlarında çalışan işçiler başlıklar halinde dizilirler. Bu alt kümelerde da yine yüksek ücretli olanlar daha önde yer alır düşük ücretli olanlar arkalarda kalırlar. Veliefendi’de daha açık olmakla birlikte, alt kümelerden önde yer alanlar; demirci, çarhçı, tamirci, vapurcu ve ocakçı gibi doğrudan üretimle alakalı olmayıp daha çok fabrikanın buhar makinesinin çalışmasını ve çevirici gücünün devamını sağlayan fonksiyonel işçilerdir. Alt kümelerin içinde bulunan işçiler ise genellikle yüksek yevmiyelilerden düşük olanlara doğru sıralanırlar. En sonda da genellikle sarıcılar bulunurlar. Bunlar kimi zaman yevmiye ile kimi zaman parça başına ücret alan işçilerdir.¹⁴ Hereke’de 1890’lardan sonra fabrikada yer almaya başlayan ve genellikle genç kızlar ve çocuklardan oluşan halı dokuyan işçiler ise çok daha düşük ücretlere çalıştıklarından dolayı kendilerine defterlerin en son kısmında yer bulabilmişlerdir. Veliefendi’de ise dokumacılar kimi zaman parça başı kimi zaman yevmiyeli olarak çalışmışlardır ve defterin en son kısmında yer almışlardır. Ücretleri ise genel olarak ortalamaya eşit veya ortalamanın altındadır. Ancak yine de yevmiyeli işçiler arasında Hereke’de izah edildiği gibi bir hiyerarşi bulunmaktadır. Aylık, üç aylık, yıllık ve iki yıllık defterler yine sadece Hereke ve Veliefendi Fabrikalarında bulunurken İzmit ve Bursa Fabrikalarda bulunmaz.

1853-1854 yılları için tutulan bir defterde Hereke, Veliefendi ve Bursa fabrikalarına ait veriler bir arada sunulmuştur. Buradaki birliktelik sadece fabrikaların yönetsel bağılıklarından kaynaklanmıştır. Oysa bu fabrikalar nihai ürünlerine ve amaçlarına uygun olarak farklı imalat süreçlerine sahiptirler. Bunun neticesinde işçi

¹⁴ Bunların çoğunlukla çocuk oldukları tahmin edilmektedir, bu tezin içinde bkz. Ek B, D, E ve F, s. 284-286.

uzmanlıkları ve kompozisyonları da farklılık arz etmektedir. Bununla birlikte özellikle Hereke ve Veliefendi Fabrikalarında hem iplik üretimi hem de dokuma yapılmasından dolayı bazı benzerlikler olması doğaldır. İplik üretimindeki önemli safhalar her iki fabrikada da bulunmaktadır. Ayrıca iki fabrikada da vapor yani buhar makinesi bulunduğundan bu teknolojinin işlemlerini ve bakımını yapan işçi grupları benzer adlarla yer almaktadırlar. Dokumacılar da her iki fabrikada bulunmaktadır ancak Hereke'dekiler kendi fabrikalarındaki diğer işçilere göre daha fazla ücret alırlarken bu durum Veliefendi'de tam tersidir.

2.1.4.3. Defterlerin Sundukları

Defterler sadece fabrikalarda çalışan işçilerin değil fabrikanın idaresini yürüten memurların da ücret bilgilerini içermektedir. Bütün olarak fabrika çalışanları isim isim aldıkları ücretler ile kaydedilmişlerdir. Yevmiyeli işçilerin sadece yevmiyeleri değil ayda kaç gün çalıştıkları da defterlerde detaylı olarak yer almaktadır. Bu sebeple işçilerin ayda ortalama kaç gün çalıştıkları da defterlerden elde edilebilen bilgiler arasındadır. Böylece işçilerin aylık kazançları, günlük kazançları ve ayda çalıştıkları gün sayıları ayrı ayrı seriler olarak elde edilebilmiştir. Bu bilgiler, yevmiyeli işçilerin yevmiyeleri ile işçilerin sadece beklenen gelirleri üzerinden analiz yürütmenin ötesinde, aylık net olarak ne kadar ücret aldıklarını gösteren seriler üretilmesine de imkan tanımıştır. Parça başına çalışan işçilerin ne üzerine çalıştıkları ve bunlardan hangi birimlerde ve hangi fiyattan ürettikleri de defterlerde yer almaktadır. Ancak bu bilgilerden nesnel bir yargıya varılması mümkün görünmemektedir. Çünkü hangi işin ne kadar emek ile yapıldığının hem mutlak hem de nispi bir ölçüsünü elde etmek, aynı iş için hem yevmiyeli hem de parça başı çalışılmadığı müddetçe imkansızdır.

Fabrikaların bir kısmı için imalatın devam ettiği dönemlerde bazı inşaat ve tamirat defterlerine de rastlanılmıştır. Bu defterlerde inşaat işçilerin yevmiyeleri de bulunmaktadır. Bu sayede aynı dönemde çalışan inşaat işçileri ile fabrika içinde farklı bölümlerde çalışan işçilerin aldıkları ücretleri kıyaslamak mümkün olabilecektir. Zaten daha önce yapılan çalışmalarda inşaat işçilerinin hem vasıflı hem de düz olanları için ücret serileri oluşturulmuştur. Ancak sözgelimi böyle çalışmalar yapılmamış olsa bile, fabrika içinde yapılan inşaat ve tamiratlarda çalışan işçilerin ücretlerinin

kaydedilmiş olması, olası bir karşılaştırmayı mümkün kılmaktadır. Ayrıca Hereke Fabrikası'nda kimi zaman *gulam ve cariyeler* kimi zaman da *Araplar* olarak anılan köle işçilerin bazen yevmiye ile, bazen maaş ile ve bazen de ihtiyaç duydukları malzemelerin tedarik edilmesi ile ücretlendirildiklerine şahit olunmuştur. Bu işçilerin aylık tüketimlerini asgari yaşam düzeyi olarak kabul etmek ve diğer işçileri bu seviyeye göre kıyaslamak yine defterlerin bize sundukları önemli detaylar arasındadır.

2.2. Hereke Fabrikası

Hereke ve İzmit Fabrikaları birlikte kurulmuşlardır. Ancak bu fabrikaların nasıl ve ne zaman kuruldukları üzerine çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Arşiv kayıtları baz alındığında fabrikaların inşaatına 1842 yılında başlandığı ve 3 yıllık bir çalışmanın ardından 1845 yılında inşaatın tamamlandığı anlaşılmıştır. İzmit'teki fabrikanın inşası hakkında ortaya çıkan yazışmalar bu fabrikanın inşa edilmesinde devletin birincil derecede rolü ve bilgisi olduğu kanısını oluşturmaktadır. Fakat bu yazışmalarda Hereke Fabrikası ile ilgili herhangi bir bilgi olmadığı da tespit edilmiştir. Kaynaklarda Hereke Fabrikası'ndan sadece devlete devredildikten sonra bahsedilmiştir. Daha sonra anlaşıldığı üzere İzmit'te fabrika inşaatı devam ederken, Serasker Rıza Paşa tarafından Hereke'de de bir fabrika inşa ettirilmiş. Fabrika devlete devredilirken Rıza Paşa'ya bina masrafı olarak 227.028 kuruş ve makineler için de Ohannes Dadyan'a 265 bin kuruş ödenmesi gerekmiştir.¹⁵ Ancak fabrikanın kurulduğu alanının mülkiyetinin, mutasarrıflığı Musa Efendi adında bir zatta olmak üzere birtakım vakıflarda bulunması, arazinin devlete intikalinde sorun yaratmıştır.¹⁶ Hisse sahiplerine fabrika inşa olurken 60.225,5 kuruş ödeme yapılmış ancak Musa Efendi ile iki kişiye orada olmadıklarından ötürü ödeme yapılamamış. Hisselerin daha sonra onlardan da satın alınmasıyla arazinin bütünüyle devlete intikali tamamlanmıştır.¹⁷

Devlet uhdesine geçen fabrika aslında Hazine-i Hassa yönetimi altında bulunmaktadır. Tanzimat sonrasında Hereke ile neredeyse eş zamanlı inşa edilen

¹⁵ Buluş, **a.g.e.**, s. 115-116.

¹⁶ Mehmet Kenan Kaya, "Hereke-i Fabrika-i Hümayunu Tarihçesi", **Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Hereke Dokumaları ve Halıları**, Ed. Yaşar Yılmaz ve Mehmet Kenan Kaya, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 1999, s. 11-12.

¹⁷ Buluş, **a.g.e.**, s. 120-121.

fabrikalar Padişahın özel hazinesi olan Hazine-i Hassa tarafından finanse edilmekteydi. Hazine-i Hassa'nın geliri 1840'lı yıllarda 75 milyonu ve bu toplam gelirler içerisinde 1/8 oranında bir ağırlığa sahipti.¹⁸ Tanzimat'tan önce bir ihtiyat hazinesi olarak kullanılan Darphane-i Amire Padişaha has olan Ceyb-i Hümayun'u da idare etmekteydi. Tanzimat'tan sonra tüm gelirler Maliye Hazinesi altında toplanmış, Ceyb-i Hümayun'a da Darphane'den her ay belli bir miktar transfer yanında birtakım gelirlerin daimi surette aktarılması kararlaştırılmıştır. 1847'de Hazine-i Hassa adını alan Ceyb-i Hümayun Tanzimat öncesinde Padişahın bir nevi harçlığı konumunda iken Tanzimat sonrasında yatırım yapan finansal kaynaklara sahip bir yapıya dönüşmüştür.¹⁹

Fabrika Emlak-ı Hümayun'a devrolunduktan sonra 1850 yılında Kemhahane için 80 arşın uzunluğunda ve 20 arşın genişliğinde üç katlı yeni bir bina inşa edilmiştir. Her katına 50'den toplamda 150 adet yeni dokuma tezgahı kurulmuştur. Başlangıçta kirpas dokuyan tezgahlar ise Veliefendi Basma Fabrikası'na gönderilmiştir. Ancak Basma Fabrikası tamamlanana kadar Hereke'de hem pamuk hem de ipekli kumaşlar imal edilmiştir. Fabrika eski binadaki 50 tezgah ve yeni binanın 1853 yılında açılmasıyla toplamda 200 tezgah ile çalışmaya devam etmiştir.²⁰

Padişah hazinesine devrolunduktan sonra sultanın saraylarının ipekli canfes, döşemelik, perdelik kumaş ve kemha ihtiyacını karşılayan²¹ fabrika, 1874'te müdür Hüsnü Bey'in öncülüğünde revaçta olan kumaşları üreterek kar etmeyi amaçlamıştır.²² Fabrika 1875'te Kapalıçarşı'da bir dükkan açarak halka satış yapmaya başlamıştır.²³ Ancak Fabrikanın imalata başladığı ilk yıllardan itibaren satış dükkanlarının bulunduğu bilinmektedir.²⁴ 1848 yılına ait elde edilen ilk ücret defterinde bile Fabrika'nın dükkan için kira ve dükkan çalışanları için maaş ödendiği bilgisi elde

¹⁸ Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **a.g.e.**, s. 235.

¹⁹ Arzu (Tozduman) Terzi, "Hazine-i Hâssa", **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/hazine-i-hassa>, 13.02.2020.

²⁰ Kaya, **a.g.e.**, s. 12; Buluş, **a.g.e.**, s. 127-128; Mehmet Topal, Erkan Erdemir ve Engin Kırılı, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S: 25, 2012, s. 42.

²¹ Kaya, **a.g.e.**, s. 12.

²² Küçükerman, **The Rugs and Textiles of Hereke a Documentary Account of the History of Hereke Court Workshop to Model Factory**, İstanbul, Sümerbank Publication, 1987, s. 49.

²³ Kaya, **a.g.e.**, s. 12.

²⁴ Buluş, **a.g.e.**, s. 282.

edilmiştir.²⁵ Ancak çarşıdaki dükkanın bundan da eski olduğu, Barutçubaşı Ohannes nezaretinde fabrika mamulünün 1847 yılından itibaren satışa sunulduğu öğrenilmiştir.²⁶ Özetle Hereke Fabrikası neredeyse ilk kurulduğu andan itibaren piyasaya satış yapmak için çabada bulunmuştur.

Aslında oldukça geleneksel bir üretim yapısına sahip olan halı dokumacılığı da 1891 yılında fabrikanın ilgi alanına girmiş ve fabrika halı üretimini sınai girişiminin bir parçası olarak kendi bünyesinde disiplin altına alınmıştır.²⁷ Fabrika için oluşan yazında ittifak edilmişçesine halı imalatının 1891 yılında başladığı öne sürülse de ücret defterlerinde ilk halı işçilerine (kaliçehane işçileri) Rumi 1307 yılı Kanunuevvel ayında denk gelinmiştir. Bu ay ise Miladi takvimde 13.12.1891-12.01.1892 aralığında tekabül etmektedir.²⁸ Geleneksel halıcılık iplik üretiminden ipliğin boyanmasına kadar ev üretiminin sınırları içerisinde yürütülen bir imalattı. Hatta halı imalatının başkenti olarak kabul edilen Uşak'ta özel sermaye iplik üretmek için fabrika kurmak istemiş ancak devlet bu girişimi bölge sakinlerinin menfaatlerini düşünerek engellemiştir. Uşak'ta toplam nüfus 25 bin iken 8-9 bin kadın, sayıları 900 ila 1.000 arasında değişen tezgahta halı dokumaktaydılar.²⁹ 19. yüzyılda Batıdan Osmanlı halıları için artan talep³⁰, halı ihracatı değerlerine de yansımış ve yüzyılın ikinci yarısında hem toplam ihracatta hem de halı fiyatlarında üç kata yakın bir yükselişe sebep olmuştur.³¹ Bu nedenle Uşak'ta üretimi artırmak için 1850'lerden itibaren halı model taslakları kullanılarak seri üretime geçilmiştir. Aynı yöntem Hereke Fabrikası'nda kurulan halıhanede de tatbik edilmiştir. Bu yönteme göre dokumacılar halıdaki modelleri ve renkleri ezberden işlemiyor, daha önce üretilen taslağa göre dokuyorlardı.³² Böylece daha az usta işçinin nezaretinde daha çok vasıfsız ve düşük ücretli işgücü kullanılarak

²⁵ BOA, HH.d. 19131, 16.R.1265 (11.03.1849).

²⁶ Buluş, a.g.e., s. 285.

²⁷ Vahide Gezgör, "Hereke Fabrika-i Hümayununda Halı Üretimi", **Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Hereke Dokumaları ve Halıları**, Ed. Yaşar Yılmaz ve Mehmet Kenan Kaya, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 1999, s. 173.

²⁸ BOA, HH.d., 2859, 24.Ş.1310 (13.03.1893), vr. 93.

²⁹ J. M. Stoeckel, "Modern Turkey Carpets A Monograph", **Oriental Carpets**, Ed. by C. Purdon Clarke, Vienna, 1892, s. I.

³⁰ A.e., p. I.

³¹ Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1980", **Journal of Social History**, Vol. 19, No: 3, 1986, s. 474-475.

³² Bu tezin içinde bkz. Ek B, s. 284.

seri üretim yapmak mümkün olabiliyordu. Doğal olarak bu üretim yapısı küçük yaştan önemli miktarda çocuğun düşük ücretlerle çalışmasına olanak tanıyordu.³³

İpekli kumaşlar dokuyan fabrika, anlaşıldığı kadarıyla daha çok devletin lüks ihtiyaçlarını karşılıyordu. Anıtsal değeri olan Dolmabahçe ve 19. yüzyılda inşa edilmiş diğer saraylar Hereke Fabrikası ürünlerinin adeta teşhir edildiği canlı müzeler halini almışlardı.³⁴ Genellikle Avrupa’da revaçta olan desenleri uygulayarak³⁵ Osmanlı saraylarında döşemelik/perdelik kumaşlar ve halılar üreten fabrika, aynı zamanda hanedanın ihtiyaç duyduğu bornoz, havlu, çorap, mendil, masa örtüsü, baş örtüsü ve nişan kurdelesı gibi bir yığın özel ürünü de imal etmiştir.³⁶ Ancak oranı bilinmemekle birlikte sarayın dışında; bazı ordu kurumlarına, bu çalışmanın da incelediği diğer tekstil fabrikalarına, bazı camilere ve türbelere, Kapalıçarşı, Üsküdar, Dersaadet ve Beyoğlu’ndaki dükkanlara ve bazı esnaf ve tüccarlara da ürün satılmaktaydı.³⁷

2.2.1. Fabrika Giderleri İçinde Ücretlerin Durumu

Bir işletmenin üretiminde iki ana gider türü bulunmaktadır. Bunlar sabit ve değişken giderlerdir. Bu iki gider arasındaki en önemli ayrım; değişken giderlerin üretim miktarına bağlı olarak artması ve sabit giderlerin üretim miktarından bağımsız olarak işletmenin giderlerinde yer almasıdır. Toplam değişken giderler üretilen ürünün miktarına bağlı olarak artarken toplam sabit giderler değişmez. Bunun yanında birim başı sabit giderler üretilen ürün miktarının artışına bağlı olarak düşerken birim başına değişken giderler sabittir. İşçi ücretleri genellikle değişken giderler olarak kabul edilmiştir. Çünkü çalışan işçinin sayısı ya da işçilerin çalıştıkları birim başına (saat, gün, ay veya parça başı) daha fazla çalışmaları tamamıyla üretimin düzeyi ile alakalıdır. Bununla birlikte maaşlar çoğu zaman üretim biriminden bağımsız olarak aylık sabit olarak ödenir. Ancak bazı sendikalar üretimin yavaşladığı durumlarda

³³ Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **a.g.e.**, s. 1030.

³⁴ Gezgör, **a.g.e.**, s. 173.

³⁵ Esra Kavcı Özdemir, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşmenin Saray için Üretilen Kumaşlara Etkileri”, **Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı, İzmir, 2010, s. 117.

³⁶ Esra Kavcı, “Dolmabahçe Sarayında (Teşhirde) Bulunan İpekli Döşemelik Kumaşların ve Günümüzde Hereke’de Üretilen Örneklerin Kataloglanması”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı, İzmir, 2001, s. 117.

³⁷ Buluş, **a.g.e.**, s. 279-299.

işçilerin işten çıkarılmaması üzerine pazarlık yaparak, işçiler için üretim düzeyinden bağımsız bir iş garantisini işletmelere kabul ettirmişlerdir. Bu gibi durumlarda işçiler daimi olarak çalıştırılırlarsa, artık bu giderler değişken olarak değil sabit giderler olarak kabul edilir. Değişken ve sabit giderlerden bir kısmı da kendi aralarında doğrudan ve dolaylı giderler olarak ayrılabilir. Üretilen mamulün maliyetine katılan malzeme ve işçi giderleri değişken giderlerin içindeki doğrudan giderlere örnek gösterilebilir. Ürünlere doğrudan değil belli aktarım mekanizmaları ile yüklenebilen dağıtım giderleri ve satış komisyonları gibi giderler ise değişken giderler içerisindeki dolaylı giderler olarak değerlendirilebilir.³⁸

Hereke Fabrikası için elde edilen ücret defterleri incelendiğinde, bu defterlerin çoğunda hem maaş hem de işçilere ait ücret verilerinin bulunduğu görülmüştür. 1878 yılında çıkan yangın sebebiyle üretime ara verilmiş ve 1884 sonlarına kadar bir defter haricinde herhangi bir ücret defterine rastlanılmamıştır. 1880-1884 aralığında tutulan defterde ise sadece memurların ve bazı maaşlı çalışanların yer aldığı görülmüştür. Bu çalışanlar söz konusu dönemde sadece bir yıl tam maaş almışlar geri kalan üç yılda ise yarım maaş almışlardır. Zaten normal durumda fabrikada maaşlı olarak çalışan bu işçilerin aldıkları yarım maaşların, hiçbir üretim faaliyetinin yapılmadığı ve hiçbir işçinin defterde bulunmadığı bu yıllarda, yukarıdaki değişken-sabit giderler ayırımına göre sabit giderler olarak kabul edilmesi uygun olacaktır. Üretimin sürdüğü zamanlarda fabrikada bulunan işçilerin büyük bir çoğunluğunun ya yevmiye hesabı ile ya da parça başı hesabı ile ücret almaları bu çıkarımı destekler niteliktedir. Söz konusu bu dört yıl için hesaplandığında maaşlı çalışanlar normal maaşlarının %52'sini almışlardır. Bu oran maaşlıların toplam ücretlerinin ne kadarının değişken ne kadarının sabit giderlere dahil olması gerektiği konusunda hesap yapılırken kullanılacaktır.

Bir başka nokta da kimi zaman ücretlerin de yer aldığı bazı masraf defterlerinde yer alan bazı masrafların değişken maliyet olarak kabul edilmemesidir. Örneğin bazı

³⁸ Srikant M. Datar and Madhav V. Rajan, **Horngren's Cost Accounting, Sixteenth Edition**, Global Edition, Pearson, 2018, s. 52-53; Michael R. Kinney and Cecily A. Raiborn, **Cost Accounting Foundations and Evolutions**, 8th Edit., Ohio, South-Western Cengage Learning, 2011, s. 26-28; Ken Boyd, **Cost Accounting for Dummies**, New Jersey, Wiley, 2013, s. 21-23; William N. Lanen, Shannon W. Anderson ve Michael W. Maher, **Fundamentals of Cost Accounting**, 3rd Edit., New York, McGraw-Hill Irwin, 2011, s. 51.

defterlerin sonlarında makine ve ekipman tamiri gibi doğrudan üretilcek ürünlerin ortaya çıkarılmalarıyla alaka kurulamayacak masraflar bulunmaktadır. Bunlar hariç tutularak yalnızca belli bir dönem için sarf olunarak doğrudan imalat için kullanılan eşya ve malzemelerin toplamaları dikkate alınacaktır. Bu eşyaların bir kısmı mamul bir kısmı ise yarı mamul maddelerdir. Bunlar içinde ham ipekten keten ipliğine, pamuktan (penbe) yapağıya, maden kömüründen değişik türde boyalara, sabundan revgana (yağ) kadar pek çok malzeme imalat sürecinde yer almıştır. Ancak bunların hangisinin nihai ürüne ne oranda katıldığını tespit etmek maalesef mümkün değildir. Bu suretle defterlerde imalata sarf olunan eşyalar denildiğinde bunların hepsi değişken maliyetlere dahil edilmiştir. Bu sebeple aşağıdaki oranlar, ücretlerin değişken maliyetler içindeki payını düşük nispette temsil etmektedir. Eğer bunlardan doğrudan üretimde kullanılmayanları tespit edebilseydik, belki de ücretlerin toplam değişken maliyetler içindeki ağırlığının ortalama olarak daha yüksek olduğunu bulabilirdik. Bu malzemeler için yapılan harcamalar da yine üretim sürecine bağlı olarak değiştiğinden dolayı değişken giderler olarak kabul edilmelidir. Maaşların %48'i, işçilerin aldıkları toplam ücretler ve dönem içinde sarf olunan eşyalara harcanan meblağı toplarsak değişken giderlerin toplamını elde etmiş oluruz. Özetle bu üç kalem bir araya getirilirse toplam değişken maliyetlere ulaşmak ve aralarındaki oranı hesaplamak mümkün görünmektedir. Ancak bundan fabrikada 1848 yılında bir önceki yıldan devralınan ve bir sonraki yıla devrolunan mal stokunu gösteren bir tablonun sunulması faydalı görülmüştür.

Tablo 2.1: 1848 Yılı Hereke Fabrikası Mal Mevcudu

Gelen ve Giden Mallar	Kuruş
Bir önceki yıldan devreden	658.940
Cari yılda satın alınan	367.172
Basma Fabrikası'ndan alınan	5.170
Cari yılda imalata sarf olunan	497.830
Yıl sonu ambar mevcudu	533.452

Kaynak: BOA, HH.d. 19126, 17.R.1265 (12.03.1849).

İlk üç satır fabrikaya giren mal mevcudunu son iki satır ise harcanan veya depolanan mevcudu gösterdiğinden ilk üç satır ile son iki satır birbirine eşittir. Cari yılda imalata sarf olunan mallar ise o dönemde üretim için kullanılan malların toplam

değerini ifade etmektedir. Aşağıdaki Tablo 2.2’de ise açıklanan kıstaslara göre değişken giderler içinde bazı yıllar için ücretlerin toplam değişken maliyetler içindeki payı gösterilmektedir.

Tablo 2.2: Hereke Fabrikası’nda Ücretlerin Tüm Değişken Maliyetler İçindeki Yeri

	Ay Sayısı	Maaşlar (kuruş)	Maaşlar D. (kuruş)	İşçi Ücretleri (kuruş)	Sarf Olunan Eşyalar (kuruş)	Toplam Değişken Maliyetler (kuruş)	Toplam Ücretler/Toplam Değişken Maliyetler (%)
1848	12	170.904	82.033	87.918	497.830	667.782	0,255
1849	11	161.799	77.663	358.972	538.231	974.867	0,448
1853	12	218.511	104.885	514.599	776.354	1.395.838	0,444
1854	12	198.413	95.238	535.984	1.348.990	1.980.212	0,319
1855	12	188.262	90.365	553.854	1.175.976	1.820.196	0,354
1858	5	71.819	149.624	138.568	284.882	573.074	0,425
1864	11	41.772	87.025	310.006	417.662	769.440	0,457
1865	6	25.560	53.250	245.193	363.069	633.823	0,427

Not: Maaşlar D.= Değişken maliyet olarak memur maaşları

Kaynak: BOA, HH.d. 19131, 16.R.1265 (11.03.1849); 19126, 17.R.1265 (12.03.1849); 18805, 20 Ra.1266 (03.02.1850); 563, 01.B.1270 (30.03.1854); 568, 11.C.1269 (22.03.1853); 21157, 26.B.1274 (12.03.1858); 17555, 23.C.1281 (24.10.1864); 17554, 01.Ca.1281 (01.11.1864); 17557/17564, 16.Ş.1281 (14.01.1865); 17556, 07.Ş.1281 (05.01.1865); 17558, 14.M.1282 (09.06.1865); 17560, 08.Ra.1282 (01.08.1865); 17559, 22.Ra.1282 (15.08.1865); 17562, 26.Ra.1282 (19.08.1865); 17561, 22.R.1282 (14.09.1865); 17573, 08.Za.1282 (25.03.1866); 17572, 04.M.1283 (19.05.1866); 17571, 07.M.1283 (22.05.1866); 17570, 07.M.1283 (22.05.1866); 17569, 08.M.1283 (23.05.1866); 17568, 07.M.1283 (22.05.1866).

Bazı yıllar için sahip olduğumuz aylık değerleri incelersek maaşların, ücretlerin ve sarf olunan mal giderlerinin farklı kombinasyonlarında nasıl değiştiklerini görebiliriz. Örneğin 1864 ve 1865 yıllarındaki aylık verileri içeren aşağıdaki Tablo 2.3’te de görüleceği üzere sarf olan eşyaların değeri arttıkça genel olarak işçi ücretleri de artmaktadır. Ancak maaşların miktarı genel olarak ufak değişiklikler haricinde sabit devam etmektedir. Sarf olunan eşyalara olan harcamalar arttıkça muhtemel ki o aylık üretim hacmi de artmaktadır. İşçiler yevmiye ve parça başı çalıştıklarından üretimin arttığı dönemlerde çalışma birimlerine göre daha fazla

çalışmakta ve bu sebeple işçilere ödenen toplam ücretler de artmaktadır. Yine genellikle sarf olunan eşyaların arttığı yıllarda ücretlerin toplam değişken ücretler içindeki yerini gösteren son sütundaki değerler azalmaktadır. Çünkü bu şekilde payda değeri artmakta ancak pay değeri maaşlıların sabit kazançlarından dolayı sadece işçi ücretlerinin kısmi artışları ile orantılı olarak sınırlı bir şekilde artabilmektedir. Sonuç olarak işçi ve memurlara ödenen ücretlerin toplamı, toplam değişken maliyetler içinde yarıya yakın bir değere sahip olduğundan fabrika için önemli bir gider kalemidir.

Tablo 2.3: 1864 ve 1865 Yılları için Aylık Değişken Ücretler

Aylar	Maaşlar (kuruş)	Maaşlar D. (kuruş)	İşçi Ücretleri (kuruş)	Sarf Olunan Eşyalar (kuruş)	Toplam Değişken Maliyetler (kuruş)	Toplam Ücretler/Toplam Değişken Maliyetler (%)
1280 Rumi Yılı (Mart 1864-Şubat 1865)						
1 ve 2	14.600	7.008	30.049	53.162	90.220	0,411
4	8.100	3.888	19.001	26.251	49.141	0,466
6	9.300	4.464	36.263	39.367	80.095	0,508
7	9.300	4.464	26.650	42.165	73.279	0,425
8	9.300	4.464	41.905	43.434	89.803	0,516
9	9.300	4.464	37.823	41.057	83.345	0,507
10	9.525	4.572	43.617	63.511	111.701	0,431
11	8.800	4.224	39.380	58.555	102.159	0,427
12	8.800	4.224	35.313	50.158	89.695	0,441
1281 Rumi Yılı (Mart 1865-Şubat 1866)						
5	8.750	4.200	39.446	56.492	10.0138	0,436
8	8.900	4.272	41.589	62.370	10.8231	0,424
9	8.900	4.272	40.240	61.129	10.5642	0,421
10	8.900	4.272	43.670	70.281	11.8224	0,406
11	8.900	4.272	40.364	57.866	10.2503	0,435
12	8.900	4.272	39.881	54.930	99.083	0,446
Toplam	67.332	14.0275	555.199	780.732	1.403.264	0,444

Kaynak: BOA, HH.d. 17555, 23.C.1281 (24.10.1864); 17554, 01.Ca.1281 (01.11.1864); 17557/17564, 16.Ş.1281 (14.01.1865); 17556, 07.Ş.1281 (05.01.1865); 17558, 14.M.1282 (09.06.1865); 17560, 08.Ra.1282 (01.08.1865); 17559, 22.Ra.1282 (15.08.1865); 17562, 26.Ra.1282 (19.08.1865); 17561, 22.R.1282 (14.09.1865); 17573, 08.Za.1282 (25.03.1866); 17572, 04.M.1283 (19.05.1866); 17571, 07.M.1283 (22.05.1866); 17570, 07.M.1283 (22.05.1866); 17569, 08.M.1283 (23.05.1866); 17568, 07.M.1283 (22.05.1866).

2.2.2. Hereke Fabrikası'nda İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Hereke Fabrikası en çok ücret defterine sahip fabrika olduğundan elde edilen çoğu veri bu fabrika defterlerinden sağlanmıştır. Fabrika ile ilgili detaylı ücret verilerine ait ilk deftere³⁹ Rumi Mart 1264 / Miladi Mart 1848 ve son deftere⁴⁰ ise Rumi Şubat 1315 / Miladi Şubat 1900 tarihinde erişilebilmiştir. Tabii ki bu aralıktaki her yıl için ücret verisi bulunamamıştır. Bu zaman aralığı içinde yer alan 52 yılın 33'ünde detaylı ücret verisi bulunurken 4 yıl da sadece memurlar ile maaşlı çalışan ustalar için ücret verisine erişilebilmiştir. En derin boşluk Rumi 1284-1290 / Miladi 1868-1874 yılları arasındaki 7 yıllık süreçtir.

1848 ve 1849 yıllarındaki ücret verilerini içeren ilk defterlerde, memurların ve ustaların yanında işçiler de maaşlı olarak çalışmaktadırlar. Bununla birlikte fabrikanın ilk faaliyet yılları olması hasebiyle Avrupalı ustaların da fabrika ücret defterlerinde yer aldığı görülmüştür. Yabancı ustalar ile işçilerin arasında bu dönemde “Fransız amelesi” başlığı altında yabancı işçilerin yer aldığını görüyoruz. Yine bu ilk defterlere fabrikaya ait olan ve çarşıda bulunan dükkan ile ilgili bazı masraflar da yansımıştır. Dükkanda çalışanlar ile ilgili ücret verisi toplulaştırılmış olduğundan kişi bazlı ücret bilgisi elde etmek mümkün olamamıştır. Bu yıllar için tutulan defterlerin ilkinde bir yıllık ikincisinde ise dokuz aylık ücret verisinin yer aldığı görülmüştür.⁴¹

1848-49 yıllarının ardından ilk ücret verisini elde ettiğimiz 1853 yılında ise işçilerin yevmiyeli olarak çalıştıklarına şahit oluyoruz. Yine bu yıl gulam ve cariyeler başlığı altında 19 köle işçinin de fabrikada istihdam edildiğini öğreniyoruz. Bu iki yıl için elde edilen veriler tek bir defterden elde edilmiş ve bu defterde Hereke ile Veliefendi'de bulunan Basma Fabrikası ve Bursa'da bulunan İpek Fabrikası'na ait ücret kayıtları birlikte tutulmuştur. Buradan anlaşılmaktadır ki ilk dönemlerde devlet sahip olduğu fabrikalar ile ilgili hesapları aynı defterler altında tutabilmektedir.⁴²

³⁹ BOA, HH.d. 19131, 16.R.1265 (11.03.1849).

⁴⁰ BOA, HH.d., 8732, 17.Z.1317 (18.04.1900).

⁴¹ BOA, HH.d. 19131, 16.R.1265 (11.03.1849); 19126, 17.R.1265 (12.03.1849).

⁴² BOA, HH.d., 568, 11.C.1269 (22.03.1853).

1858 yılında belirlenen defter tutma yöntemi 1863 yılına kadar devam etmiş ve bu alt dönemde neredeyse her ay için ücret verilerini düzenli bir şekilde saklayan defterlere erişilmiştir. Bu defterlerin kimisinden bir aylık kimisinden ise üç aylık ücret verileri elde edilmiştir. Bu defterler fabrikada memur olarak bulunanlar, Avrupalı ve yerli ustalar ile bazı hizmetli personelin maaşları ile başlar. Ardından kemha (ipek) tezgahlarında parça başına (arşen) üretim yapan işçiler ile devam eder. Daha sonra yevmiyeli olarak çalışan hem fonksiyonel işçiler (demirci, tamirci, çarkçı ve ocakçı gibi) hem de iplik üretim süreçlerinde bulunanlar birbiri ardına küme küme sunulurlar. En sonda kimi zaman parça başına kimi zaman ise yevmiyeli olarak çalışan sarıcılar yer alırlar. Bu işçilerin bir kısmı ham ipekleri, diğer bir kısmı ise boyalı ipekleri makaralara sarmakla görevlendirilmişlerdir. Bunlara sarıcılar, yaptıkları işe ise sarım denilmektedir.⁴³

Ancak bölümlerde kapasiteye bağlı olarak işçi sayılarında artış ve azalışlar olmakla birlikte bazı bölümlerin belli dönemlerde tümüyle defterde bulunmadıkları da tespit edilmiştir. Bunun yanında parça başı ücret alan bazı bölümlerin daha sonra yevmiye ile çalıştıkları da defterlerde gözlemlenen başka bir durumdur. Bu dönemin ikinci yılı olan 1859 yılından itibaren Avrupalı ustaların artık defterlerde yer almadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte yerli ustaların da eskiden olduğu gibi ayrı başlıklar ile ilk kısımda yer almayarak hangi bölümde usta iseler o bölümlerin başlarına aktarılarak kaydedildikleri görülmüştür.

1864 yılı ile başlayıp 1865 ve 1867 yılları için tutulan defterlerde ise ücret verilerinin farklı bir üslup ve sıra ile kayda geçirildiğine şahit olunmuştur. Bu tarihlerde tutulan defterlerde üretimde kullanılan malzemelere yapılan sarfiyat ve gerçekleştirilen satın alımlar da ücret bilgilerine ek olarak defterlerin başlangıç kısmında yer almıştır. Bu yıllarda tutulan defterlerin temel belirleyici özelliği bir nevi fabrikanın masraf defterleri olarak tutulmalarıdır. Zaten arşivden elde edilen defterlerin bir kısmı masraf ve türevi ifadelerle kataloglanmıştır. Ancak bu tabirlerle araştırmaya sunulan defterlerin büyük bir kısmında ücret kayıtlarının yer almadığı da

⁴³ Bu işi yapanlar iplikleri veya lifleri daha sonraki işlemlere hazırlamak maksadıyla kendi üzerlerine veya masuralara sararlar, bkz. Tufan Ata Türkyılmaz ve Kasım Uzunöz, **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Ezgi Kitabevi, 2008, s. 104.

tespit edilmiştir. Defterler genellikle mevzu bahis aydaki üretim sürecinde sarf olunan malzemelerin miktarı ve fiyatını gösteren bir liste ile başlayıp ardından parça başına çalışan kemha işçilerinin ücretlerini sıralamaktadır. Ardından var ise ilgili aydaki satın alımlar sıralandıktan sonra yevmiye ile çalışan işçiler aynen önceki dönemlerde olduğu gibi kısım kısım yerlerini alırlar. Sarıcılar da mutad bir şekilde defterin en sonunda bulunurlar. Bu işçilerin büyük bir kısmının bu defterlerde maaşlı olarak yer aldıkları düşünülmektedir. Çünkü çok az bir kısmında yevmiye hesabı bulunmakta ancak çoğunluğunda hangi hesaba göre ücret aldıklarına dair bir ibare veya işaret yer almamaktadır.

1868 yılından başlayıp 1874 yılı sonuna kadar geçen yedi yıllık süreçte herhangi bir deftere ulaşılammıştır. 1875-77 yılları için tutulan defterler 1860'lı yıllardaki defterlere benzemekle birlikte bazı ufak farklılıklar arz etmektedir. Örneğin yevmiye ile çalışan işçiler daha önceki defterlerde görevlerine göre üstte yer alan başlıklar ile sınıflandırılmışlar iken burada aynı başlıklar işçi kümelerinin altında yer almaktadır. Bu durum işçilere has olmayıp genellikle defterlerin ilk kısımlarında yer alan memurlar, ustalar, hademeler gibi çalışanlar için de geçerlidir. Parça başı çalışan işçilerde de temel bir başlık yerine işçilerin her birinin yanında hangi bölümde yer aldıklarını gösterir bir açıklamanın bulunduğu tespit edilmiştir. Tabi bu işçiler genelde bulundukları bölüm ya da ürettikleri ortak ürün tipine göre ayrıldıklarından ibareler sürekli tekrarlanmamıştır.

Bu tarihten sonra yer alan defterlerdeki ortak özellik ya sadece memur-usta gibi üst kademe çalışanların bilgilerine ya da sadece işçilerin bilgilerine yer vermeleridir. Daha önce özellikleri açıklanan defterler maaş alan memur ve ustalar ile işçiler arasında ayırım yapmaz, onları tek defter altında kaydederlerken, yeni dönemde ayrı ayrı tutulmaları tercih edilmiştir. Ancak aynı yıl için her iki defterden bulunabildiğinde bu iki farklı çalışan türünün birleştirilebilmesi mümkün olabilmiştir. Bir diğer özellik de hiçbir defterin aylık veya üç aylık gibi kısa dönemler için düzenlenmemiş olmasıdır. En az veri içeren defter bir yıl için düzenlenmekle birlikte yaklaşık dört buçuk yıl veri içeren bir defter de bulunmaktadır. Bu şekilde yıllık veya iki yıllık verileri ay ay detaylı bir şekilde içeren defterlerin bu alt dönemde bulunuşu devamlı ve detaylı bir veri

dizisinin elde edilmesine katkı sağlamıştır. Kabaca 1884 ile başlayan bu dönem ara ara boşluklar barındırmasına rağmen 1899 yılına kadar devam etmiştir.

Hereke Fabrikası'ndan bulunan veri boşluklarından yalnızca 1878-1884 arası için neden defter bulunamadığı bilinmektedir. 1878 yılında çıkan yangın dolayısı ile filatör (ipek sağma) dairesinin kazanı, ambar ve bazı mahalleri hasar görmüş ve Ekim 1878 yılında bu durum bir keşif raporu ile tespit edilmiştir. Ancak ikinci kez Nisan 1881'de tutulan rapora göre fabrikadaki tamiratlar yapılamadığından dolayı üretimin durdurulduğu ifade edilmiştir.⁴⁴ Nitekim söz konusu dönem için sadece memur ve ustaların ücretlerini gösteren deftere rastlanılmasının bu yangından kaynaklandığı düşünülmektedir. Her ne kadar 5 yıl gibi bir sürenin ardından fabrikanın üretime başladığı ifade edilmişse de 1878 başlarından 1884 sonlarına kadar herhangi bir işçi ücret defteri tespit edilememiştir.⁴⁵ 1884 Aralık ayı başında başlayan defterde ise çok az işçinin çalışmakta olduğu ve mevcut sayının giderek arttığı tespit edilmiştir.⁴⁶ 1884 yılına ait bir belgede fabrikada zaten ancak 15-20 tezgahın işlemesinden dolayı az miktar memurun şimdilik fabrikanın idaresi için kafi olduğu beyan edilmiştir.⁴⁷

Çalışanların ücret sistemlerine ve bölümlerine göre ayrılması gerekirse 1848-1858 yılları arasında fabrikada çalışan işçilerin dağılımları aşağıdaki Tablo 2.4'teki gibidir. Tabloda görüldüğü üzere fabrika içinde çalışan işçilerin bölümleri 1848-1858 yılları içinde çok fazla değişiklik göstermemiştir. Ancak 1858 yılından itibaren işçilerin görevlerinde ve dağılımlarında daha hissedilir bir değişikliğin meydana geldiği gözlenmiştir.

⁴⁴ Buluş, **a.g.e.**, s. 140.

⁴⁵ **BOA, HH.d.**, 9965, 18.N.1301 (12.07.1884).

⁴⁶ **BOA, HH.d.**, 10158, 15.N.1306 (15.05.1889).

⁴⁷ Buluş, **a.g.e.**, s. 216.

Tablo 2.4: 1848-1858 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1848	1852	1853	1858
Perdahtçılar ⁴⁸	3	2	2	3
Boyacılar	4	1	1	5
Masuracılar ⁴⁹	3	10	6	9
Kurdelaçılar	1	1	2	
Dolapçılar ⁵⁰	1	6	7	9
Kemhacılar ⁵¹	25	45	57	80
Kemhacılar 2	15			
Kemhacılar 3	10			
Resim okuyucular	4			
Silindirciler	2		3	
İplikçiler	18	3	2	
Taharcılar ⁵³	2	6	6	10
Tarakçılar	2			
Demirciler		3	2	
Hallaçlar ⁵⁴		6	7	
Meşdudcular		110	107	83
Yevmiyeli kemhacılar		11	12	
Tıraşçılar		4	4	4
Silimciler		3	3	
Çarhacılar				3
Resimci ve kayışçılar				3
Betreciler ⁵⁵		2	2	
Sarıcılar ⁵⁶				31
Gulam ve cariyeler		19	19	

Kaynak: BOA, HH.d. 19131, 16.R.1265 (11.03.1849); 563, 01.B.1270 (30.03.1854); 568, 11.C.1269 (22.03.1853); 20131, 03.S.1275 (12.09.1858).

⁴⁸ Cilacı, bkz. **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/PERDAH>, 05.07.2019. Zaten bir sonraki veriye sahip 568 numaralı defterde cilacı olarak kaydedilmişlerdir.

⁴⁹ Veya masra, üzerine iplik sarmaya yarayan koni veya silindir şeklindeki parça, bkz. **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/masura>, 08.07.2019. Bu işçiler muhtemelen iplikleri bu silindirlere sarıyorlardı.

⁵⁰ Hammaddenin iplik haline getirilmesinden sonra ipliği katlayan ve bükülenler. Dolap denilen alet ile iplerin bükümü ve katlaması yapılır, bkz. Oğuz, **a.g.e.**

⁵¹ Çözüğü ipek atkısı pamuk olan kutnu kumaşının bir çeşididir, bkz. Kevser Gürcan Yardımcı, “Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler”, **International Journal of Cultural and Social Studies**, C. 2, S: 2, Special Issue 1, 2016, s. 224.

⁵² Kemhacılar 1: 10 ayda 25, Kemhacılar 2: 2 ayda 15, Kemhacılar 3: 1 ayda 10 kişi çalışmıştır.

⁵³ Çözüğü ipliklerinin tarak dişlerine geçirilmesi işlemi, bkz. Türkyılmaz ve Uzunöz, **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, **a.g.e.**, s. 112.

⁵⁴ Pamuğu çiğit tanesinden ayrılması için atan kimse, bkz. **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/halla%C3%A7>, 09.07.2019.

⁵⁵ Betere, kesmek koparmak anlamlarına gelmektedir. Betreci ise kesimci olarak çalışan işçileri ifade etmek için kullanılmış olabilir, bkz. Serdar Mutçalı, **Arapça Türkçe Sözlük**, İstanbul, Dağarcık Yayıncılık, 1995, s. 38.

⁵⁶ Makaralara ham ipek sarıcılar.

Meşdud kelimesi sözlüklerde sımsıkı bağlanmış, şeddedilmiş anlamlarına gelmesine rağmen dokuma literatüründe kumaşın içinde bulunan dikine iplikleri ifade etmek için kullanılan çözgü anlamına gelmektedir⁵⁷ Ayrıca Bursa ipeğinden yapılmış bir kumaşın adıdır.⁵⁸ 1852 yılında 110 meşdudcunun çalıştığı göz önünde bulundurulursa bunların sadece dokumacılık ile meşgul olduklarını düşünmek çok mantıklı olmayacaktır. Çünkü zaten kumaş dokuyan kemhacıların sayısı fabrika içinde ciddi bir ağırlığa sahiptir. Ayrıca devam eden aylar ve yıllar için yaklaşık sayıda işçi “elmiye tezgahları” başlığı altında yer almakta ve meşdudcular başlığı kaybolmaktadır. Fabrika için çekilmiş bir fotoğrafın⁵⁹ altına “Fabrika-i Hümayun iplik elmiye dairesi” yazılıdır. Elmiye tabirinin açıklaması bulunmamakla birlikte bu tabire literatürde sadece İslimiye Çuha Fabrikası için yapılmış bir çalışmada rastlanmıştır.⁶⁰ Bu fotoğraf tecrübeli tekstilcilere gösterildiğinde ustalar bu aletlerin “öreke” olduğunu aktarmışlardır. Öreke de iplik eğirmeye yarayan eski bir araçtır. Buradan anlaşıldığına göre elmiye iplik eğirmeye yarayan tezgahlardır. Ayrıca fabrikada iplik üretiminin her türlü safhası ile ilgili tabirlere rastlanılıp eğirme ile ilgili hiçbir şeye tesadüf edilmemesi bu savı güçlendirmektedir.

Tıraş, tiraş veya traş bugünkü anlamının ötesinde kelime anlamı olarak kazımak, yontmak veya düzeltmek anlamlarına gelmektedir. Aynı zamanda deri veya köseleyi belli bir inceliğe getirilmesi işlemi için de kullanılır. Buradaki anlamı ise pürüzleri alma işlemi olabilir. Fabrikada bulunan tathir makineleri kumaşların temizlenmesi için kullanılır buradaki temizleme eğer pürüzlerin alınması ise bu işçiler de burada istihdam olmuş olabilirler.⁶¹ Tarakçılar da dokuma tezgahlarında çözgü ipliklerinin gerektiği gibi durmasına atkı ipliklerinin ise sıkıştırılmasına yarayan dikdörtgen alet olan taraktan gelmektedir.⁶² Silindirciler olarak anılan işçiler ileride çarhçılar olarak karşımıza çıkan ve diğer fabrikalarda da bulunan, buhar makinesinin çevirme gücünü makinelere ileten çarkların yapımı ve idaresini üstlenenlerdir.

⁵⁷ **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/me%C5%9Fdud>, 05.07.2019; Sami, **a.g.e.**, s. 1113.

⁵⁸ Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 731.

⁵⁹ Bu tezin içinde bkz. Ek A, s. 284.

⁶⁰ Yapucu, “Bir Osmanlı Fabrikasında İş Güç Enerji ve Makine”, **a.g.e.**, s. 129.

⁶¹ **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/t%C4%B1ra%C5%9F>, 16.12.2019.

⁶² **Kubbealtı Lugatı**, (Çevrimiçi) <http://lugatim.com/s/tarak>, 08.07.2019.

Tablo 2.5: 1858-1863 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1858	1859	1860 Şubat	1860 Eylül	1861	1862	1863
Kemhacılar	52	52	43	23	31	32	20
Elmiye tezgahlarında çalışanlar	11	37	33	2	16	47	34
Pamuk tezgahlarında çalışanlar	4	5	5	3	3		
Çift tezgahlarında çalışanlar	13	14	7	4	10		
Dolap ve bükme tezgahlarında çalışanlar	9			3		16	
İngiliz çift ve mikraz tezgahlarında çalışanlar	5	5	5				
İngiliz dolap ve bükme tezgahlarında çalışanlar	5	4		3	14	4	27
Fransız dolap ve bükme tezgahlarında çalışanlar		8	8		9	3	
Çile bağlayan ve makaralara nişan yapanlar	3	2					
Katlamacılar	5	4	3	3			2
Dolapçılar	8	7	6	5	6	4	5
Taharcılar	9	8	9	4	3	5	6
Masuracılar	9	5	6	7	3	2	3
Perdahtçılar	3	5	2	4	2	4	4
Boyacılar	5	5	4	3	4	3	4
Çubukçular		2		3	3		
Demirciler	3	2	6		3		3
Çarhçılar		3			3		
Şardoncular ⁶³	5	3	3	2	3	2	2
Çorapçılar					4		
Betreci	2	2	2	2		3	3
Tıraşçılar							
Makineciler		3	3	3		2	8
Resimciler							
Silimciler		2	3	2			
Basmacılar		7		6	8	5	
Perakende olarak bazen istihdam olanlar	13		6				
Yevmiye ile makaralara boyalı ipek saranlar	14	12	5	3	9	3	5
Parça başı ücretle makaralara boyalı ipek saranlar	14	15	14	8	11	12	11
Elmiye tezgahları için makaralara ham ipek saranlar	16						
Araplar (gulam ve cariyeler)			17	17	17	16	16

Kaynak: BOA, HH.d. 15401, 18.Ra.1275 (26.10.1858); 16030, 15.L.1275 (17.05.1859); 16029, 04.Za.1276 (24.05.1860); 21189, 26.Ra.1277 (12.10.1860); 21197, 13.L.1278 (13.04.1862); 20028, 02.B.1279 (24.12.1862); 21175, 24.Ca.1280 (06.11.1863).

⁶³ İpliklerin içlerinde bulunan liflerin çekilerek yüzeye çıkarılarak tüylendirme işlemine şardonlama denilmektedir, bkz. Türkyılmaz ve Uzunöz, **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, a.g.e., s. 110, Şardon makineleri için bu tezin içinde bkz. Ek C, s. 285.

İlerleyen bölümde çalışanların sayıları yıl yıl elde olan tüm ayların ortalamaları olarak grafik halinde sunulacaktır. Ancak Tablo 2.4 ve Tablo 2.5'te mevzu bahis yıllar için rassal seçilmiş bazı defterlerden işçilerin bölümlerine göre dağılımları gösterilmeye çalışılmıştır. Buradaki ilk amaç fabrika içindeki bölümlerin nasıl değişmiş olduğunu saptamaktır. İkincisi ise işçi sayılarının yıllara göre bölümlerde nasıl dağıldığını göstermektir. Hatta 1860 yılının hem Şubat hem de Eylül ayları peş peşe verilerek yıl içinde de hatırı sayılır değişimlerin meydana geldiğinin gösterilmesi amaçlanmıştır. Bununla birlikte üçüncü önemli nokta defterlerde bazı uzmanlık alanlarının toplulaştırılmış bir şekilde kaydedilmesidir.

Örneğin Tablo 2.4'te şardon tezgahlarında çalışanlar, basmacılar, çorapçılar, çarhcılar ve İngiliz ile Fransızlara ait dolap, bükme, mikraz ve çift tezgahlarında çalışanlar fabrikada 1848-1858 döneminde bulunmazken, Tablo 2.5'te ise 1859 itibariyle defterlerde bulunmaya başlamışlardır. Tam tersi durum ise tıraşçılar, hallaçlar ve sarıcıların 1858 ile başlayan dönemde defterlerde yer almamış olmalarıdır. Daha doğrusu bu bölümlerden kimisinin ifade ediliş şekli değişmiştir. Örneğin ilk dönemde yer alan sarıcı bölümü ikinci dönemde makaralara boyalı harir sarıcılar şeklinde ifade edilmiştir. Bunlar da yine yevmiyeli ve parça başına çalışanlar olarak iki alt bölüme ayrılmışlardır. Aynı durum elmiye işçileri için de mevzu bahistir. Bu işi yapan işçilerin büyük bir kısmı parça başı (dirhem) üzerine ücret almışlarken küçük bir azınlığı ise maaş ve yevmiye üzerinden ücretlendirilmişlerdir.

Bazı defterlerde ise aynı bölümde bulunan işçiler aynı başlık ve aynı ücretlendirme sistemi ile iki bölümde verilmiştir. 1860 Şubatı için tutulan defterde Fransızlardan alınan dolap ve bükme tezgahlarında çalışan 8 kişi ikiye bölünerek aynı başlık altında verilmişlerdir.⁶⁴ Bunun ne sebeple yapıldığı anlaşılamamıştır. Bazı durumlarda ise evvelki defterlerde iki farklı bölüm olarak yer alan işçilerin birleştirilmesi ile ücretlerinin tek bir başlık altında kayda geçirildiği de olmuştur. 1860-1861 yıllarında demirciler ve çubukçular, 1859 ve 1862 yıllarında ise demirciler ve çarkçılar tek bir başlık altında kaydedilmişlerdir. Herhalde bu işçilerin yaptıkları işler birbirine yakın olmalı ki defterlerde kimi zaman birleştirilerek verilmelerinde mahsur

⁶⁴ BOA, HH.d. 16029, 04.Za.1276 (24.05.1860).

görülmemiştir. Yine aynı şekilde iplik üretiminin değişik safhaları olan dolap, bükme, mikraz ve çift tezgahlarında çalışan işçilerin bir kısmı 1863 yılında tek başlık altında verilmişlerdir. Buradan anlıyoruz ki fonksiyon olarak birbirlerine yakın olan işçilerin fabrika yönetimi tarafından bir bütün olarak görülmesi olağandır.

Yukarıda bahsedilen mevcut düzenden ayrılış, 1864 yılı ile başlayan ve daha önce bahsedilmiş olan üslup farklılığının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde işçilerin sayıları ve grupları ile ilgili özet bilgiler aşağıdaki Tablo 2.6'da gösterilmiştir.

Tablo 2.6: 1864-1867 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1864 Ocak	1864 Mart	1865 Şubat	1865 Ekim	1867 Ağustos
Çeşitli kumaşlar ile kemha dokuyanlar	36	36	41	35	92
Dolap, büküm, çift ve mikraz tezgahlarında çalışanlar	14	26			
Elmiye ⁶⁵ , çift, bükme, mikraz ve dolap tezgahlarında çalışanlar		19	41	44	
Boyalı ipek çalışanları	14	20	12	13	
Filatör ustaları ve elmiye çalışanları	16	19	16	17	3
Katlamacılar					7
Pamuk tezgahlarında çalışanlar					6
Dolapçılar	5	5	6	8	9
Taharcılar	5	5	7	7	8
Masuracılar	4	4	5	5	6
Perdahtçılar	3	2	2	2	4
Boyacılar		3	4	4	4
Demirciler		3	4	4	
Tıraşçılar	4	6	6	2	3
Makinist ve saire	5	3			
Çarhçılar	4	6	3	4	
Betreciler		2		2	4
Silimciler					7
Resimciler		4		4	
Araplar (gulam ve cariyeler)	14	14	14	14	14

Kaynak: BOA, HH.d. 17553, 18.R.1281 (20.09.1864); 17555, 24.S.1281 (23.07.1864); 17561, 25.R.1282 (17.09.1865); 17572, 08.M.1283 (23.05.1866); 12357, 13.Ca.1284 (12.09.1867).

⁶⁵ 1864 Eylül'den itibaren bunlar da bu gruba dahil olmuşlar.

Tablo 2.6’da görüldüğü üzere bir önceki defter serisine göre bu dönemde işçilerin iş bölümleri bazı değişiklikler göstermiştir. Özellikle iplik imalatı sırasında farklı süreçlerde çalışan işçiler toplu olarak defterlerde yerlerini almışlardır. Bunların bir kısmı dolap, büküm, çift ve mikraz tezgahlarında çalışanlar olarak tek bir başlık altında yer alırlarken, çok benzer bir şekilde elmiye, çift, mikraz, bükme ve dolap tezgahlarında çalışan işçiler de yine farklı bir başlık altında kümelenmişlerdir. Daha önceki defterlerde İngiliz ve Fransızlar’dan ithal edilen makinelerde çalışan bu işçiler makinelerin menşei ile bölümlenmişlerdi. Nitekim burada da birbirine benzer iki farklı başlığın yer alması ancak böyle bir ayrımın zımni bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Ayrıca daha önceden olduğu gibi yine dolapçılar başlığı altında çalışanlar da varlığını devam ettirmişlerdir. Daha önce sarıcılar ham ipek sarıcılar ve boyalı ipek sarıcılar diye iki farklı başlık altında bulunurlarken bu yeni dönemde boyalı ipek işçileri adında tek bir başlık bulunmaktadır. Özetle bazı bölümler toplulaştırılmış bir şekilde sunulurken bazı bölümler de olduğu şekilde devam etmiştir. Burada bahsi geçen düzenin 1867 yılında bozulduğu fark edilmiş ancak ilerleyen yıllarda defter bulunamadığından tam anlamıyla tespit edilememiştir. Çünkü 1867-1875 yılları arasında kalan 7 yıllık dönem için ücret defteri bulunamamıştır. 1875 yılı mart ile yeniden karşılaşmaya başladığımız ücret defterleri bu sefer yangın sebebi ile Ocak 1878’de tekrar kesilmiş ve 1884 sonlarına kadar herhangi bir ücret defterine erişilememiştir.

Aşağıdaki Tablo 2.7’de ise 1875-1878 arasındaki işçi sayıları ve bu işçilerin görevlerine göre bölümlenmeleri sunulmuştur. Bu tabloya göre çözü elmiye tezgahlarında çalışanlardan başlayarak atkı ve çözü dolap tezgahlarında çalışanlara kadar olan işçilerin tümü iplik elde edilmesi ve işlenmesi ile ilgilenen işçilerdir. Bu işçilerin ücretleri bölüm bölüm sıralandıktan sonra tüm bölümlerin toplam ücretlerinin yanında çözü ve atkı ücretleri notu düşülmüştür. Ancak burada işçilerin bölüm isimlerinde yazan çözü ve atkı ibareleri 1875 aralık ayında yer alırken 1876 mayıs ayında yer almamıştır. Örneğin ilk defterde çözü ve atkı dolap tezgahları çalışanları olarak isimlendirilen bölüm daha sonra dolap tezgahları çalışanları olarak isimlendirilmiştir. Buradan hareketle daha sonra ve önce geçen dolapçı işçilerin her birinin bu atkı ve çözü iplikleri ile ilgili işlemlerde çalıştıklarını söyleyebiliriz. Farklı

aylarda yer alan elmiye işçilerinin aydan aya değiştiği de açık bir şekilde görülmektedir. Burada Fabrika'nın üretim yapısında bir değişim yaşandığı söylenemez. Sadece iplik üretimi sürecinde bulunan işçiler, muhtemelen aydan aya değişen ihtiyaçlara binaen, farklı safhalara kaydırılmışlardır.

Tablo 2.7: 1875-1878 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1875 Mart	1875 Aralık	1876 Mayıs	1877 Mayıs	1878 Ocak
Tıraşçılar	4	4	5	4	
Taharcı ve çözgücüler	9	9			
Taharcılar			8	8	3
Çözgücüler			2		
Masuracılar	8	5	6	5	3
Katlamacılar	5	5	4	2	
Perdahtçılar	5	4	4	2	
Perakende işçiler	6				
Betreciler		4	4	1	
Şeritçiler		3	5		
Dolapçılar	5	7	4	3	1
Pamuk tezgahları işçileri	4				
Boyacılar	4	4	6	2	4
Filatörcüler			1		
Dokumacılar	89				
Ham elmiye çalışanları				14	12
Çözü elmiye çalışanları		14	14		
Çift tezgahları çalışanları					7
Atkı elmiye çalışanları		9	2		
Çile bağcılar		1	1		
Atkı, kat ve mikraz tezgahları çalışanları		8	6	2	4
Çözü bükme çalışanları		5	9	5	3
Çözü katlamacılar		6	12	10	
Atkı ve çözü dolap tezgahları		5	6	7	4
Boyalı elmiye tezgahları işçileri		20	16	11	
Pamuk ve elmiye tezgahları işçileri		4	6	4	
Kemhacılar		30	50	117	35

Kaynak: BOA, HH.d., 17133, 03.Za.1292 (01.12.1275); 23831, 05.M.1293 (01.02.1876); 22362, 17.M.1294 (01.02.1877); 13358, 02.Ca.1295 (04.05.1878); 20.Ca.1295 (22.05.1878).

Aşağıda bulunan Tablo 2.8 ise 1878 yılında çıkan yangından sonra fabrikanın ilk kez faaliyete başladığında nasıl bir işçi kompozisyonuna sahip olduğuna dair bir fikir vermektedir. Görüldüğü üzere hem işçi sayıları çok azdır hem de daha önce farklı

alanlarda çalışan işçilerin çeşitliliği bu yıllara yansımamıştır. Bunun doğal olarak fabrikadaki üretime uzun yıllar ara verilmiş olmasından kaynaklandığı düşünülebilir. 6-7 yıl aradan sonra bir anda üretimi eski seviyesine getirmek ve işçileri tekrar organize etmek güç olmalıdır.

Tablo 2.8: 1884-1885 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1884 Aralık	1885 Ocak	1885 Şubat	1885 Mayıs
İpek sarıcılar	4	7	6	14
Çözücüler	1	1	1	2
Boyacılar	3	3	3	3
Saraççılar		3	5	2
İplikçiler	4	5	3	10
Masuracılar	2	2	2	2
Katlamacılar	1	1	1	4
Makinistler	1	1	1	1
Pudçular (Atkıcı)	1	2	2	2
Kemhacılar				56

Kaynak: BOA, HH.d., 10158, 15.N.1306 (15.05.1889).

1890-1892 yılları arasındaki 36 ay için tek başına veri sağlayan 2859 numaralı deftere gelindiğinde Tablo 2.9'dan da izlenebildiği üzere sahnenin neredeyse tümüyle değiştiği gözlemlenir. Bu zamana kadar işçileri bölümlendirmek için kullanılan tek kıstas yaptıkları işin niteliğidir. Ancak bu defter ile işçiler önce hangi birim üzerinden ücretlendiriliyor ise adeta bir tablo titizliğinde o başlığın altına alınıyor ve daha sonra *nev-i hidemat* adı verilen bir sütun yardımıyla yanlarına hangi görevde bulunduklarına dair not düşülüyordu. Daha önce de kemha ve kumaş dokuyan işçiler ücretlerini daha çok uzunluk ölçüleri hesabı ile (arşun) alıyorlardı. Burada da yine aynı işçilerin aylık ücretleri metre üzerinden hesaplanıyor fakat artık başlıkları kumaş ve kemha dokuyan işçiler değil *metre üzerinden ücret* alanlar olarak değiştiriliyordu. Yine aynı şekilde yevmiye ile çalışan işçiler daha önceki gibi genel bir başlıkla *filatör ve mahal-i saire tezgahlarında istihdam olunan ameleler* olarak verilmiyorlar da *yevmiye üzerinden ücret alanlar* olarak bir tablo içine yerleştirildikten sonra yanlarına katlamacılar, masuracılar veya boyacılar gibi ifadelerle yaptıkları işler not düşülüyordu. Buradan anlaşıldığına göre artık işçiler görevlerinden çok ücretlerinin hesaplanış biçimine göre kategorilere ayrılmışlardır. Ancak bazı aylarda bu anlayıştan kısmi sapmaların

meydana geldiği ve karma tabloların da yapıldığına rastlanılmıştır. 1891 yılı sonlarında ilk defa halı üretmek için kurulan ve işçilerinin bir kısmı yevmiye ve diğer bir kısmı parça başı ücret alan kaliçehane bölümü buna bir örnektir. Böyle bir bölüm daha önce ücret defterlerinde ve dolayısı ile fabrikada yer almıyordu. Kaliçehane ustaları yevmiye üzerinden ücret alıyor iken çırağın hem parça başı (dirhem) hem de yevmiye üzerinden ücret aldıkları tespit edilmiştir. Tabii ki doğal olarak yevmiye olarak ücret alan ustalar ve çırağın aynı yevmiyeler ile çalışmıyorlardı. Ustalar günlük 5 kuruş ücret alırlarken çırağın 1 kuruşa çalışıyorlardı.

Tablo 2.9: 1890-1892 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1890 Ocak				1892 Ağustos			
	Dirhem ile Ücret Alanlar	Yevmiye ile Ücret Alanlar	Kıyye ile Ücret Alanlar	Metre ile Ücret Alanlar	Dirhem ile Ücret Alanlar	Yevmiye ile Ücret Alanlar	Kıyye ile Ücret Alanlar	Metre ile Ücret Alanlar
İpek sarıcılar	10				9			
Keten sarıcılar	2				4			
Çözü sarıcılar	3				5			
Çözü sarıcılar		1						
Saraççılar		3				2		
İplikçiler		6				8		
Katlamacılar		2				3		
Masuracılar		3				2		
Boyacılar		3				4		
Demirciler		1				2		
Ressamlar		1				3		
Marangozlar		1				1		
Makinistler		2				2		
Elmiye, katlama, tek ve çift bükme, çile ⁶⁶ , uç bağı işçileri			9				10	
Kemhacılar				40				61
Halı işçileri						19		

Kaynak: BOA, HH.d., 2859, 24.Ş.1310 (13.03.1893).

⁶⁶ İpek, yün ve pamuk gibi elyafın halka biçiminde sarılmasıyla yapılan bağ, bkz. Türkyılmaz ve Uzunöz, **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, a.g.e., s. 27.

Bu yıllarda kıyye üzerinden ücret alan ve iplik üretimindeki değişik safhalarda çalışan elmiyeci, bükücü ve katlamacı gibi işçiler tek tip iş yapmadıklarından, yaptıklarında ise değişik türde iplikler üzerinde çalıştıklarından dolayı dikey ve yatay eksenlerin kullanıldığı bir tablo vasıtası ile sunulmuşlardır. Örneğin Halil isimli işçi çift bükme tezgahında ve tek bükme tezgahında 4 çeşit çözüğü ipliği üzerinde çalışmıştır. Bu farklı ipliklerin bükümü için birim başına aldığı ücretler birbirlerinden farklı olduğu gibi tezgahlar bazında da farklılıklar bulunmaktadır. Çift bükme tezgahında 16, 12, 30 ve 22 numaralı atkı iplikleri için sırasıyla 4, 5,5, 2,5 ve 3'er kuruş alıyorlarken tek bükme tezgahında ise 11, 22, 6 ve 9'ar kuruş ücret alıyordu. Küçük Mehmed olarak kaydedilen işçi ise 22 numaralı çözüğü ve 30 numaralı atkı ipliklerini çile demetleri haline getiriyor, 16 ve 22 numaralı çözüğü ipliklerini tek bükme tezgahlarında büküyor ve 16 numaralı çözüğü ipliklerini de elmiye tezgahlarında işliyordu.⁶⁷

Bu kadar detaylı verilerin kayda geçirilmesi 1891 Ağustos ayı itibariyle farklı bir tablo usulü ile başlatılmıştır. En sol sütunda yukarıdan aşağı doğru işçiler sıralanmış ve sağa doğru dikey olarak yapılan işlerin türleri sırası ile çile, uç bağı, çift bükme, katlama, tek bükme ve elmiye olarak sıralanmıştır. İşçi hangi sütundaki işten yapmış ise kendi paralelinde yaptığı işin birim fiyatı ve birim miktarı ile hak ettiği ücret yazılmış ve tüm işlerden elde ettiği ücretlerin toplamı en sağda toplanmıştır. Halbuki 1890'dan önce işçiler bükümcüler, katlamacılar veya çileciler olarak kaydediliyor, tek bir görev üzerinden hizmetlerini sürdürüyorlardı. Ücretleri tek bir birim fiyat üzerinden hesaplandığından farklı tipte iplikler üzerinde çalışmıyorlardı. Özet olarak işçiler farklı işlerde çalışıyor ve bu farklı işlerde de farklı tip iplikler üzerinde mesai harcıyorlardı. Bu da aldıkları ücretlerin birim başına fiyatlarının birbirinden tamamıyla farklı olmasına sebep oluyordu.

Aşağıda Tablo 2.10'da 1893-1894 yılları için veri sağlayan 5337 numaralı defterde ise kıyye başına ücret alan sarıcıların tek bir ürün tipinde değil birkaç ürün üzerinde çalıştıkları görülmüştür. İpek sarıcılar hem ipek hem de pamuk üzerinde çalışmaktaydılar. İlkini kıyyesine 15 kuruş ikincisinin kıyyesine ise 5 kuruş ücret

⁶⁷ BOA, HH.d., 2859, 24.Ş.1310 (13.03.1893).

alıyorlardı. Aynı şekilde keten sarıcılar da aynı işi tire pamuğunun kıyyesi başına 3 kuruş ve kendir pamuğun kıyyesi başına 1 kuruş ücret almaktaydılar. Çözü sarıcılar ise ipeğin kıyyesine 20 kuruş almaktadırlar ki bu fiyat ipek üzerine çalışan ipek sarıcılardan 5 kuruş fazladır. Ancak bu farkların neden kaynaklandığı bilinmemektedir. Bu üç farklı tür iş için de benzer ücret alan işçiler mevcuttur ki bu da yapılan işlerin zorluk derecesinin gözetilerek ücretlendirildiğini göstermektedir.

Tablo 2.10: 1893-1894 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1893 Mayıs				1894 Nisan			
	Dirhem ile Ücret Alanlar	Yevmiye ile Ücret Alanlar	Kıyye ile Ücret Alanlar	Metre ile Ücret Alanlar	Dirhem ile Ücret Alanlar	Yevmiye ile Ücret Alanlar	Kıyye ile Ücret Alanlar	Metre ile Ücret Alanlar
İpek sarıcılar			12				13	
Keten sarıcılar			3				6	
Çözü sarıcılar			6				7	
Saraççılar		4				5		
İplikçiler		10				11		
Katlamacılar		2				2		
Masuracılar		5				5		
Demirciler		2				1		
Makinistler		4				5		
Ressamlar		3				6		
Boyacılar		5				6		
Marangozlar		1				1		
Süpürgeciler		1				1		
Elmiye, katlama, tek ve çift bükme, çile, uç bağı, aktarma ⁶⁸ işçileri			19				27	
Kemhacılar				95				97
Halı işçileri	61				160			

Kaynak: BOA, HH.d., 5337, 24.N.1312 (19.03.1895).

Aşağıdaki Tablo 2.11 ise 1897-1898 yılları için veri sağlayan 11221 numaralı defterden üretilmiştir. Burada yeniden 1890'lar ile başlayan defter düzeninden bazı sapmalar görüyoruz. 1890'lı yıllar ile artık defterlerin işçiler arasındaki temel

⁶⁸ Sarılı olan ipliklerin bir başka masura üzerine sarılması işlemidir, bkz. Türkyılmaz ve Uzunöz, **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, a.g.e., s. 3.

sınıflandırmayı ücret sistemi üzerinden belirlediğini görmüştük. Ancak bu defter ile temel hatlar korunmakla birlikte bazı değişiklikler yapılmıştır. İşçiler genel bölümleri itibariyle ufak başlıklar dışında ayrılmadan birbiri peşine ücret defterlerine kaydedilmişlerdir. Çözü ve keten sarıcılar türdeşliklerini kaybederek birbirlerinin işlerini de yapar olduklarından dolayı tek başlık altında verilmişlerdir. Ayrıca demirciler gibi bazı iş bölümlerine artık bu yıllardan itibaren rastlanılmamıştır. Makinistlerin sayısında belli bir artış yaşanması belki de bu durumun açıklayıcısı olabilir. Demirciler ayrı bir başlık altında verilmeyip makinist işçilerinin arasına kaydedilmiş olabilirler. Benzer bir durum devam eden 1899 yılı için de geçerlidir. Tablo 2.12 incelendiğinde 8732 numaralı defterin de 11221 numaralı deftere benzer bir şekilde düzenlendiğini görebiliyoruz.

Tablo 2.11: 1897-1898 Yılları için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1897 Ekim				1898 Aralık			
	Dirhem ile Ücret Alanlar	Yevmiye ile Ücret Alanlar	Kıyye ile Ücret Alanlar	Metre ile Ücret Alanlar	Dirhem ile Ücret Alanlar	Yevmiye ile Ücret Alanlar	Kıyye ile Ücret Alanlar	Metre ile Ücret Alanlar
İpek sarıcılar			18				16	
Keten, kendir, pamuk ve yün sarıcılar			15				16	
Saraççılar		5				5		
İplikçiler		9				10		
Masuracılar		10				8		
Makinistler		9				10		
Ressamlar		7				10		
Boyacılar		7				10		
Marangozlar		3				2		
Süpürgeciler		1						
Elmiye, katlama, tek ve çift bükme, çile, uç bağı, aktarma işçileri			18				13	
Kemhacılar				73				85
Halı işçileri	503				950			

Kaynak: BOA, HH.d., 11221, 06.Z.1316 (17.04.1899).

Tablo 2.12: 1899 Yılı için İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1899 Mart				1899 Eylül			
	Dirhem ile Ücret Alanlar	Yevmiye ile Ücret Alanlar	Kıyye ile Ücret Alanlar	Metre ile Ücret Alanlar	Dirhem ile Ücret Alanlar	Yevmiye ile Ücret Alanlar	Kıyye ile Ücret Alanlar	Metre ile Ücret Alanlar
İpek sarıcılar			16				15	
Keten, kendir, pamuk, yün sarıcılar			11				8	
Saraççılar		5				5		
İplikçiler		10				9		
Masuracılar		10				9		
Makinistler		11				10		
Ressamlar		12				6		
Boyacılar		11				12		
Marangozlar		2				2		
Süpürgeciler						1		
Elmiye, katlama, tek ve çift bükme, çile, uç bağı, aktarma işçileri			9				18	
Kemhacılar				54				85
Halı işçileri	961				724			

Kaynak: BOA, HH.d., 8732, 17.Z.1317 (18.04.1900).

Tablo 2.4'ten Tablo 2.12'ye kadar verilen bilgiler ışığında, Hereke Fabrikası'nda işçilerin bölümlere göre nasıl dağıldığını ve ücretlendirme usullerinin dönem dönem nasıl değiştiğini göstermiş olduk. Ancak temel olarak; dokuma yapan kemhacılar, masuralara iplik saran sarıcılar, iplik üretiminin değişik safhalarında (katlama, büküm vs.) çalışanlar, fabrikanın fonksiyonel (vapurcu, demirci, çarhçı, marangoz vs.) işlerini üstlenenler ve son olarak eklenen halı dokumacıları fabrikadaki işçiler arasındaki beş temel iş bölümünü göstermektedir. Bunlar arasında kemhacılar, sarıcılar ve halı işçileri daha müstakil bir yapıda iken zanaat sahipleri ile iplik üretme işleri ile iştigal edenler daha geçişkendir. Daha doğrusu bölümlerde işçi sayıları ve bölümlerin kendileri yaklaşık 50 yıl boyunca daha değişken bir düzende ilerlemiştir. Örneğin aynı aylarda bükümcülerin ve katlamacıların birkaç farklı bölümde sunulduğu olmuştur. Aynı şekilde farklı ücretlendirme politikaları ile çalıştıkları da görülmüştür.

Yine bükümcü ve katlamacıların aynı ayda hem ağırlık birimleri üzerinden hem de yevmiye üzerinden ücretlendirildikleri tespit edilmiştir. Bu durum aynı şekilde sarıcılar için de geçerlidir. İpek sarıcılarının bir kısmı aynı ay içinde yevmiye ile ücretlendirilmişlerken yine aynı ay içinde sardıkları ipin ağırlığı nispetinde ücretlendirilenleri de vakidir. Ancak bu iş bölümünü dikkate almakla birlikte asıl ayırımın ücret sistemlerine göre olduğu akılda tutulmalıdır. Buna göre burada yer almayan memur ve bazı ustalar maaşlıları oluşturmaktadırlar. İplik üretiminde yer alan ve fabrikanın fonksiyonel işlerini yürüten işçiler ise yevmiyeliler grubunu meydana getirmektedirler. Dokuma yapan kemhacılar ile bazı sarıcılar parça başına ücret almaktadırlar ki bunlar da ayrı bir grup olarak değerlendirilebilirler. En son eklenen halı dokuma işçileri ise karışık düzende ücretlendirilmektedirler. Ancak onların farklı bir grup olarak değerlendirilmelerindeki en önemli kriter oldukça düşük ücretlerle çalışmalarıdır. Bu açıdan bakıldığında ise fabrikada dört temel işçi grubu olduğu görülecektir. Bu ayırım ileride fabrikadan elde edilen ücret verilerinde ayırtırma yapabilmek amacıyla kullanılacaktır.⁶⁹

1848 yılı başından 1899 yılının sonuna kadar toplam işçi sayılarında, üretim süreçlerinde ve bu üretim süreçlerine nezaret eden uzmanlıklarda görülen değişimler arızidir. İşçilerin çalıştıkları bölümlerde belli aralıklarla yaşanan birleşmeler, ayrılışlar ve yok oluşlar göze alındığında, sanki büyük değişimler yaşanıyormuş izlenimi oluşabilir. Ancak bu değişimler sadece defter tutma biçimlerinin ve defter tutanların işçileri kategorilere bölme nosyonlarından kaynaklanmakta, fabrikanın temel üretim süreçleri çoğunlukla aynı şekilde devam etmektedir. Bu sebeple bu değişimler dikkate alınmayacak yalnızca 1891 sonlarında fabrikaya dahil olan halıhane işçileri tümüyle ve sarıcılar arasında kimi zaman düşük ücretle çalıştıkları tespit edilen çocuk ve gençlerden oluşan işçi grubu serinin dışında bırakılacaktır.

1890'lı yıllardan sonra yaşanan en temel yenilik fabrikada bir halı bölümünün kurulmasıdır. Devletin de desteğiyle halı üretimi Hereke Fabrikası'nda 2 usta ve 15 işçi ile başlamıştır.⁷⁰ Quataert'in aktardığına göre 1892 yılında fabrika 4-15 yaşları arasındaki 1000'den fazla Türk ve Rum kadını halı üretmek için istihdam ediyordu.

⁶⁹ Bu tezin içinde Grafik 2.17, s. 125.

⁷⁰ BOA, HH.d., 2859, 24.Ş.1310 (13.03.1893).

Üç büyük odada bulunan çeşitli büyüklükteki 180 adet tezgahta ısmarlama halılar dokuyan bu işçiler düğümleri atarken onlara temin edilen fotoğrafları ve taslakları⁷¹ kullanıyorlardı. 1850'lerden itibaren Uşak'ta da tatbik edilen bu metot sayesinde usta işçi ihtiyacı azalıyor ve daha fazla işçiyi düşük ücretlerle istihdam etmek mümkün olabiliyordu. İşçilerden evleri yakın olanlar fabrikaya yürüyerek gelirken uzakta olanlar ise fabrika tarafından kendileri için inşa edilen yatakhanelerde, başlarında yaşlı kadınlar ile, Türkler ve Rumlar olarak ayrı ayrı kalıyorlardı.⁷² Hereke Fabrikası için 1890-1892 yılları için düzenlenen 2859 numaralı defteri incelediğimizde, 1891 yılının sonlarından itibaren defterlerde görünür olmaya başlayan halı işçilerinin devam eden yılın sonuna kadar ay bazında 41 kişiyi aşamadıkları rahatlıkla tespit edilebilir. Halı dokuyan işçi sayısının 1000'e yaklaşması ancak 1898 yılı içinde meydana gelmiştir.⁷³ Bu işçilerin sayılarının çok ve ücretlerinin düşük oluşu ileride görüleceği gibi aylık ortalama ve medyan ücretlerin 1890'larda bozulmasına neden olacaktır.

2.2.3. Hereke Fabrikası'nda Ücretler

Hereke Fabrikası için 1848-1899 yılları arasında tutulmuş olan 114 adet defter Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden temin edilmiştir. Bu defterlerin geneli bir aylık veri içermekle birlikte bazı defterler 2-3 ay, bazı defterler ise 1, 2 ve hatta 3 yılın her ayı için detaylı veriler barındırmaktadır. Mevzu bahis aralıkta yer alan 52 yılın 37'si için defter bulunmaktadır. Bunlar aşağıdaki grafikte turuncu ve yeşil çubuklar olarak gösterilmektedir. Geriye kalan ve hiçbir şekilde defter bulunamayan yıllar ise kırmızı olarak gösterilmiştir. Turuncu olanlar ise, 1878 yılında meydana gelen yangından sonra 1880 yılından başlayarak 4 yıl boyunca sadece bazı memur ve ustalara verilen maaşların yer aldığı bir defterin kapsadığı yılları işaret etmektedir.

⁷¹ Bu tezin içinde Ek B, s. 284'te açıkça görüldüğü üzere halı tezgahının yanında ayakta duran ve halı dokuyan kızlara nezaret eden ustaların ellerinde bu taslaklar bulunmaktadır.

⁷² Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914", **a.g.e.**, s. 1030.

⁷³ **BOA, HH.d.**, 2859, 24.Ş.1310 (13.03.1893); 11221, 06.Z.1316 (17.04.1899).

Grafik 2.1: Hereke Fabrikası için Yıllara Göre Veriler

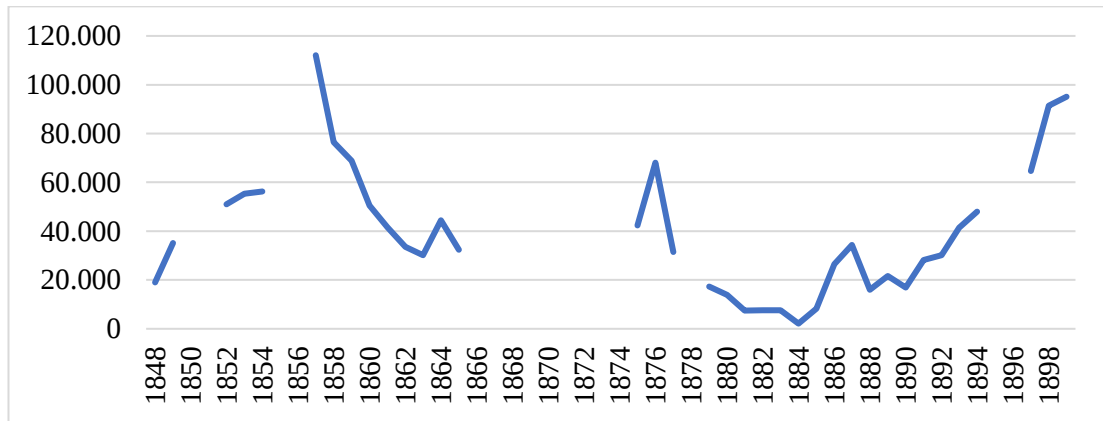

Kaynak: BOA, HH.d., 19131, 16.R.1265 (11.03.1849); 14194, 25.M.1265 (21.12.1848); 563, 03.M.1271 (26.09.1854); 568 11.C.1269 (22.03.1853); 21157, 26.B.1274 (12.03.1858); 12193, 15.S.1275 (24.09.1858); 20131, 03.S.1275 (12.09.1858); 15401, 18.Ra.1275 (26.10.1858); 20137, 14.B.1275 (17.02.1859); 16030, 15.L.1275 (17.05.1859); 20029, 15.S.1276 (13.09.1859); 20134, 17.R.1276 (23.11.1859); 20030, 22.B.1276 (14.04.1860); 16028, 22.B.1276 (14.04.1860); 12195, 03.L.1276 (24.04.1860); 20136, 03.L.1276 (24.04.1860); 20129, 17.L.1276 (08.05.1860); 12194, 13.Ş.1276 (06.03.1860); 20127, 04.Ca.1276 (29.11.1859); 16029, 04.Za.1276 (24.05.1860); 21183, 27.M.1277 (15.08.1860); 21184, 27.M.1277 (15.08.1860); 21185, 27.M.1277 (15.08.1860); 21186, 16.Ra.1277 (02.10.1860); 21187, 16.Ra.1277 (02.10.1860); 21188, 17.L.1277 (28.04.1861); 21189, 26.Ra.1277 (12.10.1860); 21190, 26.Ra.1277 (12.10.1860); 21191, 09.Ş.1277 (11.02.1861); 20655, 15.Ş.1277 (26.02.1861); 16024, 09.M.1278 (08.07.1861); 22706, 08.M.1278 (07.07.1861); 21195, 04.M.1278 (03.07.1861); 21194, 17.R.1277 (02.11.1860); 21196, 05.M.1278 (13.07.1861); 22711, 07.R.1278 (12.10.1861); 20128, 24.Ca.1278 (27.11.1861); 22708, 24.Ca.1278 (27.11.1861); 21174, 14.L.1278 (14.04.1862); 21197, 13.L.1278 (13.04.1862); 22714, 06.Ca.1278 (09.11.1861); 21181, 06.Ca.1278 (09.11.1861); 21178, 06.Ca.1278 (09.11.1861); 16039, 27.M.1279 (25.07.1862); 16038, 26.M.1279 (24.07.1862); 16036, 26.M.1279 (24.07.1862); 16037, 17.Ra.1279 (12.09.1862); 16035, 17.Ra.1279 (12.09.1862); 16034, 24.R.1279 (19.10.1862); 20028, 02.B.1279 (24.12.1862); 16033, 06.B.1279 (28.12.1862); 21182, 05.L.1279 (26.03.1863); 22713, 08.L.1279 (26.03.1863); 16031, 21.S.1280 (07.08.1863); 16032, 20.S.1280 (06.08.1863); 21172, 28.Ca.1280 (10.11.1863); 21175, 24.Ca.1280 (06.11.1863); 22709, 28.Ca.1280 (10.11.1863); 22707, 04.C.1280 (16.11.1863); 21193, 27.B.1280 (28.12.1863); 21179, 27.B.1280 (28.12.1863); 21192, 27.B.1280 (28.12.1863); 22710, 12.L.1280 (21.03.1864); 22712, 12.L.1280 (21.03.1864); 17553, 18.R.1281 (20.09.1864); 17555, 23.C.1281 (24.10.1864); 17554, 01.Ca.1281 (01.11.1864); 17557/17564, 16.Ş.1281 (14.01.1865); 17556, 07.Ş.1281 (05.01.1865); 17558, 14.M.1282 (09.06.1865); 17560, 08.Ra.1282 (01.08.1865); 17559, 22.Ra.1282 (15.08.1865); 17562, 26.Ra.1282 (19.08.1865); 17561, 22.R.1282 (14.09.1865); 17573, 08.Za.1282 (25.03.1866); 17572, 04.M.1283 (19.05.1866); 17571, 07.M.1283 (22.05.1866); 17570, 07.M.1283 (22.05.1866); 17569, 08.M.1283 (23.05.1866); 17568, 08.M.1283 (23.05.1866); 12357, 13.Ca.1284 (12.09.1867); 12359, 17.Z.1284 (10.04.1868); 12358, 25.Ra.1285 (16.07.1868); 17133, 06.Za.1292 (04.12.1875); 22356, 21.Ş.1292 (22.09.1875); 22358, 29.R.1292 (29.10.1875); 22366, 29.Z.1293 (15.01.1877); 23831, 05.M.1293 (01.02.1876); 22365, 17.Ra.1293 (12.04.1876); 22370, 14.Ca.1293 (07.06.1876); 23828, 20.Ca.1293 (13.06.1876); 22362, 17.M.1294 (01.02.1877); 13358, 02.Ca.1295 (04.05.1878); 13357, 20.Ca.1295 (22.05.1878); 10330, 26.Ca.1296 (17.06.1879); 9965, 18.N.1301 (12.07.1884); 10158, 15.N.1306 (15.05.1889); 6156, 6.C.1303 (12.03.1886); 10699,

16.C.1304 (12.03.1887); 7998, 28.M.1305 (16.10.1887); 2859, 24.Ş.1310 (13.03.1893); 5337, 22.N.1312 (19.03.1895); 11221, 06.Za.1316 (17.04.1899); 8732, 17.Za.1317 (18.04.1900).

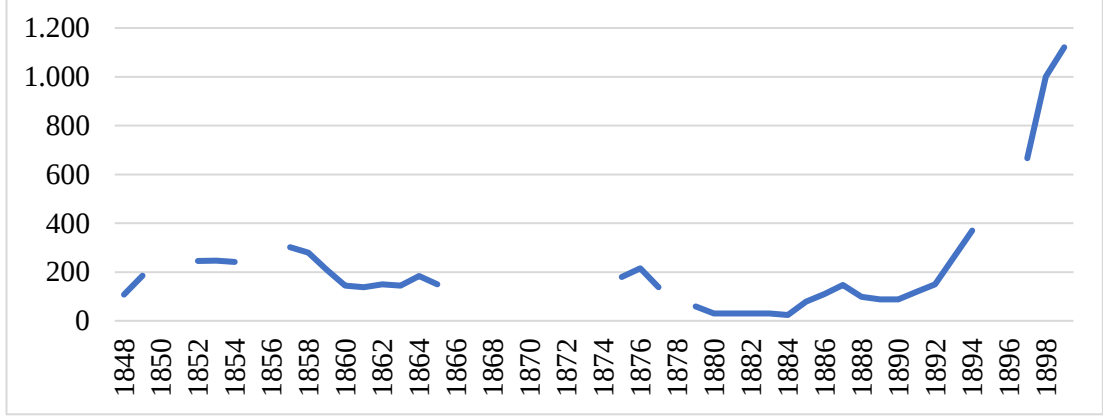
Aşağıdaki iki grafik ise yıllara göre toplam ücretlerin ve toplan çalışan sayılarının seyrini göstermektedir. 1848 yılında 20 bin kuruş ile başlayan toplam ücretler 1850’li yılların sonlarında 100 bini aşmış ve 60’lı yıllarda 40 bin seviyelerine inmiştir. 1878 yılındaki yangından sonra üretime ara verilmesi ve daha sonra üretime yavaş yavaş başlanmasından dolayı 1880’li yıllar boyunca da toplam ücretler en düşük seviyelerde seyretmiştir. Ardından tekrar yükselişe geçmiş ve özellikle 1890’lı yıllardan sonra Hereke Fabrikası’nın halı üretimine başlaması ile tekrar 100 bin kuruşun üzerine çıkmıştır. Bu süreçte bazı aylarda özellikle 1.000’e yakın halıhane veya kaliçehane işçisi halı üretilen atölyelerde çalışmıştır. Bu işçilerin sayıları çok ücretleri düşüktür. Ancak toplam ücretlerde 3’te 2’ye varacak kadar yekûn oluşturmuşlardır. Demek ki 1890’lı yıllarda halıhane işçileri olmasa fabrikadaki toplam ücretler 1850’lerin sonları ve 1860’ların başlarında ulaştığı düzeye hiçbir zaman ulaşamayacaktır. Toplam işçi sayılarını gösteren Grafik 2.3 incelenirse aynı durumun burada da geçerli olduğu görülecektir.

Grafik 2.2: Hereke Fabrikası’nda Yıllara Göre Toplam Ücretler (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.1’in kaynaklarına bakınız.

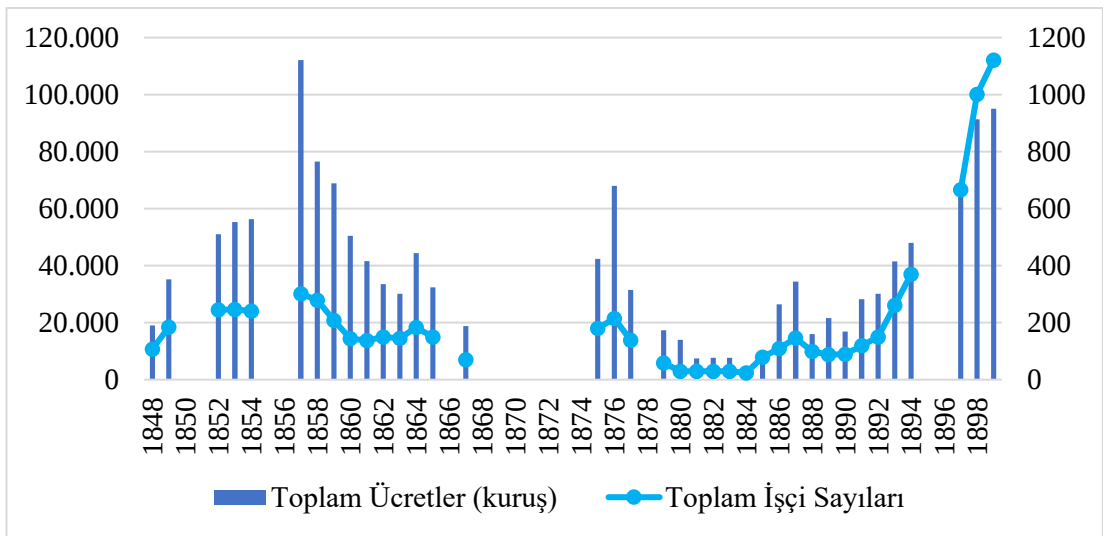
Grafik 2.3: Hereke Fabrikası'nda Yıllara Göre Toplam Çalışan Sayısı

Kaynak: Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Aşağıdaki Grafik 2.4 ise bu ilişkiyi daha detaylı olarak göstermiştir. 1850-1860'larda ve 70'lerin ikinci yarısında toplam ücretlerde görülen sıçramaya işçi sayıları çok düşük bir tempoda da olsa eşlik etmiş ve bu sayede işçilerin ücretleri, daha sonra gelecek grafiklerde de görüleceği üzere bu dönemlerde artmıştır. Ancak 1890'larda toplam ücret miktarının artışına eşlik eden görece yüksek sayıda işçi, ücretlerin artmasını engellemekle birlikte bir miktar düşüşe de sebep olmuştur.

Grafik 2.4: Hereke Fabrikası'nda Toplam Ücretler ve Toplam İşçi Sayılarının Yıllara Göre Dağılımları

Kaynak: Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Daha önce işçiler görevlerine göre detaylı bir şekilde gruplandırılmıştı. Ancak ücretlerin sınıflandırılmasında kullanılacak temel ayırım verilmemişti. Bunun için daha genel bir yaklaşımın benimsenmesi gerekecektir. Hereke Fabrikası'nda çalışanlar ücretlendirme politikasına göre iki gruba ayrılabilirler. Bunlardan ilki zaman esasına göre, ikincisi ise parça başına ücretlendirilenlerdir. Zaman esasına göre ücret alanların ilk kısmı memur ve ustalardır ki bunlar farklı bir grup olarak kendi içinde değerlendirilmişlerdir. Bunun haricinde yevmiye ile çalışan işçiler bulunmaktadır. Bunların yevmiyeleri çeşitlilik göstermekle birlikte ayda çalıştıkları gün sayısı oranında aylık ücretlerini artırmaktadırlar. Masuracılar, boyacılar, ressamalar, perdahtçılar, dolapçılar, taharcılar, katçılar vb. birçok alt grubu bünyesinde barındırmaktadır. Bunun yanında ipekleri makaralara saran harir ve boyalı harir sarıcıları da kimi zaman yevmiyeli kimi zaman ise parça başı esasına göre çalışmışlardır. Bu işçilerin haricinde bazı hizmetliler maaş almalarına rağmen Veliefendi Basma Fabrikası'ndaki uygulama örnek alınarak yevmiyeli işçiler grubuna dahil edilmişlerdir. Veliefendi Basma Fabrikası'nda örneğin 1863-1866 yılları arasında yevmiyeli olarak çalışan hademeler daha sonra maaşlı olarak çalışmışlardır.⁷⁴ Hademelerle birlikte odacı, kurumcu, zabıta gibi hizmetliler de bulunmaktadır. Bu ayırmada bu vb. çalışanlar yevmiyeli işçiler grubuna dahil edilmişlerdir. Böyle bir politika benimsenmesindeki en önemli sebep yukarıdaki 2.1.1 (s. 74) başlığında da değinildiği gibi, işçinin beden gücü ile çalışan kişi olarak tanımlanmış olmasıdır. Bunlara ilaveten ileride 3.2 (s. 175) başlığında değinilmiş olan, kimi zaman *gulam ve cariyeler* ve kimi zaman da *araplar* olarak anılan köleler de yevmiyeli işçiler sınıfından sayılmışlardır.

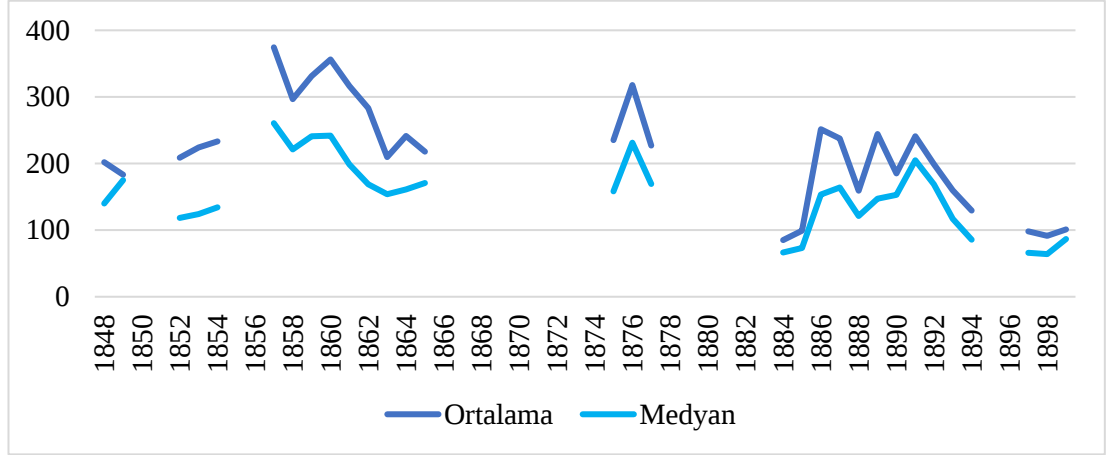
2.2.3.1. Hereke Fabrikası'nda Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri

Hereke Fabrikası'nda çalışan memurlar, maaş alan ustalar, yevmiyeli çalışanlar ve parça başı çalışanların tümünün dahil olduğu veri setinin ortalama ve medyan

⁷⁴ Örnek olarak 1866 Şubatında yevmiyeli olarak çalışıyorlarken 1867 yılı haziran ayında maaş karşılığı ile çalışmışlardır, bkz. BOA, HH.d., 16357, 08.Z.1283 (13.04.1867); 16370, 06.Ca.1284 (05.09.1867).

ücretleri aşağıdaki gibidir. Grafik 2.5'in gösterdiği gibi medyan ücretler sürekli ortalamanın altındadır ve ortalama ile benzer kırılmalar ve trendler ile ilerlemektedir.

Grafik 2.5: Hereke Fabrikası'nda Tüm Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri (kuruş)

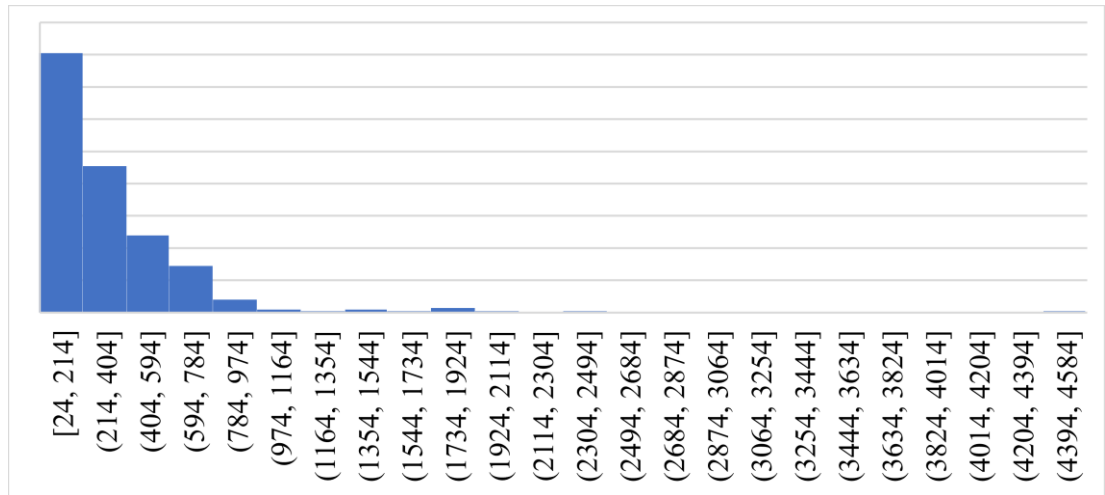
Kaynak: Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Bir popülasyonun veya örneklemin karakteristik özelliklerini yansıtan bazı göstergeler bulunmaktadır. Bu göstergeler verilerin genel özelliklerini temsil etme kabiliyetine sahip olmalıdırlar. Bunlardan ilk akla gelenler aritmetik ortalama, medyan ve moddur. Aritmetik ortalama bir veri setinde bulunan tüm verilerin toplamının o veri setindeki toplam veri sayısına bölünmesi ile elde edilir. Medyan ise veri seti küçükten büyüğe veya büyükten küçüğe sıralandığında en ortada bulunan değerdir. Bu sebeple medyana ortanca değer de denilmektedir. Mod ise bir veri setinde en çok tekrar eden değerdir. Bu göstergelerden veri setini en iyi hangisinin temsil edeceği ise veri setinin dağılımına bağlıdır. Örneğin bir kıyafetin hangi bedeninin daha çok satıldığını tespit edebilmek için mod kullanılır. Kategorik verilerin anlamlandırılmasında ortalama yerine medyan ve mod kullanılırken sayısal verilerin analizinde en iyi sonuçlar aritmetik ortalama ile elde edilir. Bu genel yargının ötesinde kullanılan sayısal verinin durumuna göre farklı yaklaşımlar da izlenebilir. Eğer veri setinde uç değerler varsa aritmetik ortalama bu uç değerlerden etkilenirken medyan etkilenmez. Veri seti bir eksen etrafında iki eş parça olarak duruyorsa histogram grafiği simetriktir, eğer değilse ya sağa ya da sola eğimlidir. Histogramlar veri setinin fotoğraf formudur ve veri setinin dağılımını gösterir. Sola eğimli histogramlarda ortalama medyandan küçük çıkarken

sağa eğimli olanlarda tam tersi gerçekleşir. Simetrik histogramlarda ise medyan, mod ve ortalama birbirlerine eşit çıkar. Gelirin belli bir bölgede veya grupta dağılımı genellikle sağa eğimli bir şekilde gerçekleşir. Genellikle nüfusun içinde küçük bir azınlık yüksek düzeyde gelire sahip olurken nüfusun büyük bir kısmı daha mütevazı gelirlere sahip olur. Sonuç olarak bu gibi durumlarda ortalama her zaman medyandan biraz daha yüksek çıkar. İşveren tarafından bakarsak aritmetik ortalama çalışan tarafından bakarsak medyan daha anlamlı görünür. Böyle bir durumda ortalama baz alınırsa incelenen grup için daha iyimser sonuçlar elde edilir.⁷⁵ Bu sebeple bu çalışmada daha fazla ücretin yansıtılması açısından medyan tercih edilecektir.

Hereke Fabrikası ücret verilerinin nasıl dağıldığını anlamak için aşağıdaki histogramlar elde edilmiştir. Bu histogramlar 1857 yılı mart ayına aittir. Bu ayın seçilmesindeki en önemli etken fabrikada en çok işçinin bulunduğu aylardan biri olmasıdır.

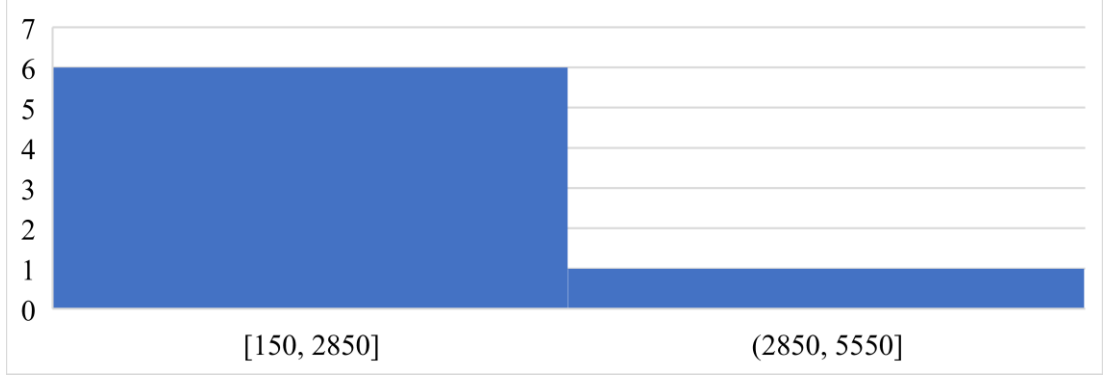
Grafik 2.6: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Tüm Çalışanların Histogramı (kuruş)

Kaynak: BOA, HH.d., 21157, 26.B.1274 (12.03.1858).

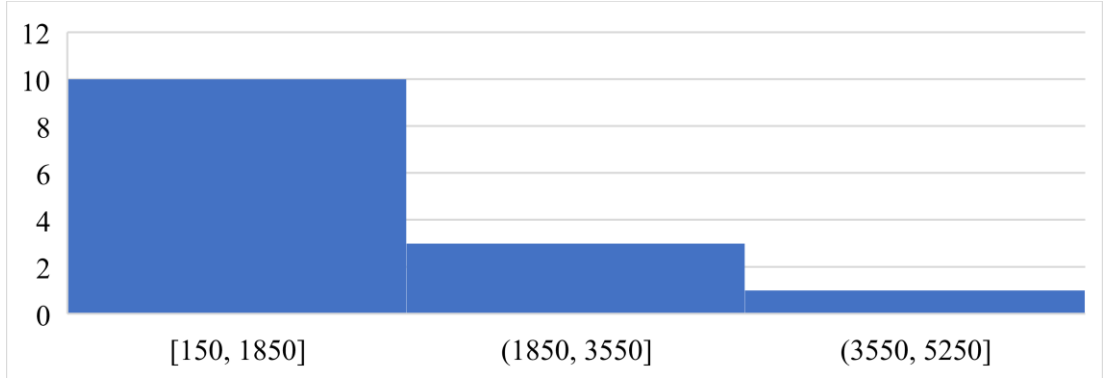
⁷⁵ Paul Newbold, William L. Carlson and Betty M. Thorne, **Statistics for Business and Economics**, 8th Edition, Edinburgh, Pearson, 2013, s. 60-63; Deborah J. Rumsey, **Statistics for Dummies**, 2nd Edition, Indiana, Wiley Publishing, 2011, s. 74-76; David J. Hand, **Statistics A Very Short Introduction**, New York, Oxford University Press, 2008, s. 29-32.

Grafik 2.7: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Memurların Histogramı (kuruş)

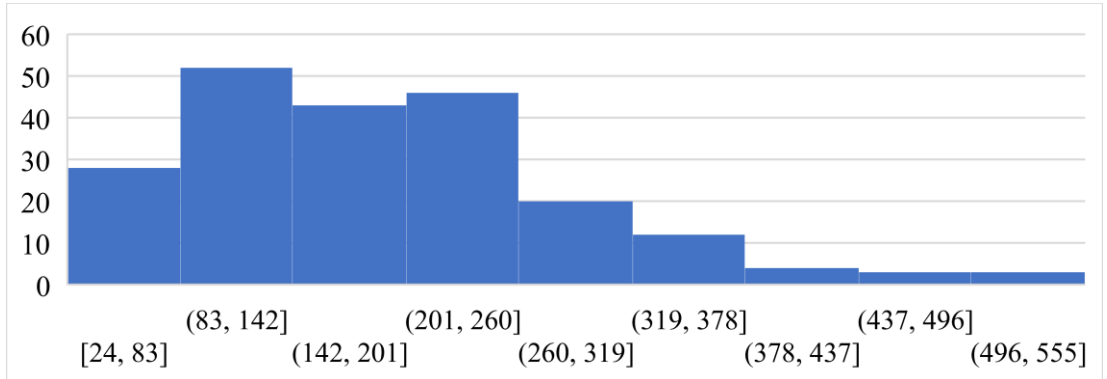
Kaynak: BOA, HH.d., 21157, 26.B.1274 (12.03.1858).

Grafik 2.8: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Maaşlı Çalışanların Histogramı (kuruş)

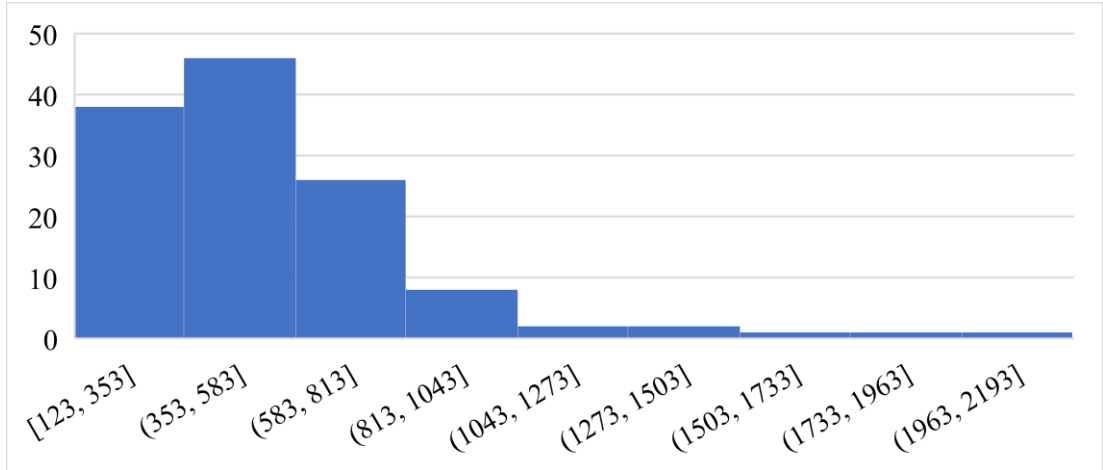
Kaynak: BOA, HH.d., 21157, 26.B.1274 (12.03.1858).

Grafik 2.9: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Yevmiye ile Çalışan İşçilerin Histogramı (kuruş)

Kaynak: BOA, HH.d., 21157, 26.B.1274 (12.03.1858).

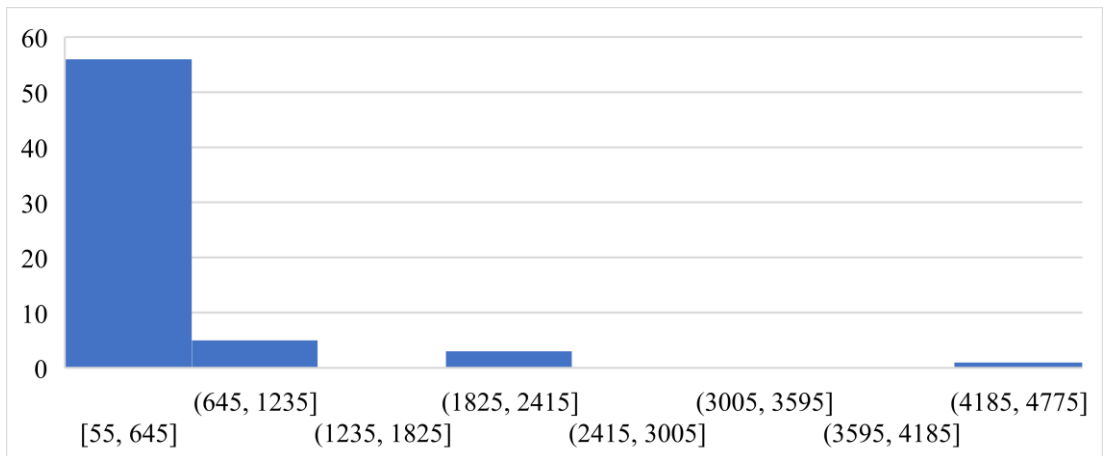
Grafik 2.10: Hereke Fabrikası'nda 1857 Mart Ayında Parça Başı Çalışan İşçilerin Histogramı (kuruş)

Kaynak: BOA, HH.d., 21157, 26.B.1274 (12.03.1858).

Yukarıdaki örnekler görece çok sayıda işçi çalışan bir ay için derlenmiştir. Aşağıdaki Grafik 2.11'de görüldüğü gibi görece düşük işçi çalışan bir ayda da grafik yine sağa doğru eğilimlidir. Sadece veri setindeki değer sayısı az olduğundan dolayı dağılım daha seyrek.

Grafik 2.11: Hereke Fabrikası 1861 Yılı Haziran Ayı Tüm Çalışanların Histogramı (kuruş)

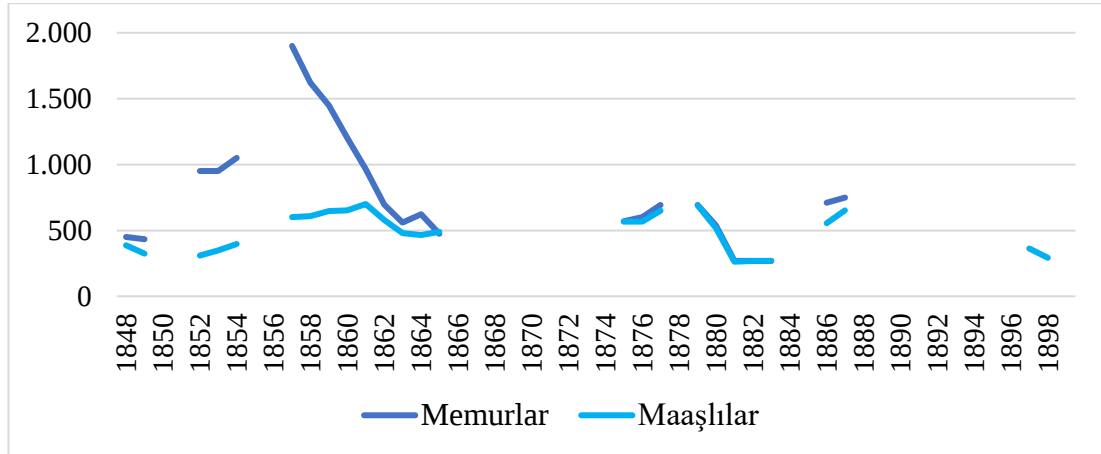

Kaynak: BOA, HH.d., 21196, 05.M.1278 (13.07.1861).

2.2.3.2. Hereke Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanların Ücretleri

Hereke Fabrikası'nda çalışan memurların tümü aylık maaş almaktadırlar. Ayrıca kendileri fabrikanın yüksek vasıflı çalışanları olduğundan 1878 yangını sonrasında fabrika çalışmadığı dönemde dahi yarı maaş olarak geçimlerini bir şekilde sağlamışlardır. Aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere memur maaşlarının medyanları 600-1.000 kuruş arasında seyretmiştir. Ancak 1857 yılı ile medyan değer 2.000 kuruşa kadar çıkmış ve 1860'lı yıllarda tekrar eski seviyesine geri gelmiştir. Maaşların 1857'de bu kadar yüksek bir seviyeye çıkma sebebi sadece bu döneme özgü olarak *direktör* adlı bir yöneticinin çok yüksek maaş almasıdır. Söz konusu dönemde müdür maaşı 2400 kuruş iken direktörün maaşı 4.500 kuruştur. Ayrıca iki muallimin normal zamandaki maaşlarına göre çok yüksek olarak 1.900 kuruş maaş almaları da bu duruma sebep olan ikinci etkidir.

Grafik 2.12: Hereke Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanları Medyan Ücretlerinin Yıllara Göre Karşılaştırılması (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Memurların kim oldukları ve ne iş yaptıkları seneden seneye değişmekle birlikte; müdür, direktör, direktör muavini, katip/yazıcı, muhasebe memuru, anbarcı, tabib, imam, muallim-i evvel, muallim-i sani ve muallim refiki olarak anılan çalışanlar genel olarak *maaş-ı memurin* başlığı altında düzenlenmişlerdir. Görevlilerden memur olarak kabul edilenlerde bedeni güç ile çalışmak yerine, fabrikanın yönetimi,

kayıtlarının tutulması ve tahsil gerektiren özel hizmetlerin yerine getirilmesi gibi şartlar aranmıştır. Kabul edilen görevlerin hiçbirinde memurlar yevmiye veya parça başı olarak ücret almamışlardır. Bununla birlikte aylık aldıkları maaşların çokluğu veya azlığı da kendilerini bu kümenin bir elemanı olmaktan alıkoymamıştır. Örneğin direktör kimi zaman 4500 kuruş maaş alırken imam 150 kuruş maaş almıştır. İmam aldığı maaş icabıyla çoğu zaman işçilerin medyan ücretlerinden daha az kazansa da yaptığı işin niteliği bakımından kendisi memur kümesine dahil edilmiştir.

Grafik 2.12’de sunulan maaşlılar eğrisi ise yukarıda zikredilen tüm memurları kapsamakla birlikte ustaları da içermektedir. Maaş alan tek görevliler memurlar değildir. Ustalar ve makineciler de tıpkı memurlar gibi yüksek vasıflı bir görev üstlendiklerinden dolayı işçilerden ayrı bir konumda değerlendirilmişlerdir. Maaş olarak aylık sabit bir ücrete sahip olmaları bunun yegane göstergesidir. Boyacı, resimci, marangoz, demirci, perdahtçı, tamirci, filatörcü, makinist, çubukçu, dolapçı, taharcı, tıraşçı, betreci ve silimci gibi yevmiyeli çalışan işçilerin ustaları genellikle maaş olarak ücret almışlardır. Kimi zaman bunlara daha düşük ücretleri ile çırakları da eşlik etmişlerdir. Ancak kimi zaman da bu ustalar hayli yüksek maaşlar almışlardır. Örneğin boyacı ustası 1858 yılı ve sonrasında 2.000 kuruş maaş almaktadır ki bu miktar müdür maaşından sadece 400 kuruş eksik olup diğer tüm memurlardan daha yüksektir.⁷⁶

1858 sonlarına kadar defterler maaş-ı memurin başlığı ile başlar ve ardından sırasıyla işçilere geçilirdi. Ancak bu yıldan sonra, ustalar memurların yanında bulunan müstakil yerlerinden alınarak yevmiyeli işçiler kısmında uzmanlıklarına ait kümelerin en üstüne yerleştirilmişlerdir.⁷⁷ Ancak eğer bunlar defterlerde maaşlılar kısmından alındıkları için işçi ücretlerinin medyanının hesaplanmasına dahil edilselerdi, maaşlarının işçilerin aylık ücretlerinden bir nebze fazla olmasından dolayı, işçilerin medyan ücretlerinin haddinden fazla bir seviyeye yükselmesine vesile olacaktı. Bu sebeple tüm defterlerde maaşlı ustalar defterlerde bulundukları yerlere bakılmaksızın maaşlı çalışanların medyan ücretlerine dahil edilmişlerdir. 1876 yılından sona maaşlı çalışan usta, çırak ve zanaatkarlar defterlerde artık ayrı bir grup halinde, bir arada ve

⁷⁶ BOA, HH.d., 12195, 03.L.1276 (24.04.1860).

⁷⁷ A.e.

yevmiyeli olarak yer etmişlerdir. Ancak böyle bir ayrımın yapılması ücret medyanları hesaplanırken kendilerinin yevmiyeli işçilerle birlikte değerlendirilmesine fırsat vermemiştir. Çünkü eğer böyle yapılsaydı 1876 yılından sonra yevmiyeli işçilerin aylık ücretlerinin medyanlarında ve yevmiyelerinin ortalamalarında ciddi ancak suni bir artışa sebebiyet verilmiş olurdu.

1875, 1876 ve 1877 yıllarında ortalama yevmiyeler ve ayda çalışılan ortalama gün sayılarını söz konusu ustaları dahil ederek hesapladığımızda, üç yılın ortalamasına göre, ustaların bulundukları değerler bulunmadıklarına göre sırayla %24,1 ve %15,43 daha fazla çıkmaktadır. Bu oranlar sadece 1877 yılı için yine sırası ile %34,3 ve %23,16'dır.⁷⁸ İlgili ayda çalışan işçi sayısı düştükçe bu oranlar artma eğilimi göstermektedir. Çünkü ustalar genellikle fabrikanın düşük çalışma kapasitesinde bulunduğu aylarda dahi ücret almaya devam ettiklerinden ve işçilerin sayıları bu aylarda azaldığından dolayı ustaların tüm çalışanlar içerisindeki payı artmaktadır. Dolayısıyla usta ve çıraklar bu gibi durumlarda yevmiyeliler arasında değerlendirilmemiş eskiden olduğu gibi maaşlılar arasında tutulmaya devam edilmişlerdir.

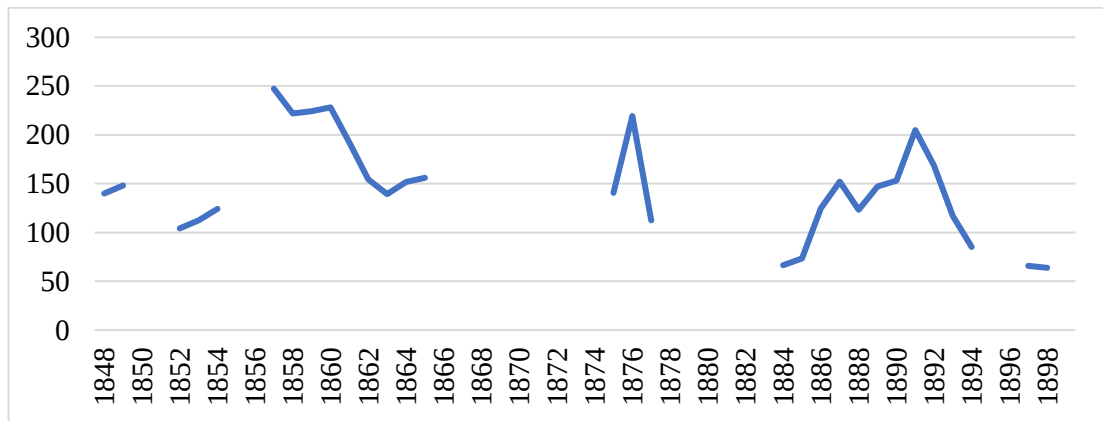
1890'lı yıllar için elde edilen 4 defterden 8 yıllık veri elde edilmiştir. Ancak bunlarda memurların ve ustaların ücret bilgileri yer almamaktadır. Sadece bir defterde yevmiyeli işçiler arasında maaş alan ve 2 ile 4 arası değişen sayıda ustaya rastlanılmıştır. Bu ustalar da Grafik 2.12'de 1897-1898 yıllarına tekabül etmekte ve daha önceki dönemler ile karşılaştırıldığında maaşları ücret eğrisinin aşağı yönelmesine sebep olmaktadır. Grafikteki düşüşün asıl sebebi budur. Ancak genel olarak bakıldığında tüm maaşlıların medyan ücretleri 400-600 kuruş civarında seyretmiştir. Memurların medyan ücretlerinin 1850'lerde başlayıp 1860'larda devam eden yükselişi maaşlıların medyanının yükselmesine sebep olamamıştır.

⁷⁸ BOA, HH.d., 17133, 03.Za.1292 (01.12.1275); 22356, 21.Ş.1292 (22.09.1875); 22358, 29.R.1292 (29.10.1875); 22366, 29.Z.1293 (15.01.1877); 23831, 05.M.1293 (01.02.1876); 22365, 17.Ra.1293 (12.04.1876); 22370, 14.Ca.1293 (07.06.1876); 23828, 20.Ca.1293 (13.06.1876); 22362, 17.M.1294 (01.02.1877); 23841, 22.Ş.1293 (12.09.1876); 13358, 02.Ca.1295 (04.05.1878); 13357, 20.Ca.1295 (22.05.1878);

2.2.3.3. Maaşlılar Haricinde İşçi Ücretleri

Doğal olarak memur ve ustaların ortalama ve medyan ücretleri yevmiyeli ve parça başı çalışan işçilerin üzerinde olduğundan, dahil edildikleri veri seti, işçi ücretlerini olduğundan daha yüksek gösterecektir. Bu sebeple memurlar ve ustaların elimine edildiği veri seti oluşturulmuş ve buna ait grafik aşağıda sunulmuştur. Grafik 2.13'e göre 1848'de 100 kuruş civarından başlayan ücretler 1899'a doğru 60 kuruş civarına düşmüştür. Ancak görüldüğü üzere dönem içerisinde 1850'lerin ortasında 250 kuruşa kadar çıkmıştır. 1880'lerde medyan ücretlerin ciddi bir düşüş yaşadığı da grafikten izlenebilecek sonuçlar arasındadır. Böyle bir durumun yaşanması 1878'de yaşanan yangından sonra üretimin durması ve ardından düşük yoğunlukla tekrar başlamasından kaynaklanmıştır. Ancak bu yangından sonra artmaya başlayan ücretler 1890 yılında 200 kuruşu gördükten sonra aşağı yönlü bir trende girmiştir. Bunun en önemli sebebi 1890 yılında fabrikada halı imalatına başlanması ve bu imalat dolayısı ile fabrikaya çok sayıda düşük ücretli genç kız ve çocuğun dahil olmasıdır. Doğal olarak sayıca çok olan ancak ücret seviyesi olarak düşük olan bu işçiler işçilerin ücret medyanının aşağı yönlü seyretmesine sebep olmuşlardır.

Grafik 2.13: Hereke Fabrikası'nda Maaşlılar Haricinde İşçilerin Yıllara Göre Medyan Ücretleri (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

2.2.3.4. Düşük Ücretle Çalışan İşçiler Haricinde Ücretler

Hereke Fabrikası işçilerinin maaşlılar, yevmiyeliler, parça başı çalışanlar ve düşük ücretle çalışan işçiler olarak dört temel alt bölümde toplanabileceği daha önce detaylı olarak aktarılmıştı.⁷⁹ Maaşlılar ve yevmiyeli işçiler arasında net bir ayırım yapmak mümkünken son iki grupta bulunan işçiler ile ilgili net sınırlar koymak pek kolay olmamıştır. Ancak yaklaşık 50 yıllık süreçte, bu gruplar ve alt gruplar içinde bazı değişikliklere rağmen fabrikanın çalışma sisteminde belli bir düzenin sürmesi bu konuda yardımcı olmuştur. Yevmiyeli işçiler genellikle iplik üretiminin tüm aşamaları ile demirci, tamirci, çarhçı ve marangoz gibi fabrikanın genel işleyişi ile ilgili daha fonksiyonel işlerde istihdam edilmişlerdir. Başka bir deyişle yevmiyeli işçilerin tezgah ve makinelerle çalışıyor oldukları da söylenebilir. Bir de fabrikaya sonradan dahil olan halıhane işçileri vardır. Bu işçilerin çoğunluğu genç kız ve çocuklardan oluştuğu için ücretleri de düşüktür.⁸⁰ Halıhanede yevmiye ile çalışan daha deneyimli ve muhtemelen gençlere ve çocuklara iş öğreten ve yaptıran işçiler de bulunmaktadır ve bunlar 1897-1898 yıllarında ayda ortalama yaklaşık 28 gün çalışmışlardır.⁸¹ Bu sebeple halıhanedeki yevmiyeli işçiler fabrikadaki yevmiyeli işçilerden sayılmışlardır. Çünkü bunlar görece halıhanedeki işçilere göre daha yüksek ücretler almaktadırlar. Geri kalanların büyük bir kısmı parça başına çalışmış ve normal işçilere göre çok düşük ücretler almışlardır. Hatta bazı işçilerin aynı ay içinde hem yevmiye ile hem de parça başına ücret aldıkları gözlemlenmiştir.

Tablo 2.13: Halıhanede Çalışan İşçilerin Ücretlerinin Analizi

İşçiler	Gün	Yevmiye (kuruş)	Parça Başına Ücret (kuruş)	Olası Gün (aylık)	Toplam En Az Olası Gün (aylık)
1. İşçi	3	4	73,25	18	21
2. İşçi	6	4	90,25	22	28
3. İşçi	13	1,5	19,5	13	26
4. İşçi	17	1,5	15,5	10	27
5. İşçi	8	1,5	39,25	26	34
Ortalama	9,4	2,5	47,55	17,8	27,2

Kaynak: BOA, HH.d., 11221, 06.Z.1316 (17.04.1899).

⁷⁹ Bu tezin içinde s. 107.

⁸⁰ Bu tezin içinde bkz. Ek B, D, E ve F, s. 284-286.

⁸¹ BOA, HH.d., 11221, 06.Z.1316 (17.04.1899).

Yukarıdaki Tablo 2.13'te gün, yevmiye ve parça başına ücret sütunları 11221 nolu defterden rastgele alınmıştır. Olası gün sütununun hesaplanması için işçinin yevmiyesi ve çalıştığı gün veri olarak kabul edilmiş, aynı ay içinde parça başına kazandığı ücret yevmiyeye bölünerek bu ücreti kaç günde kazanabileceği tahmin edilmeye çalışılmıştır. Olası gün ile gerçek gün sütunu toplanarak tahminen işçinin bir ayda kaç gün çalıştığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Eğer işçilerin parça başına performansı ile yevmiyeli performansları birbirine benzer seviyelerde ise ve bunlar için belirlenen ücretler de orantılı ise tahmin doğru olacaktır. 5 işçinin ortalama tahmini aylık çalışma gün ortalaması 27,2 olduğundan işçiler ayın büyük bir kısmını fabrikada geçirdikleri söylenebilir. Bu sonuç bize, halıhanede çalışan işçilerin aylık ücret düşüklüğünün çalışma performanslarından değil parça başına ya da gün başına aldıkları ücretlerin düşük olmasından kaynaklandığını göstermektedir.

Yukarıda halıhanede hem yevmiye hem de parça başı çalışan işçilerden bahsedilmişti. Bunların haricinde 1897 yılında sadece yevmiye ile çalışan 128 işçi tespit edilmiştir. Aşağıdaki Tablo 2.14'te de bu işçilerin yevmiyeleri ile ayda çalıştıkları gün sayılarının eşleşmesi verilmiştir. Ağırlıklı ortalama ile hesaplanan ortalama gün sayısı neredeyse 25'tir. Bu tablo, yukarıdaki Tablo 2.13'te yapılan tahminlerin doğruluğunu büyük oranda desteklemektedir. Bu bilgiler göz önünde tutulduğunda halıhanedeki işçilerin bir ay içinde en az diğer işçiler kadar çalıştıkları görülmüştür. Eldeki bilgiler ile söyleyebiliriz ki halı dokuyan işçiler Fabrikaya devamlılıklarında normal yevmiyeli işçilerden geri kalmamaktadırlar.

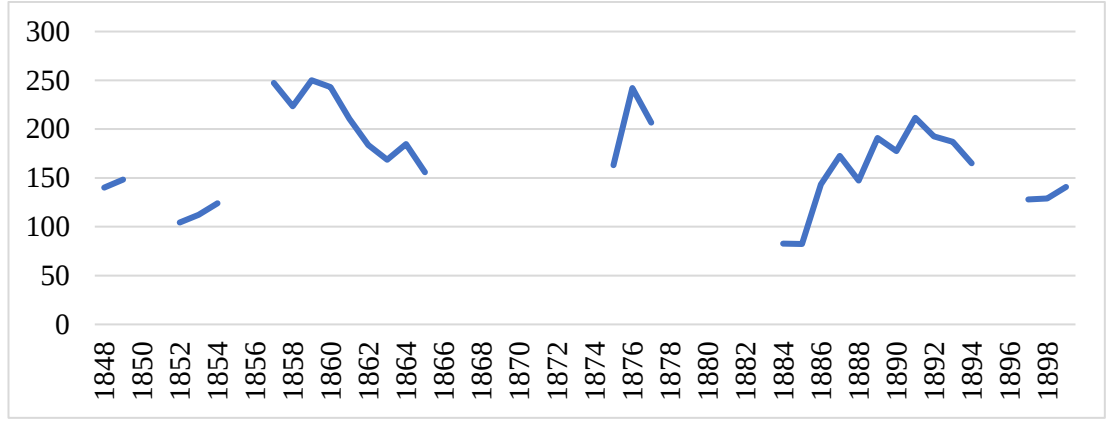
Tablo 2.14: Yevmiyeli Halıhanede İşçilerin Yevmiyeleri ve Çalıştıkları Gün Sayıları

Gün Sayısına Göre Gruplar	Yevmiye (kuruş)	Gün (aylık)	İşçi
1. Grup	1,5	26	103
2. Grup	1,5	12	10
3. Grup	1,5	24	3
4. Grup	1,5	23	2
5. Grup	1,5	38	1
6. Grup	4	31	8
7. Grup	1,5	16	2
Ağırlıklı Ortalama	1,65	24,88	

Kaynak: BOA, HH.d., 11221, 06.Z.1316 (17.04.1899).

Ancak düşük ücretleri sebebiyle özellikle 1890'dan sonra aylık medyan ücretlerde ciddi düşümlere sebep olduklarından ötürü Grafik 2.13'te sunulan veri setinden çıkarılmışlardır. Böylece aşağıdaki Grafik 2.14 ortaya çıkmıştır.

Grafik 2.14: Hereke Fabrikası'nda Maaşlı ve Düşük Ücretli İşçiler Haricinde Çalışan Tüm İşçilerin Yıllara Göre Aylık Medyan Ücretleri (kuruş)

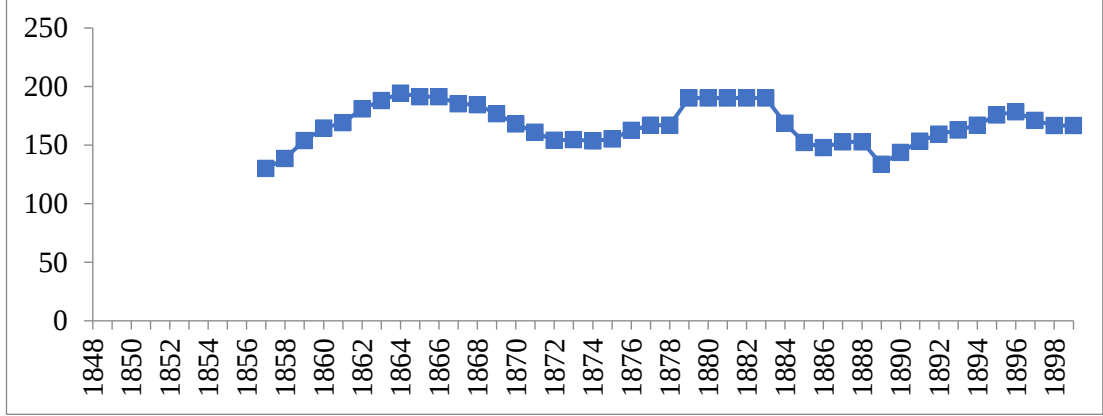

Kaynak: Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Yukarıdaki grafik ile daha önce sunulan Grafik 2.13 karşılaştırıldığında göze çarpan en bariz fark ücret düzeylerinin Grafik 2.14'te daha yüksek olduğudur. Bununla birlikte bir diğer önemli fark Grafik 2.13'teki eğrinin özellikle son dönemlerde ciddi şekilde düşmesidir. Bu sorunun çoğunlukla çocuk ve genç kızlardan oluşan halıhanede çalışan düşük ücretli işçilerin hariç tutulması ile çözüldüğü Grafik 2.14'ten gözlemlenebilmektedir. Hem Grafik 2.5 hem de Grafik 2.13 içerdiği veriler ile bizi yanıltmakta, nominal ücretlerin dönem boyunca düşen bir eğilime sahip olduğuna işaret etmektedir. Grafik 2.14 ise ücretlerin bu 50 yıl içinde dalgalandığını ancak dönemin sonunda, başlangıçtaki noktadan pek uzak olmadığını göstermiştir.

Aşağıda bulunan Grafik 2.15 ise yukarıdaki Grafik 2.14'ün 10 yıllık aralıkla hazırlanan hareketli ortalamasıdır. Bu şekilde hazırlanan grafik aradaki boşlukların doldurulmasına ve ani değişikliklerin ayıklanmasına yardımcı olarak uzun dönemli değişimlerin daha iyi izlenebilmesini sağlamıştır.

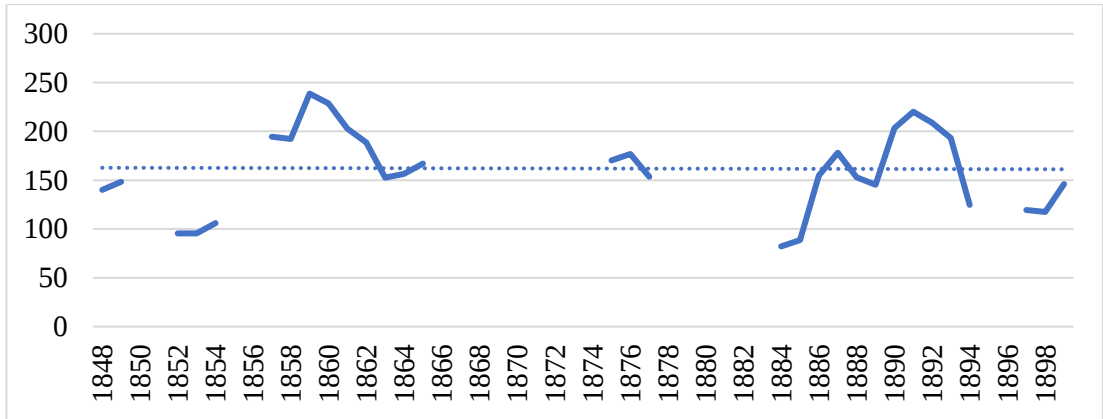
Grafik 2.15: Grafik 2.14'ün 10 Yıllık Aralıklarla Hareketli Ortalaması (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Aşağıda bulunan Grafik 2.16 ise yalnızca yevmiyeli olan işçilerin ücretlerini göstermektedir. Bu grafik, maaşlı ve düşük ücretli çalışan işçilerin elimine edildiği Grafik 2.14 ile benzerlik göstermektedir.

Grafik 2.16: Hereke Fabrikası Yevmiyeli İşçilerinin Yıllara Göre Aylık Medyan Ücretleri (kuruş)

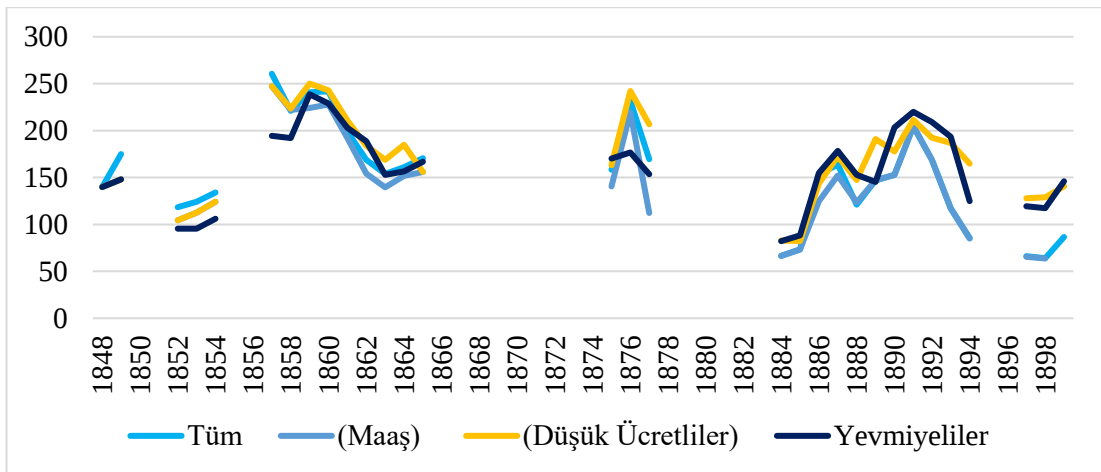

Kaynak: Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

İşçilerin aldıkları ücretlerin doğru bir şekilde yansıtılması oldukça önemli bir husustur. Çünkü ücret düzeyleri ve değişimleri üzerine yapılan tespitler daha sonra ölçümlerin yanlış olduğu iddiası ile eleştirilebilmektedir. İngiltere'de özellikle sanayi devrimi ve sonrasındaki ücret düzeyleri ve yaşam standartları üzerinde ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Bunlardan biri de yakın zamanda ücret düzeylerinin hesaplanması üzerinedir. Robert Allen İngiltere'de 18. yüzyılda ücretler üzerine

yaptığı çalışmada, karşılaştırmalı olarak bakıldığında ücret düzeylerinin hem geçmişe göre hem de diğer ülke ve bölgelere göre yüksek olduğunu, bu durumun özellikle tekstil endüstrisini mekanizasyona teşvik ettiğini iddia etmiştir. Ayrıca mekanizasyon sonrası özellikle imalat sektöründe ücretlerin düşmesi, imalat sektörü işçileri ile tarım ve inşaat işçileri arasında imalat sektörü işçilerinin aleyhine bir durum meydana getirmiştir.⁸² Ancak daha sonra yapılan bir değerlendirme inşaat işçilerinin ücretlerine, onları toplu olarak işe alan ve çalıştıran aracı müteahhitlerin paylarının da dahil edilmesinden dolayı ücretlerin sanıldan daha yüksek yansıtıldığı görüşü dile getirilmiştir.⁸³ Dolayısı ile ücret düzeylerini mümkün olduğunca kesin bir şekilde gerçekte olana yaklaştırmak bu çalışmanın temel gayesini oluşturmalıdır. Bu sebeple sadece işçilerin yevmiyeleri ile yetinilmemiş, işçilerin çalışmanın ritmine göre aylık ücretleri de tahmini gün sayıları ile değil defterlerden elde edilen gün sayıları ile hesaplanmıştır. Bu işlem yapılırken de memur ve ustaların maaşları ile düşük ücretle çalışan çocuk ve gençlerin ücretleri hesaba katılmamıştır ki ortalama bir işçinin aylık kazancı gerçeğe en yakın şekilde elde edilebilsin.

Grafik 2.17: Hereke Fabrikası'nda Değişik Kategorilerde Çalışan İşçilerin Aylık Medyan Ücretlerinin Karşılaştırılması (kuruş)

Not: (Maaş) Maaşlılar haricindeki işçiler, (Düşük Ücretliler) maaşlılar ve düşük ücretliler haricinde tüm işçiler.

Kaynak: Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

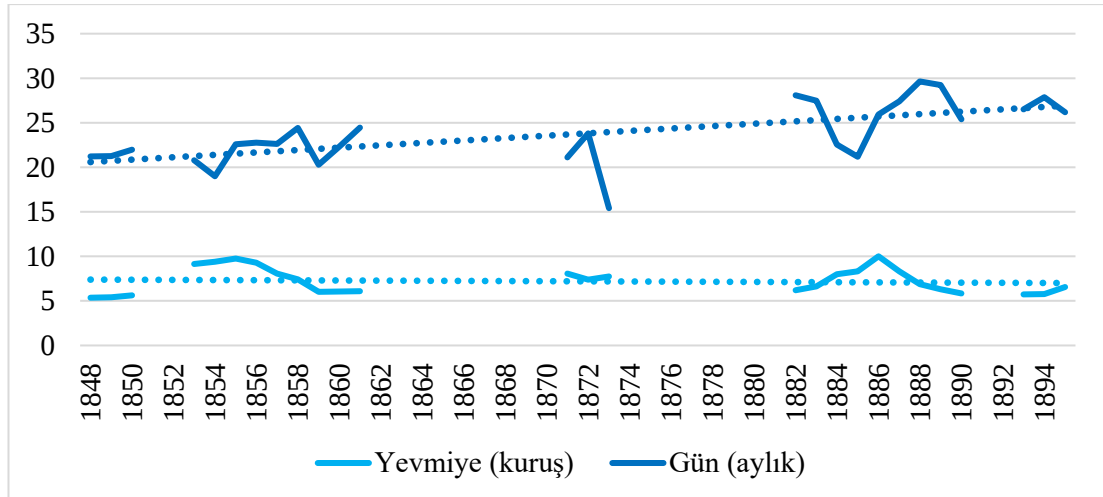
⁸² Robert C. Allen, "The High Wage Economy and the Industrial Revolution: A Restatement", *Economic History Review*, Vol. 68, No: 1, 2015, s. 18-19.

⁸³ Judy Z. Stephenson, "'Real' Wages? Contractors, Workers, and Pay in London Building Trades, 1650-1800", *Economic History Review*, Vol. 71, No: 1, 2018, s. 106-108.

Nitekim yukarıda bulunan Grafik 2.17’de ise tüm çalışanların, maaş hariç çalışanların, maaş ve düşük ücretli işçiler hariç çalışanların ve son olarak da yalnızca yevmiyelilerin medyan ücretlerinin grafikleri yıllara göre sunulmuştur. Bunlar içinde hem mümkün olduğunca daha fazla işçinin ücretlerini yansıtmaları ve hem de saptırıcı etki yapan maaşlı ve düşük ücretli işçilerin elimine edilmiş olmasından dolayı “maaş ve düşük ücretli işçiler hariç çalışanların” temsil edildiği grafiğin, 1848-1899 yılları arasında fabrikanın geneli için aylık ücretleri en iyi şekilde temsil ettiği düşünülmektedir.

Aşağıdaki Grafik 2.18 ise yevmiyeler ile ayda çalışılan gün sayılarının ortalamalarını göstermektedir. Ortalama yevmiyeler 5 kuruştan aşağı düşmemiş, 1859 ve 1890 yıllarında 10 kuruş seviyesine çıkmıştır. Ancak tüm dönem göz önüne alındığında genel olarak bir artış veya azalış trendi göze çarpmamaktadır. Söz konusu ayda çalışılan gün sayısı olduğunda ise açık bir şekilde bir artış trendi olduğu gözlemlenmiştir. Ayda 20’nin biraz üzerinde gün sayısı ile çalışmaya başlayan işçiler dönem sonuna doğru %25 civarında bir artışla 25 günden daha fazla çalışmışlardır. Dönem içinde yevmiyelerin ortalaması 7,2, ayda çalışılan gün sayılarının ortalaması ise 23,72’dir. Dikkat çekici başka bir husus da yevmiyelerin zirve yaptığı yıllarda ayda çalışılan gün sayılarının düşmesi ya da ayda çalışılan gün sayılarının azaldığı durumlarda yevmiyelerin artmasıdır.

Grafik 2.18: Hereke Fabrikası Yevmiyeli İşçilerinin Yevmiyeleri ve Ayda Ortalama Çalıştıkları Süreler

Kaynak: BOA, HH.d., 21157, 26.B.1274 (12.03.1858); 20131, 03.S.1275 (12.09.1858); 15401, 18.Ra.1275 (26.10.1858); 20137, 14.B.1275 (17.02.1859); 16030, 15.L.1275 (17.05.1859); 20029, 15.S.1276 (13.09.1859); 20134, 17.R.1276 (23.11.1859); 20030, 22.B.1276 (14.04.1860); 16028, 22.B.1276 (14.04.1860); 12195, 03.L.1276 (24.04.1860); 20136, 03.L.1276 (24.04.1860); 20129, 17.L.1276 (08.05.1860); 20127, 04.Ca.1276 (29.11.1859); 16029, 04.Za.1276 (24.05.1860); 21183, 27.M.1277 (15.08.1860); 21184, 27.M.1277 (15.08.1860); 21185, 27.M.1277 (15.08.1860); 21186, 16.Ra.1277 (02.10.1860); 21187, 16.Ra.1277 (02.10.1860); 21188, 17.L.1277 (28.04.1861); 21189, 26.Ra.1277 (12.10.1860); 21190, 26.Ra.1277 (12.10.1860); 21191, 09.Ş.1277 (11.02.1861); 20655, 15.Ş.1277 (26.02.1861); 16024, 09.M.1278 (08.07.1861); 22706, 08.M.1278 (07.07.1861); 21195, 04.M.1278 (03.07.1861); 21194, 17.R.1277 (02.11.1860); 21196, 05.M.1278 (13.07.1861); 22711, 07.R.1278 (12.10.1861); 20128, 24.Ca.1278 (27.11.1861); 22708, 24.Ca.1278 (27.11.1861); 21174, 14.L.1278 (14.04.1862); 21197, 13.L.1278 (13.04.1862); 22714, 06.Ca.1278 (09.11.1861); 21181, 06.Ca.1278 (09.11.1861); 21178, 06.Ca.1278 (09.11.1861); 16039, 27.M.1279 (25.07.1862); 16038, 26.M.1279 (24.07.1862); 16036, 26.M.1279 (24.07.1862); 16037, 17.Ra.1279 (12.09.1862); 16035, 17.Ra.1279 (12.09.1862); 16034, 24.R.1279 (19.10.1862); 20028, 02.B.1279 (24.12.1862); 16033, 06.B.1279 (28.12.1862); 21182, 05.L.1279 (26.03.1863); 22713, 08.L.1279 (26.03.1863); 16031, 21.S.1280 (07.08.1863); 16032, 20.S.1280 (06.08.1863); 21172, 28.Ca.1280 (10.11.1863); 21175, 24.Ca.1280 (06.11.1863); 22709, 28.Ca.1280 (10.11.1863); 22707, 04.C.1280 (16.11.1863); 21193, 27.B.1280 (28.12.1863); 21179, 27.B.1280 (28.12.1863); 21192, 27.B.1280 (28.12.1863); 22710, 12.L.1280 (21.03.1864); 22712, 12.L.1280 (21.03.1864); 17553, 18.R.1281 (20.09.1864); 17555, 23.C.1281 (24.10.1864); 17554, 01.Ca.1281 (01.11.1864); 17557/17564, 16.Ş.1281 (14.01.1865); 17556, 07.Ş.1281 (05.01.1865); 17558, 14.M.1282 (09.06.1865); 17560, 08.Ra.1282 (01.08.1865); 17559, 22.Ra.1282 (15.08.1865); 17562, 26.Ra.1282 (19.08.1865); 17561, 22.R.1282 (14.09.1865); 17573, 08.Za.1282 (25.03.1866); 17572, 04.M.1283 (19.05.1866); 17571, 07.M.1283 (22.05.1866); 17570, 07.M.1283 (22.05.1866); 17569, 08.M.1283 (23.05.1866); 17568, 07.M.1283 (22.05.1866); 12357, 13.Ca.1284 (12.09.1867); 12359, 17.Z.1284 (10.04.1868); 12358, 25.Ra.1285 (16.07.1868); 17133, 03.Za.1292 (01.12.1275); 22356, 21.Ş.1292 (22.09.1875); 22358, 29.R.1292 (29.10.1875); 22366, 29.Z.1293 (15.01.1877); 23831, 05.M.1293 (01.02.1876); 22365, 17.Ra.1293 (12.04.1876); 22370, 14.Ca.1293 (07.06.1876); 23828, 20.Ca.1293 (13.06.1876); 22362, 17.M.1294 (01.02.1877); 23841, 22.Ş.1293 (12.09.1876); 23481, 21.M.1294 (05.02.1877); 13358, 02.Ca.1295 (04.05.1878); 13357, 20.Ca.1295 (22.05.1878); 10330, 26.Ca.1296 (17.06.1879); 9965, 18.N.1301 (12.07.1884); 10158, 15.N.1306 (15.05.1889); 6156, 6.C.1303 (12.03.1886); 10699, 16.C.1304; 12.03.1887; 7998, 28.M.1305 (16.10.1887); 2859, 24.Ş.1310 (13.03.1893); 5337, 22.N.1312 (19.03.1895); 11221, 06.Za.1316 (17.04.1899); 8732, 17.Za.1317 (18.04.1900).

Aşağıdaki Tablo 2.15'e göre yevmiye artışlarını yorumlarsak seçtiğimiz yıla göre değişen oranlarla karşılaşırız. 1852'de 5,36 olan ücret ortalaması 1890'da 10,01'e yükselerek nominal olarak yaklaşık %87 artmıştır. Ancak bitiş yılını 1899 olarak alırsak nominal ücretler sadece %22 artmıştır. Dahası 1852'den 1859'a kadar sadece 7 yıl içinde yevmiyelerin ortalamasında %82 artış meydana gelmiştir. Ancak genel olarak bakıldığında, nominal ücretlerin dalgalanarak artış ve azalışlar sergilediği, ancak dönem sonunda başlangıç seviyesine göre ciddi bir artış göstermediği söylenebilir.

Tablo 2.15: Hereke Fabrikası'nda Yıllara Göre Nominal Yevmiyeler (kuruş)

Yıl	Yevmiye	Yıl	Yevmiye
1852	5,36	1876	7,40
1853	5,42	1877	7,76
1854	5,61	1886	6,22
1857	9,16	1887	6,63
1858	9,38	1888	8,01
1859	9,76	1889	8,33
1860	9,29	1890	10,01
1861	8,08	1891	8,33
1862	7,43	1892	6,88
1863	6,03	1893	6,32
1864	6,07	1894	5,84
1865	6,08	1897	5,72
1867	6,14	1898	5,78
1875	8,06	1899	6,54

Kaynak: Grafik 2.18'in kaynaklarına bakınız.

2.3.Veliefendi Basma Fabrikası

Genel olarak literatürde bu fabrikanın 1850 yılında kurularak 1867 yılında Askeri İdare'ye devredildiği zikredilmiştir.⁸⁴ Ancak arşiv kayıtları baz alınarak Fabrika hakkında hazırlanan bir monografiye göre Veliefendi Basma Fabrikası'nın kurulması için 1845 yılında karar alındığı tahmin edilmektedir. 1846 yılının bahar aylarında başlanan bina inşaatının 1846 yılı Kasım ayında bitirilmesi planlanmışsa da mali sorunlar sebebiyle bu tarihte açılmayan fabrika, sorunların zor da olsa çözülmesiyle 1848 Mart'ında üretime başlamıştır. İlk başta Fabrika-yı Hümayunlar Nezareti denetimi altında bulunan Fabrika, 1876 yılında Seraskerlik'e bağlı Askeri İdare'ye bağlanmıştır. Ancak 1863 yılında Fabrikanın Askeri İdare'ye bağlanması için çalışmaların başlatılması bu tarihte böyle bir devrin gerçekleştiği yorumlarına neden olmuştur.⁸⁵

Basma Fabrikası'nda nihai ürün üç üretim safhasından sonra elde edilmekteydi. İlk aşamada ham pamuktan iplik üretilirdi. Ardından elde edilen iplikler dokuma bölümünde dokumaya elverişli hale getirilir ve sonra da kumaş dokunurdu.

⁸⁴ Müller, **a.g.e.**, s. 79; Zafer Toprak, "Tanzimat'ta Osmanlı Sanayi", **a.g.e.**, s. 1345.

⁸⁵ Kırılı, **a.g.e.**, s. 39-49, 98, 148-149, 161.

En son bölümde ise dokunan kumaşların kullanıma hazır hale gelmesi için boyama, beyazlatma ve apreleme işlemleri uygulanırdı. Basma, kirpas, çorap vb. pamuklu ürünler üreten Fabrikanın en önemli müşterisi devlettir. 1848-1852 yılları arasında en çok basma üreten Fabrika, 1852-1876 yılları arasında ağırlığını kirpas üretmeye vermiştir. Ancak Veliefendi Basma Fabrikası gibi Fabrika-i Hümayunlara ait diğer fabrikaların da halkın ihtiyaçlarını karşılama noktasında bir çaba içinde bulundukları da unutulmamalıdır. Bu durumun en önemli göstergesi fabrika binasında bulunan satış mağazası, Sepetçiler Kasr'ı ve Dükkan-ı Hümayun gibi yerlerde fabrikaya ait ürünlerin satışı için harcanan çabalardır.⁸⁶

Fabrikanın 1876'da Askeri İdare'ye devredilmesinin ardından ne yazık ki arşiv kaynakları suskun kalmıştır. Ancak üretimin Cumhuriyet dönemine kadar devam ettiği bilinmektedir. Bu durum sadece ücret defterleri için değil fabrikayı ilgilendiren tüm konular için karşılaşılan bir durumdur ki fabrika tarihini bütünüyle inceleyen Engin Kırılı'da bu konuya önemle değinmiştir. 1894 yılında Fabrikanın yanında bulunan arsanın alınması için bir talepte bulunulması gibi Fabrikanın faaliyetlerini geliştirerek devam ettirdiğine dair bazı işaretler bulunmaktadır. Fabrika 1921 yılına kadar Askeri İdare altında çalıştıktan sonra İstanbul Fabrikaları Umum Müdürlüğü'ne geçmiş ve üç yıllık bir tamirat ve yenileme sürecinin ardından 1924 yılında Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü emrine verilmiştir.⁸⁷

Şu an için Fabrika hakkında tutulan kayıtların ileride gün yüzüne çıkmasını ummaktan başka bir çare görünmemektedir. Dolayısıyla bu çalışmada sunulacak ücret verilerinin alt sınırı ilk defterlerin de bulunduğu 1848 ve üst sınırı ise Fabrikanın Askeri İdare'ye devrediliş tarihi olan 1876'dır. Eğer Hereke'de olduğu gibi bu fabrika için de 19. yüzyıl başlarına kadar defter bulunabilseydi hem Hereke'den elde edilen verilerin bir sağlaması yapılabilir, hem de her iki fabrika karşılıklı kullanılarak ücret serilerindeki boşluklar doldurulabilir ve birleşik bir ücret serisi bile oluşturulabilirdi. Görünen o ki bu beklentilerin karşılanabilmesi için belli bir müddet beklemek zaruridir.

⁸⁶ A.e., s. 161, 166, 177, 283.

⁸⁷ A.e., s. 538-540.

2.3.1. Fabrika Giderleri İçinde Ücretlerin Durumu

Veliefendi Basma Fabrikası için tutulan ücret defterlerinin neredeyse tümünde üretim sürecinde yapılan sarfiyatlar da bulunmaktadır. Bu sarfiyatlar ile ücretler aşağıda Tablo 2.16'da karşılaştırıldığında, 1867 ve 1873 yılları için yıl bazında ücretlerin toplam değişken maliyetler içerisindeki oranının sırasıyla %24 ve %26 olduğu tespit edilmiştir. Ay bazında bakıldığında büyük dalgalanmaların yaşanmadığı, oranların %25 civarında seyrettiği görülecektir. Bununla birlikte hesaplanan oranların Hereke Fabrikası ile kıyaslandığında çok daha düşük kaldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Hereke Fabrikası'nda bu oran ortalama olarak %40'ın üzerindedir.

Tablo 2.16: Veliefendi Basma Fabrikası'nda Ücretlerin Toplam Değişken Maliyetler İçindeki Yeri

Aylar	1867			1873		
	Sarfiyat (I) (kuruş)	Ücretler (II) (kuruş)	II/I+II	Sarfiyat (I) (kuruş)	Ücretler (II) (kuruş)	II/I+II (%)
Ocak	163.876	75.653	0,32	258.088	83.206	0,24
Şubat	237.364	88.355	0,27	258.088	88.598	0,25
Mart	289.354	99.267	0,25	339.806	103.903	0,23
Nisan	339.218	103.241	0,23	339.806	88.194	0,21
Mayıs	400.150	108.567	0,21	339.806	71.113	0,17
Haziran	408.817	110.856	0,21	211.052	79.882	0,27
Temmuz				211.052	100.325	0,32
Ağustos	412.968	110.780	0,21	211.052	42.901	0,17
Eylül	38.153	107.644	0,22	166.195	87.422	0,34
Ekim	329.667	101.951	0,24	166.195	78.282	0,32
Kasım	274.782	97.980	0,26	166.195	90.376	0,35
Aralık	237.184	88.977	0,27	195.786	85.876	0,30
Toplam	3.474.917	109.3271		2.863.126	1.000.081	
Ortalama (%)			0,24			0,26

Kaynak: BOA, HH.d., 16379, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16380, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16369, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16370, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16372, 04.B.1284 (06.11.1867); 16373, 04.Ş.1284 (01.12.18667); 16374, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16375, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16376, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16377, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16378; 18.M.1285 (11.05.1868) TS.MA.E., 1323-02, 21.S.1291 (09.04.1874); 1322-93, , 21.S.1291 (09.04.1874); 1322-95, 11.Ra.1291 (29.04.1874); 1322-99, 09.Ca.1291 (24.06.18784).

2.3.2. Veliefendi Fabrikası'nda İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Fabrikadaki iş bölümünde dönem içinde büyük değişiklikler gözlemlenmemiştir. Bunun sebebi dönemin kısa olması kadar Fabrikanın genel olarak istikrarlı olması ile de alakalıdır. İş bölümü ve görevler ile ilgili bilgileri tek tek kaydeden 1875 yılına ait bir defter bulunmaktadır. Defterde işçiler görevlerine göre bölüm bölüm ayrılmış, yevmiyeleri ve isimleri ayrı ayrı yazılmış ve her bir bölümün üstlendiği görev detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Bununla birlikte bölümler birbirini adeta üretim sürecinin bir canlandırması gibi takip etmiştir. Aşağıdaki Tablo 2.17 bu defter baz alınarak hazırlanmıştır. Her zamanki gibi memurlar ve maaşlı hizmetliler defterin ilk kısmında yer almışlardır. Ardından makineci, ocakçı, demirci, çarhçı ve tamirci gibi makinelerin genel bakımı ve işleyişi ile ilgili görevlerde çalışanlar gelmiştir. Daha sonra ham pamuktan iplik imaline kadar geçen sürede çalışanlar sırası ile defterde sıralanmışlardır. Son olarak da çulha işçileri gelmiştir ki bunlar imal edilen ipliklerden kumaş dokuyanlardır.

Çulha dokuyanlar defterlerde ilk başlarda yevmiye ile daha sonra parça başına çalışıyor olarak kaydedilmişlerdir. Yevmiyeli olarak çalıştıklarında aldıkları birim ücretler ile parça başına çalıştıklarında aldıkları birim ücretler arasında kurulan bağ ile aldıkları aylık toplam ücretler yevmiye cinsinden hesaplanmıştır. Bu çalışma sistemi ve iş bölümü Fabrika için elde edilen en erken tarihli defterlerde de yaklaşık olarak bu şekildedir. Veliefendi Basma Fabrikası bu düzen sebebi ile üzerine uzun dönemde sağlıklı analizler yapmaya imkan verebilecek bir işletme iken, şimdilik maalesef 1876'dan sonra ücret defterlerine ulaşamadığından dolayı bu şans kaçırılmıştır.

Tablo 2.17: Veliefendi Fabrikası'nda 1875 Haziran Ayında İşçilerin Dağılımı ve Üstlendikleri Görevler

Görevlerine göre işçiler	Kişi	Görev	Ortalama Yevmiye (kuruş)
Makineciler	4	Vapur makinesinin temizlenme çalışması	26,5
Ocakçılar	4	Vapur makinesi kazanlarının temizlenmesi ve makineler için daimi surette hazır bulundurulması	16,25
Demirciler	3	Yeni edevatın kurulumu ve bozulanların tamiri	16
Çarhçılar	4	İmal edilen edevatın çarhlarının yapımı ve kurulumu	24,75
Sarraçlar	3	Mevcut tezgah kayışlarını ve ilk imal edilen tezgahların edevatını üretmek	15,33
Tamirciler	2	Genel tamirat	21
Hallaççılar	13	Ham pamuğu temizleyerek neverd denilen ağaçlara asmak	13,15
Kartacılar	17	Pamukları karta tezgahları ile bir kat daha temizleyip sıkı bir şekilde bağlayarak teneke kovalara koymak	8,94
Şeritçiler	15	Tenekedeki pamuktan çok ince veya kalın olmamak kaydıyla iplik imali için uç bulmak	9,4
Kaba fitilciler	10	Tenekedeki pamukları iplik imali için kalem üzerine sarmak	9,3
İnce fitilciler	18	Kaba fitilden çıkan pamukları iki kata ayırmak	9
Vargel tezgahları	22	İnce fitil tezgahlarından çıkan pamuklardan kirpas imali için atkı ipliği imal etmek	9,5
Varta tezgahları	48	İnce fitil tezgahlarından çıkan pamuklardan kirpas imali için çözgü ipliği imal etmek	5,56
Makara tezgahları	16	Çözgü ipliğini sarılmış oldukları huni makaralarından çözgü makaralarına nakletmek	6,94
Çözücüler	6	Dolap vasıtasıyla çözgü imal etmek	7,83
Sargıcılar	4	Çözgü ipliğini neverd ⁸⁸ üzerine sarmak	10,25
Dolapçılar	7	Çözümleri tarak ve neylerden geçirmek	12,71
Haşılçılar	6	Çözümleri kirpas imalatı için haşıllamak ⁸⁹	9,33
İstifçiler	5	Atkıları sandık içine istiflemek	14,2
Telefçiler	5	Tezgahlardan çıkan pamukların, çözgü ve atkılarını ayırmak	9
Anbarcılar	10		15,2
Çulha ustaları	3	Çulha tezgahlarına ve giysi üretimine memurdurlar	21
Çulha işçileri	108		8,67
Toplam	333		

Kaynak: BOA, HH.d., 18053, 08.C.1292 (12.08.1876).

Not: Ort. Yev. = Ortalama Yevmiyeler

⁸⁸ Sonuna geldiği kelimeye dönen, dolaşan ve gezen anlamlarını verir, alem-neverd: alemleri gezen, dolaşan, Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/s/neverd>, (Erişim Tarihi: 01.03.2020.) Ancak buradaki terim anlamına ulaşamamıştır.

⁸⁹ Çözgü ipliklerini sertleştirmek için nişastalı veya çirişli bir sıvıya batırma işlemi, Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/s/HA%C5%9EIL>, (Erişim Tarihi: 01.03.2020).

2.3.3. Veliefendi Fabrikası'nda Ücretler

Veliefendi Basma Fabrikası için 73 adet deftere 1848-1876 aralığı için Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden ulaşılmıştır. Defterlerin büyük bir kısmına Hazine-i Hâssa Nezâreti Defterleri kataloğundan erişilmekle birlikte 7 adet deftere Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Defterleri kataloğundan erişilmiştir. Yine Hereke'de olduğu gibi defterlerin büyük bir kısmı aylık olarak tutulmakla birlikte 1-2 yıl veya 2, 3 ve 7 aylık aralıklar için düzenlenen defterler de bulunmaktadır. Bu defterlerden söz konusu aralıkta yer alan 29 yılın 17 yılı için veri sağlanmıştır. Aşağıdaki Grafik 2.19'da yeşil olan çubuklar veri elde edilen yılları, kırmızılar ise verinin bulunamadığı yılları göstermektedir.

Grafik 2.19: Veliefendi Basma Fabrikası için Yıllara Göre Veriler

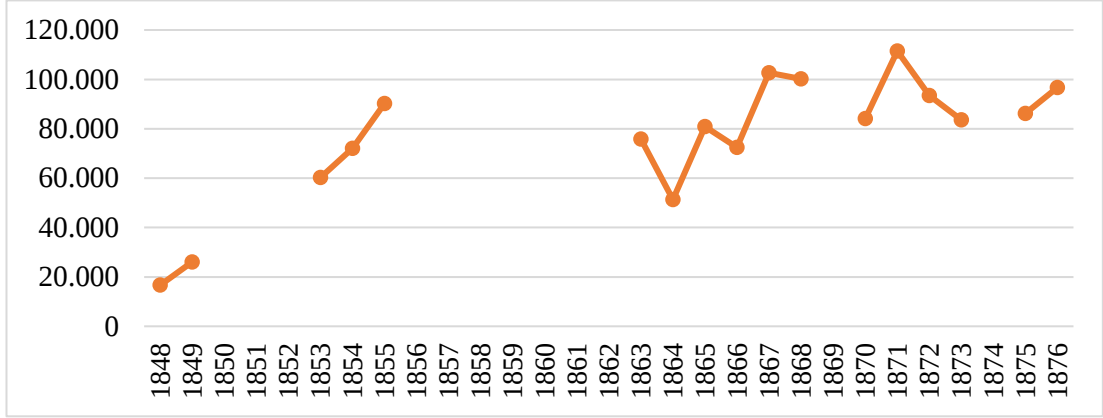
Kaynak: BOA, HH.d., 18171, 01.Ca.1265 (25.03.1849); 19118, 01.Ca.1265 (25.03.1849); 17084, 15.L.1265 (03.09.1849); 15303, 09.Ca.1265 (02.04.1849); 17070, 17.Ca.1265 (10.04.1849); 18243, 01.B.1266 (13.05.1850); 15305, 09.B.1266 (21.05.1850); 568, 21.Ca.1272 (29.01.1856); 8, 05.M.1272 (17.09.1855); 20234, 24.Ca.1281 (25.10.1864); 22552, 25.L.1281 (22.03.1864); 22550, 24.S.1282 (19.07.1865); 22549, 29.S.1282 (24.07.1865); 20946, 22.S.1283 (06.07.1866); 20950, 05.Ra.1283 (17.08.1866); 16356, 06.N.1283 (12.01.1867); 14502, 06.N.1283 (12.01.1867); 14507, 06.N.1283 (12.01.1867); 14508, 06.N.1283 (12.01.1867); 14504, 20.Za.1283 (12.01.1867); 14503, 08.Z.1283 (13.04.1867); 14506, 08.Z.1283 (13.04.1867); 16355, 08.Z.1283 (13.04.1867); 16357, 08.Z.1283 (13.04.1867); 16379, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16380, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16369, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16370, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16371, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16372, 09.B.1284 (06.11.1867); 16374, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16375, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16376, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16377, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16378, 18.M.1285 (11.05.1868), 20948, 24.R.1285, (14.08.1868); 20936, 05.Za.1285, (17.02.1869); 20938, 05.Za.1285, (17.02.1869); 21323, 08.Za.1285 (20.02.1869); 20941, 08.Za.1285 (20.02.1869); 20937, 08.Za.1285 (20.02.1869); 20942, 08.Za.1285 (20.02.1869); 20939, 03.Z.1285, (17.03.1869); 20940, 03.Z.1285, (17.03.1869); 20949, 19.M.1286 (01.05.1869); 20943, 26.M.1286 (08.05.1869); 20944, 04.R.1286 (14.07.1869); 16348, 24.B.1287 (20.10.1870); 16346, 22.B.1287 (04.18.1870); 16347, 22.B.1287 (04.18.1870); 16351, 24.Ra.1288

(13.06.1871); 16349, 29.Ra.1288 (18.06.1871); 16350, 05.Ca.1288 (23.07.1871); 16360, 02.N.1288 (15.11.1871); 16359, 26.Ra.1289 (03.06.1872); 16361, 26.C.1289 (31.08.1872); 16382, 20.N.1289 (21.11.1872); 16383, 12.Ca.1290 (07.07.1873); 16358, 16.Ca.1289 (22.07.1872); 16384, 04.B.1290 (28.08.1873); 16381, 11.B.1290 (04.09.1873); 18053, 08.C.1292 (12.08.1876); 21281, 04.Ra.1293, 30.03.1876; 25055, 21.Ca.1293 (14.06.1876); 25056, 28.Ca.1293 (21.06.1876); 25061, 07.C.1293 (29.06.1876); TS.MA.E. 1323-02, 20.S.1291 (08.04.1874); 1322-93, 20.S.1291 (08.04.1874); 1322-95, 11.Ra.1291 (28.04.1874); 1322-99, 08.Ca.1291 (23.06.1874); 1322-90, 12.L.1293 (31.10.1876); 1322-92, 27.Za.1293 (14.12.1876); 1322-91, 11.M.1293 (07.02.1876).

Aşağıdaki Grafik 2.20 söz konusu yıllarda fabrikada işçilere verilen ücretlerin yıllık toplamalarını ve yıllık ortalama toplam işçi sayılarını göstermektedir. 1848’de aylık toplam ücretler 20 bin kuruşun altında başlamış ve on yıldan kısa sürede 90 bin kuruşu aşmıştır. Veri eksikliğinden dolayı akabinde ne olduğu bilinemese de grafiğe göre 1864’te 60 bin kuruş civarına düşmüştür. Ancak bu tarihten sonra tekrar artmaya başlamış ve geri kalan yıllarda 80-120 bin kuruş aralığında seyretmiştir. Başlangıçta düşük bir seviyede başlamasının en önemli sebebi önemli miktarda ücret alan Avrupalı ustaların veri setinin dışında bırakılmasıdır. Örneğin 1848 yılında memur ve işçiler toplamda 30 bin kuruştan az ücret alırlarken Avrupalı ustalar toplamda 40 binin üzerinde ücret alıyorlardı. 1849 yılında fark biraz daha kapanmakla birlikte Avrupalı ustaların ücretleri yine memur ve işçilerin ücretlerinden daha fazladır⁹⁰ Ancak 1850’li yıllar ile Avrupalı ustaların ücret defterlerinde artık yer almadıklarına şahit olunmuştur. Uzun dönemde verilerde devamlılık ve homojenlik sağlanması için birkaç seferliğine defterlerde yer alan bu ustalar veri setinin dışında tutulmuşlardır. Aşağıdaki Grafik 2.21’de de görüldüğü üzere toplam işçi sayılarında da toplam ücretlerdeki gibi bir trend oluşmuştur. Başlangıçta 70 kişi ile başlayan çalışanlar daha sonra 300’ün üstüne çıkmıştır. 1860’lı yıllarda 250’nin altına düşse de işçi sayıları daha sonra tekrar yükselerek 400’ü aşmıştır.

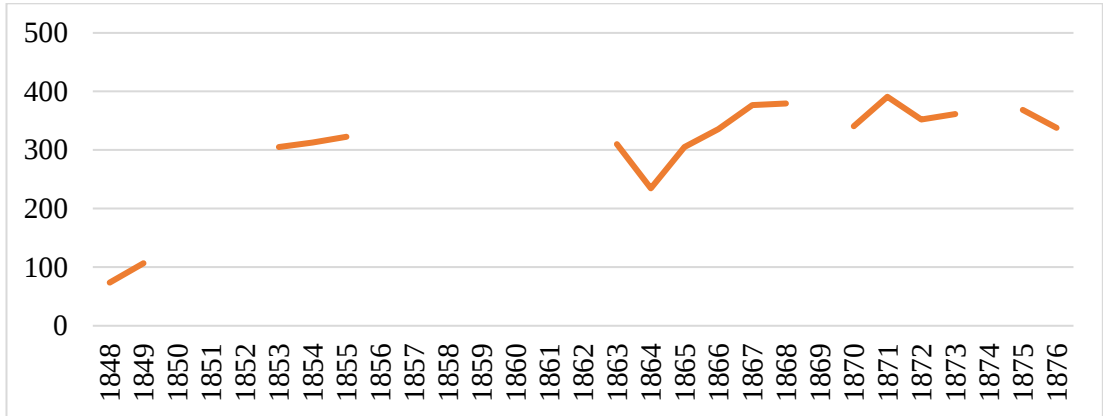
⁹⁰ BOA, HH.d., 18171, 01.Ca.1265 (25.03.1849); 17084, 15.L.1265 (03.09.1849), tüm yıl içinde Avrupalı ustalara 38515 kuruş da harcırah verilmiştir.

Grafik 2.20: Veliefendi Fabrikası'nda Yıllara Göre Toplam Ücretler (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.19'un kaynaklarına bakınız.

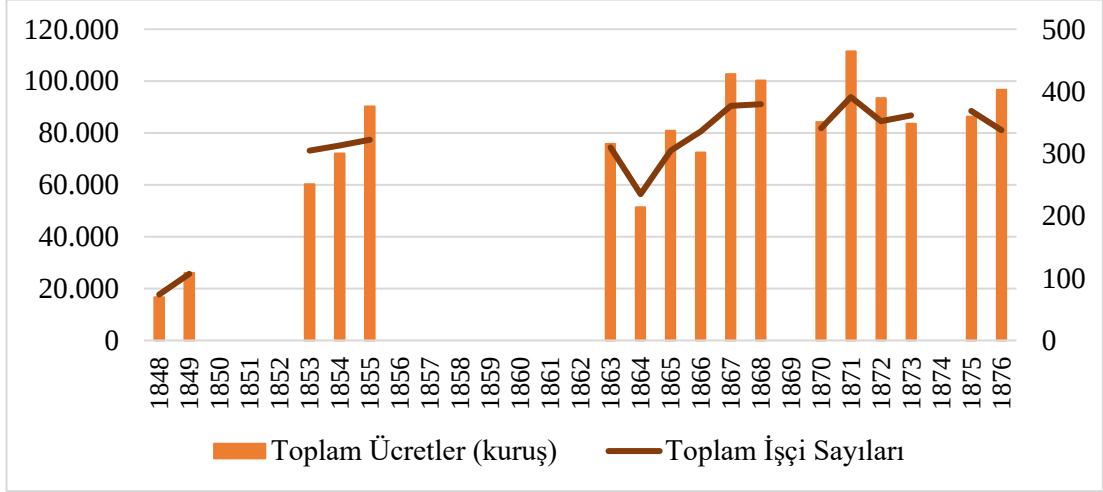
Grafik 2.21: Veliefendi Fabrikası'nda Yıllara Göre Toplam Çalışan Sayısı

Kaynak: Grafik 2.19'un kaynaklarına bakınız.

Aşağıdaki Grafik 2.22'de daha belirgin bir şekilde görüldüğü üzere Veliefendi Basma Fabrikası'nda toplam ücretler ve toplam işçi sayıları arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. İşçi sayılarının arttığı dönemlerde işçilere ödenen ücretlerin toplamı da artmış, aksi durumda da yine doğru orantılı bir ilişki oluşmuştur. Daha sonra sunulacak grafiklerde de gösterileceği üzere bu ilişki sebebiyle Veliefendi Basma Fabrikası'nda ücret düzeylerinde ani çıkışlar ve düşüşler meydana gelmemiştir.

Grafik 2.22: Veliefendi Fabrikası'nda Toplam Ücretler ve Toplam İşçi Sayılarının Yıllara Göre Dağılımı

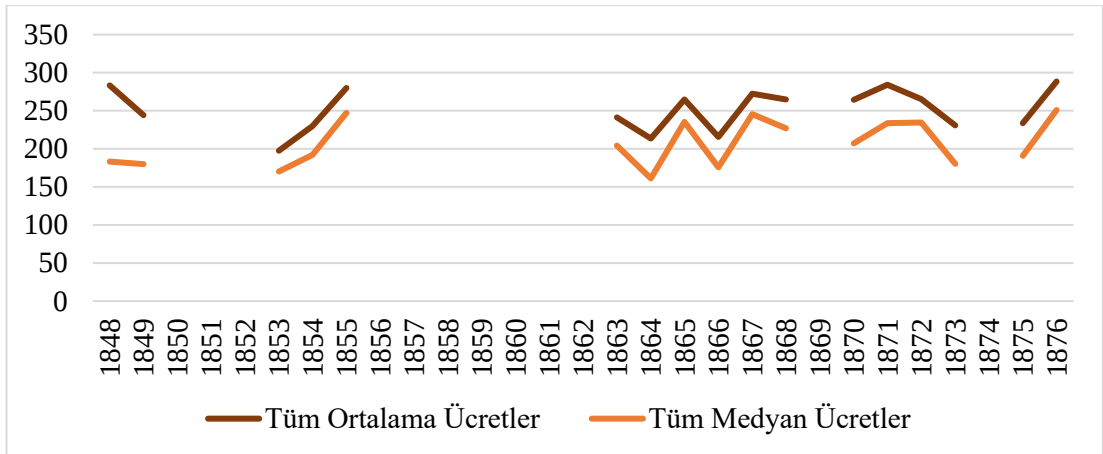

Kaynak: Grafik 2.19'un kaynaklarına bakınız.

2.3.3.1. Veliefendi Fabrikası'nda Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri

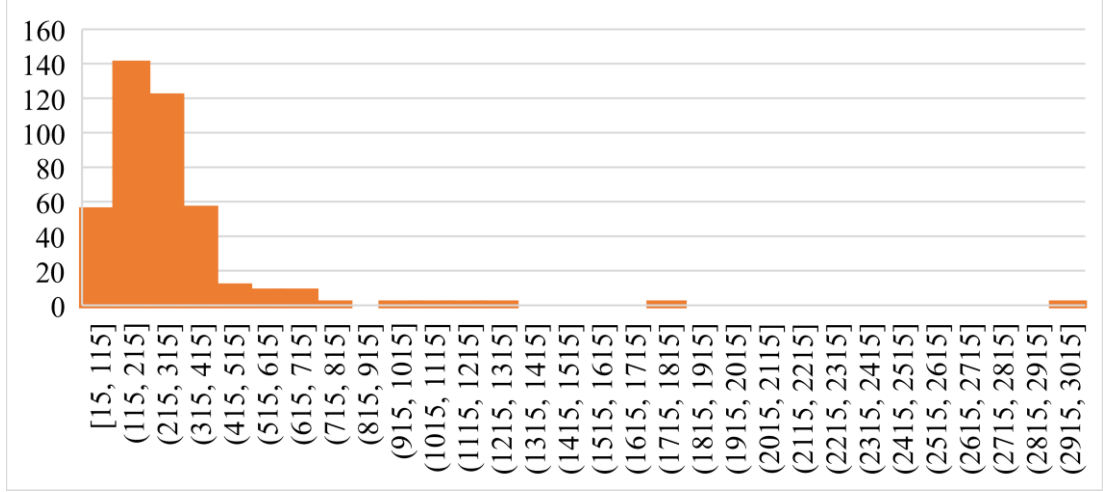
Tıpkı Hereke Fabrikası'nda olduğu gibi Veliefendi Basma Fabrikası'nda da medyan ücretler ortalama ücretlerin belli bir oranda altındadır. Ancak dönem içindeki seyirleri aşağıda bulunan Grafik 2.23'ten de görüleceği üzere birbirleri ile net bir ilişki içindedir. Trend ve kırılmaları birlikte hareket etmektedir.

Grafik 2.23: Veliefendi Fabrikası'nda Tüm Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.19'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 2.24: Veliefendi Fabrikası 1870 Yılı Haziran Ayına Ait Histogram (kuruş)

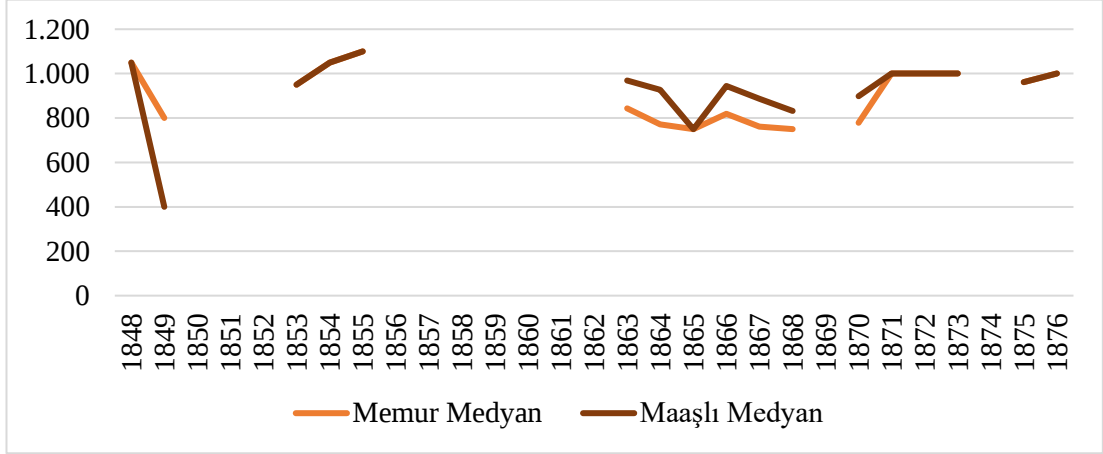
Kaynak: BOA, HH.d., 16347, 16347, 22.B.1287 (04.18.1870).

Yukarıdaki Grafik 2.24'te 1870 Haziranına ait histogram gösterilmektedir. Bu ay en çok işçinin istihdam edildiği aylardan biridir. Hereke'de olduğu gibi burada da daha fazla işçinin ücretini temsil etmek amacıyla ortalama değerler yerine medyan değerlerin kullanılması tercih edilmiştir.

2.3.3.2. Veliefendi Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanların Ücretleri

Veliefendi'de çalışan memurlar ücretlerini maaş olarak almışlardır. Sınırlı sayıda da olsa memurlar dışında maaş alan bazı çalışanlar bulunmuştur. Bunlar da tahmin edileceği üzere ustalardır. Memurların medyan ücretleri bin kuruş civarında seyretmiş iken maaşlı ustalar da dahil edildiğinde bu seviyenin altında kalmıştır

Grafik 2.25: Veliefendi Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanların Medyan Ücretlerinin Karşılaştırılması (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.19'un kaynaklarına bakınız.

2.3.3.3. Maaşlılar Haricinde İşçi Ücretleri

Veliefendi Basma Fabrikası'nda işçiler genellikle yevmiye hesabıyla çalışmaktadırlar. Sadece çulhacı işçiler kimi zaman yevmiye kimi zaman da parça başına (top) ücret almışlardır. Bunlar arasında kurulan bağlantının gösterilmesi amacıyla aşağıdaki Tablo 2.18 hazırlanmıştır. İşçiler yevmiye ile çalıştıklarında hepsi ayda 13'er gün çalışmakta, top başına çalıştıklarında ise değişik miktarlarda üretim yapmaktadırlar.

Tablo 2.18: Veliefendi Basma Fabrikası'nda Çulhacı İşçilerin Ücret Sistemlerinin Karşılaştırılması

Yıl/Ay	1864 Ocak	1864 Şubat	1864 Mayıs-Kasım	1864 Aralık	1865 Ekim
Ücret Sistemi	Zaman	Parça	Zaman	Parça	Parça
Fiyat (kuruş)	10	15	10	15	15
Ortalama birim (gün)	13	20,29	13	10,07	15,4

Kaynak: BOA, HH.d., 22552, 25.L.1281 (22.03.1864); 22550, 24.S.1282 (19.07.1865); 22549, 29.S.1282 (24.07.1865); 20946, 22.S.1283 (06.07.1866).

Yukarıda peş peşe gelen 5 defterde aynı işi yapan işçilerin farklı ücret sistemleri üzerinden birim fiyatları ve birimleri verilmiştir. Dokumacılar yevmiye üzerinden çalıştıklarında gün başına 10 kuruş alırlarken parça başına çalıştıklarında

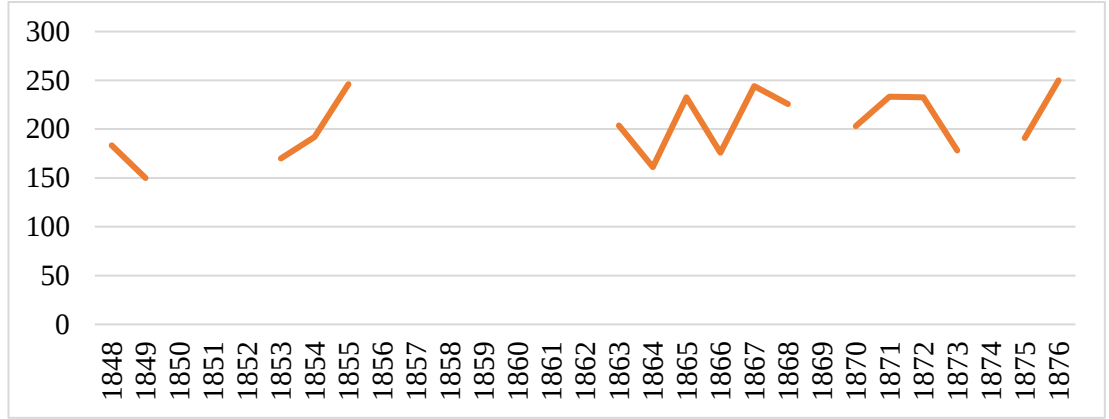
çulhanın topu başına 15 kuruş almaktadırlar. Yukarıdaki tabloya göre parça başı çalıştıklarında ayda ortalama olarak 15,25 top üretmişler ancak yevmiye ile çalıştıklarında ayda ortalama olarak 13 gün çalışmışlardır. Bir top çulha üretmenin gün üzerinden ne kadar zamana tekabül ettiğini bilemediğimizden dolayı bu iki ücret sistemi arasında bağ kuramıyoruz. Dahası aylar arasında iş yükü bakımından nasıl bir ilişki var bundan da habersiziz. Defterlerin girişinde yer alan kullanılan malzemeler ile üretilen ürünler listeleri yalnızca çulha işçilerinin parça başına çalıştıkları defterlerde bulunmaktadır. Eğer her iki tür defterde de üretilen ürünlerin miktarları bulunsaydı bunlar arasında yapılan kıyaslama ile bir günde kaç top çulha üretilbildiğini saptayabilirdik. Yukarıda verilen tablodan sonra devam eden tüm yıllarda işçilere top hesabı ile ücret ödenmiştir. Yalnızca 1868 Şubat'ında ve 1871 Mart, Nisan ve Mayıs aylarında işçilerin yevmiye ile ücret aldıkları tespit edilmiştir.⁹¹ Ancak bunların sehven yazıldıkları düşünülmektedir. Çünkü liste sayfaya sığmadığından bir sonraki sayfa başında ücretin birimi olarak yeniden "top" yazılmış ve fiyat da tabloda da yer aldığı üzere 15 kuruş olmuştur. Tablo 2.18'de de görüleceği üzere top başına 15 kuruş ücret verilirken gün başına 10 kuruş verilmiştir.

Çulha işçilerinin peş peşe iki ay arasında ücret sistemleri değişirken çulha ustalarının aylık ücretleri pek değişmemiştir. Aylık ücretlerde pek bir değişikliğin olmaması sadece hesaplanma yönteminin değiştiğini göstermektedir. Öyleyse parça başına birimi olan topları günlere, birim fiyatları da top hesabından gün hesabına çevirmek mümkündür. Eğer bir işçi ilk ay yevmiye olarak 10 kuruş alıp 13 gün çalışarak ay sonu 130 kuruş kazanmışsa ve ikinci ay top başına 15 kuruş alıp 20 top üretip 300 kuruş almışsa, ilk ayın hesap sistemi ile ikinci ayda $300/10=30$ gün çalışmış ve gün başına yine 10 kuruş almıştır denilebilir. Yukarıda Tablo 2.18'de işaret edildiği gibi bu bağıntı 1863-1864 yılları arasında kurulmuştur. Ancak daha sonra top başına verilen ücretler 15 kuruştan 10 kuruşa düşürülmüştür. Tüm dönem boyunca yevmiye ile ücret alan çulha ustalarına bakıldığında, 1864'te sırası ile 24, 20 ve 24 kuruş alan 3 ustanın 1875'te 25, 18 ve 20 kuruş yevmiye aldıkları görülmüştür. Yevmiye ile ücret alanlarda bir düşüş olması top başına ücretlerdeki düşüşün de normal olduğunu izah etmektedir. Öyle ise top başına 15 kuruş olan ücret yevmiye hesabına çevrildiğinde 10

⁹¹ BOA, HH.d., 16360, 02.N.1288 (15.11.1871); 16378, 18.M.1285 (11.05.1868).

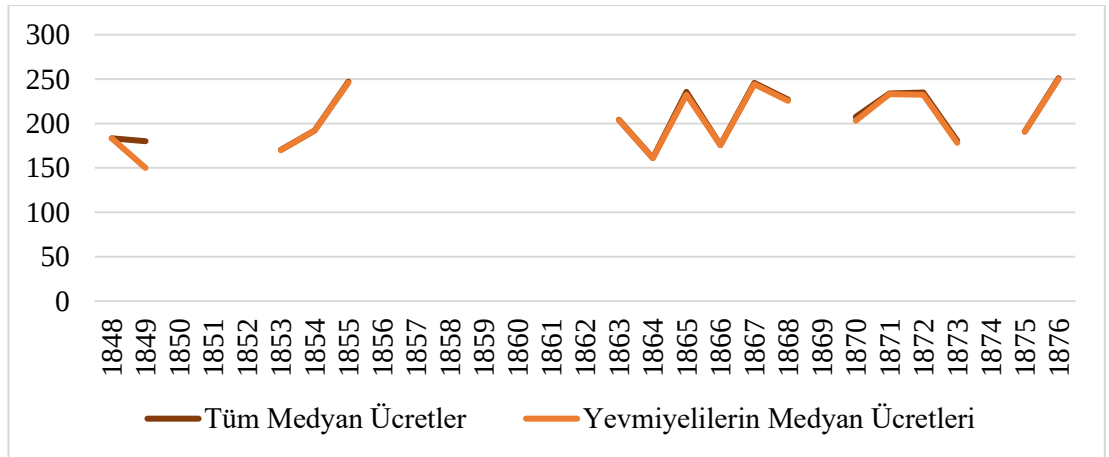
kuruş olarak kabul edilmişse, top başına ücretler 13 kuruşa düştüğünde yevmiyeler de aynı oranda düşürülerek 8,67 kuruş olarak kabul edilmiştir. Bu hesaplamalara göre Veliefendi'deki aylık medyan ücretler aşağıdaki Grafik 2.26'da olduğu gibi gerçekleşmiştir.

Grafik 2.26: Veliefendi Fabrikası Yevmiyeli İşçilerin Medyan Ücretleri (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.19'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 2.27: Veliefendi Fabrikası Yevmiyeli İşçiler ile Tüm Çalışanların Medyan Ücretlerinin Karşılaştırılması (kuruş)

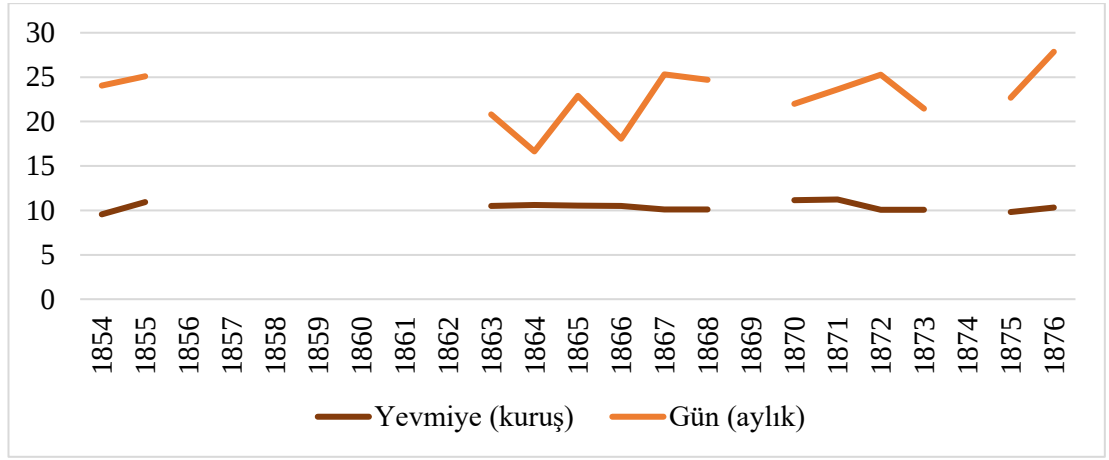

Kaynak: Grafik 2.19'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 2.26'dan da izlenebildiği üzere aylık ücretler 150-200 kuruş arasında başlamış ve 1876'da 200-250 arasında sonlanmıştır. Nominal olarak bakıldığında Veliefendi Basma Fabrikası için tanımlanan aralıkta aylık ücretlerin artmış olduğu söylenebilir. Veliefendi Fabrikası'nda memurların ve ustaların sayıları görece tüm

işçiler içinde çok düşük bir orana tekabül ettiğinden, sadece işçilerin medyan ücretlerine dayanan grafik ile tüm çalışanların aylık medyan ücretleri arasında neredeyse hiçbir fark bulunmamaktadır. Bu durum yukarıdaki Grafik 2.27’de açıkça görülmektedir.

Grafik 2.28: Veliefendi Fabrikası Yevmiyeli İşçilerinin Yevmiyeleri ve Ortalama Çalıştıkları Gün Sayıları

Kaynak: BOA, HH.d., 20234, 24.Ca.1281 (25.10.1864); 22552, 25.L.1281 (22.03.1864); 22550, 24.S.1282 (19.07.1865); 22549, 29.S.1282 (24.07.1865); 20946, 22.S.1283 (06.07.1866); 20950, 05.Ra.1283 (17.08.1866); 16356, 06.N.1283 (12.01.1867); 14502, 06.N.1283 (12.01.1867); 14507, 06.N.1283 (12.01.1867); 14508, 06.N.1283 (12.01.1867); 14504, 20.Za.1283 (12.01.1867); 14503, 08.Z.1283 (13.04.1867); 14506, 08.Z.1283 (13.04.1867); 16355, 08.Z.1283 (13.04.1867); 16357, 08.Z.1283 (13.04.1867); 16379, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16380, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16369, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16370, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16371, 06.Ca.1284 (05.09.1867); 16372, 09.B.1284 (06.11.1867); 16374, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16375, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16376, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16377, 16.Za.1284 (10.03.1868); 16378, 18.M.1285 (11.05.1868), 20948, 24.R.1285, (14.08.1868); 20936, 05.Za.1285, (17.02.1869); 20938, 05.Za.1285, (17.02.1869); 21323, 08.Za.1285 (20.02.1869); 20941, 08.Za.1285 (20.02.1869); 20937, 08.Za.1285 (20.02.1869); 20942, 08.Za.1285 (20.02.1869); 20939 03.Z.1285, (17.03.1869); 20940, 03.Z.1285, (17.03.1869); 20949, 19.M.1286 (01.05.1869); 20943, 26.M.1286 (08.05.1869); 20944, 04.R.1286 (14.07.1869); 16348, 24.B.1287 (20.10.1870); 16346, 22.B.1287 (04.18.1870); 16347, 22.B.1287 (04.18.1870); 16351, 24.Ra.1288 (13.06.1871); 16349, 29.Ra.1288 (18.06.1871); 16350, 05.Ca.1288 (23.07.1871); 16360, 02.N.1288 (15.11.1871); 16359, 26.Ra.1289 (03.06.1872); 16361, 26.C.1289 (31.08.1872); 16382, 20.N.1289 (21.11.1872); 16383, 12.Ca.1290 (07.07.1873); 16384, 04.B.1290 (28.08.1873); 16381, 11.B.1290 (04.09.1873); 21281, 04.Ra.1293, 30.03.1876; 25055, 21.Ca.1293 (14.06.1876); 25056, 28.Ca.1293 (21.06.1876); 25061, 07.C.1293 (29.06.1876); **TS.MA.E.** 1323-02, 20.S.1291 (08.04.1874); 1322-93, 20.S.1291 (08.04.1874); 1322-95, 11.Ra.1291 (28.04.1874); 1322-99, 08.Ca.1291 (23.06.1874); 1322-90, 12.L.1293 (31.10.1876); 1322-92, 27.Za.1293 (14.12.1876); 1322-91, 11.M.1293 (07.02.1876).

Yukarıdaki Grafik 2.28 ise Veliefendi Fabrikası'nda çalışan işçilerin yevmiyelerini ve ayda çalıştıkları gün ortalamalarını karşılıklı olarak sunmaktadır. Bu grafiğe göre dönem içinde aylık yevmiye ortalaması 10 kuruş civarındadır ve neredeyse hiç değişmemiştir. Ancak ortalama gün sayısı verilerin yetersizliğine rağmen artmıştır denilebilir. Grafik 2.28'deki trend bunu göstermektedir. Ayrıca yevmiyelerin dönem boyunca devam eden durağanlığına karşın aylık ücretlerin artması yalnızca çalışma sürelerinin artışı ile açıklanabilir. Aşağıdaki Tablo 2.19 ise yıllık nominal yevmiyeleri yıllara göre derlemiştir.

Tablo 2.19: Veliefendi Fabrikası'nda Nominal Yevmiyeler (kuruş)

Yıl	Yevmiye
1854	9,55
1855	10,92
1863	10,48
1864	10,61
1865	10,53
1866	10,51
1867	10,12

Yıl	Yevmiye
1868	10,09
1870	11,16
1871	11,23
1872	10,06
1873	10,07
1875	9,81
1876	10,33

Kaynak: Grafik 2.28'in kaynaklarına bakınız.

2.4. Bursa İpek Fabrikası

Bursa'nın ipek üretimi ve ticaretindeki yükselişinin başlangıcını 14. yüzyıl ortalarına değin götürmek mümkündür. 14. yüzyıl sonlarında ipek artık eski Kefe-İstanbul, Trabzon-İstanbul ve Sivas-İstanbul güzergahlarında taşınmıyor, Bursa'nın merkezinde olduğu yeni bir güzergaha geçiş yapıyordu. Moğol güzergahında yaşanan sorunlar Bursa'yı sadece ipek için değil baharat ve diğer Asya ürünleri için de önemli bir dağıtım noktası haline getirmiştir. Mal akışı sadece Doğu'dan Batı'ya doğru seyretmiyor, Floransa'nın başı çektiği yünlü üretimi de yine Bursa üzerinden Doğu'ya aktarılıyordu. Bütün bunların sonucunda; şehirdeki hane sayısı 1485'te 5 binden 1571-80 tarihlerinde 12.582'ye kadar hızla yükselmiştir.⁹²

Bursa'da 19. yüzyıl başlarına kadar ham ipek üretimi ev ve mahallelerde geleneksel yöntemlerle yapılan bir işti. Üretilen ham ipekler ise esnaf teşkilatlarında

⁹² İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, a.g.e., s. 269-293.

kumaş haline getirilerek piyasaya sürülüyordu. Devlet ve özel müteşebbislerin gayretleri neticesinde ipek üreten fabrika sayılarının artmasıyla geleneksel üretimin yerini yavaş yavaş fabrikalar almıştır.⁹³ Fransa’da 1850’lerde ipekböceklerinin ölümüne neden olan bir hastalığın ortaya çıkmasının Bursa’daki ipek fabrikalarının sayısının artışında etkili olduğu öne sürülmüştür. 1853-1856 yılları arasında Fransa’da 26 milyon kg olan koza üretimi 8 milyona kadar düşmüştür. 1855 yılında Bursa’da 204 bin kg olan iplik üretiminin yalnızca 24 bini yerli üretim için ayrılmış geri kalan miktar ihraç edilmiştir. Geleneksel üretim Fransa’nın kaliteli ve standart iplik talebine cevap veremeyince fabrikalar kurulmuştur. Ancak aynı hastalığın 1856 yılından itibaren Bursa’da da görülmesi sebebiyle 10 yıl boyunca Bursa’daki üretim de akamete uğramış, 1856’dan önce Avrupa’ya ihraç edilen koza miktarı 4.000 tondan 1864’te 400’e kadar düşmüştür.⁹⁴ Buna ilaveten Bursa’da yetiştirilen kozaların yeteri kadar kaliteli işlenememesinden ve dış ticaret anlaşmalarının engelleyici hükümlerinin bulunmamasından ötürü kozalar büyük ölçüde yabancılar tarafından satın alınmaktaydı.⁹⁵ Dışarıdan alınan ham ipek ise pahalıya gelmekteydi. Devlet hem vergilendirme açısından hem de üretim maliyetleri açısından bu sebeplerle kayba uğramaktaydı. Bu nedenle devlet hem özel sektöre geleneksel mancınık sisteminden modern usule geçmesi için ruhsatlar verdi, hem de kendisi bizatihi 29 Eylül 1851’de bir fabrika kurdu.⁹⁶

Devletin işlettiği Bursa İpek Fabrikası Hereke Fabrikası’nın ihtiyaç duyduğu ham ipeğin güvenilir bir kaynaktan elde edilebilmesi için kurulmuştur. Ayrıca Hereke’nin ipek alımı için dışarıya ödediği meblağın da bu yol ile tasarruf edilebileceği düşünülmüştür. Bursa’daki fabrika imalata geçişinin ardından Hereke Fabrikası’na bağlı olarak çalışmalarına devam etmiştir.⁹⁷ Devletin kurduğu Bursa

⁹³ Çiftçi, **a.g.e.**, s. 2, 4.

⁹⁴ Zeynep Dörtok Abacı, “İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)”, **U.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 7, S: 11, 2016, s. 164-165.

⁹⁵ Bursa- Gemlik yolu üzerinde bulunan köylerde üretilen ipekler Londra ve Lyon tarafından talep edilmiş ancak iplikler dokumaya elverişli olacak kadar kaliteli üretilemediğinden ilk defa Bursa Kayabaşı’nda 60 mancınıklık buhar ile çalışan bir fabrika kurulmuştur, bkz. Cafer Çiftçi, “1837-1908 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü”, **U.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 14, S: 24, 2013, s. 4

⁹⁶ Çakıcı, **a.g.e.**, s. 21.

⁹⁷ Buluş, **a.g.e.**, 259-260. 1853-1854 yıllarına ait 568 numaralı Hazine-i Hassa defteri açıkça göstermektedir ki üretilen ipeğin tümü Hereke Fabrikası’na gönderilmiştir. 1853 yılında 647.925,925,

Fabrika-i Hümayunu 78 adet mancınıkla kurulmuşken 1906 yılında Bursa’da bulunan ipek fabrikası sayısı 44’e mancınık sayısı ise 2364’e yükselmiştir. Dolayısıyla Bursa İpek Fabrikası’nın Bursa’daki mekanize ham ipek üretimi içerisinde kısmi bir yerinin olduğu açıktır.⁹⁸

Fransa’da çıkan ipekböceği hastalığının yayılmasından sonra Bursa’da hastalık olmayan bölgelerden tohumlar getirilmesi yoluna gidilmiştir. Ancak tohum getirildikten sonraki yıl iyi mahsul alınsa da bir sonraki yıl yine hastalık nüksetmiştir. Yurtiçinden Bilecik, Lefke ve Edirne gibi yerlerden tohumlar getirilmesi düşünülmüşse de bu bölgelerde de hastalığın yayılmış olması çözümü sadece geciktirmiştir. Daha sonra yurtdışından tohumlar getirilmesi sadece palyatif bir tedbir olarak kalmıştır.⁹⁹ 1854-60 yılları arasında 5 milyon kg olan koza üretimi 1880 yılında 1.375.000’e 1881’de ise 992.500 kg’a kadar düşmüştür.¹⁰⁰ 1881 yılında kurulan Duyun-u Umumiye İdaresi’nin kontrol ettiği gelirler arasında Bursa’daki ipek böcekçiliği kozasından alınan ipek öşrü de bulunmaktadır. İdare elde ettiği gelirleri artırmak için çok sayıda gence Pasteur yöntemi ile ipekböceği tohumu yetiştirmeyi öğretmiş ve bu gayretler ipekböcekçiliğinin tekrar canlanmasında rol oynamıştır.¹⁰¹ 1863’te Bursa’da bulunan fabrikalarda 3.300 olan çalışan sayısı hastalık sebebiyle bazı fabrikaların kapanmasından dolayı 1880’de 2.000’e kadar düşmüştür. 1880’lerde yaşanan canlanma ile çalışan sayısı yeniden hızla artmış ve 1900’de 7 bine, 1909’da ise o güne kadarki zirve noktası olan 19 bine ulaşmıştır.¹⁰²

Bursa İpek Fabrikası’ndaki üretimin temel amacı ham ipek üretmek olduğundan üretim aşamaları çok fazla çeşitlenmemiş ve işçiler arasındaki iş bölümü de sınırlı kalmıştır. Fabrikadaki memurlar hariç tüm çalışanlar yevmiye ile çalışmaktadırlar. Parça başına çalışan bulunmamaktadır. Ancak koza ayıran, koza kurutan ve mancınık üzerinden ipek çıkaran işçilere ödenen ücretler defterlerde

1854 yılında ise 1.046.801,475 kuruşluk üretimin tümü Hereke Fabrikası’na aktarılmıştır, bkz. **BOA, HH.d.**, 568, 11.C.1269 (22.03.1853), s. 43, 45, 46, 103.

⁹⁸ Çiftçi, **a.g.e.**, s. 6.

⁹⁹ Dilek Altun, “XIX. Yüzyılda Bursa’da İpek Böcekçiliği”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi SBE Tarih ABD Yakınçağ Tarih Bölümü, Ankara, 2013, s. 74-49.

¹⁰⁰ Rifat Önsoy, **Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları (1854-1914)**, Ankara, Turhan Kitapevi, 1996, s. 185.

¹⁰¹ Dörtok Abacı, **a.g.e.**, s. 166.

¹⁰² Çakıcı, **a.g.e.**, s. 40-41.

toplulaştırılmış olarak verilmiştir. Toplu meblağlar sabit bir yevmiye fiyatının işçilerin çalıştığı toplam gün sayısı ile çarpılması ile elde edilmiştir. Bunun istisnası olarak kimi zaman defterlerde isim isim yer alan işçilerin yanında, koza ayıran işçiler 1858'den itibaren parça başı (kilo) hesabına göre çalışmışlardır.

Buharlı mancınık, sıdak mancınığı işçileri ve çıraklar en istikrarlı gruplardır. Koza ayıran işçiler tablodaki örneklerde sürekli görünmekle birlikte aynı yıl içinde bazı durumlarda defterlerde yer almamaktadırlar. Kamçı tavaşı işçileri önceki yıllarda olmayıp 1861 yılından itibaren defterlere dahil olmuşlardır. Mancınık üzerinden ipek çıkaran işçiler ise 1851 yılında var olup sonra hiçbir örnekte yer almamışlardır. Ancak olmadıkları tüm örneklerde “bazı işçiler” başlığının yer aldığı görülmüştür. Koza kurutan işçiler de aynı durumdadır. Bu durumda bazı işçiler olarak anılan grup değişmeli olarak diğer işlerde çalıştırılmış olabilir.

Tablo 2.20: Bazı Yıl ve Aylara Göre Bursa İpek Fabrikası'ndaki İşçilerin Görevlerine Göre Dağılımları

Görevlerine göre işçiler	1851 Eylül Kasım	1852 Temmuz Ekim	1853 Mayıs Ağustos	1854 Mart Kasım	1858 Temmuz	1861 Mart
Buharlı mancınık işçileri	69	69	69	83	83	88
Kamçı tavaşı işçileri						21
Sıdak mancınığı işçileri	9	9	9	10	10	8
Mancınık üzerinden ipek çıkaran işçiler	120 yevmiye					
Kozaları ayıran işçiler	3291 yevmiye	4591 yevmiye	2028 yevmiye	5000 yevmiye	1615 kile 47 yevmiye	2794 kile 65,5 yevmiye
Bazı işçiler		5	160 yevmiye	813 yevmiye	2	2
Koza kurutan işçiler					680 yevmiye	
Çıraklar	9	10	8	8	3	8

Kaynak: BOA, HH.d., 19361, 21.L.1268 (08.08.1852); 23140, 27.M.1269 (10.11.1852); 568, 11.C.1269 (22.03.1853); 16455, 07.M.1275 (17.08.1858); 19345, 05.M.1278 (13.07.1861).

Not: Yanında bir ibare bulunmayan sayılar kişi sayısını göstermektedir.

Fabrikanın toplam işçi sayısı, işçilere toplulaştırılmış olarak verilen toplam ücret miktarının Fabrika genelindeki aylık ortalama çalışılan gün sayısı olan 17,71'e bölünmesi ile tahmini olarak bulunmaya çalışılmıştır. Koza ayıran işçilerin ilk dört

sütündeki verileri toplamda 22 ay içindir ve aylık ortalamaları 677,72'dir. Bu ortalama 17,71'e bölünürse ortalama olarak 38-39 kişinin bu iş için fabrikada çalışmış olduğunu tahmin edebiliriz ki bu hiç de küçümsenecek bir sayı değildir. Yine aynı şekilde sadece 1858 Temmuz'unda var olan koza kurutan işçiler ayda 680 yevmiye yaparak koza ayıranlarla aynı sayıya denk bir büyüklüğe sahip olduklarını göstermişlerdir.

2.4.1. Fabrika Giderleri İçinde Ücretlerin Durumu

Bursa İpek Fabrikası için düzenlenen ücret defterlerinde işçilerin ücretlerinin yanı sıra defterin tutulduğu dönem sınırlarında yapılan sarfiyat, satın alımların değeri ve üretilen ürünlerin değeri bulunmaktadır. Bu bilgileri kullanarak daha önceki fabrikalarda olduğu gibi aşağıdaki Tablo 2.21'de ücretlerin tüm değişken maliyetler içindeki oranları bulunmuştur.

Tablo 2.21: Bursa İpek Fabrikası'nda Ücretlerin Toplam Değişken Maliyetler İçindeki Yeri

	Ay	Sarfiyat (I) (kuruş)	Ücretler (II) (kuruş)	II/I+II (%)
1851	6	244.893,71	52.963,50	0,180
1852	12	587.833,69	116.717,50	0,169
1853	11	466.531,03	106.276,50	0,186
1854	11	776.305,23	132.102,00	0,123
1861	11	39.078,40	140.395,75	0,768

Kaynak: BOA, HH.d., 19361, 21.L.1268 (08.08.1852); 19316, 03.C.1268 (25.03.1852); 19362 17.L.1268 (04.08.1852); 23140, 27.M.1269 (10.11.1852); 19322, 05.N.1269 (12.06.1853); 568, 11.C.1269 (22.03.1853); 19345, 05.M.1278 (13.07.1861); 19336, 06.S.1278 (13.08.1861); 19344, 04.B.1278 (05.01.1862); 19348, 08.R.1278 (13.10.1861); 11692, 10.Ca.1278 (13.11.1861); 19346, 11.B.1278 (12.01.1862); 19335, 13.Ş.1278 (13.Ş.1862).

Tabloya göre 1851-1854 yıllarında birbirine yakın değerler bulunurken 1861 yılında normal değerlerin 4 kat üzerinde bir oran olduğu görülmüştür. Bunun sebebi sarf edilen mallar içinde ödenen miktarın büyük çoğunluğunu sağlayan yaş ve kuru kozanın 1861 yılı sarfiyatında yer almamasıdır. Böyle bir durumun neden meydana geldiği ise bilinmemektedir. Belki de 1861'de var olan koza stoku kullanılmıştır. 1853 yılı ilk iki ayındaki sarfiyatın yaklaşık %95'i yaş ve kuru koza için yapılmıştır.¹⁰³ Aynı

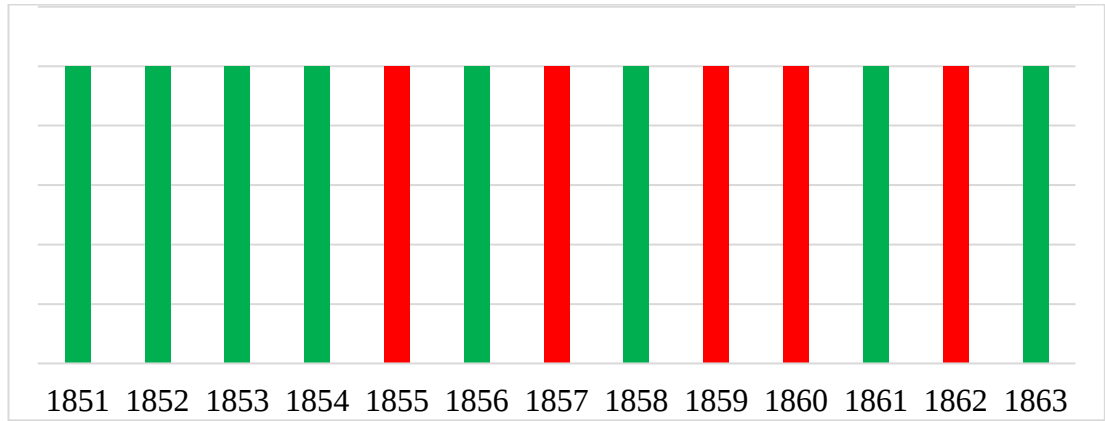
¹⁰³ BOA, HH.d., 568, 11.C.1269 (22.03.1853).

oran 1852 Temmuz-Ekim arası için %97'den fazladır.¹⁰⁴ Açıkça görülüyor ki aylık değişken sarfiyatın büyük bir kısmı koza için yapılan harcamalardan oluşmaktadır. Bu kalemin olmadığı 1861 yılında ise böyle garip bir durum ortaya çıkmıştır. 1861 yılı hariç tutulduğunda da işçi ücretlerin değişken maliyetlere oranı 0,165 çıkmıştır ki bu oran hem Hereke hem de Veliefendi'ye göre oldukça düşüktür

2.4.2. Bursa İpek Fabrikası'nda Ücretler

Bursa'da devletin kurmuş olduğu fabrika için Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki Hazine-i Hassa defterlerinden 26 adet defter elde edilmiştir. Bu defterler 1851 ile 1863 yılları arasındaki maalesef sadece 8 yıl için veri sağlamaktadır. Bu defterlerde daha önceki fabrikalarda olduğu gibi 1, 3, 4 ve 5 aylık defterler bulunduğu gibi yıllık ücret verilerinin tutulduğu defterler de bulunmaktadır. Aşağıdaki Grafik 2.29'da görüldüğü üzere Bursa İpek Fabrikası için veri elde edilen yıllar oldukça sınırlıdır.

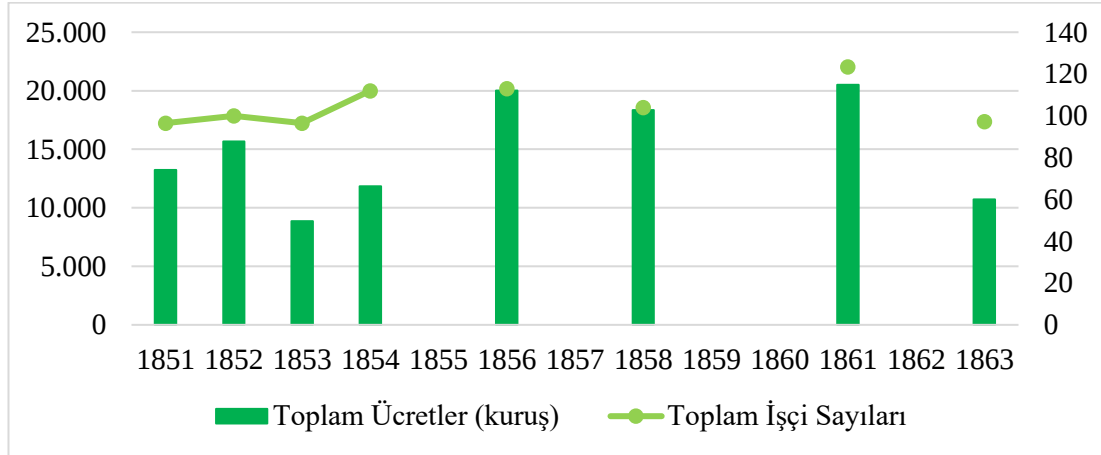
Grafik 2.29: Bursa İpek Fabrikası için Yıllara Göre Veriler

Kaynak: BOA, HH.d., 19361, 21.L.1268 (08.08.1852); 19316, 03.C.1268 (25.03.1852); 19362 17.L.1268 (04.08.1852); 23140, 27.M.1269 (10.11.1852); 19322, 05.N.1269 (12.06.1853); 568, 11.C.1269 (22.03.1853); 16457, 02.Z.1277 (11.06.1861); 16455, 07.M.1275 (17.08.1858); 19337, 17.R.1275 (25.10.1858); 19340, 16.M.1276 (15.08.1859); 19338, 06.R.1275 (13.11.1858); 19345, 05.M.1278 (13.07.1861); 19336, 06.S.1278 (13.08.1861); 19344, 04.B.1278 (05.01.1862); 19348, 08.R.1278 (13.10.1861); 11692, 10.Ca.1278 (13.11.1861); 19346, 11.B.1278 (12.01.1862); 19335, 13.Ş.1278 (13.Ş.1862); 16468, 25.Z. 1279 (13.06.1863); 16467, 26.M.1280 (13.07.1863); 16466, 27.S.1280 (13.08.1863); 16465, 29.Ra.1280 (13.09.1863); 16464, 29.R.1280 (13.10.1863); 16463, 01.Ca.1280, (13.11.1863); 16462, 02.B.1280 (13.12.1863); 16461, 05.N.1280 (13.02.1864).

¹⁰⁴ BOA, HH.d., 23140, 27.M.1269 (10.11.1852).

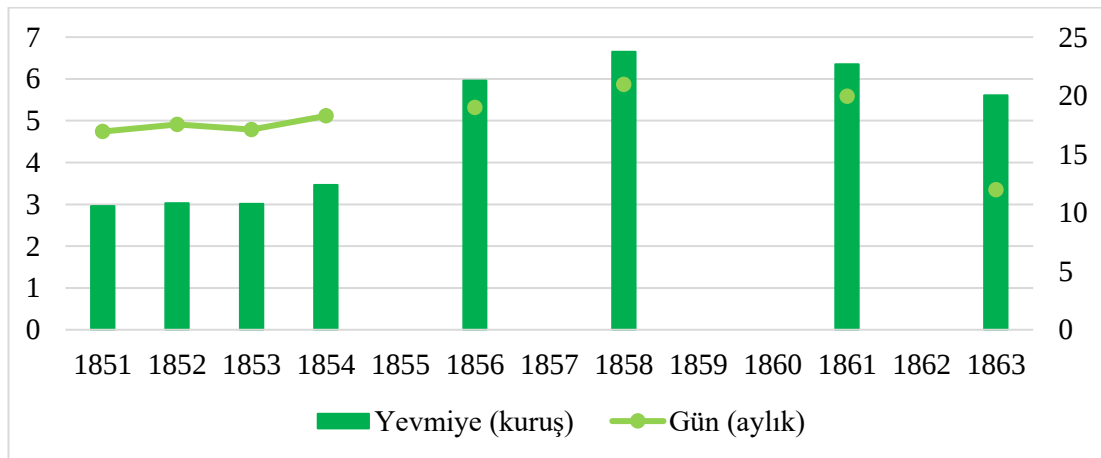
Grafik 2.30: Bursa İpek Fabrikası'nda Aylık Ortalama Toplam Ücretler ve Aylık Ortalama Çalışan Sayıları

Kaynak: Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Yukarıdaki Grafik 2.30 söz konusu yıllar için fabrikada ödenen toplam ücretleri ve çalışan kişi sayılarını göstermektedir. Grafığe göre aylık ortalama ödenen toplam ücretlerin 10-20 bin kuruş, aylık ortalama çalışan sayısının ise 100-120 arasında değiştiğini söylemek mümkündür. Genellikle çalışan sayısı arttıkça toplam ödenen ücret meblağı da artmaktadır.

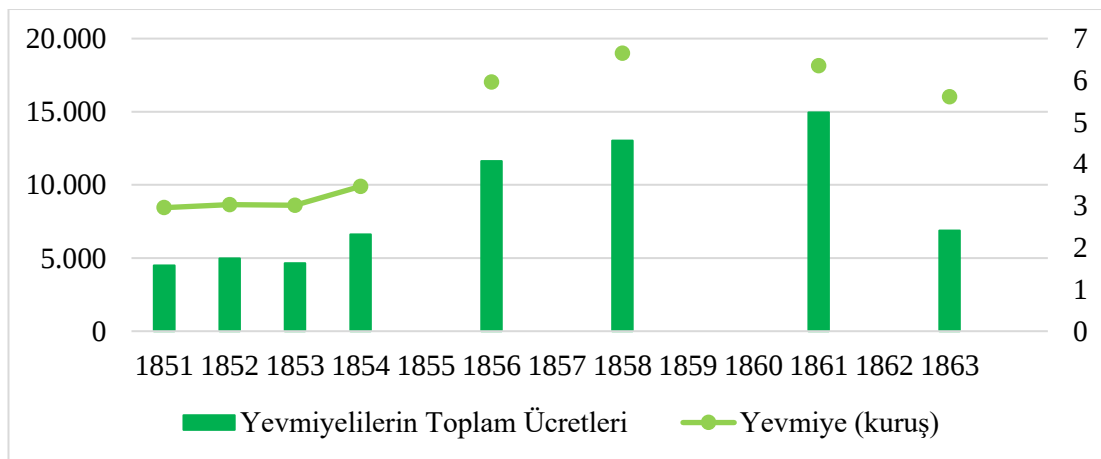
Grafik 2.31: Bursa İpek Fabrikası'nda Aylık Ortalama Yevmiyeler ve Ortalama Çalışılan Gün Sayıları

Kaynak: Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

1853 ve 1863 yılları gibi örneklerde ise toplam ücretler kişi sayısına nispetle çok daha düşük kalmıştır. Bunun sebebi ya ayda çalışılan gün sayılarında ya da yevmiyelerde ciddi düşüşlerin yaşanması olabilir. Ancak bu durumun sadece 1863 yılı için geçerli olduğu açıktır. Çünkü yukarıda Grafik 2.31’de görüldüğü üzere, söz konusu bu 8 yıl için ayda çalışılan ortalama gün sayısı 17,71 iken 1863 yılındaki ortalama 11,97’dir. 1853 yılı için ise farklı bir durum söz konusudur. Yukarıdaki Grafik 2.31 bu durumu göstermektedir. Yevmiyeler 1851’de 3 civarından başlayıp 1858 yılında 7’ye yaklaşmış ve ardından 1863’ta 5,5’e kadar düşmüştür. Yevmiyelerin kısa zamanda bu denli yükselişi Bursa’da hızla artan fabrika sayısının işçiye olan talebi artırmaktan kaynaklanmaktaydı. İşverenler fabrikaların yanlarına baraka ve koğuşlar inşa ederek köylerden işçiler getirmeye çalıştılar. Özellikle koza mevsiminde köylerden kervanlarla işçiler getirilmiştir.¹⁰⁵ Ayda ortalama çalışılan gün sayıları ise yevmiyelere göre daha az oynaktır. Sadece son yıl olan 1863 yılında ciddi bir düşüş gerçekleşmiştir. Grafik 2.30’da toplam ücretlerin içinde ücretlerini toplulaştırılmış şekilde alan işçilerin de ücretleri bulunmaktadır. Bunların ve maaşlıların dışarda bırakıldığı aşağıdaki Grafik 2.32 ise toplam ücretlerin daha çok aylık ortalama yevmiyeler tarafından belirlendiğini açıkça göstermektedir.

Grafik 2.32: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiyelilerin Ortalama Ücretleri ile Yevmiye Ortalamasının İlişkisi (kuruş, bin)

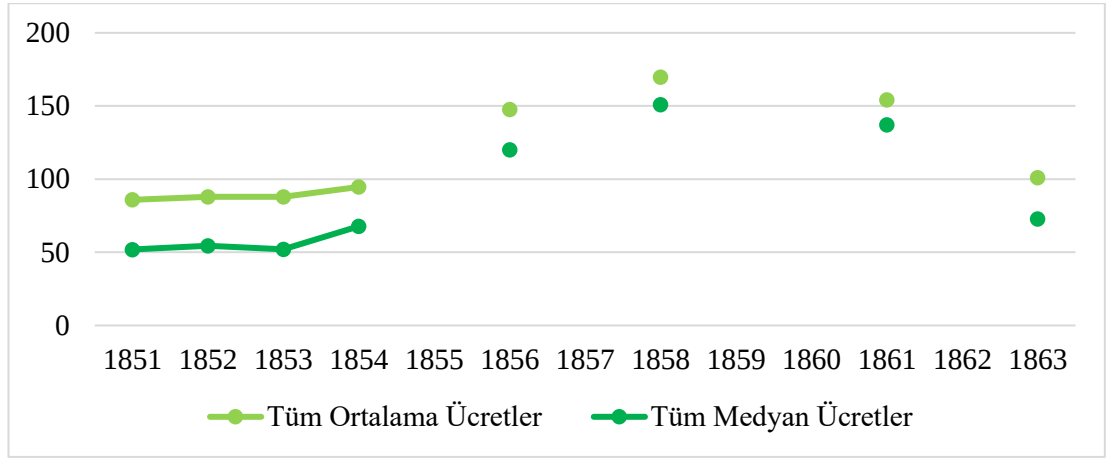
Kaynak: Grafik 2.29’un kaynaklarına bakınız.

¹⁰⁵ Çakıcı, a.g.e., s. 40.

2.4.2.1. Bursa İpek Fabrikası'nda Ortalama ve Medyan Ücretler

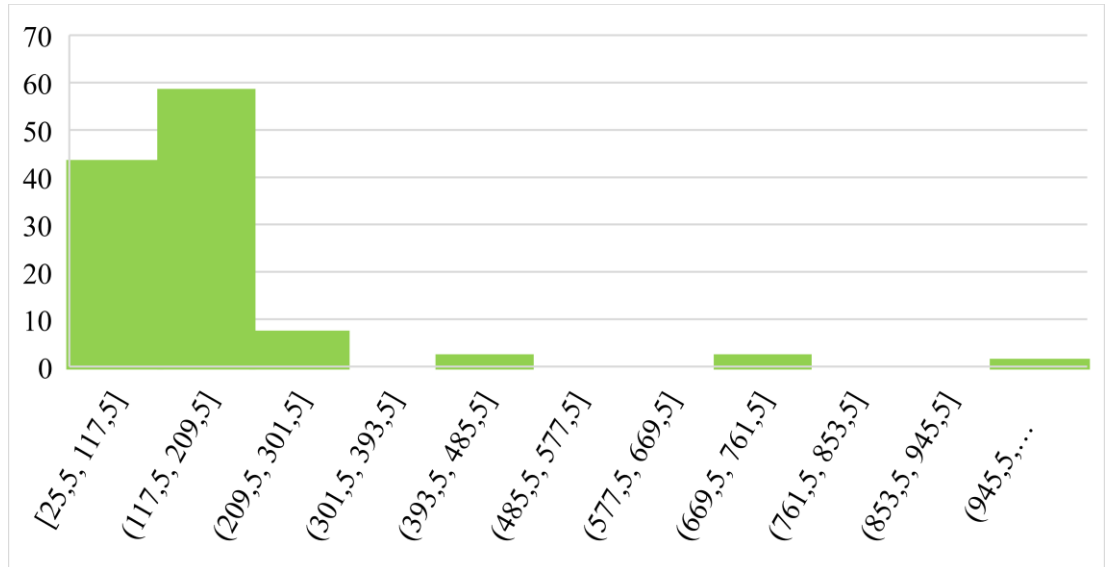
Hereke ve Veliefendi Fabrikalarında olduğu gibi Bursa İpek Fabrikası için de tüm çalışanların ortalama ve medyan ücretleri hesaplanmıştır.

Grafik 2.33: Bursa İpek Fabrikası'nda Tüm Çalışanların Ortalama ve Medyan Ücretleri (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 2.34: Bursa İpek Fabrikası'nın 1856 Eylül Ayına Ait Histogram (kuruş)

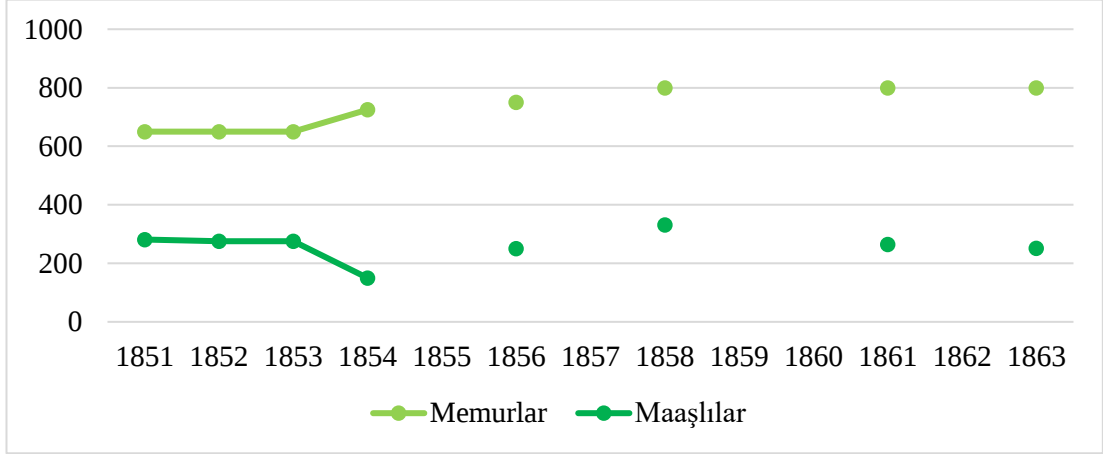
Kaynak: Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Yukarıdaki Grafik 2.33'e göre yine ayı şekilde medyan ücretlerin ortalama ücretlerden yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum bize sağa eğik histogramlara sahip serilerin medyanlarının ortalamalarından daha küçük olduğu gerçeğini bir kez daha göstermiştir. Yukarıda Fabrikanın en çok işçi çalıştırdığı aylardan biri olan 1856 Eylül ayına ait bir histogram ise Grafik 2.34 olarak yer almaktadır. Bu histogramın da gösterdiği üzere Bursa İpek Fabrikası'nda düşük ücret alanlar çoğunluktadır.

2.4.2.2. Bursa İpek Fabrikası Memur ve Maaşlı Çalışanların Ücretleri

Diğer fabrikalarda olduğu gibi Bursa İpek Fabrikası'nda maaş esasına göre ücret alan çalışanlar mevcuttur. Buhar mancınıklarında çalışan ustalar ise yevmiyeli olarak çalışmışlardır. Ancak fabrikalar arasında karşılaştırma yapılırken en iyi sonuçların elde edilmesi adına daha önceki fabrikalar için benimsenmiş olan ilkeler Bursa İpek Fabrikası için de uygulanmıştır. Buna göre memurlarla birlikte maaş alan kileci, kapıcı ve suyalcu (çeşmeci) gibi çalışanlar, Veliefendi ve Hereke'de de yevmiyeli olarak çalışan benzerlerine istinaden yevmiyeliler sınıfına dahil edilmişlerdir. Yevmiye alan ustalar ise buna rağmen maaşlılar içerisinde değerlendirilmişlerdir. Memurlar sınıfı ise müdür, katip, direktör ve ambarcılar gibi daha çok yönetim ve kayıt işleri ile iştigal edenlerden müstakil tutulacaktır. Bu kıstaslara göre memurların ve memurların da içinde bulunduğu daha geniş bir grup olan maaşlıların medyan ücretleri aşağıdaki Grafik 2.35'teki gibidir. Grafik 2.35'ten görüldüğü üzere memur maaşları 600 ile 800 arasında değişmiştir ve 1853 yılından itibaren artış göstermiştir. Maaşlıların ücretleri ise 200-300 arasında dalgalanmıştır.

Grafik 2.35: Bursa İpek Fabrikası'nda Memur ve Maaşlıların Medyan Ücretleri (kuruş)

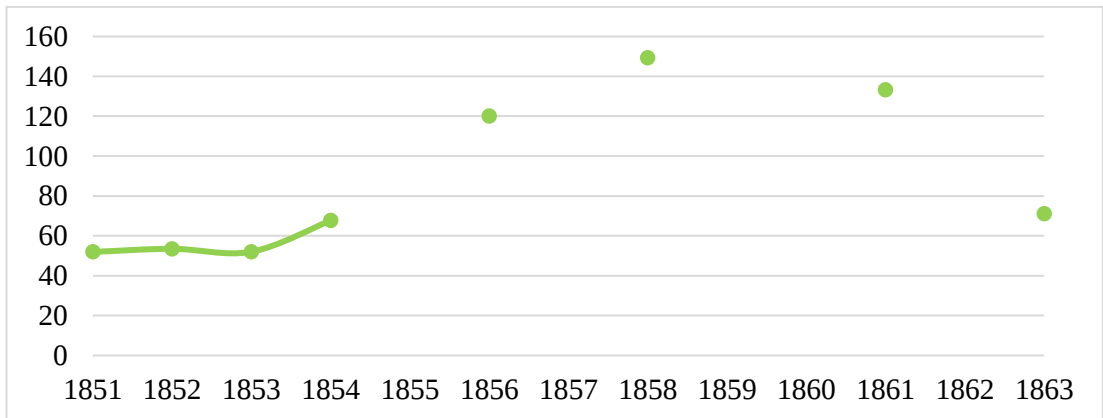

Kaynak: Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

2.4.2.3. Maaşlılar Haricinde İşçi Ücretleri

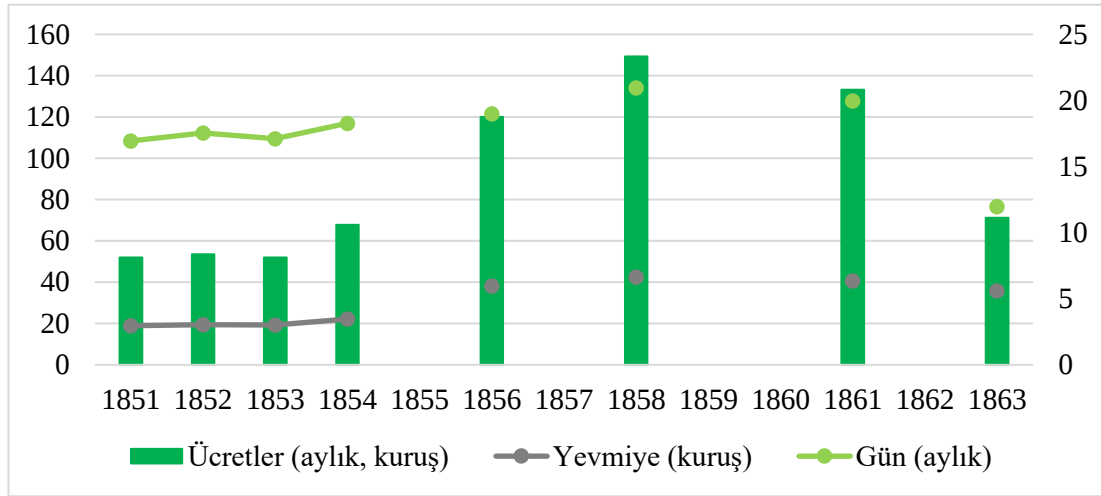
Tüm işçiler içinden maaş aşan usta ve memurlar çıkarıldığında işçilere ait aylık medyan ücretler aşağıdaki Grafik 2.36'da olduğu gibi gerçekleşmiştir. Aşağıdaki Grafik 2.36'ya göre Bursa İpek Fabrikası'ndaki işçilerin medyan ücretleri, 1851'de 50 kuruşun biraz üzerinde başlamış, 1858 yılına kadar düzenli bir şekilde artarak 150 kuruşa ulaşmış ve ardından aynı şekilde azalarak 1863'te başlangıçtaki noktadan biraz daha yukarıda 70 kuruş civarında sonlanmıştır.

Grafik 2.36: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiye ile Çalışan İşçilerin Medyan Ücretleri (kuruş)

Kaynak: Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 2.37: Aylık Ücretlere Etki Eden Yevmiyeler ve Çalışma Süreleri

Not: Medyan ücretler sol, yevmiye ve gün grafikleri ise sağdaki ordinata göre düzenlenmiştir.

Kaynak: Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 2.37'de hem ortalama yevmiyeler hem de ayda ortalama çalışılan gün sayıları aylık medyan ücretlere eşlik etmiştir. 1856 yılı ile başlayan aylık medyan ücretlerdeki artışta işçilerin ortalama olarak ayda çalıştıkları gün sayısının artmasının etkisi bulunmakla beraber aslan payının %60'tan fazla artan ortalama yevmiyelerde olduğu açıkça görülmektedir. Bursa İpek Fabrikası'na ait ücret verileri maalesef yeteri kadar uzun bir aralığı kapsamamaktadır. Ancak Fabrikadaki ücret düzeyi konusunda fikir sahibi olacak kadar veri sağladığından, fabrikalar arasında yapılacak bir karşılaştırmada Bursa İpek Fabrikası ücret düzeyinin diğerlerine göre nasıl bir konumda olduğu saptanabilecektir.

2.5. İzmit Çuha Fabrikası

Sultan Abdülmecid devrinde 1839'da yayınlanan bir hattı hümayunda bu fabrikanın kuruluş nedeni; yurtiçinde hem askerin hem de halkın ihtiyaç duyduğu çuhanın İslam memleketlerinde üretilemediğinden her yıl dışarıya giden 40-50 bin kesenin çıkışına engel olmak olarak izah edilmiştir. 50 Bunun yanında kurulacak fabrikada birçok insanın çalışacak olması da fabrikanın kurulmasında görülen menfaatlere dendir. Bu niyetlerle 1843 yılında İzmit'te bir Çuha Fabrikası kurulması ve gerekli sermayenin Kocaeli emval sandığından karşılanması uygun görülmüştür. Kocaeli Sancağında vergilerin toplanmasında yaşanan sorunlar başka kaynakların

bulunmasını zaruri kılsa da fabrika için 40.522.000 kuruş harcama yapılmış ve 1844'te Sultan Abdülmecid'in de katılımı ile açılmıştır.¹⁰⁶ Fabrikalar Nazırı olan Hüsnü Efendi'nin 1846 yılındaki raporu üzerine Meclis-i Vâlâ'da yapılan bir görüşmede; "...böyle fabrikalarda imâl olunan eşya mevcud iken emsalinin haricden mübayaası münasib olmayacağından..." ve "bu hususu mahremane tutulup harice ser-rişte verilmemek üzere..." ifadeleriyle yerli mal kullanımının amaçlandığı ancak bunun bir gizli gündem olarak kabul edildiği anlaşılmıştır.¹⁰⁷ Benzer bir gizlilik yabancılara toprak satışına imkan veren yasanın kabulünün ardından gözetilmiş ve Evkâf Nezâreti'nden yapılacak intikallerin engellenmesi istenmiştir.¹⁰⁸ Yine ayrıca yabancı mallara karşı rekabet edilmesi, benzerlerinin yurt içinde üretilmesi ve dış ticaret dengesinin müspet yönde korunması amacıyla bazı yerli üreticiler ödedikleri iç gümrüklerden istisna tutulmuşlardır.¹⁰⁹

İzmit ve Hereke Fabrikaları eş zamanlı olarak birlikte inşa edilmelerine karşın Hereke ile ilgili daha detaylı bilgiler bulunmaktadır. Hereke Fabrikası kuruluşunda bahsedildiği üzere¹¹⁰ İzmit Çuha Fabrikası Ohannes ve Bogos Dadyan tarafından devlet adına kurulmuştur. Hereke Fabrikası ise İzmit Çuha Fabrikası'nın inşa bedeli hesabından Serasker Rıza Paşa'nın bilgisi dahilinde inşa edilmiştir.¹¹¹ İzmit Çuha Fabrikası iplik üretmek için bir bükümhane, imal edilen iplikleri boyandığı bir boyahane ve boyanan bu ipliklerle kumaş dokunulan bir dokumahane olmak üzere toplam üç bölümde çalışacak vaziyette inşa edilmiştir. Bahsedilen bölümlerde kullanılan makinelerin tümü yurtdışından ithal edilmiştir.¹¹² Fabrika Avrupa inşaat tekniğinin en ileri yöntemleri ile inşa edilip günün şartlarında bulunan en iyi makinelerle donatılmış ve Avrupa'da üretilenlere denk yün kumaşlar imal edilmiştir.

113

¹⁰⁶ Karavar, **a.g.e.**, s. 50-52.

¹⁰⁷ Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", **Osmanlı**, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye, 1999, s. 280.

¹⁰⁸ Nazif Öztürk, "XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri", **Journal of Islamic Research**, C. 8, S: 1, 1995, s. 26.

¹⁰⁹ Hamza Çeştepe ve Tamer Güven, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Dâhili Gümrük Vergisi İstisnaları", **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 16, S: 2, 2016.

¹¹⁰ Bu tezin içinde 2.2 başlığı.

¹¹¹ Buluş, **a.g.e.**, s. 113-114.

¹¹² Karavar, **a.g.e.**, s. 54.

¹¹³ Clark, **a.g.e.**, s. 68

1854'te yeni makineler alınarak boyahane genişletilmiş, 1870'te üretim düzeyini artırmak için Paris'ten yeni makineler getirtilerek boyahanenin yanan kısımları tamir ettirilmiş ve 1910'da da fabrikanın tüm makine ve aletlerin yenilenmesine karar verilmiştir.¹¹⁴ Fabrika ilk döneminde kolera salgını sebebiyle yeteri kadar işçi istihdam edemediğinden dolayı kar edememiş ancak ilerleyen dönemde salgın geçtiğinde işçi sorununu çözdüğünden ötürü tam kapasiteye ulaşmıştır. Fabrika'nın en büyük müşterisi askeriye olduğundan dolayı 1849 yılında fabrika Dar-ı Şura-yı Askeriye'ye devrolunmuştur.¹¹⁵ Fabrika başlangıçta yünlü askeri kumaşlar üretmek için kurulmuşsa da daha sonra yatak çarşafı, havlu, çorap ve eldiven de üretmeye başlamıştır. 1860'lı yılların başında fabrika 72 bin metre kumaş ve 60 bin adet fes üretebilmekteydi.¹¹⁶

2.5.1. İzmit Çuha Fabrikası'nda Ücretler ve İşçilerin Dağılımları

Fabrika Askeri İdare'ye devredildiğinden dolayı 1849 yılı sonrasına ait kendisine ait herhangi bir ücret defterine arşiv kayıtlarında rastlanılamamıştır. Bu yönü ile Veliefendi Basma Fabrikası'ndaki durumu anımsatmaktadır. Demek ki fabrikaların Askeri İdare'ye devirleri kayıtlarının ya tutulmadığına ya tutulan kayıtların kaybolduğuna ya da saklanan kayıtların Hazine-i Hassa Nezareti altında muhafaza edilmediğinden arşivde aynı adla kataloglanan kayıtlara henüz dahil olmadığına işaret etmektedir. Yalnızca 1845 yılı sonlarına ait bir defter işçilerin iş bölümleri ile ortalama yevmiye ile maaşlarına ışık tutmuştur. Aşağıdaki Tablo 2.22 bu bilgileri sunmaktadır.

¹¹⁴ Karavar, **a.g.e.**, s. 55.

¹¹⁵ Buluş, **a.g.e.**, s. 109. Tefik Güran

¹¹⁶ Önsoy, **a.g.e.**, s. 51.

Tablo 2.22: İzmit Çuha Fabrikası İşçilerinin İş Bölümleri ver Uzmanlıkları

Görevler	İşçi Sayısı	Yevmiye Ortalamaları (kuruş)
Çarhıcı, kayışçı ve demirci	14	10,714
Yün ayıranlar	4	7,25
Boyacılar	12	6,166
Hallaçlar	20	5,7
Fıtlcılar	31	3,452
Bükümcüler	31	3,548
Tarakçılar (gücücüyan)	5	4,2
Terzi	7	5,714
Keçeciler (nemedci)	3	7,333
Perdatçı	33	6,606
Makaracılar	39	4,41
Defterci	2	11
Örücü	2	7,5
Makineci	3	8,666
Çuha yıkayıcılar	2	8
Değnekçiler	8	7,2
Çemberciler	2	9
Çözü tomaklıcısı?	4	8,75
Çözü sarıcılar	1	8
Çulha ustaları	2	14
Kırmız? çulhaları	11	4,7272
Yevmiyelerin ortalaması		5,689
Yevmiyelerin ağırlıklı ortalaması		5,645
Ücretleri ile birlikte defterde yer alan tüm çalışanların sayısı	285	
Sadece isimleri yer alanlar	105	
Tüm Toplam	390	

Kaynak: BOA, HH.d., 24740, 29.Z.1261 (29.12.1845).

Yukarıda Tablo 2.22’de de gözlemlenebildiği üzere fabrika, kuruluşunun hemen ardından biri oldukça yüksek sayıda işçi çalıştırabilmektedir. İşçilerin görevleri Herek ve Veliefendi Fabrikalarındaki iplik üretim sürecinde çalışan işçiler ile benzeşmektedir. Yevmiyelerin dağılımları da birbirine benzemektedir. En yüksek ücretleri çulha ustaları (14 kuruş), defterciler (11 kuruş) ve çarhıcı-kayışçı-demirciler (10,71 kuruş) almaktadırlar. Bu da diğer fabrikalar benzeyen başka bir özelliktir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI TEKSTİL SANAYİSİNDE REEL İŞÇİ ÜCRETLERİ

İkinci bölümde arşiv kaynaklarından elde edilen ücret defterleri vasıtasıyla ve defterlerin izin verdiği aralıklarla ücret serileri oluşturulmaya çalışılmıştır. Ücret serilerinin oluşturulmasında takip edilen yolların ve benimsenen varsayımların nedenleri izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ise elde edilmiş olan nominal ücret serileri reel hale getirilerek, aynı dönemde başka sektörler için üretilmiş olan serilerle kıyaslanması ve İngiltere ücret tarihindeki hareketler ile yorumlanması için çaba sarf edilecektir.

3.1. Nominal Ücretlerin Reel Hale Getirilmesi

Enflasyon, fiyatlar genel seviyesindeki sürekli artışlar olarak tanımlanabilir. Dolayısı ile herhangi bir mal veya hizmetteki tekil fiyat artışlarına ya da genel fiyatların tek seferlik artışlarına enflasyon denilemez. Fiyatlardaki artışı ölçmek için farklı ürünlerin farklı oranları ile elde edilmiş bir sepetin belli bir dönemdeki fiyat değişimi veya GDP deflatörü kullanılır. Özellikle 20. yüzyılda enflasyon doğal ve kaçınılmaz bir iktisat fenomeni olarak kabul edilmiştir. Çünkü son 80 yılda ABD ekonomisindeki fiyatlar yıllık ortalama %3,6 artış göstermiştir. Yine ABD’de, 1896 fiyatları 1880’e göre %23 düşüktür.¹ Bu şekilde fiyatların düşmesine ise deflasyon denilmektedir. Bu dönemde özellikle borçlarına karşılık her yıl satacakları ürünlerinin fiyatları düşen çiftçiler deflasyondan şikayetçidirler. Öyleyse enflasyon gibi deflasyon da duruma ve konuma göre hoş karşılanmayan bir tersine fiyat hareketidir. Enflasyon, David Hume’dan Milton Friedman’a kadar, birçok iktisat düşünürü tarafından paranın miktar teorisi ile açıklanmıştır. Buna göre paranın değeri de piyasada mübadele edilen mal ve hizmetlerde olduğu gibi kendi arz ve talebine bağlı olarak değişir. Bu görüşe göre, eğer her şey sabitken sadece para arzı artırılsa doğal olarak paranın değeri düşer

¹ Böyle bir karşılaştırmayı uzun dönemde Osmanlı ve Türkiye tarihi için gerçekleştiren Pamuk’a göre, 1469-1914 döneminde fiyatlar 300 kat, yani yılda %1,3 gibi oranda artmışken, 1914-1998 arasında fiyatlar 19 milyon kat artmıştır. Böylesine büyük bir farkın oluşması kağıt paranın kolay çoğaltılabilir olmasına bağlanmıştır, bkz., Şevket, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e., s. 19.**

ve para ile satın alınan her şeyin fiyatının yükselmesi ile enflasyon meydana gelir. Yine bu görüşe göre, dolaşımdaki paranın miktarı iktisadi hayatta paranın değerini belirlemekte ve para miktarının artışı enflasyonun en önemli sebebi sayılmaktadır.²

Miktar teorisinin savunucuları iktisadi değişkenleri iki farklı şekilde tanımlarlar. Bunlar nominal ve reel değişkenlerdir. Örneğin mısır üreticilerinin gelirleri para cinsinden ifade edildiği için nominaldır ancak üretilen mısırın miktarı reeldir. Bu şekilde her değişkenin nominal ve reel karşılıkları olabilmektedir. Aynı anlayışla gayri safi yurt içi hasıla, kişi başı milli gelir ve işçi ücretleri de hem nominal hem de reel olarak ölçülebilen değerlerdir. Herhangi bir değişkendeki nominal bir artış veya azalış doğal olarak içinde suni bir pay olan enflasyonu da barındırır. Bu sebeple nominal değerleri reel hale getirmek için, nominal değerlerin içinde enflasyon sebebiyle bulunan payın çıkarılması gerekmektedir. Çünkü para arzındaki değişimlerden etkilenmeyen değerler reel olanlardır ve bu durum paranın nötrlüğü veya yansızlığı olarak adlandırılmaktadır.³ İşçilerin nominal ücretleri karşılığında ne kadar mal ve hizmet alabildiğini ancak bu ücretleri reel ücretlere dönüştürerek gözlemleyebiliriz. Dahası ücretlerin yıllar içinde gerçek anlamda nasıl değiştiğini ancak ücretlerin içindeki enflasyon artışlarını elimine ederek anlayabiliriz.

Osmanlı'daki fiyat hareketlerini gözlemlemek adına Şevket Pamuk uzun dönemli kayıtlar kullanmıştır. Bunlar Saray'ın mutfağı olan Matbah-ı Amire defterleri, vakıflara ait imaret defterleri ve narh defterleridir. Bu üç kaynak arasından en çok vakıf imaretlerine ait defterler tercih edilmiştir. Çünkü diğer iki kaynak devlet etkisi altında olduğundan dolayı fiyatları daha düşük gösterme gibi bir eğilime sahip olabilirdi. Vakıf imaretlerinde eksik olan yıllar da mümkün olabildiğince diğer iki kaynaktan elde edilen veriler ile tamamlanmıştır. İstanbul halkının en çok tükettiği gıdaların defterlerdeki ağırlıklarına göre sepetler oluşturulmuş, tüketimleri çok az olan gıda ürünlerinin de bu sepete dahil olması ihmal edilmemiştir. Kahve ve şeker gibi en azından 19. yüzyıl ortasına kadar lüks olan gıdalar ise sepet içeriğine eklenmemiştir. Sepete dahil edilen gıda ürünleri tüm gıda harcamaları içinde %85-90 civarında bir

² N. Gregory Mankiw, **Principles of Macroeconomics**, 8th Edit., Boston, Cengage Learning, 2016, s. 344-347.

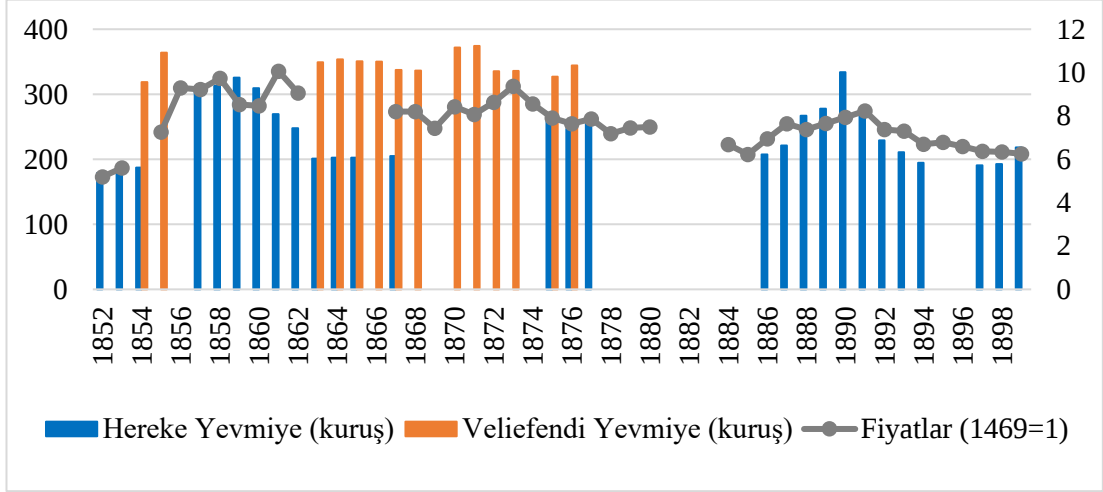
³ A.e., s. 348-349.

orana sahipken gıda ürünleri toplamda fiyat endeksi içinde %75-80 aralığındadır. Kalan %20-25 ise sabun, odun, kömür ve çivi gibi diğer tüketim mallarıdır. Elde edilen kumaş fiyatları ise kumaşlarda bir standart yakalanamaması yüzünden endekse dahil edilmemiştir. Bu şekilde oluşturulan fiyat endeksi 1469-1914 aralığındaki fiyat hareketlerini sunmaktadır. Bu uzun dönem boyunca birincisi 16. yüzyıl sonundan 17. yüzyıl ortasına kadar ve ikincisi 18. yüzyıl sonlarından 1850'lere kadar iki alt dönemde ciddi fiyat artışları yaşanmıştır. İlk dönemde fiyatlar 5, ikinci dönemde ise 12-15 kat kadar artış göstermiştir. 1650-1780 ve 1860-1914 alt dönemleri ise enflasyonun görece düşük kaldığı daha istikrarlı dönemlerdir. Enflasyonun yüksek olduğu yıllarda para içindeki değerli maden içeriğinin düşme eğilimi içinde bulunduğu fark edilmiştir.⁴ Bu gözlemler paranın miktar teorisinin sunduğu açıklamalar kapsamında tutarlı görünmektedir.

Bu çalışmada elde edilmiş ücret verilerinin reel hale getirilmesi için yukarıda bahsi geçen fiyat serisi kullanılacaktır. Ayrıca yapılacak sektörel karşılaştırmada muhatap alınan ücret verileri yine aynı fiyat endeksi ile reel hale getirilecektir. Bunda iki nesnel sebep bulunmaktadır. Bunların ilki, sağlıklı bir karşılaştırmının yapılabilmesi için tüm nominal ücretlerin aynı seri ile reel hale getirilmesinin gerekmesidir. İkinci sebep karşılaştırmada kullanılacak çalışmaların ikisinin mevzu bahis fiyat endeksinin oluşturulmasından daha önce yayınlanmış olmasıdır. Ancak bu karşılaştırmayı yapmadan önce bu çalışmada elde edilen nominal verilerin reel karşılıkları sunulacaktır. 1860'lardan başlayarak fiyat hareketleri sınırlı kalmıştır ancak bu çalışmada kullanılacak fiyat serisinin başlangıç yılı 1848'dir. Çünkü fabrikalar için ücret bilgilerine erişilen ilk yıl 1848'dir. Aşağıdaki Grafik 3.1 Pamuk'un eserinden alınan fiyatlar ile Hereke ve Veliefendi Fabrikalarının nominal aylık ve günlük ücretlerini karşılaştırmalı olarak sunmaktadır.

⁴ Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e., s. 7.**

Grafik 3.1: Fabrikalardaki Nominal Yevmiyelerin Fiyat Hareketleri ile Karşılaştırılması

Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1 ve Grafik 2.19'un kaynaklarına bakınız.

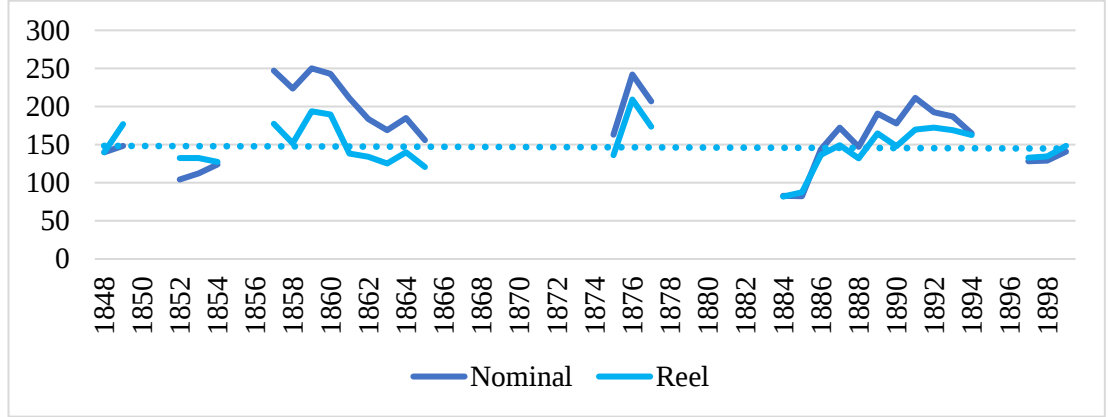
Grafik 3.1'deki fiyat eğrisi bazı aralıklarda artıp azalsa da başlangıç ve bitiş noktaları değerlendirildiğinde fiyatların çok fazla değişmediğini göstermektedir. Aynı dönemde Hereke için nominal yevmiye ortalamalarını gösteren çubuklar fiyat eğrisinin hareketleri ile uyumludur. Yevmiyelerin hareketleri fiyat grafiği ile doğru orantılıdır. Ancak aynı durumu Veliefendi Fabrikası verileri için de iddia etmek güçtür.

3.1.1. Hereke Fabrikası'nda Reel Ücretler

Hereke için üretilen aylık ücret serisinde ilk yıl 1848 olduğu için Pamuk'un serisinde 1848 yılı 1 olarak kabul edilmiş ve 1899 yılına kadar artışlar ve azalışlar bu baz yılına göre düzenlenmiştir. Baz yılın 1 olarak seçilmesi ise reel ve nominal ücretlerin aynı grafik üzerinde karşılaştırılabilmesine olanak sağlayacaktır. Sıra günlük ücretlere gelince, baz yıl bu sefer 1852 yılı olarak seçilmiştir, çünkü bu serinin başlangıç yılı 1852'dir. Ücret ve fiyat verilerindeki boşlukların çoğu zaman kesişmesi ücretleri reel hale getirirken kayıpların artışına neden olmuştur. Zaten az sayıda olan ücret verisinin enflasyondan arındırılması sırasında bir kısmının kaydedilmesi arzulanmayan bir durum olduğundan, fiyat serisinde bulunan boşluklar lineer interpolasyon yöntemi ile doldurulmuştur. Böylece Hereke'de aylık ücretler için 1848-1899 arasındaki 52 yılın

33'ünde ve günlük ücretler için 1852-1899 arasındaki 48 yılın 28'inde sahip olunan veriler reel hale getirilmiştir.

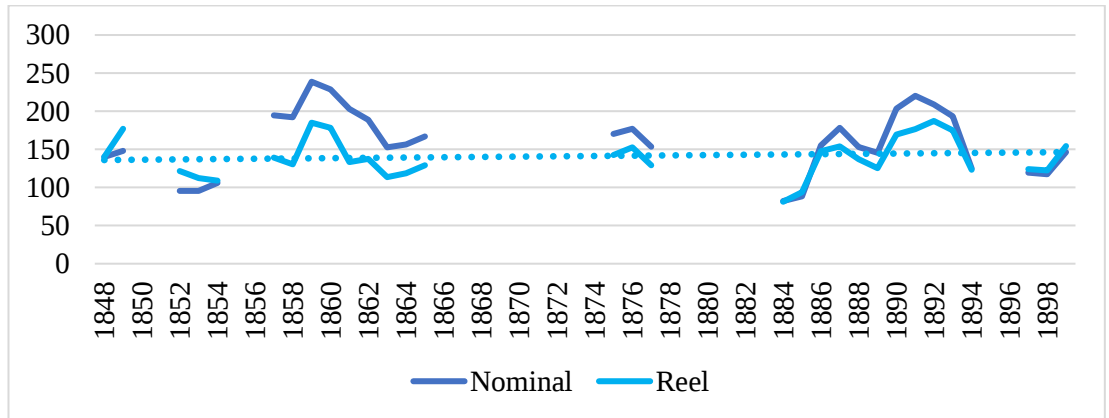
Grafik 3.2: Hereke Fabrikası'nda Maaşlı ve Düşük Ücretli İşçiler Haricinde Çalışanların Yıllara Göre Nominal ve Reel Aylık Ücretleri (kuruş)

Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1848=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.;** Ayrıca Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Grafik 3.3: Hereke Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Aylık Medyan Ücretleri (kuruş)

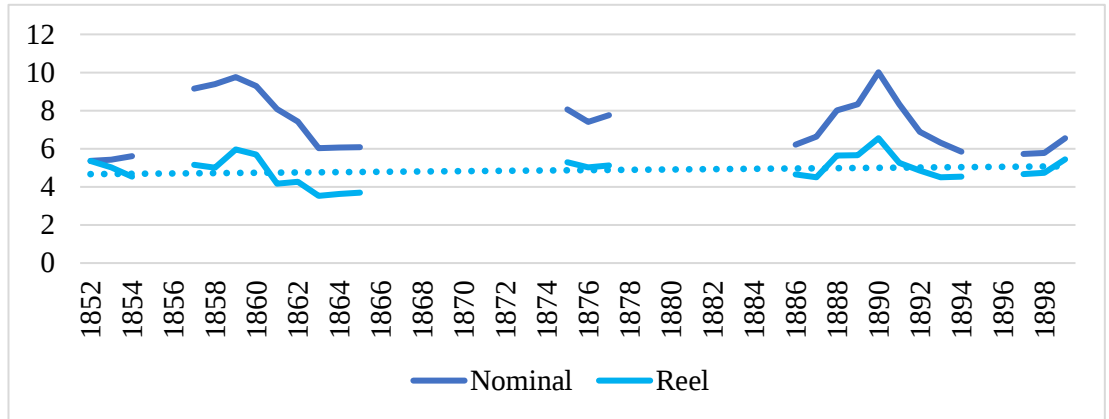
Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1848=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.;** Ayrıca Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Yukarıdaki Grafik 3.2 ve 3.3 daha önce de grafikleri sunulan, maaşlılar ve düşük ücretle çalışan işçiler haricindeki tüm işçiler (parça başı ve yevmiyeli çalışanlar) ile sadece yevmiye ile ücret alan işçilerin aylık ücretlerini göstermektedir. Daha önceki

nominal grafiklerde de bu iki grafiğin birbirine yakın olduğu bilinmekte idi. Ancak burada Grafik 3.3' göre yevmiyeli işçilerin reel ücretleri çok hafif de olsa düşme eğilimi gösterirken Grafik 3.2'deki yevmiyeli işçiler ile parça başı çalışanların bütünsel grafiği hafif de olsa artış eğilimi göstermiştir. Bu grafiklere göre, nominal ve reel değerlerdeki dalgalanmalar ilişki içindedir. Neredeyse reel ücretler enflasyonu tıpatıp takip etmiş, benzer kırılmalarla aynı trendi göstermiştir. Burada yapılacak yorumlar daha önce nominal grafikler için yapılacak yorumlar ile neredeyse aynıdır. Reel ücretler dönem içinde dalgalanma göstermiş ancak genellikle 1848 fiyatları ile 150 kuruş civarında hareket etmiştir. Aşağıdaki Grafik 3.4'te ise günlük ücretlerin reel ve nominal eğrileri yer almaktadır.

Grafik 3.4: Hereke Fabrikası'nda Yevmiyelerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Ortalamaları (kuruş)

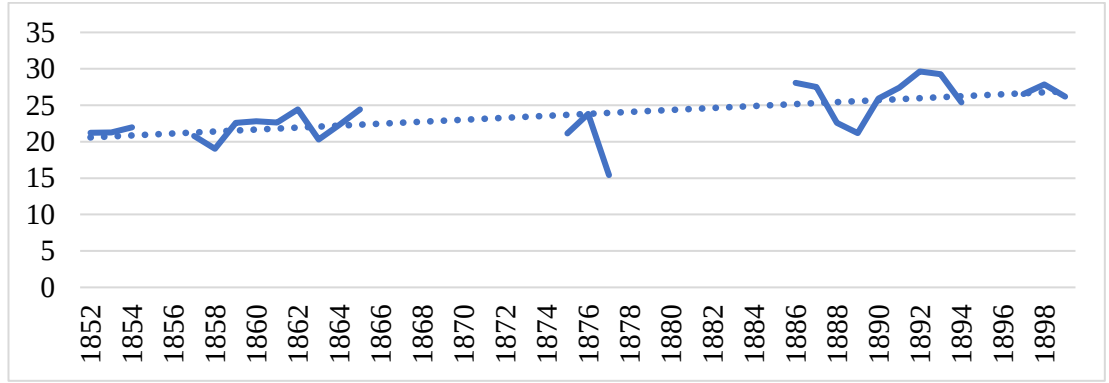
Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1852=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.18'in kaynaklarına bakınız.

Yukarıdaki Grafik 3.4 ise Grafik 3.3'teki işçilerin günlük yevmiyelerini göstermektedir. Benzer bir durum burada da gözlemlenmektedir. Reel ücretler ve nominal ücretler yine benzer kırılmalarla hareket etmiştir. Tüm dönemin yevmiye ortalaması 1852 yılının fiyatlarına göre 4,87 kuruştur. Reel yevmiyelerin dönem boyunca 6'nın üstüne çıkması ve 4'ün altına inmesi çok nadir olarak gerçekleşmiştir. Demek ki nominal yevmiyeleri gösteren grafikte 1852-1859 ve 1886-1890 yılları arasında gözlemlenen yüzde yüze yakın yükselişlerin büyük bir kısmı fiyat artışlarından kaynaklanmıştır. Dönem başından sonuna reel anlamda sadece %1,41'lik

bir artış yaşanmıştır. Grafik 3.3'ten alınan verilere göre ise 1852-1899 yılları arasında yevmiyeli işçilerin aylık reel medyan ücretleri %27 artmıştır. Buna göre söz konusu dönemde yevmiyelerde yaşanan artış aylık ücretlerdeki artışı açıklamakta yetersiz kalmıştır. Öyleyse aylık ücretleri ortaya çıkaran diğer çarpan olan aylık ortalama çalışılan gün sayılarına bakılması gerekmektedir. Aşağıdaki Grafik 3.5'in gösterdiğine göre, fabrikadaki aylık ücretlerin artışını açıklayan tek faktör ayda çalışılan gün sayılarındaki %23,3'lük artıştır.

Grafik 3.5: Hereke Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Ayda Çalıştıkları Gün Ortalamaları

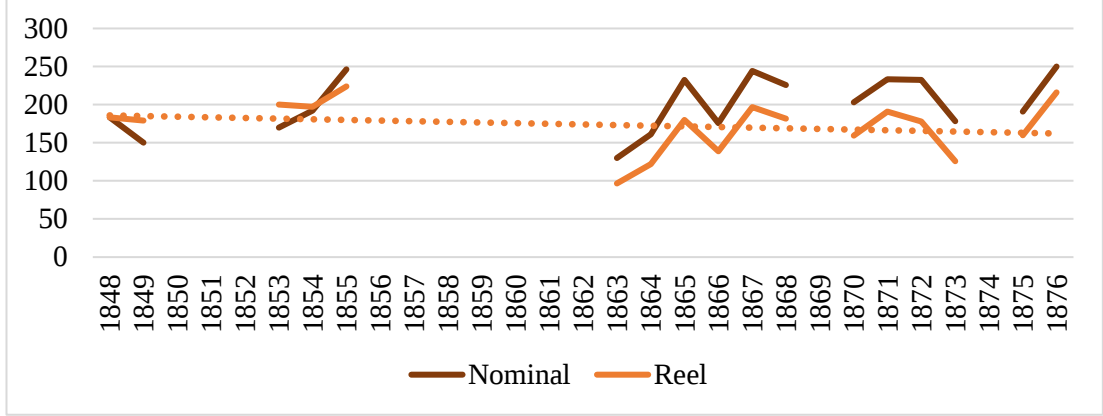

Kaynak: Grafik 2.18'in kaynaklarına bakınız.

3.1.2. Veliefendi Basma Fabrikası'nda Reel Ücretler

Aynı yöntemler kullanılarak Veliefendi Basma Fabrikası için elde edilen ücretler de reel hale getirilmiştir. Ancak Hereke Fabrikası'nın aylık ücretleri için sahip olduğumuz veri aralığı 1848-1899 iken Veliefendi'de veri aralığı 1848-1876'dır. Yevmiyeler için Hereke'de 1852-1899 aralığında veri elde edilebilmişken Veliefendi Fabrikası için ancak 1854-1876 dönemi için veri elde edilebilmiştir. Aylık ücretler için 29 yılda 17, günlük ücretler için ise 23 yılda 14 yıllık veri bulunmaktadır. Aşağıdaki Grafik 3.6 işçilerin aylık reel ve nominal medyan ücretlerini göstermektedir.

Grafik 3.6: Veliefendi Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Aylık Medyan Ücretleri (kuruş)

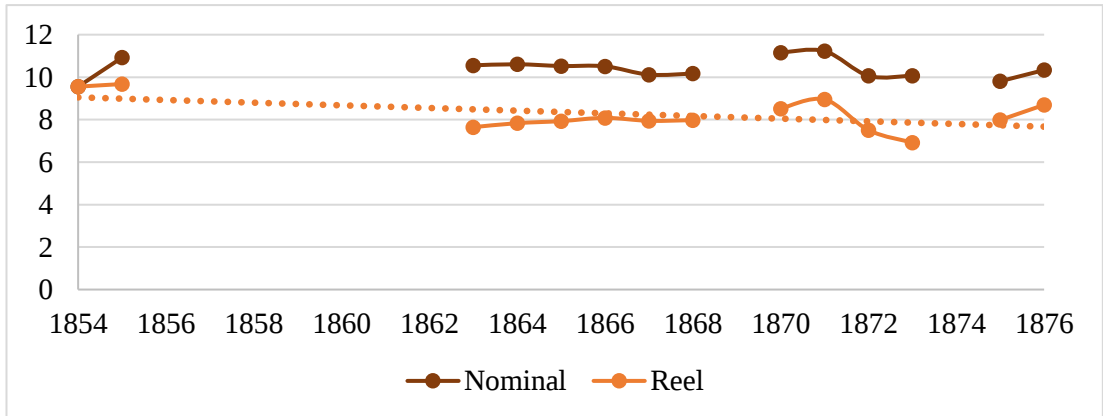

Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1848=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.;** Ayrıca Grafik 2.19'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 3.6'nın gösterdiği gibi Veliefendi Basma Fabrikası'nda da Hereke Fabrikası'nda olduğu gibi nominal ücretler fiyat hareketlerinden doğrudan etkilenmiştir. 1876'ya kadar 1848 fiyatları ile 150-200 kuruş arasında seyreden reel ücretler dönem boyunca bu aralıktaki dalgalanmıştır. Ancak 1863 yılında görüldüğü üzere, 1848 fiyatları ile işçi ücretlerinin aylık 100 kuruşun altına düştüğü durumlar da bulunmaktadır. Tüm dönem dikkate alındığında reel aylık artışı %9,51'dir.

Grafik 3.7: Veliefendi Fabrikası'nda Yevmiyelerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Ortalamaları (kuruş)

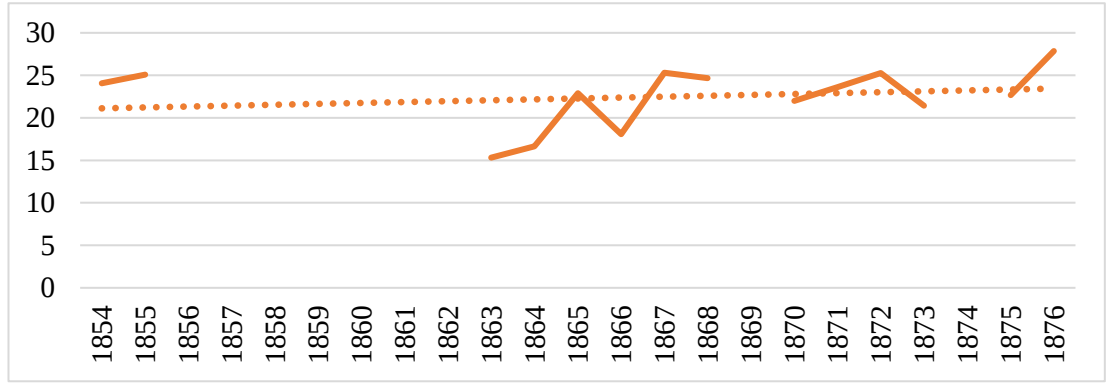

Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1854=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.;** Ayrıca Grafik 2.28'in kaynaklarına bakınız.

Yukarıdaki Grafik 3.7'ye bakıldığında yevmiyelerin aynı dönem içinde %8,98 azaldığı tespit edilmiştir. 1854 fiyatları ile 10 kuruş civarında başlayan ortalama yevmiyeler dönem boyunca 8-9 kuruş civarında seyretmiştir. Yevmiyelerdeki bu düşüşe rağmen aylık ücretlerdeki artış Hereke'de olduğu gibi Veliefendi Fabrikası'nda da işçilerin daha fazla çalışması ile mümkün olabilmektedir. Bu sebeple işçilerin çalışma sürelerini gösteren Grafik 3.8 aşağıya eklenmiştir. Grafik ilk dönemlere ait çok fazla veri içermese de 1863'ten başlayarak işçilerin daha fazla çalışmaya başladıklarına işaret etmektedir. Aynı dönemde ayda çalışılan gün sayıları da %15,7 kadar artış göstermiştir.

Grafik 3.8: Veliefendi Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Ayda Çalıştıkları Gün Ortalamaları

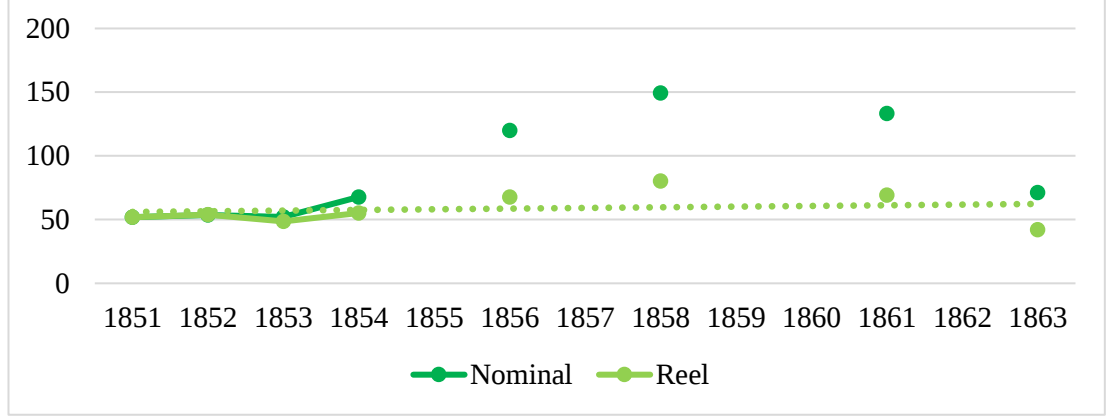

Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.28'in kaynaklarına bakınız.

3.1.3. Bursa İpek Fabrikası'nda Reel Ücretler

Daha önce Bursa İpek Fabrikası için üretilen nominal serilerin kısa bir dönemi kapsamamasına karşın bu fabrikadaki ücret düzeylerinin Hereke ve Veliefendi Fabrikalarına göre daha düşük kaldığını göstermiştik. Doğal olarak aynı durum reel ücretlerde de geçerlidir. Grafik 3.9'a göre Fabrikadaki aylık reel medyan ücretler 1851'de 50 kuruş ile başlamış 1858'de 80 kuruşa kadar çıktıktan sonra 1863'te 50 kuruşun da altına inmiştir.

Grafik 3.9: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Aylık Medyan Ücretleri (kuruş)

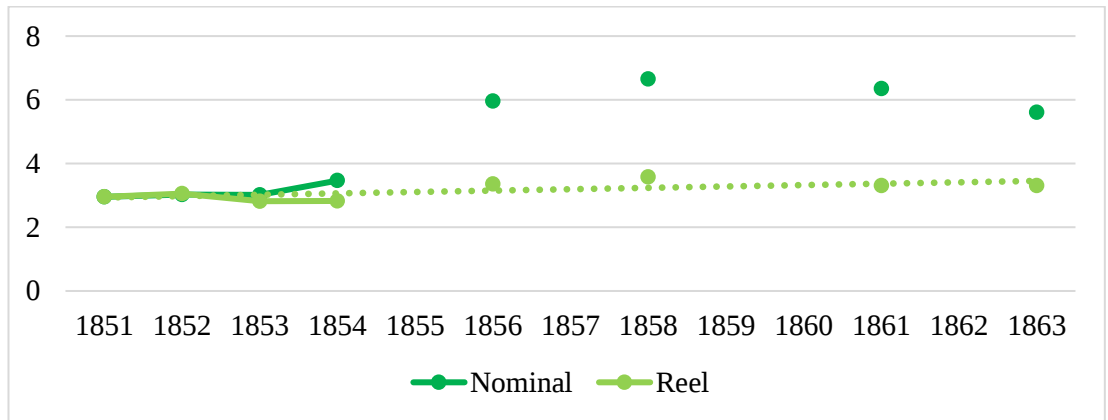

Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1851=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.;** Ayrıca Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 3.10'a göre benzer bir yolu aynı tarihler için yevmiyeler de izlemiş ancak 1863'te başlangıçtaki seviyesinin altına inmemiştir. 1858'de aylık ücretlerin yaptığı yükseliş ile karşılaştırsak mütevazî de olsa bir yükseliş yaşadığını görürüz. Demek ki yevmiyeler aylık ücretlere göre artış ve azalışlarda daha düşük sapmalar yaptığına göre aylık ücretlerdeki ciddi dalgalanmaların sebebi işçilerin çalıştıkları gün sayılarıdır.

Grafik 3.10: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiyelerin Yıllara Göre Nominal ve Reel Ortalamaları (kuruş)

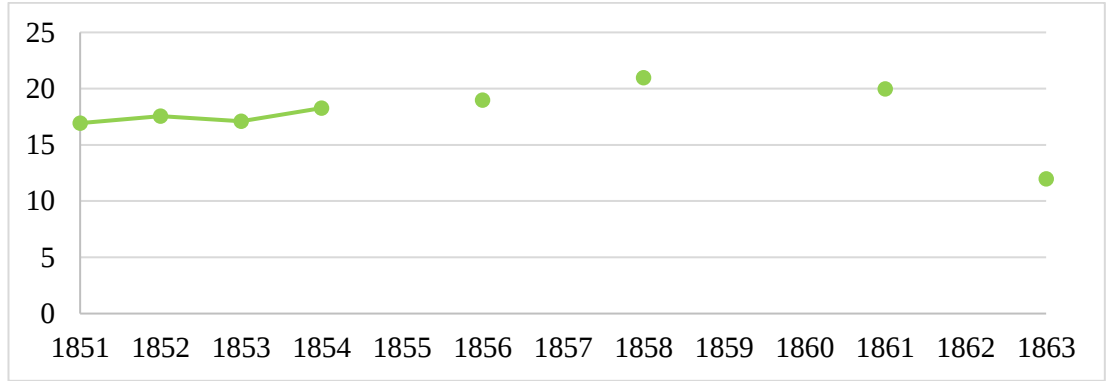

Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1851=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.;** Ayrıca Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

1851-1863 yılları karşılaştırıldığında aylık reel ücretler %12'ye yakın bir düşüş yaşamıştır. Buna karşın yevmiyelerde %12'ye yakın bir artış olmuştur. Aşağıdaki Grafik 3.11'de de görüldüğü gibi bu farkın oluşmasında %30'a yakın düşen aylık ortalama çalışma süresi etkili olmuştur. Aynı durum 1851-1858 karşılaştırmasında da söz konusudur. Bu aralıkta yevmiyelerin %21'lik artışına rağmen aylık ücretler %55 civarında artmıştır. Böyle bir farkın aylık ücretler lehine oluşmasında aylık çalışma sürelerindeki %24 civarındaki artış pay sahibidir.

Grafik 3.11: Bursa İpek Fabrikası'nda Yevmiyeli İşçilerin Ayda Çalıştıkları Gün Ortalamaları

Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.29'un kaynaklarına bakınız.

3.1.4. Fabrikaların Karşılaştırılması

Hereke Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası ve Bursa İpek Fabrikası birlikte düşünüldüğünde bazı benzer yönlerin var olduğu dikkat çekmiştir. Bunlardan ilki, farklı dönemlerde de olsa, reel değerlerin nominal değerlerle veya diğer bir deyişle nominal değerlerin fiyat hareketleri ile doğru orantılı bir biçimde değişmesidir. Bu da incelendikleri dönem boyunca hem aylık hem de günlük ücretlerde ciddi değişimlerin yaşanmadığı anlamına gelmektedir. İkincisi, aylık ücretlerdeki değişimleri sadece yevmiyeler açıklayamamaktadır. Aylık ortalama çalışma günleri her üç fabrikada da aylık yevmiyelerin düzeyinin belirlenmesinde oldukça belirleyici olmuştur. Üçüncüsü, incelendikleri dönem boyunca her üç fabrikada da hem aylık hem de günlük ücretlerde reel anlamda olumlu ya da olumsuz hissedilir bir değişim gözlenememiştir.

En önemli farklılık ise ücret düzeyleridir. En yüksekten düşüğe doğru yevmiye ortalamaları; Veliefendi Basma Fabrikası, İzmit Çuha Fabrikası, Hereke Fabrikası ve Bursa İpek Fabrikası şeklindedir. Çalışan sayılarında da benzer bir sıralama söz konusudur. Veliefendi’de işçi olarak çalışanların aylık sayısı ortalama olarak 298 kişi iken bu sayı Hereke ve Bursa’da sırasıyla 146 ve 91’dir. Bu sayılara memur ve ustalar dahil değildir. Dahil olsalar bile memur ve ustaların toplam sayısı hem sıralamayı hem de aralarındaki oranı değiştirecek kadar çok değildir. Tek istisna Hereke’de ücret meydanlarına da dahil edilmeyen halıhane işçileridir ki 1890’da fabrikaya dahil olan bu grubun sayısı bazı yıllarda bine yaklaşmıştır. Halıhane işçilerinin bu kalabalıklığı 1890’larda Hereke ortalamasını ciddi anlamda artırmıştır. Bu işçileri düşük ücretli çocuklardan oluştukları için ücret düzeylerinin ölçülmesinde dikkate alınmadıkları gibi işçi sayılarının ortalamalarının hesaplanmasına da dahil edilmemişlerdir.

Burada göz önünde tutulması gereken en önemli unsur bu fabrikalardan elde edilen tüm verilerin farklı dönemler için elde edilebilmiş olmasıdır. Dönem sonu ve başı karşılaştırmalar farklı dönemler için gerçekleştiğinden anlamsız sonuçlar ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu sebeple aşağıdaki Tablo 3.1 kendi dönemleri için, fabrikalarda günlük/aylık ücretlerdeki ve aylık çalışma günlerindeki yıllık değişim oranlarını gösterecektir.

Tablo 3.1: Fabrikalarda Aylık, Günlük Ücretler ve Çalışma Sürelerinin Yıllık Değişimleri

	Dönem	Aralık (yıl)	Aylık Ücretler (%)	Günlük Ücretler (%)	Çalışılan Gün Sayıları (%)
Hereke	1848-1899	52	0,115		
	1852-1854	48		0,0289	0,437
Veliefendi	1848-1876	29	0,566		
	1854-1876	23		-0,409	0,638
Bursa	1851-1863	13	-1,63	0,869	-2,632

Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1, 2.18, 2.19, 2.28 ve 2.29’un kaynaklarına bakınız.

Tabloya göre en uzun aralığa sahip olan ve bu sebeple de en anlamlı sonuçlara sahip olan Hereke Fabrikası bakıldığında reel yevmiyelerin çok az bir miktarda artış yaşadığı ve aylık reel medyan ücretlerin ona nazaran daha fazla arttığı gözlenmiştir. Yine buna sebep olan en önemli unsurun çalışılan gün sayılarındaki artış olduğu anlaşılmıştır. Veliefendi Basma Fabrikası'nda ise durum daha dikkat çekicidir. Reel günlük yevmiyeler azalmakta iken artan aylık ücretler işçiler için ciddi bir mesai artışına işaret etmiştir. Bursa'da günlük ücretler bir hayli yükselmiştir ancak bu sonuç veri aralığının çok kısa olmasından ötürü ciddiye alınamaz. Çünkü Hereke ve Veliefendi Fabrikaları için de dar bir aralıkta bu miktarda artış veya azalışlar gözlemlemek mümkün olabilirdi. Bu vesileyle genel bir değerlendirme yapılacaksa bu verilerden çıkarılacak sonuçlar; fabrikadaki aylık ücretlerin sınırlı bir oranda artış gösterdiği, bununla birlikte yevmiyelerin ya artmadığı ya da çok düşük oranlarda arttığı ve işçilerin incelendikleri dönem boyunca daha fazla mesai yapmak zorunda olduklarıdır.

İzmit Çuha Fabrikası'na ait yalnızca bir yıllık bir gözlem bulunduğundan yukarıda diğer fabrikalarda olduğu gibi dinamik bir karşılaştırma yapılamamıştır. Bunun yerine bu fabrikanın diğer fabrikalar ile yatay kesitte karşılaştırılması için çaba harcanmıştır. İzmit Çuha Fabrikası 1849 yılında Askeri İdare'ye devredildiğinden dolayı, Veliefendi'de de olduğu gibi, devirden sonra fabrikaya ait ücret defterlerine erişilememiştir. Ancak devirden önce sadece bir defterde ücret bilgilerine ulaşılabilmiştir. Ancak ne yazık ki bu bilgiler 1845 yılına aittir ki bu tarihte diğer fabrikalara ait herhangi bir gözlem bulunmamaktadır çünkü henüz fabrikalar faaliyete bile başlamamışlardır. Bu sebeple İzmit Çuha Fabrikası'na ait 1845 yılı için eriştiğimiz bu ücret bilgilerini fiyat serisi⁵ yardımı ile diğer üç fabrikaya ait ortaklaşa ücret bilgilerine eriştiğimiz 1854 yılına taşıyacağız. Ancak açıktır ki bu yöntem, İzmit Çuha Fabrikası'nda çalışan işçilerin ücretlerinin yalnızca ve tam olarak fiyat hareketleri ile orantılı olarak değişmiş olduğunu varsaymıştır.

⁵ Şevket Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.**

Tablo 3.2: 1854 Yılı İzmit Çuha Fabrikası Ortalama Yevmiyelerinin Diğer Fabrikalar ile Karşılaştırılması (kuruş)

	Hereke Fabrikası	Veliefendi Basma Fabrikası	Bursa İpek Fabrikası	İzmit Çuha Fabrikası
Ortalama yevmiyeler	5,61	9,55	3,46	7,08

Kaynak: Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; BOA, HH.d.,** 24740, 29.Z.1261 (26.12.1845); Ayrıca Grafik 2.1, 2.18, 2.19, 2.28 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Eğer İzmit Çuha Fabrikası 1845 yılı ücretleri genel fiyatların artışına paralel bir oranda artmışsa, fabrikaların 1854 yılına ait ortalama ücretleri yukarıdaki Tablo 3.2'deki gibidir. Görüldüğü üzere İzmit'in ücretleri Hereke'den %26,2 daha yüksek ancak Veliefendi'den ise %25,86 daha düşüktür. İzmit Çuha Fabrikası işçilerinin ücretlerinin Hereke ve Veliefendi Fabrikaları arasında ortalama bir konumda olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bursa İpek Fabrikası ise bu üçüne göre oldukça aşağıda bir ücret düzeyine sahiptir. Bunun sebebi ise bu fabrika işçilerinin iplik üretmek ve dokuma yapmak gibi daha fazla beceri ve ustalık gerektiren faaliyetlerde bulunmayıp yalnızca ipek kozalarından ipek sağımak gibi görece daha basit işlerle iştigal etmeleridir. Dolayısı ile bu meşguliyet daha düşük vasıfla daha düşük ücretle çalışan bir emek gücü gerektirmiştir.

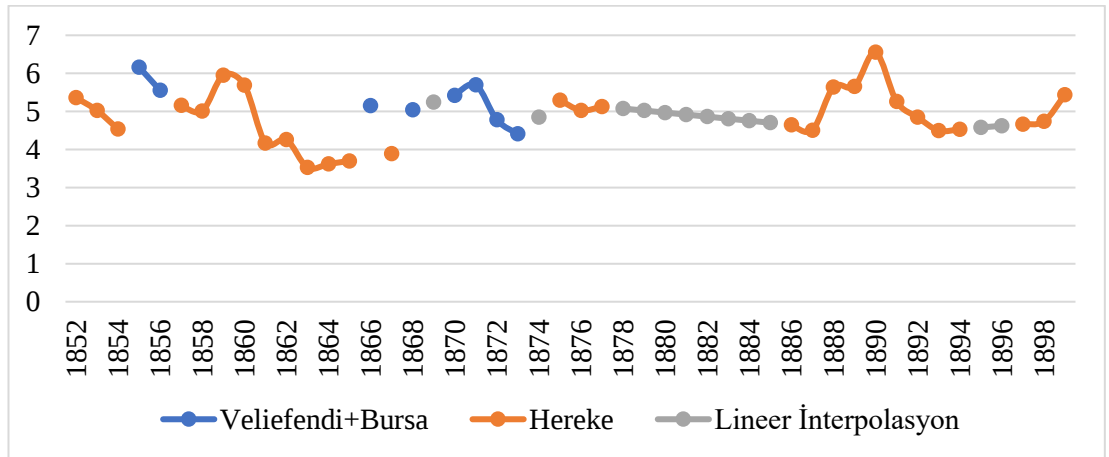
3.1.5. Bütünleşik Bir Ücret Serisi Elde Etme Denemesi

Bu başlıkta önce Hereke Fabrikası serisinde bulunan boşluklar diğer iki fabrikadan denk gelen veriler ile doldurulmaya çalışılacaktır. Ancak bu uygulama sadece yevmiye serisi için yapılacaktır. Çünkü fabrikalarda aynı yıllara denk gelen yevmiyeler arasındaki oranların standart sapması aylık ücretler arasındakilere göre çok daha düşüktür. Daha açık bir ifade ile aylık ücretler fabrikalardaki üretimin ritmine göre değiştiğinden, aralarındaki oranlar da ortalamaya göre oldukça geniş bir spektrumda dağılmıştır. Ancak bu yöntem kullanıldıktan sonra kalan boşluklar lineer interpolasyon yöntemi ile tamamlanacaktır. Hereke için elde edilen boşluksuz seriden yine fabrikalar arasındaki ortalama yevmiye oranları vasıtasıyla yararlanılarak diğer fabrikalar için de varsayımsal seriler oluşturulacaktır. Sonra da fabrikalardaki ortalama

işçi sayılarının ağırlıklı ortalamasına göre belirlenen oranlarda bu üç fabrikadan oluşan bileşik bir tekstil işçileri reel yevmiye serisi üretilecektir.

Hereke ile Veliefendi arasında aynı yıllara denk gelen yevmiye verisi sayısı 7'dir ve Hereke/Veliefendi ortalaması 0,636'dır. Hereke Bursa arasında ortak bulunan yıl sayısı 4 olup bunların arasındaki oranların ortalaması ise 1,345'tir. Hereke yevmiye serisinde bulunan 8 yıllık boşluğun 1'i Bursa'dan 7'si Veliefendi'den olmak üzere bu oranlar kullanılarak doldurulmuştur. 1852-1899 arasında bulunan kalan 12 yıllık boşluk ise lineer interpolasyon yöntemi ile doldurulmuş ve ortaya aşağıdaki Grafik 3.12 çıkmıştır.

Grafik 3.12: Hereke Fabrikası Yevmiye Serisinin Reel Tamamlanmış Hali (kuruş)

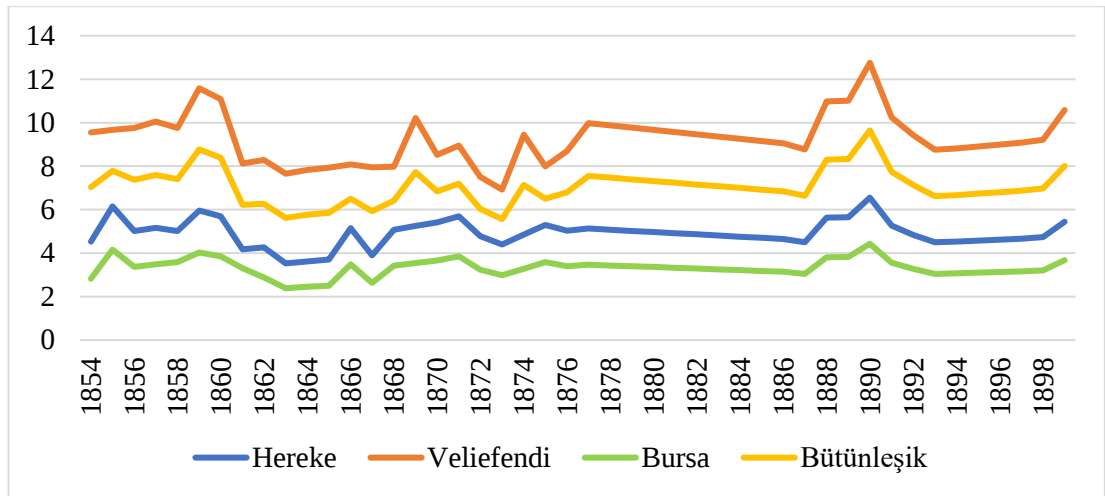
Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1852=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1, 2.18, 2.19, 2.28 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Yukarıda açıklandığı şekli ile ortaya çıkarılan Grafik 3.12'nin daha önce Hereke için oluşturulan bilgi ve grafiklere ciddi bir yenilik getirmediği ortadadır. Dönem içindeki trend ve seyirde herhangi bir değişiklik yaşanmamıştır. Sadece grafiğin turuncu ve gri renkli kısımları doldurulmuştur. Şurası açıktır ki bu varsayımsal bir grafik. Hereke Fabrikası'nda 1878 yılında çıkan yangın sebebiyle Fabrika yaklaşık 6 yıl boyunca kapalı kalmış ve işçiler çalışmadığından ücret alamamışlardı. Bu süreçte yalnızca memur ve ustalar yarım aylık maaşlarını almışlardı. Bu grafik, fabrikanın sürekli çalışması durumunda işçilerin alacakları ücret düzeylerini varsaymaktadır. Grafik sadece 1899'a kadar veri sahibi olmayan Veliefendi ve Bursa

Fabrikaları için hipotetik grafikler oluşturmak için kullanışlı bir araçtır. Bu hipotetik grafikler ile fabrikaların çalıştırdıkları ortalama işçi sayılarının ağırlıklı ortalamaları nispetinde bir bütünleşik seri oluşturulmuştur. Buna göre aşağıdaki Grafik 3.13'te görülen eğride Veliefendi'nin ağırlığı 0,557, Hereke'nin 0,273 ve Bursa'nın 0,17'dir.

Grafik 3.13: Fabrikaların Varsayımsal Reel Yevmiyeleri ve Bunlardan Türetilen Bütünleşik Seri (kuruş)

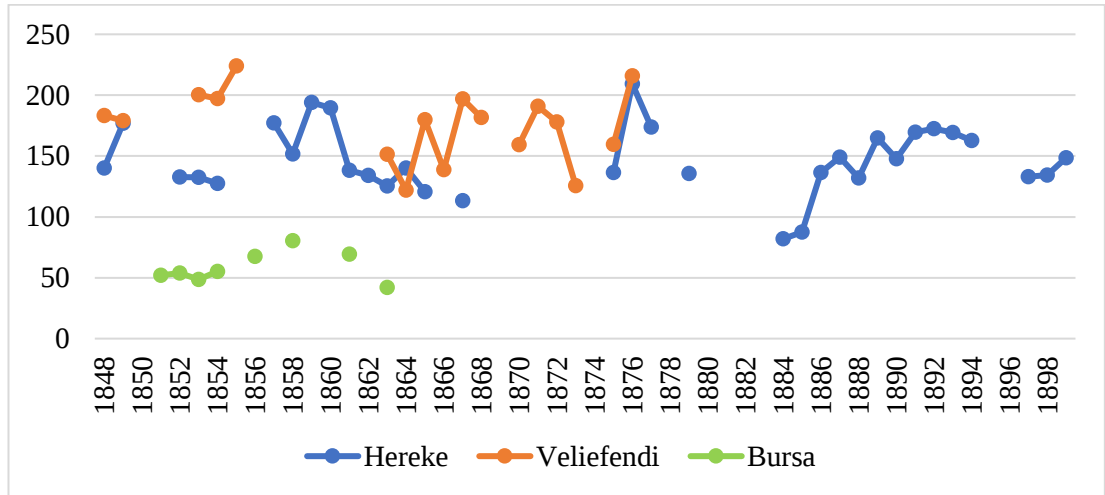
Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1, 2.18, 2.19, 2.28 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Bursa için 1863 ve Veliefendi için 1876 yılından sonraki veriler tamamen Hereke Fabrikası üzerinden üretildiği için Hereke'deki ücret hareketleri hem diğer iki fabrikaya hem de bütünleşik seriye yansımıştır. Yine de buradan çıkan sonuca göre, Tablo 3.1'deki üç fabrika için farklı dönemlerde öne sürülen farklı ücret artış oranlarına ek olarak, bütünleşik yevmiyelerin 1854-1899 yılları arasında reel anlamda yıllık %0,3 gibi bir oranda attığı tespit edilmiştir. Ancak bu bulgunun, Veliefendi ve Bursa'da veri bulunmayan yıllardaki değişimlerin Hereke'deki gibi oldukları varsayılarak elde edildiği unutulmamalıdır. Bununla birlikte aşağıdaki Grafik 3.14 üç fabrika için de arşiv kaynaklarından elde edilen aylık ücret medyanları ile oluşturulmuştur. Bu grafik fabrikalar arasındaki ücret düzeyi farklılıklarının canlı bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Aşağıdaki grafiğe göre aylık ücretlerde Bursa Fabrikası işçileri net olarak fark edilir bir şekilde Hereke ve Veliefendi Fabrikaları işçilerinden daha az

kazanmaktadırlar. Hereke ve Veliefendi Fabrikalarının çakıştığı dört dönemde Hereke işçilerinin daha yüksek ücretler aldığı durumlar olduğu gibi Veliefendi işçilerinin daha çok kazandığı durumlar da söz konusudur. Bununla birlikte 1875-1877 arasında iki fabrika işçileri neredeyse aynı ücretleri almışlardır.

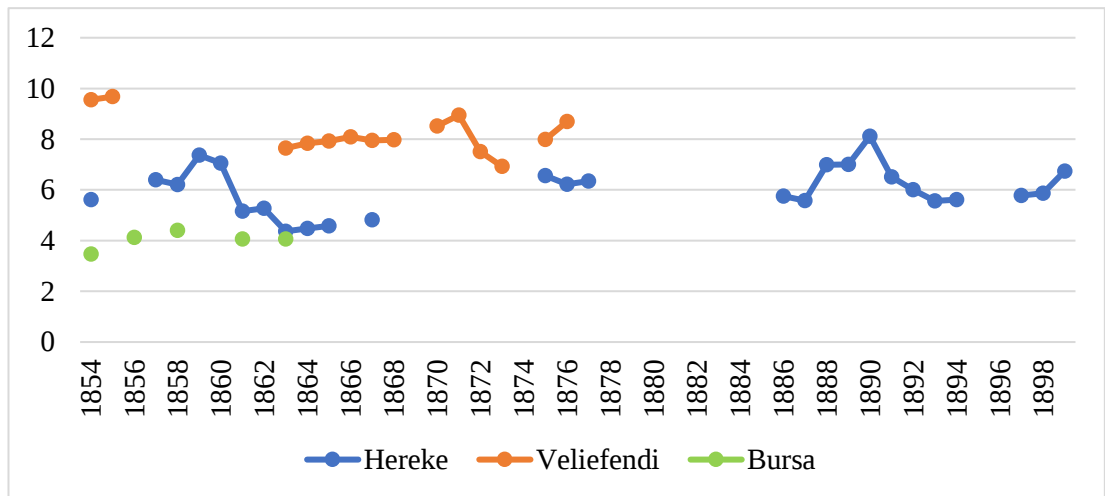
Grafik 3.14: Hereke, Veliefendi ve Bursa Fabrikalarında Reel Aylık Medyan Ücretler (kuruş)

Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1848=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1, 2.19 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 3.15: Hereke, Veliefendi ve Bursa Fabrikalarında Reel Ortalama Yevmiyeler (kuruş)

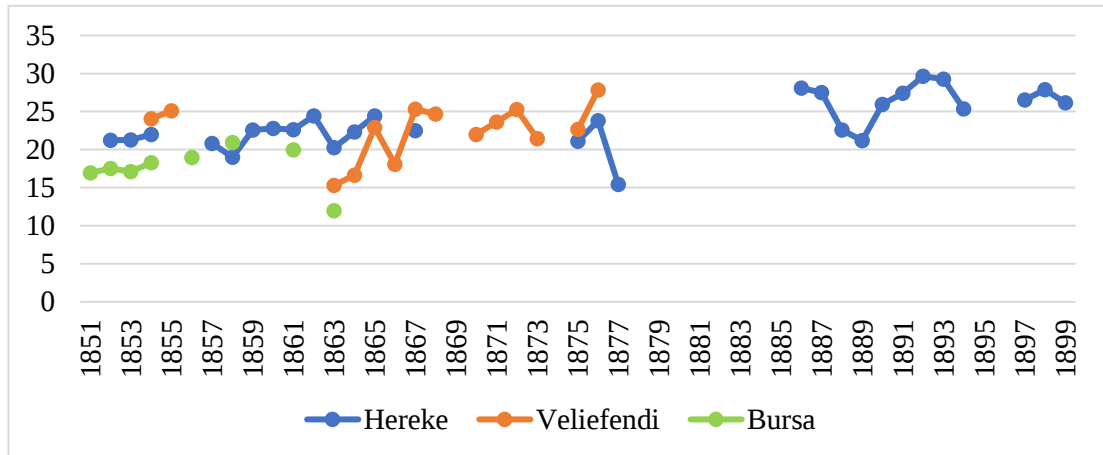
Not: Kullanılan fiyat eğrisinde 1854=1 olarak kabul edilmiştir.

Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.18, 2.28 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Yukarıdaki Grafik 3.15 ise bu fabrikalarda çalışan işçilerin yevmiye ortalamalarını yine karşılaştırmalı olarak göstermektedir. Hereke ve Veliefendi arasında net bir farkın var olduğu grafiğin ilk göze çarpan özelliğidir. Bunun yanında başlangıçta Hereke ve Bursa arasında bulunan fark 1863'te neredeyse kapanmıştır. Bu tarihten sonra Hereke Fabrikası'nda reel yevmiyeler 1863 yılına göre yükselmişken Bursa Fabrikası için veri olmadığından nasıl bir değişim yaşadığı gözlemlenememiştir.

Yukarıdaki Grafik 3.14'te, 1863-1864 yıllarında Hereke işçileri aylık olarak Veliefendi işçilerinden daha fazla ücret alırlarken, Grafik 3.15'e göre aynı dönemde Veliefendi Fabrikası işçilerinin ortalama yevmiyeleri Hereke işçilerine göre oldukça yüksektir. Öyleyse Herekeli işçiler söz konusu yıllarda Veliefendili işçiler göre o kadar çok çalışmışlardır ki yevmiyeleri daha düşük olmasına karşın aylık ücretleri daha fazla olmuştur. Bu yılların haricinde bakıldığında da iki fabrikanın işçileri arasında kesişme veya herhangi bir yılda ciddi bir yakınlaşma söz konusu değildir. Burada açıklayıcı olan, üç fabrikadaki ayda çalışılan ortalama süreleri gösteren aşağıdaki Grafik 3.16'dır. Veliefendi'de ortalama yevmiyeler ne kadar yüksek olursa olsun Hereke Fabrikası'ndaki çalışma süreleri yeteri kadar yüksek olduğunda, Hereke aylık olarak da bazı yıllarda Veliefendi'nin üzerinde değerlere ulaşabilmektedir. Bir diğer deyişle aradaki fark yevmiyelerin farkı kadar açılmamaktadır. Eğer Grafik 3.15 ve 3.16 karşılaştırılırsa fabrikalar arasında yevmiyeler için bulunan net farkın çalışma süreleri için bulunmadığı görülecektir.

Grafik 3.16: Hereke, Veliefendi ve Bursa Fabrikalarında Çalışma Süreleri (gün)

Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.18, 2.28 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Sonuç olarak söylenebilir ki, Bursa hem yevmiyeler hem de aylık ücretlerde en aşağıda bulunan fabrikadır. Bunun Bursa Fabrikası'nın faaliyet alanı ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu fabrika Hereke Fabrikası için ham ipek üretmek için kurulmuştur. Yaptığı işlem de kozalardaki ipeklerin sağılmasından ibarettir. Hereke ve Veliefendi Fabrikaları kadar uzun ve girift üretim süreçlerine sahip değildir. Örneğin Hereke Fabrikası'ndaki dokumacılar neredeyse bir zanaatkar kadar ustalıkla çalışan deneyimli işçilerdir.⁶ Veliefendi ve Hereke'de üretim süreçleri biraz daha birbirlerine benzemekle birlikte Veliefendi Fabrikası yevmiyeler konusunda daha önde görünmektedir. Bunun sebebi belki de Veliefendi işçilerinin İstanbul'da bulunmalarından ötürü ücretler konusunda Herekeli işçilere göre daha pazarlıkçı olmalarıdır. Ayrıca Veliefendili işçilerin tarımsal bağlarının daha zayıf olması ücretlere olan bağımlılıklarının da yüksek olmasında rol sahibi olabilir.

3.2. Fabrika İşçileri Ücretlerinin Diğer Sektörler ile Karşılaştırılması

Daha önce de bahsedildiği gibi işçiler ile ilgili ücret bilgilerine zaman zaman değinen çalışmalar bulunmakla birlikte ücret serisi oluşturmaya çalışmış çok az sayıda çalışma yapılmıştır. Bu başlık altında bu çalışmalardan elde edilen bulgularla fabrikalar için ürettiğimiz veriler karşılaştırılacaktır.

Ücret serisi sunan çalışmaların ilki Boratav vd. (1984) tarafından yayınlanmıştır. İngiliz Konsolosluk Raporlarını kullanan bu çalışma 1839-1913 dönemini incelemektedir. Çalışmanın mekânsal alanı ise bugünkü Türkiye, Ege Adaları, Kuzey Yunanistan ve Kuzey Suriye ile sınırlandırılmıştır. Ücret verileri toplanan sektörler ise nitelikli inşaat işçileri ile tarım ve fabrika-dışı düz işçilerdir. Sanayi ücretleri yalnızca çalışmanın incelediği sektörlerde veri bulunmadığında bir katsayı vasıtasıyla onların yerini doldurmak için kullanılmıştır. Farklı bölgelerden, farklı nitelik ve meslekte işçilerin ücret verilerinden belli oranlar kullanılarak birleşik bir seri elde edilmiştir. Araştırmanın kapsadığı 75 yıl içinde 44 yıl için veri elde edilebilmiştir. Elde edilen verilere göre ücretler dönem boyunca artış göstermiştir.

⁶ Bu tezin içinde bkz. Ek G, s. 287.

Bununla birlikte İngiliz ücretleri ile yapılan karşılaştırmaya göre, geriden gelen Osmanlı ücretleri dönem boyunca farkı kapatma eğilimi göstermiştir. Bu sonucun söz konusu dönem için ya ulusal iktisadi hayattaki bölüşümün ücretliler lehine seyretmesinden ya da tüm kesimler için reel gelir artışlarına sebep olacak oranda bir büyümenin gerçekleştiğinden dolayı ortaya çıktığı savunulmuştur. Bu iki durumu da ölçmenin imkanı bulunmadığından ücretlerdeki bu artışın tarım sektöründeki gelişmelerden kaynaklandığı tahmin edilmiştir.⁷

Ergene (1998) ise, birleşik serinin anlamlandıramadığı kırsaldan kente göç hareketlerini açıklayabilmek için yine aynı kaynakları kullanarak hem düz kent işçileri hem de tarım işçileri için ayrı seriler oluşturmuştur. Ayrıca kendi oluşturduğu fiyat serisi⁸ ile elde ettiği nominal verileri reel hale getirmiştir. Oluşturulan serinin mekânsal kapsamı Yunanistan, Kuzey Suriye ve Anadolu iken zamansal kapsamı 1836-1911 aralığıdır. Elde edilen bulgulara göre hem tarımsal hem de kentsel ücretlerde dönem içinde reel anlamda artış gözlenmiştir. Kentsel ücretler için düz ve nitelikli-düz olarak iki gözlem yapılmış ve birincisinde daha yüksek düzeyde bir artış yaşandığı gözlenmiştir. Bununla birlikte tarımsal artış kentsel ücret artışlarının gerisinde kalmıştır. Ancak böyle bir durumun tarımsal alanlardaki işçi kıtlığına rağmen gerçekleşmesi şaşırtıcı karşılanmıştır. Tarımdaki işçilerin kent işçilerine göre ücret artışlarında geri kalmış olmaları tarım sektörünün can çekişmesi olarak yorumlanmamıştır. Çünkü tarımsal birimleri işletenler işçi maliyetlerini düşürmek adına kendi emeklerinden fedakarlık ettiklerinde, işçi ücretleri tarımsal üretim düzeyini daha düşük göstermek eğiliminde olmaktadır. Buna göre bu bulgular, Boratav vd. (1984)'nin ücretlerdeki artışın tarım sektöründeki gelişmeden kaynaklandığı tezini destekler nitelikte görünmektedir. Ancak yine Boratav vd.'nin kentlerde ücret artışını destekleyecek bir iktisadi büyüme olmadığı yönündeki savları, Ergene'nin tarımsal ücret artışlarının kentsel olanlara göre geride kaldığı bulgusuyla çelişmektedir. Sonuç olarak Ergene'de bu ücret artışlarının nedenleri hakkında açıklama yapmanın henüz erken olduğunu ifade etmiştir.

⁷ Boratav vd., **a.g.e.**

⁸ Ergene'den önce oluşturulan ilk fiyat serisi için bkz. Şevket Pamuk, "Long-Term Trends in Urban Wages in Turkey, 1850-1990", **a.g.e.**,

Pamuk (2000) tarafından nitelikli ve düz inşaat işçileri için hem İstanbul'da hem de belli başlı büyük kentlerde 1489-1922 yılları aralığında gerçekleştirilen çalışma, Osmanlı ücret tarihindeki uzun dönemli eğilimlere ışık tutması bakımından benzersizdir. Bunun yanında aynı eserin diğer yönünü oluşturan ve bu çalışmada da nominal verileri reel hale getirmek için kullanılacak olan fiyat serisi uzun dönemdeki fiyat hareketlerini izlemesi bakımından da eşsizdir. Ücret serileri devletin ve vakıfların gerçekleştirdikleri inşaat ve tamirat defterlerinden elde edilen veriler ile inşa edilmiştir. Nitelikli işçiler farklı uzmanlıklara sahip olduğundan, defterlerde yer alma sıklıklarına göre ağırlıklandırılmış ortalamalar ile ücret sersine dahil edilmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre ücretlerin seyri üç ayrı alt dönem altında incelenmiştir. 15. yüzyıl ortalarından 16. yüzyıl ortalarına kadar reel anlamda gerileyen ücretler, 16. yüzyıl ortasından 18. yüzyıl son çeyreğine kadar dalgalanmış ve yatay seyretmiştir. Bu tarihten itibaren ise en hızlı arttığı döneme girmiş ve 20. yüzyıl başlarına kadar ciddi bir artış yaşamıştır. 1500-1914 arasında reel anlamda düz inşaat işçilerinin ücretleri %20, nitelikli inşaat işçilerinin ücretleri ise %50 oranında artmıştır. 18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ücret artışlarının, Sanayi Devrimi ve özellikle 1840'lardan sonra artan ticari küreselleşmeye bağlı olarak gelişen dış yatırımların neticesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu dönemde nitelikli ve düz işçiler arasında bulunan fark da açılmıştır.

Fabrikalar için aylık ücretlerin ilk kez elde edildiği 1848 yılı baz alınırsa 1899 yılına kadar düz inşaat işçilerinin yevmiyeleri %34,4 ve nitelikli işçilerin yevmiyeleri ise %69,8 artmıştır. Eğer günlük ücretlerin ilk olarak elde edildiği 1851 yılı baz alınırsa bu sefer düz işçi ücretleri %9,3 azalmış ve nitelikli işçi ücretleri %14,2 oranında artmış olur. Görüldüğü gibi baz alınan yıllar birbirine çok yakın olmasına karşın ücretlerin değişimi arasında ciddi farklar oluşmaktadır. Daha önce Tablo 3.1'de bu çalışmanın konusu olan fabrikaların dönem içindeki değişimleri sunulmuştu. Şimdi de yukarıda bahsi geçen çalışmaların bulguları 1848 ve 1851 yılları baz alınarak iki farklı seçenek halinde sunulacaktır.

Hereke Fabrikası için elde edilen aylık ücret serisi 1848'den başlarken, günlük ücret serisi, işçilerin ilk 4 yıl yevmiyeli değil maaşlı olarak çalışmalarından ötürü 1852'de başlamaktadır. Çalışmaya konu olan dört fabrikadan en erken günlük ücret

verisine sahip olanı 1851 yılı ile Bursa İpek Fabrikası'dır. Diğer sektörlerdeki ücret değişimleri 1848 ve 1851 yılları baz alınarak iki farklı seçenekte sunulmuştur. Boratav vd., Ergene ve Pamuk'un bulgularına göre 1848-1899 aralığındaki reel ücret artışlarının 1851-1899 yılları arasındaki artışlara göre daha yüksek oluşu aşağıdaki Tablo 3.3'ten izlenebilmektedir.

Tablo 3.3: Farklı Sektörlerde 19. yüzyılın İkinci Yarısında Reel Ücretlerin Yıllık Artışları (%)

Dönem	Boratav vd.	Ergene			Pamuk		Hereke		Fabrikalar
	Birleşik*	Tarımsal	Kentsel Düz	Kentsel Nitelikli ve Düz	Düz İnşaat	Nitelikli İnşaat	Aylık	Günlük	Birleşik**
1848-1899	1,199	0,993	1,188	1,314	0,570	1,024	0,115		
1851-1899	0,785	0,635	0,416	0,555	-0,198	0,271			0,280
1852-1899								0,029	

* Nitelikli inşaat işçileri ile tarım ve fabrika dışı düz işçiler.

** Hereke, Bursa ve Veliefendi Fabrikaları

Kaynak: Boratav vd., a.g.e.; Ergene, a.g.e.; Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.;** Ayrıca Grafik 2.1, 2.18, 2.19, 2.28 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Üç yıllık bir fark bile, ücret ve fiyat hareketlerindeki dalgalanmalar sebebiyle dönemler arasındaki ücret artış farklarında ciddi sapmalara neden olmaktadır. Örneğin Boratav vd.'nin birleşik endeksinin yıllık artış hızı 1848 yılı baz alındığında yaklaşık %1,2 iken 1851 yılı baz alındığında %0,8'den azdır. Benzer düşüşler Ergene'nin üç serisinde de gözlemlenmektedir ancak en ciddi düşüşler %50'den fazla azalışın gözlemlendiği kentsel serilerdedir. Pamuk'un İstanbul için gözlemlendiği inşaat işçilerinde sapma daha da dramatiktir, düz işçilerin ücret değişimi 1851 yılı baz alındığında negatife dönüşmektedir. Nitekim sıra Fabrikalara geldiğinde 1848-1899 aralığında aylık reel ücretler yıllık %0,115 ve 1852-1899 aralığında reel yevmiyeler sadece %0,29 artmıştır. Yani neredeyse hiç artmamış veya en azından yalnızca enflasyon artışlarını telafi edebilecek kadar artabilmiştir. Hereke, Veliefendi ve Bursa Fabrikaları için daha önce varsayımsal olarak oluşturduğumuz birleşik seri ise 1851-1899 yılları arasında yılda ortalama %0,28 artmıştır. Yukarıda Grafik 3.1 incelendiğinde fiyatların bu dönemde neredeyse hiç artmadığı görülecektir. Buradan

hipotetik de olsa reel olarak Bursa ve Veliefendi'deki ücret artışlarının Hereke'ye göre daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak dikkat çeken en önemli husus verili dönemler karşılaştırıldığında fabrikalardaki ücret artışlarının diğer alanlara göre oldukça düşük kalmasıdır. Aşağıdaki Grafik 3.17, 3.18 ve 3.19, 1851-1899 arasında yukarıdaki Tablo 3.3'te gösterilen özet bilgileri önce nominal sonra da reel olarak yansıtmaktadır. Reel seriler 1851 yılı baz alınarak nominal değerlerden aynı fiyat serisi ile düzenlenmiştir. Grafiklerde çizgileri noktalı olmayan "tarımsal", "kentsel düz" ve "kentsel düzeltilik" seriler için ordinat sağ tarafta 0-250 arasında olan iken, noktalı çizgili olan diğer seriler için sol tarafta 0-25 arasında olmaktadır. Yukarıdaki Grafik 3.1'e göre 1850'ler ile başlayan fiyat artışları 1861'de zirve yapmış ve ondan sonra kademeli olarak düşerek 1899'da başlangıçtaki noktaya çok yakın bir seviye ile sonuçlanmıştır. Buradan çıkarılacak ilk sonuç eğer bir ücret serisi bu dönem içinde nominal olarak artış kaydetmiyorsa reel olarak da artış sağlayamayacaktır. Aynı serinin nominal olarak artmaması reel anlamda gerilemek anlamını da taşımayacaktır. İkinci olarak dönem içinde nominal olarak artan seriler fiyat hareketleri dikkate alındığında reel olarak da kazanacaktır.

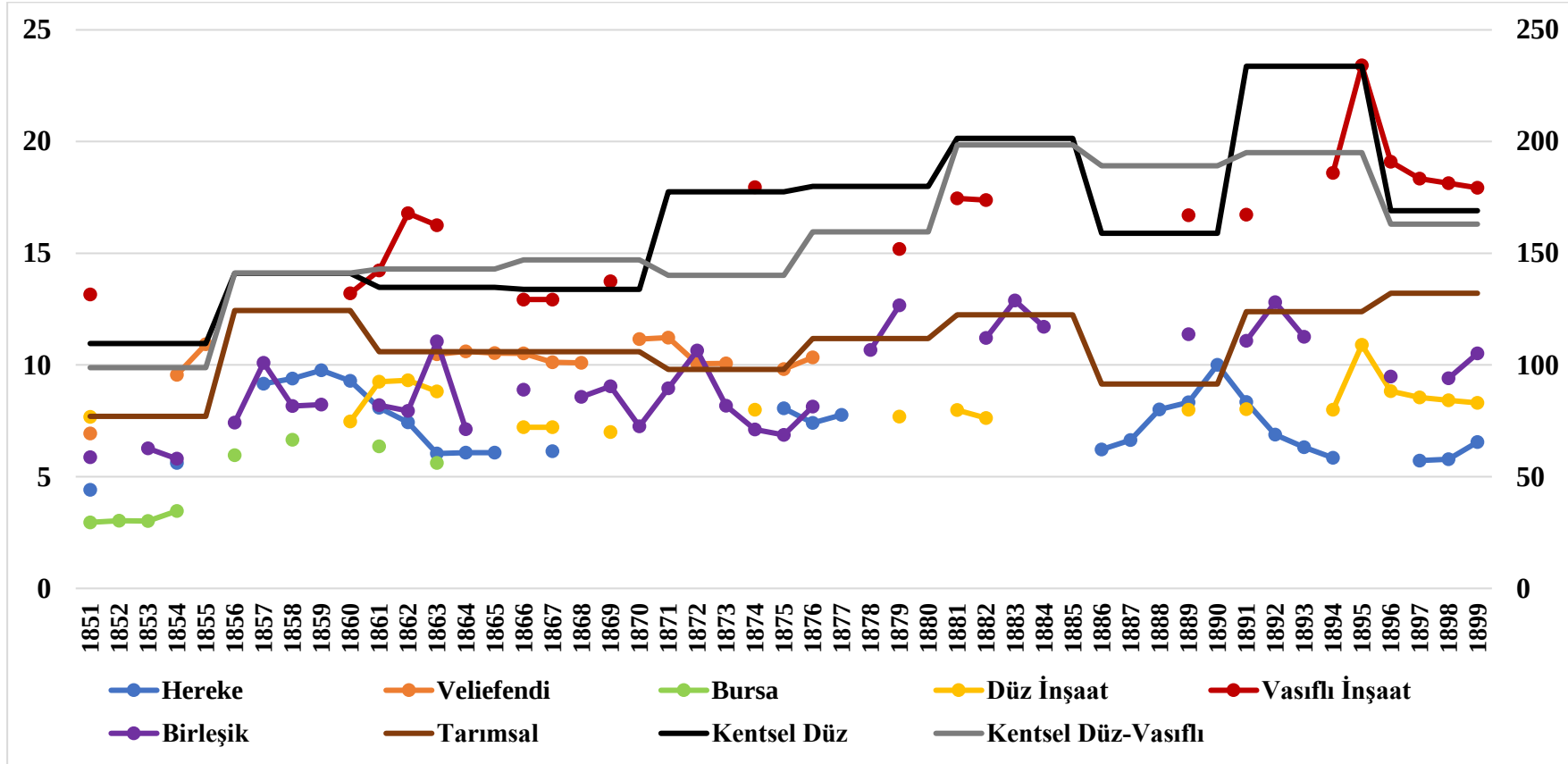
Bu açıklamalardan hareketle Pamuk'un, nitelikli inşaat işçileri, Boratav vd.'nin nitelikli inşaat işçileri ile tarım ve fabrika dışı düz işçilerinden oluşun birleşik işçi grubu ve Ergene'nin kentsel nitelikli ve düz işçileri mevzu bahis dönemin reel anlamda kazananları olmuşlardır. Pamuk'un düz inşaat işçileri ve Hereke işçilerinin ise dönem boyunca gelirleri reel anlamda artış gösterememiştir. Eğer Veliefendi ve Bursa Fabrikaları için 19. yüzyıl sonuna kadar veri sunan defterler bulunabilseydi, en azından devletin tekstil fabrikalarındaki ücretler konusunda dinamik anlamda genel bir çıkarım yapmak mümkün olabilirdi. Ancak Veliefendi Fabrikası'nın idaresi 1876 yılında Askeri İdare'ye bağlandığından bu tarihten sonra yalnızca ücret defterlerine değil diğer evraklara da erişim çok sınırlı olmuştur.⁹ Benzer şekilde Hazine-i Hassa'ya ait olan İzmit Çuha Fabrikası da 1851 yılında Şura-i Askeriye'ye emanet edildiğinden ücret bilgilerine neredeyse hiç erişilememiştir.¹⁰ Ancak Hazine-i Hassa tarafından

⁹ Engin Kırılı, **a.g.e.**, s. 538-542.

¹⁰ Hilal Karavar, **a.g.e.**, s. 38

işletildiğini bildiğimiz Hereke Fabrikası için uzun yıllar ücretleri gösteren masraf ve ücret defterlerine erişmek mümkün olabilmifitir. Demek ki Askeri İdare tarafından idare edilen fabrikalar için arşivden defter bulunamaması ortak bir sorundur. Veliefendi rneğinde 1876 yılına kadar muntazam tutulan defterlerin bir anda kesilmesi, bu fabrikalar için Askeri İdare’ye devrolduktan sonra tutulan kayıtların ya kaybolduğunu ya da henüz arşivde kataloglanmadığını göstermektedir.

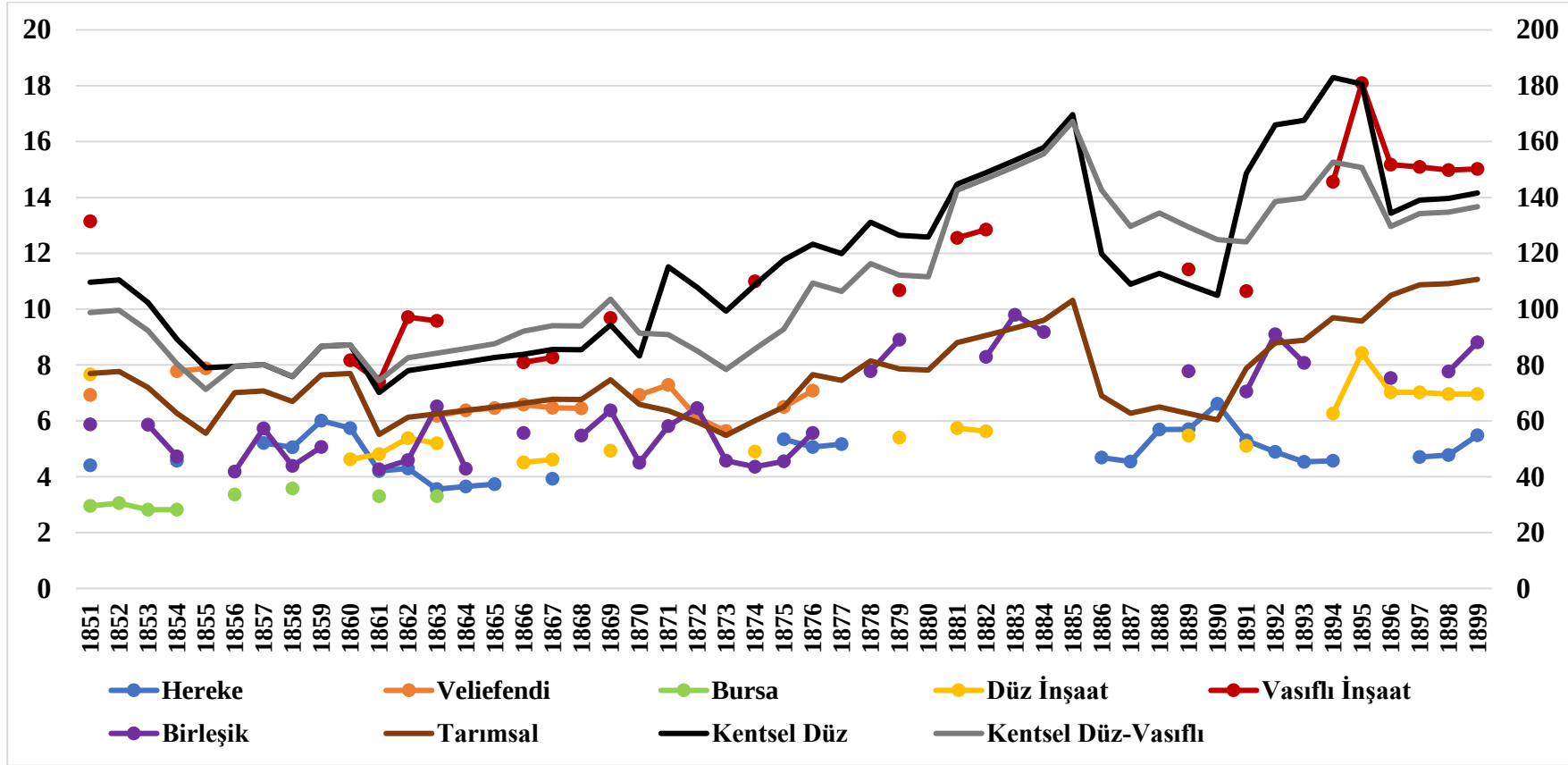
Grafik 3.17: Sektörler Arası Nominal Ücret Karşılaştırması (1851-1899)

Not: Hereke, Veliefendi, Bursa, düz inşaat, vasıflı inşaat ve birleşik grafiklerin birimi kuruştur ve sol ordinatta temsil edilmektedir. Tarımsal, kentsel düz, kentsel düz-vasıflı grafiklerde ise 1836-1840=100 olduğundan sağ ordinat kullanılmaktadır.

Kaynak: Boratav vd., a.g.e.; Ergene, a.g.e.; Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.*; Ayrıca Grafik 2.1, 2.18, 2.19, 2.28 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

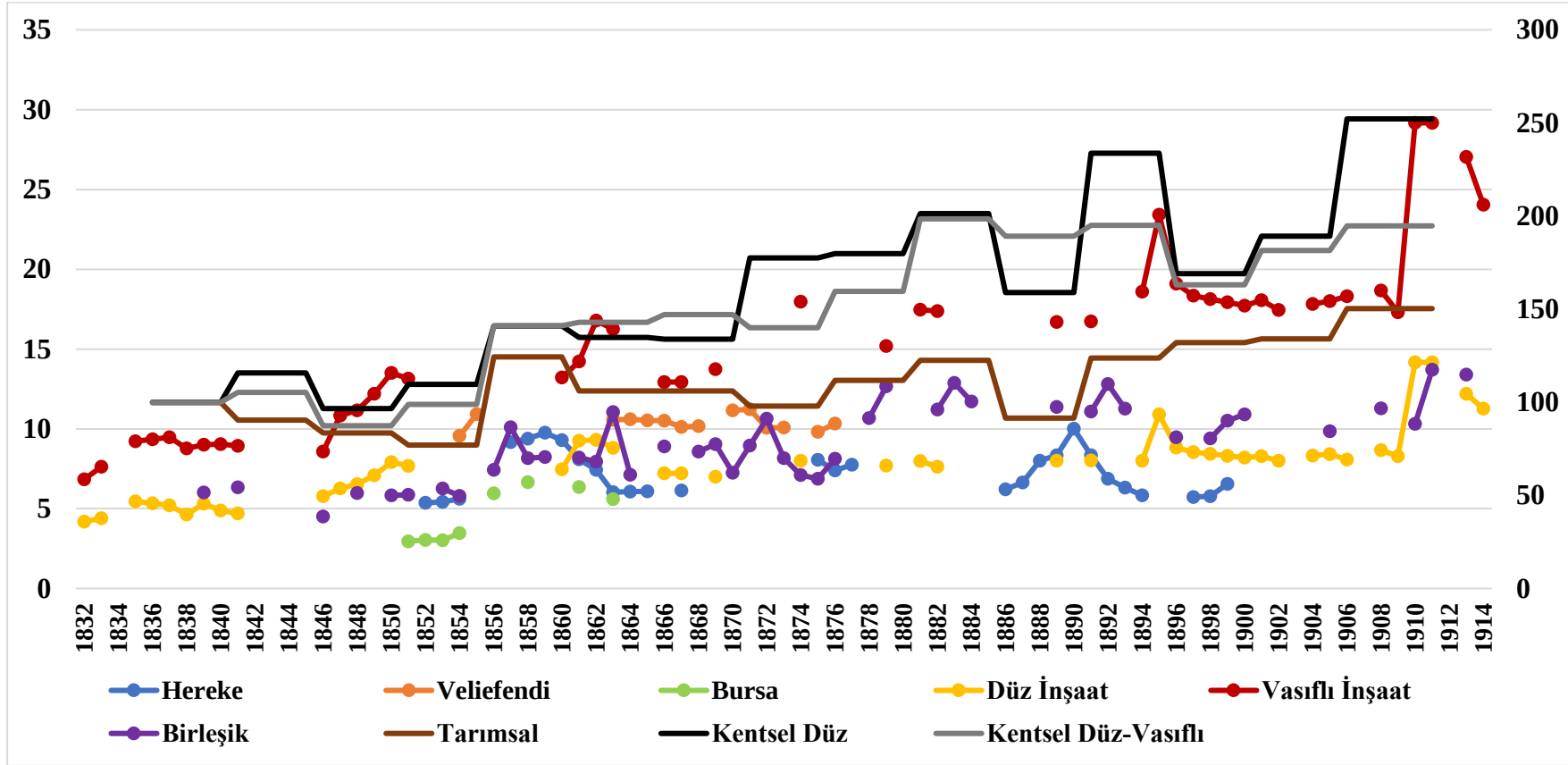
Grafik 3.18: Sektörler Arası Reel Ücret Karşılaştırması (1851-1899)

Not: Hereke, Veliefendi, Bursa, düz inşaat, vasıflı inşaat ve birleşik grafiklerin birimi kuruştur ve sol ordinatta temsil edilmektedir. Tarımsal, kentsel düz, kentsel düz-vasıflı grafiklerde ise 1836-1840=100 olduğundan sağ ordinat kullanılmaktadır.

Kaynak: Boratav vd., a.g.e.; Ergene, a.g.e.; Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1, 2.18, 2.19, 2.28 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 3.19: Sektörler Arası Nominal Ücret Karşılaştırması (1832-1914)

Not: Hereke, Veliefendi, Bursa, düz inşaat, vasıflı inşaat ve birleşik grafiklerin birimi kuruştur ve sol ordinatta temsil edilmektedir. Tarımsal, kentsel düz, kentsel düz-vasıflı grafiklerde ise 1836-1840=100 olduğundan sağ ordinat kullanılmaktadır.

Kaynak: Boratav vd., a.g.e.; Ergene, a.g.e.; Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.*; Ayrıca Grafik 2.1, 2.18, 2.19, 2.28 ve 2.29'un kaynaklarına bakınız.

Yukarıdaki Grafik 3.19 sektörler arası ücret karşılaştırmasını bu çalışmanın elde ettiği veri aralığının dışına çıkarak daha geniş bir çerçevede sunmaktadır. Ancak 1832 yılını başlangıç olarak kabul eden grafikte başlangıç tarihinde söz konusu fabrikalar henüz kurulmadığından, serilerin reel hale getirilmesi için ortak bir baz yıl alınamamış ve karşılaştırma nominal değerler üzerinden gerçekleştirilmiştir. Grafik nominal verileri de yansıtırsa, kentsel nitelikli ve düz inşaat işçileri ile tarımsal ücretlerdeki artış trendinin bu çalışmanın alt sınırından önce başlayıp üst sınırı sonrasında da devam ettiğini göstermektedir. Tabii ki daha uzun dönemde fiyatlar daha çok artmıştır. Buna rağmen yine de nitelikli ve düz inşaat işçileri reel anlamda ücret artışları elde etmişlerdir. En azından fabrikalar özelinde sanayi ücretlerini daha geriye götürmek mümkün değildir. Ancak arşivlerden yeni kaynaklar ortaya çıkarsa, sanayi serisi daha zenginleşebilir ve daha ileriye götürülebilir. Bu sayede sektörler arası ücret karşılaştırmaları daha sağlıklı yapılabilir.

Fabrikalarda kimi zaman gerçekleştirilen inşaat ve tamirat işleri nedeniyle bazı defterler tutulmuştur. Bu defterlerde inşa ve tamir işlerinde çalışan işçilerin ücretleri ile sarf olunan malzemelerin maliyetleri bulunmaktadır. Sadece bu defterlerle bile bazı kısmi karşılaştırmalar yapmak mümkündür. Veliefendi Basma Fabrikası'nda 1868 yılında inşa ettirilen havz-ı kebir ve cami inşaatı ile tamiratlar için yapılan çalışmalarda tutulan defterden elde edilen bilgilere göre aşağıdaki Tablo 3.4 hazırlanmıştır. Eş zamanlı tutulan iki defterden elde edilen veriler ağırlıklı ortalama ile hesaplanmıştır. Veliefendi Fabrikası'ndaki işçilerin medyan ücretleri ile karşılaştırıldığında inşaatlarda çalışan vasıflı işçilerin fabrika işçilerinden ortalama olarak %34 daha fazla kazandıkları görülmüştür. Ancak Veliefendi işçileri inşaatlarda çalışan düz işçilere göre %30'luk bir oranla daha iyi bir konumdadırlar. Ancak durum Hereke'ye geldiğinde Hereke'li işçilerin hem düz hem de vasıflı inşaat işçilerine göre geri kaldıkları görülür. Vasıflı inşaat işçileri Hereke'deki ortalama işçilere göre neredeyse 2,5 kat fazla kazanmaktadırlar. Tabii ki Hereke'de de vasıflı inşaat işçileri kadar çok ve hatta daha fazla kazanan işçiler bulunmaktadır. Ancak tüm işçilerin medyanı baz alındığında inşaat işçiliğinde vasıf kazanmak fabrikada çalışmaya göre daha avantajlıdır.

Tablo 3.4: 1868’de Veliefendi’de İnşaat ve Tamiratlarda Çalışan İşçilerin Yevmiyeleri (kuruş)

	Düz	Vasıflı					Veliefendi	Hereke
	Rençber (Amele)	Lağımçı	Duvarcı	Sıvacı	Taşçı	Dülger	Genel Medyan	Genel Medyan
Yevmiye	7,09	12	16,93	15,5	18	15		
Ağırlıklı Ortalama	7,09	15,51					10,17	6,41

Kaynak: BOA, HH.d., 16353, 24.Z.1284 (17.04.1868); 16354, 24.Z.1284 (17.04.1868) ve Ayrıca Grafik 2.18 ve 2.28’in kaynaklarına bakınız.

Başka bir karşılaştırma da Hereke’de çalışan köle işçiler ile yapılacaktır. Genellikle yevmiye ile ücret alan köle işçiler 1861 yılı Eylül ayından itibaren ücretlerinin büyük bir kısmını aynı cüzi bir kısmını ise nakdi olarak almışlardır. Köle işçiler ücretlerinin aynı kısmını ihtiyaç duydukları tüketim malzemeleri ve geri kalan cüzi kısmını ise maaş olarak almışlardır. Bu tüketim malzemelerinin aylık bedelleri ise detaylı olarak ücret defterlerinde kaydedilmiştir. Tahmin edilebileceği gibi kendilerine sunulan yaşam malzemelerinin çoğunluğu temel besin maddelerinden oluşmaktadır. Bunlar ekmek, pirinç, soğan, koyun eti, mum, sabun vb. gibi temel yaşamsal tüketim malzemeleridir. Bu bilgilerin bize bir insanın aylık olarak yaşamasına yetecek asgari hayat gereksinimlerini ortalama olarak sunacağı kanaatindeyiz. Böylece aynı aylarda nakit ücret alan normal işçilerin bir aylık sürede hayatta kalmak için aylık ücretlerinin ne kadarlık bir kısmını harcamaları gerektiğine ulaşabileceğiz.

Bahsedilen cüzi maaşların hesaplanması sırasında köle işçilerin sayılarına erişebilmekteyiz. Toplamları yıllara göre değişmekle beraber başlangıçta 17 olan köle işçi sayısı 14’e kadar düşmüştür. Başlangıç değeri göz önüne alındığında ayda 40 kuruş alan 14, 100 kuruş alan 1 ve 20 kuruş alan 2 işçi bulunmaktadır. Aşağıdaki Tablo 3.5’te Hereke Fabrikası işçilerinin medyan ücretleri önce köle işçilerin kişi başı temel ihtiyaç malzemeleri bedellerine ardından ise köle işçilerin cüzi maaşları ile fabrikadan edindikleri tüm kazanımlarına oranlanmıştır.

Tablo 3.5: İşçi Ücretlerinin Kölelerin Gelirlerine Oranı

	1861	1862	1863	1864	1865
Köle işçilerin aylık kişi başı temel yaşam giderleri (I) (kuruş)	193,68	158,75	141,82	133,32	132,64
Köle işçilerin aylık kişi başı temel yaşam giderleri+ nakit ücretleri (II) (kuruş)	233,25	196,72	176,20	166,68	169,11
İşçilerin medyan ücretleri III (kuruş)	221,57	183,86	168,77	184,81	155,94
III/I (%)	1,144	1,158	1,186	1,386	1,176
III/II (%)	0,95	0,935	0,954	1,109	0,922

Kaynak: BOA, HH.d., 22708, 24.Ca.1278 (27.11.1861); 21174, 14.L.1278 (14.04.1862); 21197, 13.L.1278 (13.04.1862); 22714, 06.Ca.1278 (09.11.1861); 21181, 06.Ca.1278 (09.11.1861); 21178, 06.Ca.1278 (09.11.1861); 16039, 27.M.1279 (25.07.1862); 16038, 26.M.1279 (24.07.1862); 16036, 26.M.1279 (24.07.1862); 16037, 17.Ra.1279 (12.09.1862); 16035, 17.Ra.1279 (12.09.1862); 16034, 24.R.1279 (19.10.1862); 20028, 02.B.1279 (24.12.1862); 16033, 06.B.1279 (28.12.1862); 21182, 05.L.1279 (26.03.1863); 22713, 08.L.1279 (26.03.1863); 16031, 21.S.1280 (07.08.1863); 16032, 20.S.1280 (06.08.1863); 21172, 28.Ca.1280 (10.11.1863); 21175, 24.Ca.1280 (06.11.1863); 22709, 28.Ca.1280 (10.11.1863); 22707, 04.C.1280 (16.11.1863); 21193, 27.B.1280 (28.12.1863); 21179, 27.B.1280 (28.12.1863); 21192, 27.B.1280 (28.12.1863); 22710, 12.L.1280 (21.03.1864); 22712, 12.L.1280 (21.03.1864); 17553, 18.R.1281 (20.09.1864); 17554, 01.Ca.1281 (01.11.1864); 17558, 14.M.1282 (09.06.1865); 17560, 08.Ra.1282 (01.08.1865); 17559, 22.Ra.1282 (15.08.1865); 17562, 26.Ra.1282 (19.08.1865); 17561, 22.R.1282 (14.09.1865).

Tablo 3.5'e göre medyan ücretler 1861-1865 yılları arasındaki tüm yıllar boyunca köle işçilerin kişi başı hesaplanan minimum yaşam giderlerinin ortalama 1,21 katıdır. Eğer işçi hayatta kalmak istiyorsa ve ihtiyaç duyduğu ürünlerin tümünü piyasadan temin ediyorsa aylık ücretinin ortalama minimum %80'nini harcamak durumundadır. Eğer bir de işçi, ücreti ile ailesini geçindirmek zorundaysa bu durum ölçülen ücret düzeylerine bakılırsa imkansız görünmektedir. Fabrikada çalışan işçilerin tarımsal bağı bulunmayanlarının geçimi ancak aynı aileden birkaç kişinin fabrikada çalışıyor olması ile mümkün olabilecektir. Ya da geçimlerini destekleyen başka kaynaklara sahip olmak zorundadırlar. Bu sebeple fabrika çevresinde yaşayıp köyleri veya tarımsal faaliyetler ile bağları olanlar kendilerini ev içi üretim ve tarımsal çıktılar ile destekliyor olmalıdırlar. Aksi taktirde işçilerin ya hayatlarına devam edemediklerini ya da hepsinin bekar olduğunu ve geçindirmek zorunda oldukları ailelerinin bulunmadığını varsaymak durumunda kalırız ki bu durum hiç de olası değildir. Daha önce de bahsedildiği üzere özellikle fabrika halıhanesinde 1890'lı yıllarda bin civarında çocuk çalışmaktadır. Bu çocuklardan dışarıdan getirilip çalışanları bulunacaktır ancak içlerinde zaten fabrikada çalışan kadın ve erkek işçilerin

çocuklarının bulunmuyor olduklarını düşünmek imkansızdır. Tabloya dönecek olursak işçilerin medyan ücretleri eğer köle işçilerin fabrikadan edindikleri tüm kazanımları ile karşılaştırılırsa hür işçiler köle olanlara göre ortalama olarak %2,66 daha az kazanmaktadırlar.

3.3. İngiltere’de Sektörler Arası Ücretler

İngiltere’deki ücret ve yaşam standartlarına değinen ilk dönem çalışmaların odak noktası Sanayi Devrimi’nin getirileri veya götürüleri üzerinedir. Bu tartışma, Sanayi Devrimi’nin sonucu olarak işçilerin yaşamlarının iyileşip iyileşmediği hakkında kamplaşan iki taraf arasında cereyan etmiştir.¹ Bu konu üzerine dönemin yazarları tarafından eserler telif edilmişse de 1950’lerin sonu 1960’ların başında başlayan modern çalışmalar daha çok ücretler üzerine odaklanmıştır. Özellikle Eric Hobsbawm ve Ronald M. Hartwell arasında başlayan ve gelişen tartışmanın ardından yayınlanan bir yığın çalışmanın sonucu olarak, işçi ücretlerinin sanayileşme döneminde arttığı ancak artış hızının düşük olduğu kanısı hakim olmuştur.² Bu sonuç hem iyimserlerin hem de kötümserlerin iddialarında belli miktarlarda haklılık paylarının olduğunu göstermiştir. Başka bir deyişle tartışmanın net bir kazananı olmamıştır.

Ancak bu tartışma son dönemde ivme kazanmanın ötesinde, ücretlerin seviyesinin Sanayi Devrimi’nin ortaya çıkışına olası etkilerini incelemesi bakımından amaçları itibariyle de bir dönüşüm yaşamıştır. Bir kısım araştırmacı İngiltere’de 18. yüzyılda ücretlerin görece yüksek olduğunu öne sürmüş ve bu durumu “yüksek ücretler ekonomisi” (high-wage economy) olarak tabir etmişlerdir. 18. yüzyıl İngiltere’sindeki ücretler sadece ülke tarihine göre pozitif ayrışmamış bununla birlikte Avrupa’daki diğer ülke ve şehirlere göre de reel ücret artışını nüfus artışına rağmen sürdürerek pozitif ayrışmıştır.³ Allen’a göre 18. yüzyılda tüm sektörlerde ücretler

¹ Phyllis Deane, **The First Industrial Revolution**, 2nd Edit, Cambridge, Cambridge University Press, 1979[1965], s. 255-257.

² Robert C. Allen, “The High Wage Economy”, **a.g.e.**, s. 1.

³ Jan Luiten Van Zanden, “Wages and Standard of Living in Europe, 1500-1800”, **European Review of Economic History**, No: 2, 1999, s. 180-181; Stephen Broadberry and Bishnupriya Gupta, “The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500-1800”, **Economic History Review**, Vol. 59, No: 1, 2006, s. 4-5, 8; Robert C. Allen, “The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War”, **Explorations in Economic**

genel bir yükseliş trendine girmiştir. Hatta bu durum kadınlar ve çocukların aldıkları ücretler için de söz konusudur. İplik eğiren kadınların ücretinin inşaat işçilerine oranı 16. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar neredeyse iki kat yükselmiştir. Bu artışın arkasında ise daha pamuklu imalatının yaygın bir artış göstermesinden önce yünlü ve ipekli ipliklerin üretiminde yaşanan gelişme bulunmaktadır. 1500-1770 yılları arasında 25-59 yaş arası iplik eğiren kadınların toplam kadın nüfusa oranı %18'den %62'ye yükselmiştir. Yüksek talep dolayısıyla ücretlerin artışı, üretimin belli bir kısmını üstlenmek üzere yeni makinelerin icat edilmesini teşvik etmiştir. Allen'a göre Sanayi Devrim'inin 18. yüzyılın son çeyreğinde ve İngiltere'de ortaya çıkmasını sağlayan arka plandaki en temel neden 18. yüzyılda artan işçi ücretleridir. Makine icat etmek ve bunları sanayide kullanmak ancak ücretlerin böylesine yüksek olduğu bir dönemde iktisadi bir tercih olabilmektedir.⁴

Bununla birlikte 18. yüzyılda artan ücretler ilanihaye artmaya devam etmemiştir. Makineleşen üretim karşısında işçilere olan talep azalınca da ücretler düşüş eğilimi göstermeye başlamıştır. İplik eğirciler bu mekanizmanın ilk kurbanları olarak ücretlerinde ciddi düşüşlerle karşılaşmışlardır. Benzer bir durum işlerinin artık makineler tarafından yapılmasından dolayı dokumacılıkta da yaşanmıştır. İnşaat ve tarım işçileri ile yapılan bir karşılaştırma, 1770'lerde bu üç grubun arasında reel ücretler anlamında çok az bir farkın bulunduğunu, ancak bu farkın 1830'lardan başlayarak dokumacıların aleyhine açıldığını göstermiştir. 1830'lardan sonra ayrışan ücretlerde inşaat işçileri en üstte yer alırken onları tarım işçileri takip etmiştir. En alt sırada yer alan dokumacılar ise işlerini artık daha yüksek oranda makinelere terk etmek zorunda kalmışlardır.⁵

Bir önceki başlıkta Osmanlı'daki ücretler ile ilgili sektörler arası karşılaştırma yapılmaya çalışılmıştı. Aşağıya inşaat ve tarım sektörlerinde çalışan işçi ücretlerinin Hereke Fabrikası işçileri ücretlerine oranını gösteren bir dizi Grafik eklenmiştir.

History, No: 38, 2001, s. 415, 435; Robert, C. Allen, **British Industrial Revolution in Global Perspective**, New York, Cambridge University Press, 2009, s. 56; Robert C. Allen, "Why the Industrial Revolution was British: Commerce, Induced Invention, and the Scientific Revolution", **The Economic History Review**, Vol. 64, No: 2, 2011, s. 359-360.

⁴ Robert C. Allen, "The High Wage Economy and the Industrial Revolution: A Restatement", **a.g.e.**, s. 13-16.

⁵ **A.e.**, s. 16-19.

Grafik 3.20, 3.21, 3.22 ve 3.23 göstermektedir ki kentlerdeki nitelikli inşaat işçileri ile düz işçiler ve tarımsal işçiler Hereke Fabrikası'ndaki işçilere göre 19. yüzyılın ikinci yarısında ücretlerini artırmışlardır. Ancak Hereke işçileri daha önce de gösterildiği üzere reel anlamda ücretlerini artıramamışlardır. Grafiklerden çıkarılacak başka bir gözlem ise 1850'li yılların sonu ile 1880'li yılların sonunda Herekeli işçilerin ücretlerinde diğer gruplara göre artış kaydedememeleridir. Yukarıda Grafik 3.1'deki fiyat hareketlerinden de tespit edilebileceği üzere söz konusu yıllar fiyatların yükseldiği yıllardır. Bu yıllarda diğer sektörlerdeki işçilerin ücretlerinde yaşanan artışlar Herekeli işçilere göre avantajlı hale geldiklerini göstermektedir.

Grafik 3.20: Boratav vd. (1984)'nin Birleşik Serisi/Hereke Serisi

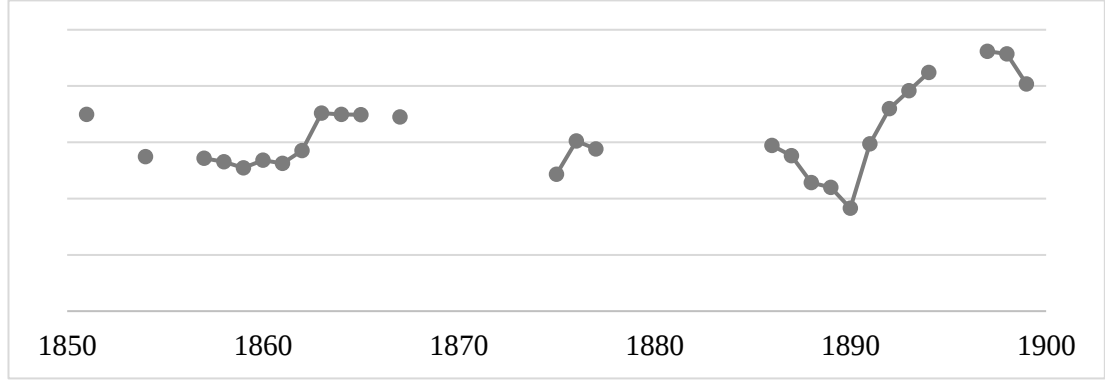
Kaynak: Boratav vd., a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Grafik 3.21: Pamuk (2000)'un Nitelikli İnşaat İşçileri Serisi/Hereke Serisi

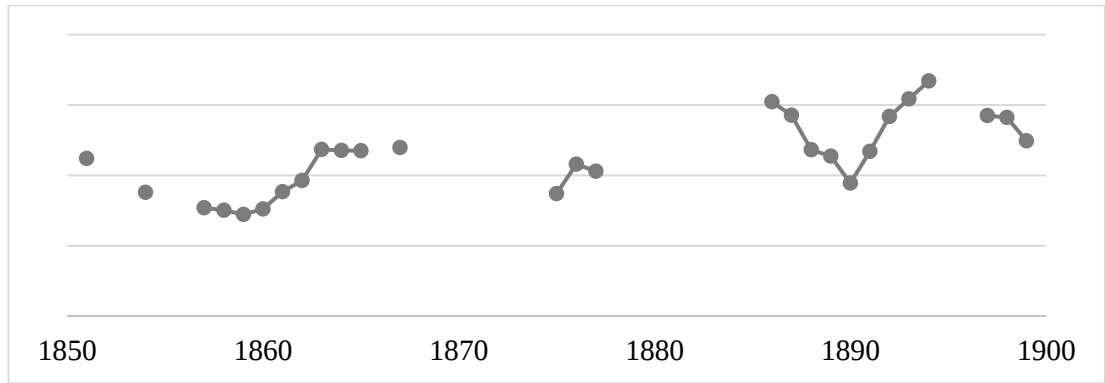
Kaynak: Pamuk, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Grafik 3.22: Ergene (1998)'nin Tarım İşçileri Serisi/Hereke Serisi

Kaynak: Ergene, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Grafik 3.23: Ergene (1998)'nin Düz-Nitelikli Kent İşçileri Serisi/Hereke Serisi

Kaynak: Ergene, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1'in kaynaklarına bakınız.

Açıktır ki bu karşılaştırma sanayi işçileri yönünden sadece Hereke Fabrikası verilerine dayanmaktadır. İncelenen diğer devlet fabrikaları maalesef bu uzunlukta veri sağlayamamıştır. Sağlasalar bile bunlar sadece devlet fabrikaları için örnek teşkil edeceklerdi. Devlet fabrikalarının dışında özel yatırımların meydana getirdiği fabrikalarda da tekstil alanında imalatta bulunulmakta ve işçi istihdam edilmekteydi. Fabrikalar gibi daha merkezi ve büyük ölçekli imalathaneler dışında üretime devam eden esnaf işletmelerinde, kırsal alanlarda ve evlerde çalışanların ücret düzeyleri ve değişimleri ile ilgili bilgi sahibi olmak da bu konuyu daha doğru değerlendirmemiz için faydalı olabilirdi. Kaldı ki tüm bunlar sadece tekstil sanayi ile ilgilidir. Tekstil dışında birçok alanda sanayi yatırımlarının hem devlet hem de özel sektör tarafından üstlenildiği bilinen bir gerçektir. Ancak tekstil sanayinin göreceli yaygınlığı ve temsil

kabiliyeti göz önünde bulundurulursa, bu sektörden daha fazla örneklem elde edilmesi sanayi ücretleri konusunda tatmin edici sonuçların ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Tüm bu endişelere rağmen, Hereke'deki ücretlerin dönem boyunca durgunluğunun mümkün şartlar içinde açıklanması gerekmektedir. Çünkü reel ücretlerin durgunluğu sebepsiz bir durum olsaydı fiyatların yükseldiği yıllarda nominal ücretler de artmazdı. Demek ki ücretler genel olarak fiyat artışlarına tepki vermekte ve fiyat artışları kadar artmaktadır. Hereke işçileri ücretlerinin durağanlığına rağmen inşaat ve tarım ücretlerinin kısmi artışı, Allen'ın 1830'larda sektörler arası ayrışan ücret düzeyleri iddiasına benzemektedir. Ancak Allen, dokumacı ve eğirmeci gibi sanayi sektöründen meslek gruplarının ücretlerinin negatif ayrışmasını bulundukları üretim alanlarının makineleşmesine bağlamıştır.⁶ Şurası açıktır ki Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde kurulan fabrikaların makineleri, İngiltere'de olduğu gibi içsel teşviklerden dolayı icat edilerek üretilmemiş, çoğunlukla ithal edilmiştir.⁷ Bu sebeple üretimin makineleşmesi Hereke'de ücretlerin diğer sektörlerle göre negatif ayrışmasının açıklayıcısı olamaz. Kaldı ki makineli yapılan üretim tüm Osmanlı imalatı düşünüldüğünde ne kadar bir paya sahiptir?⁸ Bir de İngiltere'de James Watt'ın icat ettiği buharlı makine ile özdeşleşen makineleşmenin 1770'lerde başlamasına rağmen sanayi işçileri ücretlerini düşürecek kadar yaygınlık kazanmasının⁹ ancak 1830'larda gerçekleştiği düşünüldüğünde, Osmanlı sanayiinde 1840'larda kısmi olarak başlayan makineleşmenin benzeri bir sonuç meydana çıkarmasının çok düşük bir ihtimal olduğu anlaşılabacaktır.

⁶ Robert C. Allen, "The High Wage Economy and the Industrial Revolution: A Restatement", **a.g.e.**, s. 19.

⁷ Engin Kırılı, **a.g.e.**, s. 67-97; Abdülkadir Buluş, **a.g.e.**, s. 213-241; Mustafa Çakıcı, **a.g.e.**, s. 32-33; Hilal Karavar, **a.g.e.**, s. 39-45. Bunlara istisna olarak Riştehan-e Amire örnek verilebilir. Bu fabrikadaki çarklar yerli ustalar tarafından inşa edilmiştir ancak bu fabrikanın da buharlı makinelerle işlemediği de bilinmektedir. Nazif Öztürk, **a.g.e.**, s. 42.

⁸ Kurulan iplik fabrikaları 1904'te tüm ihtiyacın %13'ünü karşılar, 10 yıl sonra bu oran %25'e çıkmıştır. Elle eğrilene ipliğin oranı ise %25'ten aşağı değildir. Geri kalan %50'lik kısım muhtemelen ithal olmaktadır, bkz. Donald Quataert, **a.g.e.**, s. 40-41.

⁹ 1800'de Lancashire, Chesire ve Yorkshire da bile dokuma fabrikalarının çevirici gücün büyük bir kısmı su gücü ile karşılanıyordu. Buhar gücünün organik enerjinin yerine kullanışı, yüksek maliyetinden ötürü 19. yüzyıl başlarında bile çok sınırlıdır, bkz. Phyllis Deane, **a.g.e.**, 126-127. Buhar enerjisinin ve organik enerjinin 19. yüzyılda uzun bir süre birlikte kullanıldığına dair daha detaylı bilgi için bkz. Raphael Samuel, "Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain", **History Workshop**, No: 3, Spring, 1977, ss. 6-72.

İlk olarak meseleye fabrika içinden bakılırsa, devletin belli bir dönemde belli miktarda kumaş için sabit bir maliyetle üretim yapmayı fabrika yönetimine şart koşması, ücretlerin düzeyi ve seyri konusunda fikir verebilir. Fabrika yönetimine, üretimde sarf olunan eşyalarının maliyetleri sabit kabul edilerek belli bir maliyetle belli miktar kumaşın üretilmesi şart koşulmuştur.¹⁰ Bu vesileyle fabrika yönetimi hedefleri tutturma baskısı altında ücretleri artırmamak için çaba göstermiş olabilir. İkinci olarak meseleyi çalışma ilişkileri bağlamında irdelersek, işçilerin fabrikanın karşısındaki tutumları da ücretlerin düzeyi ve seyri konusunda etkide bulunmuş olabilir. Giriş bölümünde de değinildiği üzere Osmanlı emek tarihinde, işçi hareketlerinin en sık görüleni olan grevlerin en önemli amacı ücretlerde ve çalışma saatlerinde işçiler lehine iyileşme sağlamaktır. 1908'e kadar yapılan grevlerde özel sektör işçileri önce çıkarken 1908 grevlerinde ücretlerini alamadıkları için grev yapan tek kesim kamu işçileriydi.¹¹ Bu grevlerin kimi zaman ücret artışları ile sonuçlandığı kimi zaman da sonuçlanmadığı örnekler vakidir. Bu sebeple sadece, ücretlerin düzeyinin işçi hareketlerinin yoğunluğuna ve şiddetine bağlı olduğunu iddia etmek imkansızdır. Kimi zaman çok şiddetli işçi hareketleri ücretleri artırmak şöyle dursun, işçilere işlerini korumada bile yardımcı olamamıştır.¹²

İşçi hareketlerinin genel olarak ücretler üzerindeki etkisi bir yana, ücretlerini artırmak için hiç de ısrarcı olmayan Hereke işçilerinin neden böyle davrandıklarını açıklamak gerekmektedir. Osmanlı işçi sınıfının giriştikleri grevlerin geniş dökümlü bir listesinde kendilerine yalnızca 1908 yılında rastlanılmıştır ki bu tarih zaten II. Meşrutiyet'in ilanı ile tüm Osmanlı sathında genel bir grev dalgasının başladığı yıldır. Yapılan tespitlere göre Herekeli işçiler yalnızca bu grev dalgasında harekete geçmişlerdir.¹³

Olayların amele tekaüt sandığı ile ilgili bir sorundan ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Grev öncesinde fabrikada çalışan işçiler amele tekaüt sandığının feshi ile sandıkta

¹⁰ Abdülkadir Buluş, **a.g.e.**, s. 265-276.

¹¹ Kadir Yıldırım, **a.g.e.**, s. 227, 266-286, 295.

¹² Limanların modernleşmesi ile işlerinden olan kayıkçı, hamal ve mavnacı gibi çalışanlar grev yaparak limandaki işleri durdurma noktasına getirmişlerdir. Ancak süreç içinde işlerini kaybetmekten kurtulamamışlardır, bkz. Kadir Yıldırım, **a.g.e.**, s. 193-196.

¹³ A.e., s. 259, 357-368.

bulunan aidatların kendilerine iade edilmesini talep etmişlerdir. Bir görevli sandığın devamı için nasihatle bulunmak üzere fabrikaya gönderilmiştir. İşçilerin içinden seçilen 20 temsilci dinlenmiştir. İşçiler; sandıktan verilen borç uygulamalarında eşitlik olmaması, bir kusuru olan işçinin iş terki devam etmesi durumunda aidatlarını geri alamaması ve yaşlı olanların emekli edilmemesi gibi uygulamalarla “güya” bazen haksızlıklar olmasından dolayı sandığın feshini ve aidatlarının kendilerine ödenmesini talep etmişlerdir. İşçilere ilk olarak sandığın faydaları ve iyi yönleri anlatılmış ve ardından bir hesap heyeti kurularak sandığın işlem ve hesaplarının kontrolüyle iddia edilen haksızlıkların doğru olmadığı araştırılması kararlaştırılmıştır. Eğer doğruysa müsebbiplerinin kanun önüne çıkarılacağı beyan edilmiştir. Bunun yanında sandık nizamnamesinin işçilerin haklarını korumasını temin etmek adına yeniden düzenlenmesinin sağlanacağı belirtilmiştir. Bu suretle nizamnameye göre, işçilere verilecek borçlarda karar alacak olan heyette, işçilerden de 2-3 kişinin bulunması doğrultusunda bir değişiklik öngörülmüştür. Bunlara rağmen işçiler her ne suretle olursa olsun sandığın devam etmesini istememekte olduklarını ve aidatlarının kendilerine iade edilmesini talep etmişlerdir. Ancak fabrikada 1500 kadar kadın ve 600 kadar erkek işçi bulunmakta olduğundan dolayı devlet görevlileri genel kanının ne olduğunu öğrenmek için işçilerin tümünden rey istemişlerdir. Kadınların hepsinden değil yetişkin olan azınlığına söz hakkı tanınmış ve bunların da büyük bir kısmı sandığın devamını arzulamışlar. Erkeklerde ise çoğunluk sandığın feshini istemiştir. Sadaretin vereceği kararın itirazda bulunanlara bildirileceği ancak sandığın devamı yönünde bir karar çıkarsa da işçilerin bu kararı kabul etmeyeceği öngörülmüştür.¹⁴

İstanbul’dan gönderilen görevlinin yaptığı genel değerlendirmede; kendileri için iyi olanı hesap etmekten aciz, ellerine geçecek olan beş on kuruşa bakıp sandığın feshini isteyenlerin azınlığına bakılarak sandığın feshedilip edilmemesi gerektiği üzerine fikir yürütülmüştür. Ayrıca fabrika civarında bulunan esnaflardan fabrikanın kefaletiyle aldıkları yiyeceklere ait borçlarını bile ödememekte olan bu işçilerin memurlara karşı duydukları güvensizlik yapılacak hesaptan da memnun olmayacaklarına delalet sayılmıştır. Bu sebeple kararın açıklanmasına kadar geçen sürede ortaya çıkacak herhangi bir olumsuz durumun engellenmesi için bir müfreze

¹⁴ BOA, BEO, 3413/255901, 09.N.1326 (05.10.1908).

askerin fabrikada bulundurulmasının elzem olduğuna kanaat getirilmiştir.¹⁵ Nihayetinde grev başladıktan sonra, tekaüt sandığından parasını geri isteyenlerin paralarının iade edilerek bir daha kesinlikle fabrikada çalıştırılmamaları ve sandıkta kalanların ise fabrikada çalışmaya devam ettirilmeleri kararlaştırılmıştır.¹⁶

Yukarıdaki olaydan bir gün sonra greve öncülük eden 11 kişi, sandıkta toplanan paraların kendilerine verilmesini aksi taktirde memur ve işçilerin fabrikaya gelmelerine engel olacaklarını bildirmişlerdir. Grev liderleri işçilere işlerini terk etmeleri hususunda baskı yapmışlar ve onları tehdit etmişlerdir. Fabrika da muallimi evvel tarafından hazırlanan yazıda, bu girişimin çoğunluğu “maazallah” iş bırakmaya zaten meyilli olan Rum kızlarını büyük ihtimalle kışkırtacağı bildirilmiştir. Fabrika yönetimi grev yapan işçileri normalde aldıkları ekmekten mahrum bırakmıştır. Sadece Fabrikada çalışan işçilere ekmek dağıtılacak, grevde bulunan işçilere ise ancak işbaşı yaparlarsa ekmek verilecektir. Ayrıca bu durumda işçilere yumuşak davranılarak asayişin bozulmamasına özen gösterilmesi aksi taktirde zabitanın asayişi sağlamaya yeterli olmayacağı belirtilmiştir. Bu sebeple grev lideri oldukları tespit edilen 11 kişinin kontrol altına alınmaları ve çalışmak isteyen işçilerin rahat bir şekilde çalışabilmeleri için askeri bir kuvvetin Fabrikaya gönderilmesi için harekete geçilmiştir. Ekim ayında başlayan olaylar Kasım ayında sonlanmıştır. Fabrika müdüriyetinin Hazine-i Hassa’ya bildirdiğine göre işçiler yaptıklarından pişman olmuşlar, yeniden işe başlamayı talep etmişler ve böylece fabrikada asayiş sağlanmıştır. Bunun üzerine fabrikada işçilerin fevri davranmalarını engellemek için tutulan bir kısım askere artık ihtiyaç duyulmayacağı ve bu sebeple ait oldukları yerlere gönderilmeleri gerektiği kararlaştırılmıştır.¹⁷ Detaylarına ulaşılamamakla birlikte 1909 Temmuz’unda ayında da bir sorun yaşanmış, işçi ve ustaların bir kısmı, uğradıkları haksız muameleler sebebiyle muhasebeci ve müdür yardımcısı hakkında bir dilekçe hazırlamışlardır. İşçiler bu sebeple tutuklanıp divan-ı harb-i örfide yargılanmış ve beraat etmişlerdir.¹⁸

¹⁵ A.e.

¹⁶ BOA, BEO, 3422/256604, 17.N.1326 (13.10.1908).

¹⁷ BOA, DH.MKT., 2625/34, 10.N.1326 (06.10.1908); BEO, 3425/256815, 08.L.1326 (03.11.1908).

¹⁸ BOA, BEO, 3607/270466, 08.B.1327 (26.07.1909).

Bu olaydan elde edilen bilgilere göre işçiler zaten tümüyle iş bırakmamışlar, iş bırakanlar da az sayıda işçinin muhtemelen zorlamaları ve tehditleri ile bırakmışlardır. Bunun üzerine tepki olarak işçilere verilen ekmek kesilmiştir. Demek ki işçiler grev yaptıkları sürede en azından geçimlerini garanti altına almak zorundadırlar. Buna ilaveten fabrikadaki zabıta gücünün grevi bastıramayacağı anlaşıldığında askeri bir birliğin fabrikaya gönderilmesinde çekince gösterilmemiştir. Böylece grev yapan işçilerin diğer işçilere baskı yapmaları ve çalışmaktan menetmeleri engellenmiştir. Şurası açıktır ki, bu işçiler ordusu olan bir devletin fabrikasında çalışmaktaydılar. Sonuç olarak bir ay gibi bir sürede işçiler hem kolluk kuvvetlerinin caydırıcı gücü hem de işsizlik ve parasızlığın sınırlarını aşamamaları sebebiyle pişman olup fabrikada yeniden çalışmak için talepte bulunmuşlardır. Asayiş sağlanınca da askerlerin fabrikayı terk etmesi kararlaştırılmıştır. Grevin başlangıcına sebep olan olay ise bir kısım işçinin tekaüt sandığında toplanan paraların kendilerine iadesini istemeleridir. Ücret artışı veya ücretler ile ilgili bir şikayete grev ile ilgili elde olan hiçbir belgede rastlanılamamıştır.

Ücret defterlerinde bazı işçilerin isimlerinin başında Tepeköylü veya Bursalı gibi nereli olduklarını gösteren bilgiler yer almaktadır. Bazı işçilerde ise bu bilgilere denk gelinmemiştir. Ancak bulunanlar dikkate alınırsa Herekeli işçilerin yarısından fazlası Fabrika çevresinde bulunan köy, nahiye ve kaza gibi yerleşim birimlerinde yaşamaktadır.¹⁹ Bu işçilerin köyleri ile bağlantılarının sürmesi ve dolayısı ile işçi hareketleri ve örgütlenmesi pratiklerinden yoksun olmaları işçi hareketlerini örgütlenme ve katılma becerilerini kısıtlamış olabilir. Aynı zamanda işçilerin köyleri ile alakalarının devam etmesi muhakkak gelirlerinin yalnızca ücretlerinden ibaret olmasını engellemiştir. Köy ve ev içi üretimleri ile ihtiyaçlarının bir kısmını karşılamaları kendilerini ücretleri konusunda daha az pazarlıkçı olmaya yöneltmiş olmalıdır. Bu anlamda köylü-işçiler proleter değil bir yarı proleter sınıfın mensubudurlar. Yarı proleterlerin geçimleri sadece ücretlerine bağlı olmadığından

¹⁹ 1858 yılı haziran, temmuz ve ağustos ayları için tutulan bir defterde 268 işçi bulunmakta ve bunlardan 183'ünde yer bilgisi bulunmaktadır. Demirciler, Tavşancıl, Karamürsel, Darıca, Tepeköy vb. Hereke çevresinde bulunanların sayısı 94'tür. Bu işçilerin haricinde Bursa, Çankırı ve İşkodra gibi çeşitli yerlerden işçiler bulunmaktadır. Ancak Bursa'nın ipek ticareti ve üretimindeki yeri düşünüldüğünde bu işçilerden 40'ının Bursalı olması pek şaşırtıcı değildir. Bkz. **BOA, HH.d.**, 20131, 03.S.1275 (12.09.1858).

ötürü ücretleri üzerinde daha az pazarlıkçı olduklarından istihdam edilmek üzere işverenler tarafından daha çok tercih edilirler. Bu sebeple proleterleşme, ücretlerin artmasına neden olacağından dolayı işverenler değil işçiler tarafından tercih edilen bir süreç olarak tanımlanmıştır.²⁰ Başka bir açıdan da Fabrika civarındaki köylerde ikamet eden köylüler için aldıkları aylık ücretler, tarımsal üretimin dönemsel dalgalanmaları ve riskleri ile karşılaştırıldığında düzenli nakit gelir anlamını taşımaktadır. Fabrika yönetimi için civarda mevcut işçiler dışında hazır bir işçi kitlesi bulunmazken bir yandan da Hereke civarında köylerinde yaşayan insanların emeklerini arz edecekleri herhangi bir piyasa bulunmamaktadır. Dolayısı ile fabrika ve işçiler arasında birbirlerine olan karşılıklı bağımlılığın hangi yönden ağır bastığını belirlemek pek güçtür. Bu açıdan bakıldığında, işçiler belki de fabrikadan, ücretlerini artırmak için şiddetli eylemlere girişecek kadar hoşnutsuz olmayabilirler.

Donald Quataert, Sanayi Devrimi'nin artık dünyada da hissedildiği 19. yüzyıl Osmanlı imalat sektörünü değerlendirdiği çalışmasında, Osmanlı imalatının 19. yüzyılın sonunda, başlangıca göre daha ileri bir konuma geldiğini ancak gelişme hızının dünyanın gerisinde olduğunu iddia etmiştir. Osmanlı sanayisinin bütünlüğünün anlaşılması için az sayıdaki fabrikanın ve gerilemeye başlayan esnaf üretiminin baz alınmaması gerektiğini, asıl imalatın düşük sermaye, yoğun emek ve düşük ücretler ile evlerde ve kırsal alanlarda gerçekleştiğini öne sürmüştür. Düşük ücretlere dayanan imalat yapısının ise, ucuzlayan İngiliz iplik ve kumaşları karşısında rekabet etmekte zorlanan Osmanlı imalatçısının maliyetleri düşürme arayışı olduğunun altını çizmiştir. Quataert bu iddiası hakkında bir ücret serisi sunamasa da -ki ne kadar mümkündür- tekstil sektöründeki tüm alt alanlardaki geniş gözlemlerini paylaşmıştır.²¹

İngiltere'de üretimdeki makineleşme ve benimsenen yeni usuller sebebiyle pamuk ipliği oldukça ucuzlamıştır. 100 çile ipin fiyatı 1786'da 38 şilin iken 1812'de 5,17 şiline kadar düşmüştür. Fiyatlar bu denli düşerken bunda en büyük pay ham pamuğun maliyetindeki düşüşten ziyade sermaye ve işgücü giderlerinin hızla azalmasıdır. 1786'da 38 şilinlik fiyatın içinde sermaye ve işgücünün payı 34 şilin

²⁰ Immanuel Wallerstein, **Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş**, Çev. Ender Abadoğlu ve Nuri Ersoy, İstanbul, bgst Yayınları, 2014, s. 70-71.

²¹ Donald Quataert, **Ottoman Manufacturing, a.g.e.**, s. 2, 176-177.

işken, bu pay 1812’de 2,83 şiline kadar düşmüştür. Fiyatlardaki bu ciddi düşüşün sonucu olarak Pamuklu ürünlerin İngiltere’nin toplam ihracatındaki payı 1785’te %0,5’ten biraz yüksek iken, 1815’te %38’i aşmıştır.²² Artan İngiliz pamuklu ihracatı Osmanlı ithalatında da yerini bulmuş, 1827-1850 arasında pamuklular yıllık ithalatta ortalama %80 paya sahip olmuştur.²³ Osmanlı üreticileri 1800’lerde ülkenin ihtiyaç duyduğu tekstil ürünlerinin %97’sini üretebiliyor iken 1870’lere gelindiğinde bu oran %25-35 aralığına kadar düşmüş, ihtiyacın geri kalanı ithal edilmiştir. Yerli üretimin oranı 1910’lu yıllarda daha fazla düşerek %20’nin altına gerilemiştir. Yurtdışından gelen tekstil ürünlerinin fiyatları da miktarlarına zıt olarak sürekli düşmektedir. Fiyatlar 1860’ta, 1800’e göre neredeyse yüzde 70 düşmüştür. Fiyatların düşüş oranı yine 1800’e göre 1880’de %80’e çıkmış ve 1913’te ise %83’e ulaşmıştır.²⁴

Bu dönemde Osmanlılar İngiltere’nin en çok pamuklu mamul sattığı üçüncü müşterisiydi. Tokat, Yozgat ve Arapkir gibi üretim merkezlerinde 1830’lar gibi erken dönemlerde bile İngiliz ipliği benimsenmiş ve kullanılmaya başlanmıştı. Üreticiler iplik eğirmek ile vakit kaybetmektense, hazır ve ucuz iplikleri kullanarak dokuma yapmayı daha karlı bir uğraş olarak görüyorlardı. Baz alınan yıla göre değişmekle birlikte 19. yüzyıldaki iplik ithalatı 25 ile 50 kat arasında bir artış göstermiştir. Pamuklu kumaş ithalatı ise 1840’larda 4.100 ton olan düzeyinden 1909’da 49 bin tona kadar yükselerek on kattan fazla artmıştır. Serbest ticaret politikalarının da yardımıyla yurt içine taşınan bu ucuz pamuklu mamullerle rekabet edebilmek için Osmanlı imalatçıları iki yöntem kullanmıştır. Bunların ilki ithal edilen ipliklerin boyar maddeler ile yerelin zevkine göre renklendirilerek yine yerel beğenilere hitap edecek surette boyanmasıdır. İkincisi ve daha önemlisi ise düşük ücretlerdir. Yüzyıl boyunca kadınların ve çocukların üretim içindeki ağırlıkları ciddi oranda artmıştır. Bu artıştaki kilit rol erkeklere göre daha düşük ücretler ile çalışıyor olmalarıdır.²⁵

Faroghi’de özellikle 1850 sonrasında makineli üretime cevap verme çabasının ücretlerde düşüşe neden olduğunu öne sürmüştür. Kadınlara ve çocuklara daha az ücret

²² Thomas Ellison, **a.g.e.**, s. 54-55.

²³ Orhan Kurmuş, **a.g.e.**, s. 96.

²⁴ Şevket Pamuk and Jeffrey G. Williamson, “Ottoman de-Industrialization, 1800-1913: Assessing the Magnitude, Impact, and Response”, **The Economic History Review**, Vol. 64, No: 1, 2011, p. 167, 172.

²⁵ Donald Quataert, **Ottoman Manufacturing, a.g.e.**, s. 23-245, 37, 164, 175.

verilişini, onların ev geçindirmek gibi bir sorumluluklarının olmadığı varsayımından kaynaklandığını savunmuştur. Kadın ve çocuklar bazı durumlarda fason iş yaptıran tacirler tarafından istihdam ediliyor, bazen de hane reisi ile yapılan bir sözleşme ile emeklerini belirsiz bir ücret için harcıyorlardı.²⁶ Urquhart da benzer gözlemleri paylaşmış; Ambelika'ya gelen ucuz İngiliz ipliklerinin fiyatları düşürdüğünü, karları yarıya veya üçte bire indirdiğini ve bu durumdan bizatihi ücretlerin etkilendiğini aktarmıştır. Eskiden evlerinde çalışan kadınlar tarlada çalışan kocaları kadar kazanabiliyorken artık (1831) günlük kazançları 20 parayı geçmemektedir ki bu miktar tarım işçileri ücretlerinin yarısı veya üçte biri kadardır. Ücretlerin bu denli düşmesine rağmen üreticileri ürünleri için alıcı bulmakta zorluk yaşamışlardır.²⁷

Suriye'de ise benzeri bir durum daha erken tarihlerde ortaya çıkmıştır. Bölgenin yabancı mamul ithalatı 1810'larda bir milyon franktan az iken 1841'de 15 milyon franka ulaşmıştır. Tahmin edileceği gibi ithal edilen ürünlerin büyük bir kısmı görece ucuz İngiliz mallarıydı. Yerel üreticiler ithal makineler ile İngiliz tipi üretim yapmak isteyince Suriyeli kadınlar işsiz kaldılar. İngiliz malları ucuz oldukları gibi kalitesizdiler de. Suriyeli üreticiler 1860'larda ipekli üretim yerine İngiliz pamukluları ile rekabet edebilecek ucuz ancak yöre tercihlerine daha uygun ve sağlam pamuklu kumaşlar üretmeye başlayınca üretim ve dahi tezgah sayısı yeniden yükselmeye başlamıştır. Ancak 1879'da tezgahlarda ustalar için çalışan kalfaların parça başı ücretleri 16 kuruştan 13 kuruşa düşürülünce 4-5 bin kalfadan 3 bini greve gitmiştir. İşçiler kesilen ücretlerini ancak 4 haftalık grevden sonra geri kazanabilmişlerdir.²⁸

Sonuç olarak, artan ucuz ithalat hem fiyatlarda ve dolayısı ile ücretlerde bir düşüş yaşanmasını zorunlu kılmıştır. Daha çok kadın ve çocuğun işgücüne dahil olmasını sağlayan etken ise onların erkeklere göre daha düşük ücretlerle çalışıyor olmalarıdır. İşgücüne dahil olmanın çok farklı düzeylerde gerçekleşmesi bu gerçeği değiştirmez. İster evlerinde kendi hesaplarına ister aile emeğinin bir bileşeni olarak, ister küçük imalat birimlerinde ve isterse de büyük çaplı fabrikalarda olsun, ücretlerin

²⁶ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Zanaatkarları**, a.g.e., s. 264, 285.

²⁷ David Urquhart, **Turkey and Its Resources**, London, Saunders and Otley, 1833, s. 148.

²⁸ Sherry Vatter, "Journeyman Textile Weavers in Nineteenth-Century Damascus: A Collective Biography", **Struggle and Survival in the Modern Middle East**, Ed. by Edmund Burke and David N. Yaghoubian, Berkeley, University of California Press, 2006, p. 83-88.

ve dolayısı ile maliyetlerin düşürülerek ürün fiyatlarını rekabet edilebilir bir seviyeye çekmenin yegane aracı sisteme yeni eklenen düşük ücretli işgücü kaynakları olmuştur.

Elimizde sadece Hereke için 19. yüzyılın ikinci yarısına ait genel trendi gösterir veriler bulunmaktadır. Hereke Fabrikası her ne kadar devletin ihtiyaçları için kurulmuş bir fabrika olsa da piyasa fiyatlarını umursamadan üretimde bulunamayacaktır. Devletin sırf kendi fabrikasında ürettiği ürünleri kullanmak için piyasa fiyatının üstünde imalatla bulunmayacağı aşikardır. Eğer piyasa fiyatına inmek ve hatta daha aşağısında üretim yapmak isteniyorsa ücretlerin mümkün olan en düşük düzeyde tutulması zaruridir. Bu hassasiyet sınırlı da olsa arşiv kayıtlarına yansımıştır. Bursa İpek Fabrikası'nda üretilen ipek fiyatının piyasaya göre yüksek olmasından şikayet edilmiş ve bunun sebebinin bazı memur ve katiplere ödenen yüksek maaşların olduğu öne sürülmüştür. Benzer durumların Veliefendi Basma ve Mum Fabrikalarında da bulunduğu dikkat çekilmiştir. Ulaşılan kayıta göre memur ve katiplerin maaşları toplam harcamaları, toplam harcamalar da birim üretim maliyetlerini artırdığından fabrikalar atıl kalmakta layıkıyla idare edilememektedir. Bu sebeple fabrikaların müzayede ile muteber ve muktedir kimselere kiralanması bile düşünülmüştür.²⁹

Ancak burada önemli olan husus, sorunun nereden kaynaklandığı ve nasıl çözüleceğine dair geliştirilen bakış açısı değil, üretim maliyetleri ve piyasa fiyatları üzerine yapılan saptamadır. Demek ki fabrikalardaki üretim maliyeti kimi zaman piyasa fiyatını aşmakta, durum devletin dikkatini çekmekte ve rahatsız etmektedir. Dolayısıyla piyasadaki fiyatlar doğal olarak fabrikaların maliyet ve fiyat hedeflemelerine doğrudan etkide bulunmaktadır. Piyasadaki fiyat da doğrudan artan ucuz ithal malların baskısıyla düşüş eğiliminde olmakta olduğundan, Hereke'de dönem boyunca reel olarak durağan seyreden ücret düzeyleri, İngiltere'den sadece tekstil mamullerin ithal edilmediğini, aynı zamanda bu mamullerin yanında mekanizasyona dayalı üretimin sonucu olarak 1830'larda ortaya çıkan düşük ücretlerin de ithal edildiğini göstermektedir.

²⁹ BOA, MB.İ., 25/75, 04.Ş.1288 (19.10.1871).

3.4.Osmanlı ve İngiliz Ücretlerinin Kıyaslanması

Osmanlı ücretleri ile dünyanın diğer ülkelerindeki ücretleri bugüne kadar karşılaştıran tek çalışma³⁰, yalnızca inşaat işçileri ücretlerini konu edinmiştir. Bu çalışmada ise Hereke Fabrikası için üretilip diğer fabrikalardan elde edilen gözlemlerle desteklenen veri seti yalnızca 19. yüzyılın ikinci yarısını kapsamaktadır. Söz konusu aralıkta İngiltere’de faaliyet gösteren fabrikalarda çalışan işçilerinin ücretlerini düzenleyen yalnızca bir veri seti bulunabilmiştir. Öncelikle ücret tarihi çalışmaları genellikle; hem daha uzun veri seti oluşturmaya imkan tanımasından hem de kaynaklarının daha bol ve erişilebilir olmasından ötürü inşaat işçileri ücretlerine odaklanmıştır. Bu tutum dünyanın çok uzak coğrafyaları arasında ayrıntılı ücret karşılaştırmaları yapabilmeyi mümkün kılmıştır. İkincil olarak, özellikle İngiltere’de, sanayi ücretleri üzerine yürütülen çalışmalar kabaca 1750-1850 aralığındaki gözlemleri ön plana çıkarmıştır. Bunun temel nedeni ise Sanayi Devrimi’nin işçilerin hayatlarını olumlu mu yoksa olumsuz mu etkilediği konusunda ortaya çıkan tartışmadır.³¹ Haliyle bütün bu tartışma 18. yüzyıl son çeyreği ile 19. yüzyıl ilk çeyreği arasındaki 50 yıllık döneme odaklanmıştır.

Yalnızca bir kaynakta 1823-1901 aralığında West Riding Yorkshire’da yünlü kumaşlar üreten bir fabrikanın işçilerinin ücretleri ile ilgili istatistiki bilgilere erişilmiştir.³² Şaşırtıcı olan bu çalışmanın 1902 gibi çok erken bir tarihte yayınlanmasına karşın, benzeri uzunlukta bir gözlemin o tarihten bugüne henüz yapılmamış oluşudur. Veriler uzmanlık alanlarına göre gruplandırılmış ve ortalamaları haftalık olarak bir tablo vasıtası ile sunulmuştur. Bu tabloya göre fabrikada farklı alt birimlerde çalışan kadın ve erkek işçiler bulunmaktadır. Değişik görevlerde yer alan işçilerin ortalama sayıları da tablonun sunduğu bilgiler arasındadır. Söz konusu çalışmadaki veriler, bu çalışmada Osmanlı sanayi işçileri için elde edilen veriler ile benzerlik arz etmektedir. Bu veriler kullanılarak her yıl için işçi gruplarında bulunan işçi sayıları dikkate alınarak ağırlıklı ortalama yöntemi ile yıllık ortalamalar elde

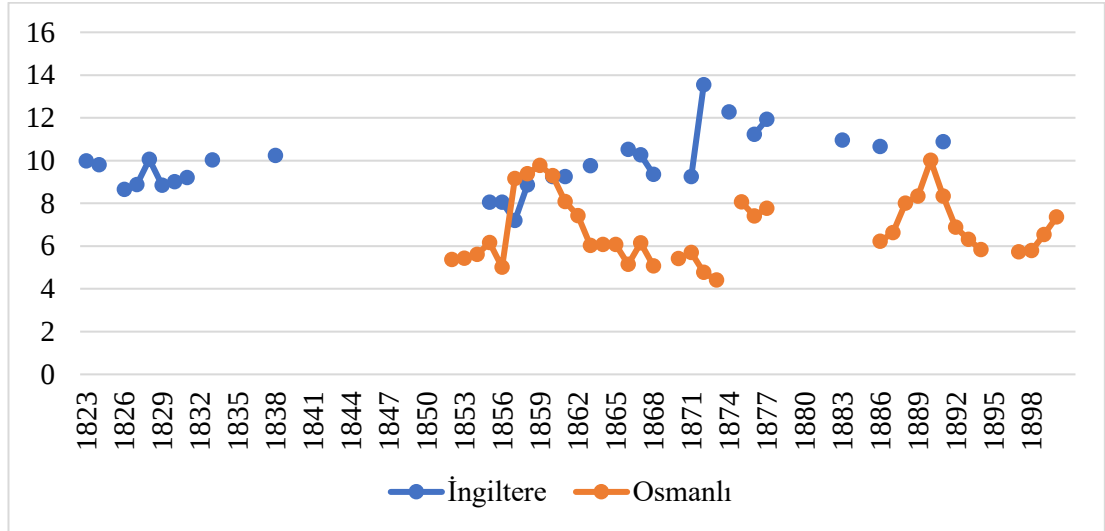
³⁰ Şevket Pamuk and Süleyman Özmucur, **a.g.e.**

³¹ Bu tartışmanın detayı için bkz. Phyllis Deane, **a.g.e.**, Bölüm 15.

³² Arthur L. Bowley, “The Statistics of Wages in the United Kingdom During the Last Hundred Years. (Part IX.) Wages in the Worsted and Woollen Manufactures of the West Riding of Yorkshire”, **Journal of the Royal Statistical Society**, 1902, Vol. 65, No: pp. 102-126.

edilmiştir. Yıllık ortalamalar ise gram gümüşe³³ çevrilmiştir. Aynı uygulama Hereke işçileri yevmiyeleri için de tatbik edilmiştir.³⁴ Ortaya çıkan sonuçlar aşağıdaki Grafik 3.24'te sunulmuştur.

Grafik 3.24: Osmanlı ve İngiliz Sanayi Ücretleri (gümüş gram)

Kaynak: Bowley, a.g.e.; Shilling Values- United Kingdom, a.g.e.; Ayrıca Grafik 2.1, 2.18, 2.19'un kaynaklarına bakınız.

Grafik 3.24'e göre 1850'li yılların ikinci yarısında Osmanlı ve İngiliz ücretlerinin gram gümüş olarak neredeyse eşit bir seviyeye geldiği, ancak geri kalan dönemde İngiliz ücretlerinin ortalama olarak %50 daha fazla olduğu görülmüştür. Bu grafik iki ülkenin sanayi sektörü ücret düzeylerini aynı birim üzerinden karşılaştırırsa da bu birimlerin satın alım güçlerini yansıtmadığından eksiktir. Eğer herhangi bir malın veya mal sepetinin gümüş cinsinden yevmiyeye denk düşen satın alım gücü hesaplanırsa, bu iki ülkedeki ücretlerin yaşam standardını belirlemede ne gibi etkileri olduğu anlaşılabilir. Bu amaçla işçilerin yevmiyeleri buğday alım gücüne göre aşağıdaki grafikte karşılaştırılmıştır.³⁵ İngiltere için elde edilen litre cinsinden buğday

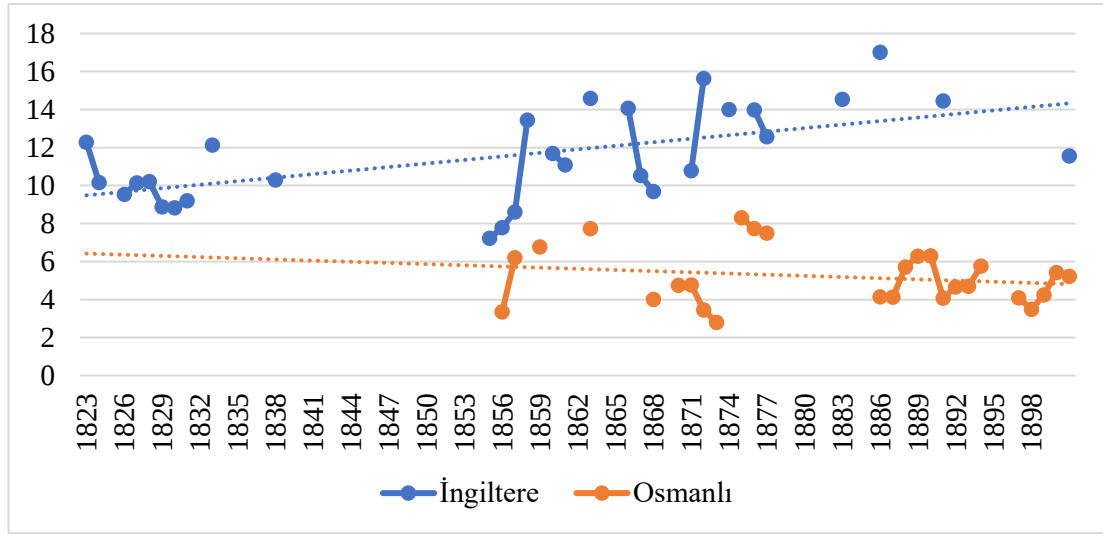
³³ 1816-1919 boyunca gümüş şilinlerin ağırlığı 5,65 gram olup gümüş içeriği %92,5'tir. Bkz. Shilling Values-United Kingdom, (Çevrimiçi) <https://www.allcoinvalues.com/united-kingdom/uk-shilling-coin-values2c-1801-to-1966.html>, 18.01.2021.

³⁴ 1844 yılında tashih-i sikke ile kuruşun gümüş içeriği 1 gram olarak kabul edilmiş ve bu ayar 1922 yılına kadar aynı şekilde korunmuştur, bkz. Şevket Pamuk, **A Monetary History of the Ottoman Empire**, a.g.e., s. 209.

³⁵ Weight vs Volume, **Allen-Unger Global Commodity Prices Database**, (Çevrimiçi) http://gpih.ucdavis.edu/files/Weight_vs_volume.xls, 18.01.2021.

fiyatları 1 litre buğday=0,772 kg buğday oranı ile yeniden düzenlenmiştir.³⁶ Osmanlı için kullanılan buğday fiyatı verileri ise kile olarak düzenlenmiş olduğundan kilograma çevirmek için 1 kile buğday=25,6589 kg buğday eşitliği kullanılmıştır.

Grafik 3.25: İngiltere ve Osmanlı Tekstil Fabrikalarındaki İşçi Yevmiyelerinin Buğday Olarak Karşılığı (kg)

Kaynak: Gregory Clark, “The Price History of English Agriculture, 1209-1914”, **Research in Economic History**, Vol. 22, 2004, pp. 41-123; Pamuk, **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998, a.g.e.**; Ayrıca Grafik 3.24’ün kaynaklarına bakınız.

Fabrikalarda çalışan ortalama bir işçi yevmiyesinin kaç kg buğday aldığını her iki ülke için de gösteren Grafik 3.25 dikkate alındığında, iki ülke işçilerinin reel ücret farklılığının gram gümüş karşılaştırmasına nispeten çok daha fazla olduğu görülmüştür. Grafikte göze çarpan ilk özellik, İngiltere’deki ücretlerin satın alım gücünün giderek artan bir eğilimde olmasına karşın Osmanlı ücretlerinin satın alım gücünün giderek azaldığıdır. Aynı şekilde grafik trend yerine düzey üzerinden okunursa yarım yüzyıllık ortalama da iki ülke arasında ciddi bir farkın olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı işçileri 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca yevmiyeleri ile ortalama olarak 5,2 kilograma yakın buğday alabiliyorlar iken İngiliz işçileri bunun iki katından da fazla olarak 11,5 kilogram buğday satın alabilmektedirler. Hem düzey hem de trend olarak değerlendirildiğinde Osmanlı ücretlerin düşük ve azalmakta olduğu

³⁶ Cengiz Kallek, “Kile”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kile>, 18.01.2021.

söylenebilir. Bu bulgu Osmanlı sanayi ücretlerinin yalnızca ülke içindeki diğer sektörlerle karşı geri kalmadığını, aynı zamanda İngiltere'deki sanayi ücretlerine göre de satın alım gücü anlamında geride kaldığını göstermektedir. Bununla birlikte aradaki fark, artan İngiliz satın alım gücüne rağmen durağan kalan Osmanlı ücretleri sayesinde açılmaya devam etmektedir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İŞÇİLERE İÇİN YAPILAN SOSYAL YARDIMLAR

İkinci ve üçüncü bölümlerde işçilerin nominal ve reel kazançları hem aylık hem de günlük olarak yansıtılmaya çalışılmıştır. İşçilerin yalnızca ücretleri değil, çalışma tempolarını gösteren aylık çalışma süreleri de sunulmuştur. Bu sayede işçilerin potansiyel gelirlerinin yanında bu gelirlerin gerçekleşen düzeyleri de gözlemlenebilmiştir. Bununla birlikte arşiv kaynaklarından elde edilen belgelerin işaret ettiği üzere işçilerin adı geçen fabrikalardan elde ettikleri tek faydanın ücretler olmadığı da fark edilmiştir. İşçilerin yaşam standartlarının ve devletle kurdukları ilişkinin daha iyi anlaşılması için ücretlere ilaveten edindikleri kazanımları da bilmek gerekecektir. Bu sebeple bu bölümde işçiler ile ailelerinin fabrikadan almış oldukları sağlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, sosyal yardımlar ve emeklilik imkanları gibi konular incelenecektir.

Devletin sosyal destekler konusunda daha merkezi bir konum elde etmeye başlaması Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin 1826 yılında kurulmasına dayanmaktadır. Söz konusu Nezaretin kurulması ile daha önce refah uygulamalarını dağınık bir şekilde gerçekleştiren vakıfların gelirleri maliye gelirleri içinde eritilmiştir. Gelirleri merkezileştiren vakıfların gerçekleştirdiği sosyal yardım destekleri de bu vesile ile merkezleştirilmiştir.¹ Osmanlı vakıflarının 18. yüzyıldaki toplam gelirleri yıllık 1.168.167.272 akçe iken III. Selim devrinde ordunun, sarayın ve haremın toplam giderleri 3.811.800.00 akçedir 1790'lardaki bir sayıma göre ise Anadolu ve Rumeli'deki 1820 zeamet ve 16.712 tımarın gelirleri en fazla 516.240.000 akçe olarak tahmin edilmiştir. Görüldüğü üzere vakıfların ekonomik olarak devlet gelirlerinin üçte biri ve miri arazi gelirlerinin iki katı kadar bir büyüklüğü bulunmaktadır.² Bu vakıfların tek görevleri sosyal yardımlar yapmak değildi. Eğitim ve sağlık hizmetleri, dini ve tasavvufi kurumların ihtiyaçları, aşevlerinin masrafları, su şebekeleri ve kanalizasyon gibi altyapı harcamaları, şehir ve kırsaldaki yollar, kervansaraylar,

¹ Nadir Özbek, **a.g.e.**, s. 53-55.

² Bahaeddin Yediyıldız, "XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu", **Vakıflar Dergisi**, 1984, S: 18, s. 26.

kaleler, deniz fenerleri ve şehir merkezlerinde bulunan çarşılar gibi inşaat yatırımları da vakıflar tarafından üstlenilmekteydi.³ Sosyal yardımların merkezileşmesinde yaşanan durum inşaat yatırımları konusunda da yaşanmıştır. 1793'te kurulan İrad-ı Cedid Hazinesi ile devletin ilk kez inşa ve imar faaliyetleri için bütçesinden pay ayırmış olması, daha önce vakıflar tarafından üstlenilen bu yatırımların artık hem gelirler hem de giderler açısından merkezileştiğini göstermiştir. Devlet ilk kez yatırımcı biz özellik kazanmıştır.⁴ Vakıf kaynaklarının merkezi hükümet için kullanılması Cumhuriyet döneminde de devam etmiş, 1930 yılında lojman ihtiyacı olan 62 memurun ikametinde vakıflara ait evler kullanılmıştır. Devletin ihtiyaç duyduğu diğer hizmet binaları için de yine vakıflara ait gayrimenkullerin kullanımı devam etmiştir.⁵

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda hem modernleşmenin getirdiği nüfuz alanı hem de bu nüfuz alanının gerektirdiği meşruiyet sorununun halli için daha önce hiç olmadığı kadar sosyal refah uygulamalarına ağırlık vermiştir. “*Tehvin-i ihtiyacat, temin-i refah ve saadet-i ahali*” gibi konular merkezi devletin gündeminde gittikçe daha fazla yer almaya başlamıştır. Ancak dönem içinde tarımsal yapının henüz çözülmemiş olmasından kaynaklı şehirleşme ve proleterleşmenin sınırlılığı, bu tür sosyal yardımların geniş yoksul kesimler ile buluşmasını engellemiştir. Dolayısıyla yardım yapılan yoksulların tanımı geleneksel kalıplar içinde kalmıştır. Avrupa'daki gibi emek piyasasının kontrolü ve ortaya çıkardığı politik kargaşanın telafi edilmesi gibi amaçlar güdülememiştir.⁶ Ancak devletin kurduğu fabrikalar, devlet ile fabrika işçileri arasında var olan devlet-tebaa ilişkisinin yanında işçi-işveren düzeyinde ilişki kurmayı da gerektirmiştir. Bu nedenle bu bölümde fabrikalarda çalışan işçilere sağlanan sosyal yardımların niteliğini anlamlandırmak için bu iki ilişki biçimi eş zamanlı olarak göz önünde bulundurulacaktır

³ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf (Tarih)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#2-tarih>, 25.05.2019.

⁴ Yavuz Cezar, **a.g.e.**, s. 203.

⁵ Nazif Öztürk, “Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar”, **Vakıflar Dergisi**, 1994, S: 23, s. 303-304.

⁶ Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013, 5. bs., s. 47.

4.1. Sağlık Yardımları

Fabrikada çalışan işçilerin sağlıklı olmaları işgücünün devamlılığı ve fabrikadaki imalatın sekteye uğramaması açısından hem devlet hem de fabrika yönetimi açısından önemlidir. Ancak Hereke Fabrikası'nda ilk kez bir hastane kurulması fikri fabrikanın kuruluşundan 50 yıl sonra ancak 1898 yılında akla gelmiştir. Fabrikada 1898 yılında kadın ve erkek toplamda 1100 çalışan istihdam olunmaktadır. Bunların hasta olanlarının tedavileri için ise herhangi bir yer bulunmamaktadır. Diğer fabrikalarda bulunduğu gibi Hereke Fabrikası için de bir hastane inşa edilmesi düşünülmüş ve bu hastanenin 9900 kuruşa mal olacağı tahmin edilmiştir. Bu harcama Hazine tarafından da uygun görülmüş ancak hastane inşasının yanında, hastanede görevli olmak üzere; bir baş tabip, bir tabip yardımcısı, iki eczacı, bir eczacı çırağı ve bir de operatör görevlendirilmesi gerekli görülmüştür.⁷ Hastanede kullanılacak eşyalar için ise 5400 kuruş harcanmıştır.⁸ Nihayet hastane Hazine-i Hassa-i Şahane Nazırı Ohannes Efendi ve Heyet-i İdare Reisi Mahmud Bey'in katılımlarıyla 1899 yılında hizmete açılmıştır.⁹

Hastanenin açıldıktan sonraki cari harcamaları da yine merkezden karşılanacaktır. Hastanenin açılışından bir-iki yıl sonra alınan sobalar için gerçekleşen 3.396 kuruşun fazla görülen kısmı kesilmiş ve 2.800 kuruşu ödenmiştir.¹⁰ Tabi bu sobalarda yakılacak olan kömürler de yine devlet tarafından karşılanan giderlerdendi. 1902 yılında fabrikadaki imalathaneler, hastane ve mektep için toplamda 6.251,5 kuruşluk kömür alınmışken, bu harcamanın %21,5'i hastane ve mektep içindir. İmalathaneler için alınan kömürler fabrika giderlerine *mesarifat-ı müteferrika* hesabı ile aktarılırken, hastane ve mektep için ödenen miktar *hayrat ve meberrat* tertibinden ödenmiştir.¹¹ Aynı zamanda hastanede çalışan doktorların kalması için odalar bulunmaktadır. Bu odaların mefruşatının yenilenmesi için 1908 yılında yapılan keşifte 6.154 kuruş masraf olacağı tespit edilmiştir.¹²

⁷ BOA, HH.İ., 117/86, 06.Ra.1314 (24.08.1898).

⁸ BOA, ML.EEM., 306/51, 02.Za.1316 (22.03.1899).

⁹ BOA, Y.PRK.ASK., 149/82, 02.Z.1316 (13.04.1899); HH.İ., 123/5, 08.Z.1316 (19.04.1899).

¹⁰ BOA, ML.EEM., 472/59, 23.Ra.1322 (07.06.1904).

¹¹ BOA, ML.EEM., 439/112, 29.B.1320 (01.11.1902).

¹² BOA, Y.MTV., 312/104, 14.C.1326 (14.07.1908).

Hastanenin açılmasından sonra ise doktor sayısı artırılmıştır. Hastane açılışında; tabib-i evvel Binbaşı Diran Efendi, tabib-i sani Kolağası Vahid Bey, eczacı Kolağası Yaver Efendi, eczacı Yüzbaşı Cemil Efendi ve eczacı Yüzbaşı Ali Efendi göreve başlamıştır.¹³ Bu tayinlerden yaklaşık 7 ay sonra ise Bahriye Hastanesi tabiblerinden olan Kolağası Mehmed Efendi'nin de Hereke'deki hastanede görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁴ Bu tayinler yıllar geçtikçe devam etmiştir. Humbarahane Hastanesi'nde görevli olan tabib Kolağası Mehmed Arif Efendi 1903'te ve tabib Binbaşı Osman Bey 1908'de Hereke Fabrikası Hastanesi'ne tayin olmuşlardır. Osman Bey daha önce her türlü masrafı Hazine tarafından karşılanarak Avrupa'ya gönderilmiş ve kimyagerlik tahsili almıştır. Aslında Hereke Fabrikası'nın kimyagere ihtiyacı olmasına binaen Osman Bey'den hem kimyagerlik hem de tabiblik görevlerini ifa etmesi beklenmiştir. Bununla birlikte aynı kaynaktan, hastanenin açılışından beri gelen doktorların hastaneden ayrılmadıkları ve bizatihi görevlerine devam ettikleri öğrenilmiştir.¹⁵

Ancak hastane öncesinde de Hereke Fabrikası'nda doktor bulunduğu bilinmektedir. Örneğin Fabrikada doktor olarak görev yapan Kamados?'un istifası üzerine fabrikada hasta olan ve yaralananların muayene ve tedavisi için; tababet, cerrahlik ve eczacılık konularında mahareti olup devamlı surette fabrikada bulunacak bir doktora ihtiyaç duyulmuştur. Daha önce de fabrikada istihdam olunup o vakitte Karamürsel civarında görev yapan Mehmed Efendi'nin 1874 yılında bu göreve aylık 700 kuruş maaşla tayin olunması uygun görülmüştür.¹⁶ Mehmed Efendi'nin bu göreve daha önce fabrikada çalışan bir doktorun istifası vesilesi ile atanması 1874 yılından önce de -fabrikada bir doktorun var olduğuna delalet etmektedir. Zaten eldeki ücret defterlerinde doktor olarak görev yapan bir çalışana ilk kez 1857 Ekim ayında rastlanmaktadır.¹⁷ Buradan anlaşıldığı üzere hastane yapımına başlanması fabrikanın kurulmasından 50 yıl sonra gerçekleşse bile, fabrikada ilk dönemlerden itibaren devamlı surette bir doktor bulunmaktadır.

¹³ BOA, ML.EEM., 301/33, 21.Ş.1316 (04.01.1899).

¹⁴ BOA, HH.İ., 125/79, 24.Ra.1317 (02.08.1899).

¹⁵ BOA, HH.İ., 166/72, 23.Ş.1317 (14.11.1903); Y.MTV., 166/72, 09.N.1326 (05.10.1908).

¹⁶ BOA, TS.MA.e., 1321/37, 29.B.1291 (11.09.1874).

¹⁷ BOA, HH.d., 21157, 21157, 26.B.1274 (12.03.1858).

Bununla birlikte Fabrika dışarıdan doktorlar tarafından düzenli olarak ziyaret edilmektedir. Bu uygulama ile; Hereke Fabrikası çalışanlarının halihazırdaki sıhhatlerini muhafaza etmek, bozulmasını engelleyici tedbirler almak ve temizliğe riayet etmek gibi hassasiyetler hedeflenmiştir. Haydarpaşa Hastanesi'nde tabip Kolağası Diran Simon gerekli görüldüğünde söz konusu sebeplerle hastaneye gönderilmektedir. Hastaneye bu şekilde periyodik olarak gidip işçileri muayene etmek bir nevi Diran Simon'un görevinin bir parçası sayılmıştır.¹⁸ Diran Simon'un çalıştığı Haydarpaşa Hastanesi'nin 1893'te karantina altına alınmasından ve kendisi de karantinaya dahil olmasından ötürü, yine aynı hastanede görevli olup karantina sırasında dışarıda kalan tabip Yüzbaşı Ali Bey'in fabrikaya gönderilmesi uygun bulunmuştur.¹⁹

Hastane açılmadan önce sadece periyodik kontroller için değil salgın hastalık durumlarında da merkezden tıbbi yardım gönderilmiştir. Hereke'de ortaya çıkıp fabrikada memur ve işçilerden 15-20'sine de bulaşan bir hastalık sebebiyle Fabrikadan 1890 Ocak ayında yazılan yazıda, hastaları tedavi etmek ve bir müddet fabrikada kalmak üzere mahir bir doktorun gönderilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine fabrikaya bir doktor ile Eczahane-i Amire'den bir eczacı gönderilmiş ve bunların tüm masrafları karşılanmıştır.²⁰ 1902 yılında ise ismi verilmeyen bir işçinin ayağındaki hastalığın ameliyat edilmesi gerekmiştir. Bu ameliyatı yapmak için gelen Etfal Hastanesi tabiplerinden Kolağası Salih ve Yüzbaşı Rasih Efendilerin tren ücretleri ve yollukları için 140 kuruş verilmiştir.²¹ Söz konusu tarihte Hereke Fabrikası'nda hastane bulunmakta iken ameliyat için dışardan doktor gelmesi, hastanedeki doktorların bu uzmanlığa sahip olmaması ile açıklanabilir. Ancak burada önemli olan husus fabrika çalışanlarının ihtiyaç duyduğunda masrafları devlet tarafından karşılanarak İstanbul'daki hastanelerden sağlık hizmetlerine ulaşabilmeleridir.

Hastalıkların tedavi masrafları karşılandığı gibi ilaveten *atıyye-i seniyyeler* ile hastalara doğrudan ihsanlarda da bulunulmuştur. Hereke Fabrikası halihane memuru

¹⁸ BOA, HH.İ., 86/24, 2.Ra.1311 (13.09.1893).

¹⁹ BOA, Y.MTV., 84/128, 29.Ra.1311 (10.10.1893).

²⁰ BOA, ML.EEM., 301/33, 28.Ca.137 (20.01.1890).

²¹ BOA, ML.EEM., 411/51, 21.Ra.1320 (28.06.1902).

olan Fuad Efendi'nin hasta olmasına binaen tedavisi için 500 kuruş harcanmış ve kendisine dahi 1.000 kuruş verilmiştir.²² Benzer bir durum muallim-i evvel Musa Efendi'nin hastalığında da yaşanmış ve kendisine hem tedavisi hem de memleketine gitmesinde gerekli olmak üzere 3.000 kuruşluk bir yardımda bulunulmuştur.²³ Muhasebe memuru olan Turhan Efendi'nin romatizma rahatsızlığı nedeniyle Yalova veya Bursa kaplıcalarına gönderilmesi gerekmiştir. Bunun için kendisine 1.000 kuruş atıyye-i seniyye olarak ihsan buyurulmuştur.²⁴ Hastalık durumunda çalışanlara bu şekilde yardımda bulunulması işçiler için de geçerlidir. Fabrikada makinist olarak görev yapan İsmail Efendi parmaklarını makineye kaptırmış ve ardından fabrika hastanesinde tedavi edilmeye başlanmıştır. Kendisine yine yukarıda bahsedilen memurlarda olduğu gibi bir miktar para sadaka-i Padişahi olarak verilmiştir.²⁵ Ancak bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla nakit olarak yardım alan çalışanlar memurlar ve makinist gibi üst düzey ustalardır.

Sonuç olarak eldeki kayıtların çoğu 1890'lar sonu ile 1900'ler sonrasına ait olmakla birlikte, devletin fabrikadaki işçilerin sağlıkları ile bu tarihlerden önce de alakadar olduğu söylenebilir. Hastane inşaatı her ne kadar geç bir tarihe denk gelse de fabrikada ilk zamanlarından itibaren bir doktorun bulundurulması, periyodik olarak işçilerin muayene edilerek sıhhatlerinin korunmasına özen gösterilmesi ve hastalıklara karşı tedavi için fabrikaya doktorların sevk edilmesi gibi politikalar bu savı destekler niteliktedir. Fabrikada çalışıyor olmak, civar köyler ve karyelerde yaşayan halk için sağlık hizmetlerine görece daha kolay ve kaliteli erişim sağlaması bakımından önem arz etmiştir.

4.2. Eğitim Yardımları

Hereke Fabrikası'ndaki iptidaiye mektebinden ilk kez, 1887 yılına ait bir belgede okul için alınan kitap ve eşya bedellerinin ödenmesi ile haberdar olabiliyoruz. Bu okul için satın alınan kitaplara 1887 nisan ayında 122 kuruş ödenmiştir. Yalnızca

²² BOA, ML.EEM., 444/88, 15.Ca.1321 (09.08.1903).

²³ BOA, HH.İ., 166/13, 05.Ş.1321 (27.10.1903); ML.EEM., 465/77, 25.Z.1321 (13.03.1904).

²⁴ BOA, ML.EEM., 530/91, 22.L.1323 (20.12.1905).

²⁵ BOA, HH.İ., 148/50, 29.Ca.1320 (03.09.1902).

iki ay sonra okul için alınan eşyalara ise 340 kuruş ödenmiştir.²⁶ Gerek ihtiyaca gerekse de imtihandaki başarıları sebebiyle öğrencilere bu gibi kitap ve eğitim materyalleri sunulması 1887 yılından sonra da pek çok kez gerçekleşmiştir. Ancak bunların bazılarında başarılı öğrencilere hediye olarak takdim edilen kitapların yanında saat ve *zıkr-i cemil*²⁷ de ihsan edilmiştir.²⁸ Fabrikada inşa edilen rüştiye mektebi için 1900 yılı nisan ayında 10.825 kuruş ve bu mektep için gereken sıra, masa ve sair ihtiyaçlar için ise ağustos ayında 3.631 kuruş ödenmiştir.²⁹ Bu okulun açılışının Padişah II. Abdülhamid'in de 25. cülus yıldönümü olan 31.08.1900 tarihinde yapılması planlanmıştır.³⁰

Bu okullardaki öğrencilerin sene sonu imtihanlarını yapmak için her yılın temmuz ayında İstanbul'dan değişik görev ve mevkilerden memurlar okulu ziyaret etmiştir. 1892'de İptidai Mektebi öğrencileri için Emlak-i Hümayun Komisyonu zabıt katibi olan Mehmed Efendi ve 1902'de Rüştiye Mektebi imtihanları için ise Başkatip Haşım Bey Hereke'ye gönderilmiştir. Arşiv kayıtlarına göre bu imtihanlar düzenli bir şekilde yürütülmekte ve imtihanları geçenlere diploma verilmektedir.³¹ Hereke Fabrikası Rüştiye Mektebi ve İptidai Mektebi öğrencilerinin 1904 yılında imtihanlarını tamamlayarak mezun olmaya hak kazanmaları sebebiyle kendilerine verilecek olan diplomaların eskiden olduğu gibi bir memurla gönderilmesi arzu edilmiş ve Maarif Nezareti de bu diplomaları müfettiş Hulusi Bey ile göndereceğini bildirmiştir. Bu diplomalar Padişahın cülus-u hümayun töreninde takdim edilecektir. Benzer bir durum 4 yıl sonraki bir belgede de aynı şekilde tezahür etmiştir.³²

Gerçekleştirilen bir sünnet düğününe ait belgede, Hereke Fabrikası İptidai Mektebi'nde okuyanların bir kısmının kimsesiz çocuklardan oluştuğu aktarılmıştır.³³ Hem iptidai hem de rüştiyede okuyan öğrenciler için elbise imal edilmesi hakkında düzenlenen bir belgede ise öğrencilerin kimlerinin çocukları olduğu konusu daha açık

²⁶ BOA, ML.EEM., 104/35, 28.B.1304 (22.04.1887); ML.EEM., 106/50, 30.N.1304 (22.06.1887).

²⁷ Başarılı öğrencilere verilen bir tür teşvik belgesi.

²⁸ BOA, ML.EEM., 446/2, 05.C.1321 (29.08.1903).

²⁹ BOA, ML.EEM., 339/32, 22.Z.1317 (23.04.1900); ML.EEM., 347/43, 21.R.1318 (18.08.1900).

³⁰ BOA, ML.EEM., 348/3, 1.Ca.1318 (27.08.1900).

³¹ BOA, ML.EEM., 158/32, 02.M.1310 (27.07.1892); ML.EEM., 413/34, 14.R.1320 (21.07.1902); ML.EEM., 149/99, 05.C.1322 (17.08.1904).

³² BOA, MF.İBT., 149/99, 04.C.1322 (16.08.1904); MF.İBT., 210/108, 13.C.1326 (13.07.1908).

³³ BOA, HH.İ., 148/34, 24.Ca.1320 (29.08.1902).

bir şekilde ifade edilmiştir. Öğrencilerin fabrika işçileri ve civarda ikamet eden ahalinin çocuklarından ibaret olduğu vurgulanmıştır.³⁴ Bu öğrencilerden kimileri mezuniyetlerinin ardından Mekteb-i Sultani ve Darüşşafaka gibi, bugün olduğu gibi o gün de imparatorluğun en itibarlı ve gözde eğitim kurumlarına kabul edilmişlerdir. Fabrika muallimlerinden Mustafa Efendi'nin oğlu fabrika iptidai mektebinden Abdi Efendi, 1897 yılında Mekteb-i Sultani'ye kabul edilmiştir.³⁵ Bir yıl sonra ise fabrika mektebinden mezun olan Emin Naci, Abdullah Müfid ve Hüseyin Kemal Beyler Darüşşafaka'ya girmeye hak kazanmışlardır.³⁶ Fabrikadaki mekteplerden rüştiye kısmını bitiren Mehmed Kamil, Osman Rasih, Adil ve Hüseyin Safi Efendiler Darüşşafaka'ya; Safino? ve İstavri Efendiler ise Numune-i Terakki'ye yatılı olarak kayıt yaptırmışlardır.³⁷

Çocuklarının eğitiminin yanında fabrika çalışanlarının da bazı alanlarda uzmanlıklar kazandırmak amacıyla Avrupa'ya gönderilmeleri söz konusu olmuştur. 1916'da Avusturya'ya muhtelif sanayi dallarında tahsil almak için gönderilen Derin Efendi bunlardan biridir. Bu vesileyle ihtiyaç duyduğu vesikalar ile pasaportunun kendisine verilmesi istenmiştir.³⁸ Bir diğer örnekte de çalışanların neden Avrupa'ya gönderildikleri açıkça ifade edilmiş ve ehliyetli ustalar yetiştirilmek maksadıyla yine Avusturya'ya gönderilmesi kararlaştırılan dört kişiden bahsedilmiştir. Bu dört kişiye halihazırda toplamda 300 kuruş verilmekte iken bu paranın hayat şartları düşünüldüğünde zaruri ihtiyaçları karşılamada yetersiz olmasından ötürü 200'er kuruş daha ödenmesi gerekmiştir.³⁹ Bu iki örnek de 1910'lardadır ancak bu durum, söz konusu tarihlere kadar fabrika çalışanlarının eğitim için Avrupa'ya gönderilmemiş olduğu anlamına gelmemektedir. Örneğin fabrikada litografyacı⁴⁰ olarak çalışan Ali Efendi kumaş sanayiinde talim etmek üzere arkadaşları ile Avrupa'ya gönderilecektir. Bu gönderilen kişilerinin her birinin en azından birer yıl tahsil etmeleri gerekeceği

³⁴ BOA, ML.EEM., 478/47, 27.Ca.1327 (09.08.1904).

³⁵ BOA, HH.İ., 109/45, 09.Ca.1315 (06.09.1897).

³⁶ BOA, HH.İ., 120/4, 02.B.1316 (16.11.1898).

³⁷ BOA, MF.MKT., 821/48, 19.L.1322 (27.12.1904).

³⁸ BOA, HR.İD., 69/49, 06.Ş.1334 (08.06.1916).

³⁹ BOA, MB.İ., 167/1, 14.R.1331 (23.03.1913); MB.İ., 188/189, 14.Za.1334 (12.09.1916); MB.İ., 188/187, 15.Za.1334 (13.09.1916).

⁴⁰ Taş baskısı yapan kimse.

ifade edilmiştir.⁴¹ İlgili kaydın tarihi 1846'dır ve bu tarihte fabrika henüz sadece inşaat halindedir. Başka bir örnek de Hereke baş makinisti olup fabrikada jakar isimli dokuma makineleri imal etmekte olan Rıza Efendi'dir. Bu makineleri geliştirmek ve son teknoloji makineleri görmek üzere kendisi Avrupa'ya gönderilmiştir.⁴²

Fabrikada çalışıp da yurtdışı eğitimlere gönderilenler dışında fabrika çalışanı olmadan önce de devlet tarafından yetiştirmeleri için yurtdışına gönderilip sonradan fabrikada istihdam edilenler bulunmaktadır. Almanya'da makinist olarak eğitim alan Yüzbaşı Yusuf Efendi'nin ihtiyaca binaen geçici de olsa Hereke Fabrikası'nda bir yıl istihdamı uygun görülmüştür.⁴³ Masrafları Padişah tarafından karşılanarak Avrupa'ya terzilik üzerine eğitim almak için giden ve eğitimini tamamlayıp İstanbul'a dönen Hasan Fehmi de bunlardan biridir.⁴⁴

Hereke'de yetişip imparatorluğun değişik bölgelerine gönderilenler de bulunmaktadır. Hereke Fabrikası'nda hazır boya ile ip ve ipek boyamayı öğrenerek diploma alan ve Kayseri Halı Komisyonu tarafından da takdir edilen Mehmed Galib Usta, Kastamonu Sanayi Mektebi'ne muallim olarak tayin edilmiştir.⁴⁵ Bunun tam aksine Hereke'ye gelerek ustalığından faydalananlar da bulunmaktadır. Sivasslı Mıgırdıç Karatekeyan bunlardan biridir. Mıgırdıç Usta İstanbul'a gelerek Padişah'a iki adet sivaskari seccade sunmuş ve bu seccadelerin bedeli olarak 5.000 kuruş almıştır. Ardından Mıgırdıç Usta ailesini de yanına alarak seccade üretmek ve fabrika işçilerine yünden veya ipekten halı dokumayı öğretmek üzere Hereke'ye taşınmıştır. Taşınma masrafı olarak kendisine 3.000 kuruş verilmiştir.⁴⁶ Ücret defterlerinde ilk kez 1893 yılı temmuz ayında yer alan Mıgırdıç Usta ve ailesi toplamda aylık 3.600 kuruş ücret almaktadırlar.⁴⁷ Kayseri'de imal edilen yün ve ipek seccadelerin ıslahı için boyacılığı öğrenmek üzere Fabrikaya gönderilen Mehmed Efendi ile boyacı Simon oğlu Anastas, Hereke'de üretilen bilginin Anadolu'ya nasıl yayılabildiğini göstermesi

⁴¹ BOA, HR.SYS., 1869/3, 11.M.1263 (30.12.1846).

⁴² BOA, ML.EEM., 174/47, 19.M.1309 (02.08.1893).

⁴³ BOA, HH.İ., 82/46, 12.Za.1309 (08.06.1892).

⁴⁴ BOA, MB.İ., 191/91, 12.C.1335 (05.04.1917).

⁴⁵ BOA, DH.MKT., 2297/85, 2513/29, 07.R.1319 (15.08.1899); DH.MKT., 2297/85, 16.N.1317 (18.01.1900).

⁴⁶ BOA, ML.EEM., 169/26, 21.N.1310 (08.04.1893).

⁴⁷ BOA, HH.d., 5337, 24.N.1312 (19.03.1895).

açısından önemlidir. Bu iki şahsa işlerini tamamen öğrenmelerine istinaden diploma verilmiştir. Bir yıl sonraki bir evrakta ise Kayseri'ye geri gönderilen iki ustadan bahisle başka ustaların da olduğuna dair ipuçları yakalanmıştır.⁴⁸ Kayseri'de seccade ve halı imalatı önemli bir yer tuttuğundan, boyacılık sanatının edinilmesi için bazı öğrencilerin de Hereke Fabrikası'na gönderildiği anlaşılmıştır.⁴⁹

Çalışanların yurtdışında eğitime tabi tutulmaları birincil olarak fabrikadaki nitelikli eleman ihtiyacını karşılamayı amaçlamakla birlikte, eğitim alan çalışanların bu vesileyle ciddi bir uzmanlık kazandıkları da inkar edilemez. Eğer fabrikada çalışmış olmasalardı böyle tecrübelerle de sahip olamayacaklardı. Her ne kadar bu örneklerin-en azından arşiv kayıtlarına yansıyanları sınırlı da olsa, eğitim alan işçiler elde ettikleri bilgi ve tecrübeyi fabrikaya taşıyıp diğer işçilerle paylaşarak onların maharetlerini de artırmaları bakımından önemlidirler. Kaldı ki bu şekilde yurtdışında eğitim alıp fabrikaya hizmet sunanlar yalnızca Hereke çalışanlarından bazıları ile sınırlı değildir. Başka vesilelerle devlet desteği ile yurtdışında eğitim alanlar da Hereke Fabrikası'nın ihtiyacına göre geçici veya kalıcı olarak fabrikada görevlendirilmişlerdir. Mıgırdıç Usta gibi bazıları da yerel üretimdeki maharetlerini fabrikaya doğrudan aktarmak vasıtasıyla tecrübelerini fabrika çalışanlarına aktarmışlardır. Bu şekilde, fabrikada çeşitli kaynaklar aracılığı ile oluşan bilgi birikimi, eğitim ile fabrika çalışanlarına aktarılmış ve onların maharetlerinin yükselmesine vesile olmuştur. Hereke bir nevi halıcılık ve dokumacılık işlerinin öğrenildiği ve paylaşıldığı bir merkez haline gelmiştir.

Diğer yandan fabrikada açılan iptidai ve rüştiye mekteplerinde fabrika işçilerinin çocukları ile fabrika çevresinde bulunan yerleşim birimlerinde ikamet edenlerin çocukları eğitim almışlardır. Bu çocuklardan kimisi dün olduğu gibi bugün de en iyi olarak kabul edile okullarda eğitimlerine devam etmişlerdir. Ayrıca devlet kitap ve kırtasiye masrafları gibi öğrenciler için gerekli diğer masrafları da karşılamıştır. En azından Hereke Fabrikası'nda çalışan herhangi bir işçi çocuğu fabrika

⁴⁸ BOA, DH. MKT., 2169/80, 12.L.1316 (23.02.1899); DH. MKT., 2309/70, 22.L.1317 (23.02.1900).

⁴⁹ BOA, DH. MKT., 2217/3, 20.S.1317 (30.06.1899).

okullarında okuma ve masraflarının devlet tarafından karşılanarak imparatorluğun en iyi okullarına devam etme şansı bulmuştur denilebilir.

4.3. Sosyal Yardımlar

Eğitim ve sağlık hizmetlerinin yanında doğrudan ve dolaylı bir şekilde çalışanlara sunulan başka yardımlarda bulunmaktadır. Bunların en ilginç olanı çocuklar için düzenlenen sünnet şöenleridir. Oğlan çocuklarının sünnet edilmesi her ne kadar tıbbi bir müdahale olsa da bu tıbbi müdahalenin topluca bir şenlik havası içinde gerçekleştirilmesi durumu farklı bir boyuta taşımaktadır. 1898 yılında Padişah'ın cülus kutlamasında Hereke Fabrikası işçilerinin çocuklarının sünneti için 60 lira Fabrika müdürü Akif Bey'e verilmiştir.⁵⁰ 3 yıl sonra ise, Fabrika mektebinin iptidai kısmında okuyan kimsesiz çocuklar, işçilerin çocukları ve civar köylerden müracaat edenlerin çocukları olmak üzere toplamda 150 çocuk sünnet edilmiştir. Bu çocukların Fabrika hastanesinde sünnetleri için gereken 5000 kuruş müdüriyet tarafından Hazine-i Hassa-i Şahane'den talep edilmiş ve bu talep uygun bulunmuştur.⁵¹ 1903 yılında ise sünnet edilecek çocuk sayısı 410'a yükselmiştir. Bu "mutlu günde"; çocukların sünneti için 6000, pişirilecek yemekler, satın alınıp dağıtılacak çoraplar, terlikler ve fabrikanın süslenip aydınlatılması için kullanılacak bin adet fener bedeli için ise 5100 kuruşun harcanması uygun görülmüştür.⁵² Bir yıl sonra ise Hereke'de inşa edilen Çuha Fabrikası inşaatının bitmesi ve makinelerin yerleştirilmesi vesilesiyle düzenlenen cülusta, yine fabrika işçileri ve civarda bulunan mahallerden müracaat edenlerin çocuklarının sünnet edilmesi planlanmıştır. Çocuklara sadaka-i afiyet olarak verilecek harçlıklar, dağıtılacak çorap ve terlikler, pişirilecek yemekler, Fabrikanın açılışında kesilecek kurbanlar ve okunacak mevlid-i şeriflerin masrafları olarak toplamda Fabrika müdüriyetine 11 bin kuruşun gönderilmesi kabul edilmiştir.⁵³

Fark edildiği üzere sünnet düğünleri genellikle ağustos sonu ve eylül başı gibi havaların muhtemelen iyi olduğu dönemlerde gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte

⁵⁰ BOA, HH.İ., 226/71, 13.C.1326 (25.08.1898).

⁵¹ BOA, HH.İ., 148/34, a.g.e.

⁵² BOA, HH.İ., 164/55, 04.C.1321 (28.08.1903).

⁵³ BOA, HH.İ., 173/30, 29.C.1322 (10.09.1904)

yalnızca Fabrika işçileri çocukları değil civar köy ve karyelerden müracaat edenlerin çocukları da sünnet edilmiştir. Buna ek olarak Fabrika Mekteb-i İptidaisi'nde okuyan kimsesiz çocuklar da bu gruba dahil edilmiştir. Bunun yanında Fabrika hastanesi sünnet dahil tüm tıbbi meselelerde hem işçilere hem de civar sakinlerine yardımda bulunmaktadır. Her vesile ile bu gibi ziyafetlerin yapıldığı başka örneklerden de anlaşılmıştır. Padişah'ın fabrikayı ziyaretinde verilen yemekte, eşyaların nakliyesi için kiralanan istimbot masrafı ve satın alınan malzemelerin bedelleri olarak toplamda 2.354 kuruş ödenmesi de yine her vesile ile bu gibi ikramların yapıldığına işarettir.⁵⁴ Ayrıca yeni tesislerin açılışı ve sünnet gibi dini ve toplumsal değeri bulunan önemli olayların birlikte kutlanması muhtemeldir ki, Fabrika işçileri ile devlet arasında hem işveren hem de siyaseten bağ kurmayı amaçlamıştır.

Böyle özel günlerin haricinde işçilerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak için Fabrika yakınında ekmek yapan bir fırın da bulunmaktadır. Fabrikanın kuruluşundan 50 yıl sonraki bir kayıta çalışanlar için yakında bulunup ekmek pişiren fırına eskiden olduğu gibi İzmit'ten buğday gönderildiğini ve çalışanların barınması için yapılan koğuşların altında yine işçilerin istifadesi için bir fırın bulunduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu fırının çok eskimiş olduğundan bir kazaya sebebiyet vermeden tamir edilmesi ve hemen bitişiğine bir de bakkal dükkanı yapılması istenmiştir. Bu tamirat ve inşaat için gerekli tutar ise 25.335,25 kuruştur.⁵⁵ Fırının varlığından 1854 yılında haberdar olduğumuza göre neredeyse fabrikanın kuruluşundan itibaren işçiler için ekmek pişirildiği söylenebilir. Yukarıda grev yapıp da fabrikaya gelmeyen işçilerin ceza olarak fırından ekmek almalarının menedildiği ve diğerlerinin alışlageldiği üzere devam edebilecekleri hatırlandığında, fabrikanın verdiği ekmeğin işçilerin günlük yaşamlarında ne denli etkili olduğu anlaşılmıştır.

Koğuşların altında fırın bulunması aynı zamanda Fabrikanın barınma için işçilere imkan sunduğuna da işaret etmektedir. Bir fırtınada Hereke müştemilatından olan bazı binaların kiremitlerinin uçması ve zarar görmesiyle tamiratı hususunda yazışmalar medyana gelmiştir. Bu yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla memurlara ait haneler ve hademe koğuşlarının filatörhane ve depo binaları ile tamiratı 101.305

⁵⁴ BOA, HH.İ., 170/343, 25.Za.1331 (26.10.1913); MB.İ. 170/344, 25.Za.1331 (27.10.1913).

⁵⁵ BOA, HH.İ., 149/71, 19.B.1320 (22.10.1902); ML.EEM., 459/18, 09.L.1321 (29.12.1903).

kuruşa mal olacaktır.⁵⁶ 1899 yılında halı imalatını artırmak için yeni bir halıhane binası ile koğuş yaptırılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca fabrikayı ziyaret eden elçi ve misafirlerin yemek ve konaklama ihtiyaçlarını karşılamak için bir köşk yapılması planlanmıştır. Bu köşkün yapılmasındaki asıl maksat Almanya İmparatorunun fabrikayı ziyaret edecek olmasıdır. Bununla da kalınmamış fabrika güzergahının tamiri ve boyanması buyrulmuştur.⁵⁷ Muhtemeldir ki yeni halıhane binası tamamlandıktan sonra yeni tezgahlarla birlikte halı dokuyacak daha fazla işçi gerekmiştir. Bu sebeple de Kırşehir ve Isparta taraflarında bu sanata vakıf birçok kaza bulunduğundan halı dokumada mahir kadın işçilerin bu bölgelerden temin edilmesi arzulanmıştır. Ancak Kırşehir Mutasarrıflığından telgraf ile kadın işçi temin edemeyecekleri bildirilmiştir.⁵⁸

Veliefendi Fabrikası'nda da işçiler için koğuşlar inşa edilmesi planlanmıştır. Tabii ki buradaki temel amaç işçilerden daha fazla yararlanmaktır. 1855 yılında Nizamiye, Bahriye ve sair askerler için dokunacak olan pantolonluk çuka kumaşların vaktinde teslim edilmesi için işçilerin daha fazla çalışması gerekmiştir. Ancak Fabrika civarında işçilerin kalacağı bir han bulunmadığı gibi işçilerin ikamet ettikleri evlerin fabrikaya uzak olmasından dolayı mesai saatleri kısılıyordu. İşçiler için koğuşların yapılması mesai sürelerini artıracığından dolayı koğuşların yapılması planlanmıştır.⁵⁹ İster Hereke'de olsun ister Veliefendi'de, koğuşlar; uzaktan gelenleri, uzakta da olsa kalacak yerleri olmayanları veya fabrikaya gidip gelirken vakit kaybedenleri barındırmak için kurulmuştur.

Hereke Fabrikası'nda neredeyse her sünnet düğününde çorap ve terlik dağıtılması bunlara ihtiyacın çok olduğunu veya işçiler arasında bunların popüler tüketim malları olduğunu düşündürmektedir. Hereke Fabrikası'nda çalışan kimsesiz ve fakir kadınlara sadaka-i padişahi olarak, her sene olduğu gibi, terlik, çorap ve takunya dağıtılması planlanmıştır. Toplamda 9 bin kuruş tutan malzemelerin alım işlemleri tamamlanmıştır.⁶⁰ 1904 yılında 1.104 kadın çalışan için yine birer çift terlik,

⁵⁶ BOA, HH.İ., 94/49, 15.R.1312 (15.10.1894).

⁵⁷ BOA, HH.İ., 127/104, 06.N.1317 (08.01.1900).

⁵⁸ BOA, DH.MKT., 621/12, 09.N.1320 (10.12.1902).

⁵⁹ BOA, HH.İ., 17/40, 08.M.1272 (20.09.1855).

⁶⁰ BOA, ML.EEM., 459/18, 09.L.1321 (29.12.1903); HH.İ., 167/44, 10.L.1321 (30.12.1903).

çorap ve takunya satın alınması için 6.624 kuruş harcanmıştır.⁶¹ 1907 yılında sayı verilmemiş ancak aynı amaç için 7.980 kuruş tahsis edilmiştir.⁶² 1908 yılında ise hem Hereke’de bulunan fabrika hem de İstanbul’da bulunan halı şubesinde çalışan toplam 1260 kadına birer aba ve birer çift çorap, terlik ve takunya 9.135 kuruş bedel ile dağıtılmıştır.⁶³

Fabrika işçilerine yapılan yardımlar sadece fabrika içinde kalmamış ayrıca kendi yaşadıkları köyler için de bazı desteklerde bulunulmuştur. Örneğin 700-800 nüfusu Hereke’de çalışan Tepeköy sakinlerinin camilerinin yenilenmesi için kendilerine yardımda bulunulmuştur. Köyün camisi içine girilemeyecek kadar eskidiğinden yeniden yapılması için köylüler tarafından kendi aralarında 5.300 kuruş toplanmıştır. Ancak caminin yeniden kagir olarak minaresi ile yapılabilmesi için 20.380 kuruş gerekecektir. Köylüler aradaki farkı devletten talep etmişler ve bu talep uygun görülerek kendilerine 15.080 kuruşluk eksik kısım bağışlanmıştır.⁶⁴ Tek bir örnek olmasına rağmen fabrikadaki tüm işçilere 1907’de 30 bin kuruşun atıyye-i seniyye olarak dağıtılması için gönderilmesi işçilere kimi zaman doğrudan nakit yardımların yapıldığını da göstermektedir.⁶⁵

4.4. Çalışanların Taltifi

Bunların yanında Hereke Fabrikası çalışanları değişik vesilelerle rütbe, nişan, madalya ve terfiler ile ödüllendirilmişlerdir. Bu gibi taltiflere muhatap olanlar genelde fabrikanın yönetiminde bulunan memurlardır. Ancak nadiren de olsa usta ve işçilerin benzer uygulamalara muhatap oldukları görülmüştür. Bazı çalışanların değişik vesilelerle, farklı zamanlarda taltif edildikleri de olmuştur. Örneğin Hereke Fabrikası’nda muhasebe ve depo memuru olan ve vazifesini iyi bir şekilde ifa etmekle meşhur olan Karabet Efendi bunlardan biridir. Karabet Efendi’nin şevkini artırmak

⁶¹ BOA, HH.İ., 175/71, 8.L.1322 (16.12.1904).

⁶² BOA, HH.İ., 188/25, 17.Za.1324 (02.01.1907).

⁶³ BOA, HH.İ., 196/38, 17.Z.1325 (21.01.1908).

⁶⁴ BOA, HH.İ., 189/14, 07.M.1325 (20.02.1907); HH.İ. 189/14, 22.Z.1324 (06.02.1907).

⁶⁵ BOA, MB.İ., 07.S. 1325 (22.03.1907).

için kendisine 1881’de rütbe-i salise⁶⁶, 1891’de dördüncü rütbeden mecidiye nişanı⁶⁷ ve 1895’te ise rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi verilmiştir.⁶⁸

Belli dönemlerde yine sıklıkla taltif gören diğer bir görevli ise Fabrika’nın halıhanesinde görevli olan Ferid Efendi’dir. İyi hizmet ve ehliyetine binaen Fabrika’nın halıhane memuru olan Ferit Efendi rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi ile 1900 yılında taltif edilmiştir.⁶⁹ Devletin yurtiçinden önemli gördüğü kişilere hediyeler vermek istediğinde Hereke mamulleri de akla gelmektedir. Bazen bu hediyelerin geri dönüşleri de olmaktadır. Rus İmparatoru’na hediye olarak gönderilen *kaliçenin* karşılığı olarak Rusya’dan gelen armalı kordonlu birer saat 1901’de ustabaşı Ferid Efendi ve işçi Abdullah Ağa’ya hediye edilmiştir.⁷⁰ 1901’de ustabaşı olarak anılan Ferid Efendi’den 1902’de yeniden memur olarak bahsedilmiş ve bundan sonra hep böyle hitap edilmiştir. Kendisi ile birlikte muallimelerden Osman kızı Azime, Hasan kızı Zemine, Hatice Hedayin?, Ali kızı Mezine, Aişe Şazimet, Ali kızı Hatice, İsmail kızı Emine, Münevver, Salih kızı Şazimet, Seniyye, Emrullah kızı Makbule Hanımlara sanayi madalyaları ihsan edilmiştir.⁷¹ Hemen bir yılın ardından ise Fabrika muallim-i evveli olan Musa Efendi’ye evvel sınıf sanisi, muhasebe başkatibi Turhan ve halıhane memuru Ferid Efendilere saniye sınıf mütemayizi ve serressam Tomas Efendi’ye ise saniye sınıf-ı sanisi rütbeleri verilerek konumları yükseltilmiştir.⁷² Son olarak 1907 yılında Ferid ve baş ressam Tomas Efendilere üçüncü rütbeden mecidiye nişanları tevdi edilmesi uygun görülmüştür.⁷³

Fuad ve Ali Efendiler de sık sık rütbe almışlardır. Fabrika memurlarından olan Fuad ve çakar ustası Ali Efendilerin vazifelerini layıkıyla yapmaları ve bu durumlarını devam ettirmeleri için Fuad Efendi’nin sahip olduğu rütbe-i aliye mülkiyeye

⁶⁶ BOA, HH.İ., 70/57, 26. N.1305 (06.06.1888).

⁶⁷ BOA, İ.DH., 217/95298, 23.B.1308 (04.03.1891).

⁶⁸ BOA, İ.TAL., 81/5, 06.Z.1312 (31.05.1895).

⁶⁹ BOA, İ.TAL., 217/31, 06.Ra.1318 (04.07.1900).

⁷⁰ BOA, BEO., 1605/120301, 11.N.1318 (02.01.1901).

⁷¹ BOA, İ.TAL., 276/81, 17.M.1320 (26.04.1902).

⁷² BOA, HH.İ., 156/13, 03.M.1321 (01.04.1903).

⁷³ BOA, İ.TAL., 427/23, 29.C.1325 (09.08.1907).

yükseltilmiş ve Ali Efendi'ye salise rütbesi verilmiştir.⁷⁴ Bu arada on yıl sonra muhasebe memur muavini olan Ali Efendi'ye ise rütbe-i salise verilmiştir.⁷⁵

Yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi bazen taltifatlar topluca yapılmıştır. Bunun için daha erken tarihli bir örnek 1891 yılında gerçekleşmiştir. Hereke Fabrikası'nın ilerlemesi için mesai harcayan memurlar ve ustalardan olan muallim-i evvel Musa ve muallim-i sani Tevfik, muallim muavini Serkiz, ressam Yorgaki, boyacı ustası Feyzi, çakar Makinisti Ali, makinist yüzbaşı Mehmed ve makinist Mehmed Rıza Efendilere, büküm ustası Artin, marangoz ustası Anton, demirci ustası Süleyman Ağalara ve muallim refiki İbrahim Bey'e iftihar madalyası verilerek kendileri taltif edilmişlerdir.⁷⁶ 1897 yılında halıhane memuru bahriye kolağalarından Mehmed Efendi'ye dördüncü, katip Ferid Efendi, makinist Sıdkı ve halıhane memuru Hacı Sıdkı Efendilere beşinci rütbeden mecidiye nişanları verilmesi uygun görülmüştür.⁷⁷ Bazen bu taltifler 1907 yılında olduğu gibi isim isim zikredilmeden de gerçekleştirilmiş ve Mefruşat ve Hereke Fabrikası memur ve katiplerine görevlerini iyi niyetle ifa etmeleri ve vazifelerini yerine getirmek uğrunda mesailerini harcamaları karşılığı olarak rütbe ve nişan verilmiştir.⁷⁸

Çoğunlukla rütbe, nişan ve madalyalar iyi hizmetler ve gayretler gibi genel sebeplerden dolayı verilmekle birlikte bazen belli bir sebep dolayısı ile ödüllendirilen çalışanlar da bulunmaktadır. Örneğin Hereke Fabrikası çalışanları olan fesci Mustafa Efendi ve terzhane müteahhitliğinde bulunan Sokrat ve Aleks Efendilerin iyi niyetli çalışmaları ve gayretleri ile, fabrikanın darü'l sınaiesinde imal edilen feslerin kalitesi artmış ve Avrupa fesleri ile rekabet edebilir seviyeye gelmiştir. Feslerin üretiminde sorumluluk alan bu çalışanların sayesinde ürünlerin revaçları da artmış hem İstanbul hem de taşrada bulunan şubelerde daha fazla satılmaları fabrikaya büyük faydalar sağlamıştır. Bu sebeple Mustafa Efendi fescibaşılığına terfi ettirilmiş ve dördüncü rütbeden mecidiye nişanına layık görülmüştür. Kardeşi olan Hüseyin Efendi'ye ise

⁷⁴ BOA, HH.İ., 134/30, 09.Ra.1319 (26.06.1901); BOA, İ.TAL., 254/3, 10.Ra.1319 (27.06.1901); BEO, 1684/126277, 16.Ra.1318 (14.07.1900).

⁷⁵ BOA, İ.TAL., 355/30, 26.Za.1322 (01.02.1905).

⁷⁶ BOA, İ.DH., 1217/95315, 28.B.1308 (09.03.1891).

⁷⁷ BOA, HH.İ., 109/272, 09.C.1315 (05.11.1897).

⁷⁸ BOA, HH.İ., 191/47, 10.Ra.1325 (23.04.1907).

sanayi nişanı verilmiştir. Sokrat Efendi terzibaşılığına terfi ettirilmiş hem Sokrat hem de Aleks Efendilere beşinci rütbeden mecidiye nişanı verilmiştir. Yazıcıları olan Koçu Efendi'ye ise Hüseyin Efendi'de olduğu gibi sanayi madalyası verilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁹

Sadece memurlar değil fabrikayı muhafaza ile sorumlu olan jandarmalar da benzer şekilde ödüllendirilmişlerdir. Jandarma mülazımı Ali Ağa'ya dördüncü ve jandarma çavuşu Şahin Ağa'ya beşinci rütbelere mecidiye nişanı ihсан buyurulmuştur.⁸⁰ Zabıta memuru olan Ahmed ise hizmetlerinden dolayı tahlisiye madalyası almaya hak kazanmıştır.⁸¹ Üçüncü sınıf polis komiseri olup Hereke'de zabıta memuru olarak görev yapan Kazım Efendi ikinci sınıf polis komiserliğine terfi ettirilmiştir.⁸² Fabrikanın satış mağazalarında çalışanlar da kimi zaman rütbe sahibi olmuşlardır. Fabrikanın satış mağazasında çalışan Siron? Efendi ve muhasebe kalemi katiplerinden Avni ve Anastas Efendilere salise rütbeleri verilmesi uygun görülmüştür.⁸³ Trabzon satış mağazasında çalışan Mehmed Afat ve Mehmed Saadeddin Efendiler, İzmir şubesi memuru Bostancıyan Agop Efendi rütbe-i salise ve katip Hüsrev Efendi'ye beşinci rütbeden mecidiye nişanı verilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁴

Hereke Fabrikası müdürlerinden Akif Bey de kimi zaman bu taltif evraklarında yerini bulmuştur. Örneğin 1894 yılında kendisine Karadağ Hükümeti tarafından dördüncü rütbeden Danilo Nişanı verilmiştir.⁸⁵ 1911 yılında, öncesinde hiçbir sermaye bulunmamasına rağmen fabrikanın 2.422 lira kar etmesi sevinçle karşılanmış, fabrikanın bu derece titizlikle idare edilip bunun yanında mamullerinin revaç olacak kadar kaliteli üretilmesinden dolayı başta müdür Hacı Akif Bey olmak üzere fabrikanın intizamında payı olan tüm memurların fevkalade hizmet ve gayretlerinden

⁷⁹ BOA, HH.İ., 194/29, 08.L.1325 (14.11.1907).

⁸⁰ BOA, İ.TAL., 117/38, 17.Ra.1315 (16.08.1897).

⁸¹ BOA, DH.MKT., 1036/44, 01.Z.1323 (28.12.1905).

⁸² BOA, İ.HUS., 160/94, 09.L.1325 (15.11.1907).

⁸³ BOA, İ.TAL., 436/35, 11.L.1325 (17.11.1917).

⁸⁴ BOA, Y.MTV., 307/60, 11.S.1326 (15.03.1908); İ.TAL., 449/64, 12.R.1326 (14.05.1908).

⁸⁵ BOA, BEO, 383/28674, 05.L.1311 (11.04.1894).

övgü ile bahsedilmiştir. Bu sebeple bahsedilen karın münasip bir kısmının ayırım yapılmaksızın dağıtılmasına müsaade edilmiştir.⁸⁶

İzmit Çuka, Hereke ve Veliefendi Fabrikalarında çalışan işçilere nişan verilmesi için üç dereceden oluşan bir ödüllendirme sistemi tasarlanmıştır. Birinci dereceden olanlar 25 adet olmak üzere altın yaldızlı olarak, ikinci dereceden olanlar 100 adet pirinçten ve üçüncü dereceden olanlar ise 500 adet olmak üzere toplamda 625 tane nişan yapılacaktır. Bu nişanlar için gerekli para Fabrika-i Hümayunlar mal sandığından sağlanacaktır. Bu nişanlar fabrikalarda kayıt altına alınacaklar ve gerektiğinde fabrika çalışanlarının taltifinde kullanılacaklardı. Nişana mazhar olan çalışanın ismi kayıt altına alınacak ancak bu çalışan herhangi bir mani ile fabrikadan ayrılmak durumunda kalırsa nişan kendisinden alınacak ve kaydı da düşülecekti. Nişanlar birinci ve ikinci dereceden olmak kaydıyla yabancı çalışanlara da verilebilecekti. Kontratları bitip de memleketlerine dönecekleri sırada yine kendilerinden geri alınabilecekti.⁸⁷

Örneklerden görüldüğü gibi taltif edilen fabrika çalışanlarının büyük bir kısmı memurlardan ve çok az bir kısmı ise ustalardan oluşmaktadır. İşçilerin çeşitli vesilelerle çok nadiren ödüllendirildiği görülmüştür. Devlet açık olarak, fabrikada yaşanan herhangi bir iyileşme ve gelişmeyi işçiler değil onları yöneten memurlarla ilişkilendirmiştir. Memur ve ustaların çoğunluğu genel işleyişin devamındaki hizmetlerinden dolayı taltif edilmiş fakat çok azı üretilen mamulün kalitesi ve talebinin iyileşmesi ile övgü alabilmiştir. Bu sebeple ödül ve taltifler ile işçilerin memnuniyetinin sağlanmaya çalışıldığı gibi bir iddia öne sürülemez.

4.5. İşçilerin Emeklilikleri ve Tekaüt Sandıkları

Bugün alışık olunan yaşlılık ve kaza durumlarında gerçekleşen emeklilik işlemleri ile işsizlik ve yaşam sigortası gibi kavramlar; söz konusu fabrikaların kurulduğu dönemde sadece Osmanlı için değil dünya için de yeniydi. Eski dayanışma alışkanlıklarının yok olmaya başladığı sanayi toplumunda ücretler çalışanların temel

⁸⁶ BOA, MB.İ., 160/62, 25.R.1330 (13.04.1912).

⁸⁷ BOA, İ.DH., 191/10733, 08.Ca.1265 (01.04.1849); A.MKT. 188/51, 11. Ca.1265 (04.04.1849); A.MKT. 192/14, 25. Ca.1265 (18.04.1849).

geçimleri haline gelince, sigorta sistemleri ile risklerin paylaştırılması yoluna gidildi. Yaşlılıktan veya iş kazası neticesinde çalışamayan işçilerin geçimlerini garanti altına alan ilk ulusal çaptaki sigorta uygulamaları 1880'lerde Almanya'da uygulamaya konulmuştur. Ancak 18. yüzyıl ortalarından itibaren İngiltere'de ve Fransa'da yaşlanan devlet memurlarına emeklilik imkanları tanındığı bilinmektedir. Hatta asker ve kraliyet çalışanı gibi devlet hizmetinde bulunanlara çok daha erken tarihlerde ancak gevşek ve sistematik olmayan bir düzenle bu gibi imtiyazlar verilmiştir. Bununla birlikte bunların hiçbirisi işçileri ve geniş halk kitlelerini kapsamamıştır.⁸⁸

Osmanlı'da ulusal bir emeklilik ve sigorta sistemi varlığından bahsedilemese de Hereke Fabrikası'na ait kayıtlardan 1895 yılı başlarında bir emeklilik sandığı kurulduğu anlaşılmıştır. Tekaüt sandığının kuruluş amacı, sandığın gelir ve giderlerinin yer aldığı bir evrakta en geniş tanımıyla açıklanmıştır. Evrakta Padişahın fabrikalarında tebaadan iki binden fazla erkek ve kadının geçimlerini sağlamak için çalıştığı bilgisi yer almıştır. Sandığın kurulmasında; işçilerin yaşlanıp çalışacak kadar gücü kalmayanlarına ve çalışırken vefat edenlerin eş ve çocuklarına maaş tahsisatı ile fabrikada çalışırken evlenen genç kızlara *cihan parası* verilmesi gibi hayırlı işlerin yürütülmesi amaçlanmıştır. Nitekim sandığın nizamname layihasında bu amaçların nasıl yürütüleceği detaylı bir şekilde yer almış ve bu amacı gerçekleştirmek için gereken asli sermayenin daha birinci maddede işçi ve ustaların ücretlerinden kesilecek %4'lük aidatlar ile oluşturulacağı açıklanmıştır. Dördüncü maddeye göre biriken sermayenin artması için ise tüm sermayenin münasip bir faiz oranı ile bir bankaya yatırılacağı uygun görülmüştür. Gerekli durumlarda borç verebilmek ve hesaplanan maaş istihkakların ödenebilmesi için fabrika içindeki kasada 30 bin kuruşu geçmemek kaydıyla nakit tutulması ve bundan fazla olan nakdin bankaya gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁹

Çalıştığı sırada vefat edenlerin ailelerinin sandıktan nasıl faydalanacaklarını anlatan nizamnamenin altıncı maddesinde, usta ve işçilerin yanında daha önce sandığa

⁸⁸ Noel Whiteside, "Health and Accident Insurance", **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 2, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, s. 94-95; Patricia M. Thane, "Old Age Insurance", **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 2, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, s. 103.

⁸⁹ **BOA, HH.İ.**, 200/86, 23.Z.1327 (05.01.1910); **Y.PRK.HH.**, 31/58, 11.M.1318 (11.05.1900).

kaydolan memurların da bu haktan faydalanabilecekleri belirtilmiştir. Ölen çalışanın ailesinden 20 yaşından büyük ve evli olmayan erkek çocuklarına, kızlarına, ninelerine, annesine ve zevcelerine maaş tahsis edilecektir. Bunların haricinde hiçbir akrabaları emekli maaşından faydalanamayacaktır. Maaş alan erkek çocuklardan 20 yaşına varanların maaşlarının kesilerek diğer hak sahiplerine bölüştürülmesi planlanmıştır. Ancak bu erkek evlatlardan okulda okuyanların maaşları tahsil süresi bitene kadar bölüştürülemeyecekti. Ölen çalışanın oğlu, kızı ve annesi birer hisse sayılırken; eşleri ve ninelerinden her ikisi birer hisse sayılacaktır. İşçinin ailesine bağlanacak maaşta hizmet yılı önemlidir. Dokuzuncu maddeye göre 15-25 yıl arası hizmet edip de emekli olmadan vefat edenlerin ailelerine işçinin emekli olması durumunda alacağı maaşın yarısı verilir. 25 yıl hizmeti doldurmadan vefat edenlerin ailelerine tahsis olan maaştan eksik olan hizmet yılı, işçinin son beş yılında aldığı ücretin seviyesine oranla belirlene bir aidatın kesintisi ile tamamlanacaktır. Emekli olduktan sonra vefat edenlere ise maaşın çeyreğinin verilmesi kararlaştırılmıştır. 15 yıldan az çalışanların durumları ise on birinci madde ile düzenlenmiştir. Buna göre fabrikadaki sandığa iştirak ettikten sonra vefat edip sandıkta 1-3 yıl kalanların ailelerine bir defaya mahsus olmak üzere bir aylık, 4-6 yıl kalanların ailelerine iki aylık, 7-9 yıl kalanların ailelerine üç aylık, 10-14 yıl kalanların ailelerine ise dört aylık maaşları ikramiye olarak verilecektir.⁹⁰ Devlet fabrikalarında zorunlu çalıştırma ile istihdam edilen diğer işçiler için ise çalıştıkları sırada ölümleri vuku bulursa eş ve çocuklarına 30'ar kuruş maaş bağlanması uygun bulunmuştur. Eğer işçiler sakat kalırlarsa da kendilerine *muhtacin maaşı* olarak 50-100 kuruş maaş verilmesi kararlaştırılmıştır.⁹¹

Fabrikada çalışan kadınların vefatı durumunda uygulanacak esaslar ise onuncu maddede düzenlenmiştir. Kadınlar gerek fabrikada gerekse işten ayrıldıktan sonra vefat ettiklerinde, sandıkta biriken aidatları faizi hariç tutularak ailelerine verilecektir. İzin almadan fabrikadan ayrılanlar veya herhangi bir bayram için izin alıp memleketine gidenlerin, hastalık durumları istisna tutulmakla birlikte, üç aydan fazla sürede işe dönmeyenleri tekrar fabrikaya kabul edilmeyecek ve sandıktan hiçbir hak

⁹⁰ BOA, HH.İ., 200/86, a.g.e.

⁹¹ Yakup Akkuş ve Kadir Yıldırım, "Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: 'Amele-i Mükellefe' Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi, *Çalışma ve Toplum*, S. 53, 2017, s. 530.

da talep edemeyeceklerdir. Ancak bunların vefatları halinde ailelerine yine maaş bağlanacaktır.⁹²

Yedinci maddede sandığa bağlı olan usta ve işçilerden azasından herhangi birini kaybederek fabrikada veya başka bir yerde çalışamayacak olanlar ile yardıma muhtaç hale gelecek kadar hasta olanların emeklilikleri düzenlenmiştir. Emekli olduklarında son beş yıllık ücretlerinin aylık ortalaması 150 kuruşa kadar olanlara tam maaş, 150 kuruştan fazla alanlara ise fazla olan kısmın çeyreği eklenmek suretiyle maaş tahsis edilir. Hereke Fabrikası tarak ustalarından olan Rıza Efendi kolunu makineye kaptırarak tehlikeli bir şekilde yaralanmıştır. Hastaneye yatırılan ustanın kollarından biri kesilmiştir. Bundan sonra vazifesini yapmaya muktedir olamayacağı ve geçimini temin edemeyeceğinden bahisle kendisine tekaüt sandığından maaş bağlanması gerekmiştir. Kendisine ömür boyu aylık beş yüz kuruş maaş bağlanmış, iyileşene kadar ailesinin ihtiyacının karşılanacağı ifade edilmiş ve kendisine bir defaya mahsus bin kuruş para verilmesi uygun görülmüştür. Maaşın işçilerin ücretlerinden kesilerek oluşturulan sandıktan ödenecek olması ve bunun nizamnamede açıkça belirtilmiş olmasına rağmen; *“sâye-i atûfet vâye-i hazret-i pâdişahide idâre ve iâşesini te'min itmek ve sadaka-i ser maâlî efser cenab hilâfetpenahi olmak üzre fabrika-i hümayun amele tekâüd sanduğundan kayd-ı hayat şartıyla fevkalnizam olarak mûmâ-ileyhe beş yüz kuruş maaş tahsisi...”* ifadesiyle, maaşın Padişahın merhameti sayesinde, genel uygulama dışında bir istisna verildiğinin vurgulanmasına anlam verilememiştir.⁹³

Sekizinci maddede ise yaşlılık yolu ile emekli olmanın şartları açıklanmıştır. Fabrikada 25 sene ve fazlası çalışan usta ve işçilerden iyice yaşlanıp hasta oldukları fabrika tıbbiyesince de haklı bulunanlar son beş yıldaki aylık ücretlerinin ortalamasının yarısı kadar maaş alarak emekli edilirler.⁹⁴ Bu madde 1912 yılında değiştirilmiştir. Çalışma süresi 15 yıla çekilmiş ancak emekli maaşı işçinin son beş yıldaki ücret ortalamasının %40'ına düşürülmüştür. Ancak bu maaşın 50 kuruştan aşağı olmaması, 15 yıldan 30 yıla kadar olan hizmetlerin her yılı için maaşa 2,5'er

⁹² A.e.

⁹³ BOA, Y.MTV., 307/19, 06.S.1326 (10.03.1908).

⁹⁴ A.e.

kuruş ekleme yapılması ve 30 yıldan fazlası için herhangi bir ekleme yapılmaması planlanmıştır.⁹⁵ Böylece işçilere daha erken emekli olma imkanı sunulmakla birlikte daha uzun çalışmayla daha yüksek emekli maaşı elde etme şansı da sunulmuştur.

On ikinci maddede, fabrikada usta ve amele olarak çalışırken memuriyet görevine alınanlardan sandıktan çıkmak isteyenlere faizsiz ve %25 kesinti ile aidatlarının toplamının geri ödeneceği düzenlenmiştir. Ancak bu kişiler aidatlarını geri almaz iseler vefatları durumunda yukarıda bahsi geçen on birinci madde uyarınca ailelerine ikramiye verilecekti. On üçüncü maddede ise fabrikada çalışırken askere alınma suretiyle işini terk etmek zorunda kalan işçilerin aidatları ile ilgili durumlar düzenlenmiştir. Askere alınan işçilerin sandıkta biriken aidatları saklanacak ve askerde geçirdikleri sürede aidatların yarısı fabrika tarafından ödenecektir. Ancak askerlik nedeniyle sandıktan ayrılmak isteyenler olursa, tüm haklarından vazgeçmek şartıyla sandıkta biriken aidatlarının toplamı faizsiz olarak kendilerine iade edilecekti. On beşinci maddeye göre, askerlik gibi meşru durumlarda işi terk etmek isteyen usta ve işçilere yine tüm aidatları faizsiz olarak geri ödenecekti. Ancak fabrika nizamnamesine göre eğer bir çalışan bir kusur ve kabahatinden dolayı işten uzaklaştırılmışsa ödediği aidatlar iade edilmeyecek ancak bunlardan vefat edenler olursa aileleri bu nizamname uyarınca hizmetleri mukabilinde faydalanacaktı.⁹⁶ 1911 yılında bu hükümde de değişiklik yapılmıştır. Askere gidip geri döndüklerinde tekrar fabrikada çalışmak isteyenlere fabrikaya yeni kabul olunanlar için geçerli olan usullerin uygulanması kararlaştırılmıştır. Bu usullere göre fabrikadaki işini terk edip daha sonra tekrar çalışmak arzusunda olanların önceki hizmetleri hesaba katılmayacak ve fabrikaya yeni girmiş işçiler gibi muamele göreceklidir. Eğer fabrikanın mesaisini ve intizamını aksatanlar veya bozanlar olursa, birikmiş aidatları sandığa terk olunmak kaydıyla bir daha fabrikada çalışmaya hak sahibi olamayacaklardır.⁹⁷ Eski nizamnameye göre fabrikadan ayrılan işçiler tekrar işe başlamaları durumunda sandığa tekrar

⁹⁵ BOA, MB.İ., 159/53, 08.Ra.1330 (26.02.1912); HH.İ., 28/15, 09.Ra.1330 (27.02.1912).

⁹⁶ BOA, HH.İ., 200/86, a.g.e.

⁹⁷ BOA, HH.İ., 239/27, 30.Za.1329 (22.11.1911).

kaydolamıyorlardı. Eski madde yetişmiş insan gücünün fabrikaya alınmasını engellediğinden dolayı değiştirilmiştir.⁹⁸

Birinci maddede tekaüt sandığı kurulmasının amaçlarında zikredilmeyen bir başka gayede fabrikada çalışan kızlara evlenirken yardım yapılmasıdır. Ayrıca aşağıda yer aldığı suretle sandığın toplam harcamalarındaki aslan payı ne vefat edenlerin ailelerine yapılan maaş tahsisleri ne de yaşlanıp emekli olanlara ödenen maaşlardır. Harcamaların çoğunluğu on dördüncü madde gereğince evlendiklerinde aidatlarının toplamını *cihanparası/cihanparesi* adıyla geri alan fabrika işçisi kızlardır. Ancak bu parayı faizsiz olarak, babalarının rızalarını aldıkları ve evleneceği kişinin sahibi veya babası tarafından hazırlanan izinnamenin o mahaldeki heyet-i ihtiyariyenin tasdik ettiği ilmühaber ile bildirdikleri taktirde alabilirlerdi. İzin alınmadan evlenip evlendikten sonra aidatlarını geri almak için talepte bulunanlara ise kesinlikle ödeme yapılmayacaktı.⁹⁹

Nizamnamenin on sekizinci maddesinde yukarıda sayılan yardımların dışında, ihtiyacı olan işçilere tekaüt sandığından borç verilmesi de kararlaştırılmıştır. Bir işçi veya amele ihtiyacı olduğu taktirde kendisine iki kefil bularak senelik %6 faiz ile iki aylık ücretini aşmamak kaydıyla borç alabilirdi. Memurlarda borç alınabilecek miktar dört maaşa ve faiz oranı ise %9'a yükseltilmişti Ayrıca iki maaştan fazla ve iki yıl müddetle istenen borçlar için üç kefil şartı koşulmuştur. Borç talep eden kadınlardan ise, sandığa ödedikleri aidatların toplamı yüz kuruşa ulaşanlara iki kefil ve komisyonun uygun görüşü ile aldığı bir yıllık ücretin aylık ortalamasının iki katı kadar borç verilecekti. Sandıkta toplamda 100 kuruştan aşağı payı bulunan kadınlara ise borç verilmeyip istemeleri halinde sadece sandıktaki paraları iade edilecekti.¹⁰⁰

Bu nizamnameden, nizamnamenin bir vesile ile Mabeyn Hümayun'dan Hazine-i Hassa-i Şahane Müdüriyeti Umumiyesi'ne 1910 yılında gönderilmesi ile haberdar olunmuştur. 1895 yılında kurulduğu anlaşılan tekaüt sandığına ait ilk nizamnamenin bu olmadığı bilinmekte ancak ilk nizamnameye erişilememektedir. Elimizde olan nizamname ilk nizamnamenin bazı maddelerinin değiştirildiği ve bazı

⁹⁸ BOA, MB.İ., 157/36, 29.Za.1329 (21.11.1911).

⁹⁹ BOA, HH.İ., 200/86, a.g.e.

¹⁰⁰ A.e.

maddelerinin ise genişletildiği yeni halidir.¹⁰¹ Yukarıda yeri geldiğinde bahsedildiği üzere bu nizamnamenin bazı maddelerinde de değişiklikler yapılmıştır. Bunlardan erişilebilenleri ilgili maddelerin açıklamalarının ardından paylaşılmıştır.

Sandığın gelir gider dengesini ve giderlerin muhtevasını aktaran kaynaklara göre 1895-1903 arasında evlenen 87 genç kıza toplamda 40 bin kuruş cihanparası/*cihanparesi* olarak verilmiş ve vefat eden 15 kişinin eş ve çocuklarına ise aylık 472 kuruş tahsis edilmiştir. Aşağıdaki Tablo 4.1, tekaüt sandığının kuruluşundan itibaren Rumi takvime göre sekiz yılı aşkın süredeki yıllık gelir ve giderlerini göstermektedir. Yıllık gelirlerin bütünlüğünün bozulmaması için gelirler Rumi yıllara göre sunulmuş ardından aynı aralıktaki miladi takvime göre yıllık ortalama gelirler hesaplanmıştır. Buna göre yıllık gelirlerin giderek arttığı görülmektedir. İlk sekiz yıl için elde edilen gelirler ile giderler karşılaştırıldığında gelirlerin %15,44'unun harcandığı tespit edilmiştir.¹⁰²

Tablo 4.1: 1895-1903 Arasında Tekaüt Sandığı Gelir ve Giderleri (kuruş)

Yıllar		Gelir	Gider	Kalan
Rumi	Miladi			
1310 son üç ay	1894	4.270		4.270
1311	1895	31.714	3.868	27.846
1312	1896	32.055	1.470	30.585
1313	1897	44.847	4.007	40.840
1314	1898	59.033	5.955	53.078
1315	1899	61.989	7.977	54.012
1316	1900	59.607	12.736	46.870
1317	1901	52.487	11.546	40.941
1318	1902	58.064	14.828	43.236
Toplam Gelir		404.065		
Toplam Gider			62.387	
Fark				341.678
13.12.1894-13.03.1903 arası yıllık ortalama artış		48.977,58	7562,06	41415,52

Kaynak: BOA, Y.PRK.HH., 31/58, 11.M. 1318 (11.05.1900); 33/61, 04.M.1320 (13.04.1902); 34/72, 17.M.1322 (03.04.1904).

¹⁰¹ BOA, MB.İ., 138/292, 22.Za.1327 (05.12.1909).

¹⁰² BOA, Y.PRK.HH., 31/58, a.g.e.; Y.PRK.HH., 33/61, 04.M.1320 (13.04.1902); Y.PRK.HH., 34/72, 17.M.1322 (03.04.1904).

1895 yılından 1903 yılına kadar sandığın toplam gelirleri 400 bin kuruşu aşmış iken bu paranın sadece 60 binden biraz fazlası harcanmıştır. 1907 yılına gelindiğinde detaylarına hakim olunamamakla birlikte sandıkta toplanan para 724.200 kuruşa ulaşmış ve bu paranın 188.900 kuruşu, yani %26'dan fazlası harcanmıştır. Bu harcanan miktar; yeni evlenecek kızlara, yaş haddinden veya malulen emeklilikleri gerekenlere ve hizmet sırasında vefat edip ailesi muhtaç olanlara tahsis edilmiştir. Ancak 1907 yılına ait kayıtlarda bunların muhtevasına ulaşılamamıştır 1903 yılına kadar olan kayıtlarda toplamda harcanan miktar 62,387 iken evlenecek kızlara ödenen miktar 40 bin kuruş olarak zikredilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre yaşlanarak emekli olanlara ve hizmette iken vefat edenlerin ailelerin ödenen maaşlar tüm sandık harcamalarının sadece üçte birinden biraz fazladır.¹⁰³ 1890'larda sayıları gittikçe artan halihane işçilerinin büyük bir çoğunluğunun genç kız ve çocuklardan oluşması bu dağılımda muhakkak rol oynamıştır. 1906 yılına ait başka bir kayıta ise o yıl içindeki mart ayından Kasım sonuna kadar yapılan harcamaların içeriği sunulmuştur. Bu 10 ay süresince sayıları toplamda 24 olan emekliler ile vefat edenlerin ailelerine 9802 kuruş maaş ödenmişken, yeni evlenen kızlara 10.845 kuruş ödenmiştir.¹⁰⁴

Yukarıda fabrikada vefat eden işçilerin ailelerine maaş bağlandığı belirtilmişti. Tekaüt sandığı nizamnamesinin 12. maddesine göre fabrikada çalışan işçilerden on sene hizmet ettikten sonra vefat edenlerin ailelerine maaş bağlanmaktadır. Ancak fabrikada çalışan genç kadınların hizmetlerinin 10 yılı bulması çok nadir olduğundan vefatları dolayısıyla aileleri sandıktan faydalanamamaktadırlar. Bu sebeple fabrikada çalışan kızlardan on yerine üç yıllık süre hizmet edenlerin de aynı haktan yararlanmasının uygun olacağı kararlaştırılmıştır. Buna göre fabrika halıhanesinde çalışıp yakın zaman önce vefat eden Ameliya'nın annesi olan Kotni'ye de maaş bağlanmasına karar verilmiştir.¹⁰⁵ Ancak elde olan nizamnameye göre öldüğü taktirde yakınlarına maaş bağlanan işçinin en az 15 yıl hizmette bulunması gerekmektedir. Ayrıca bunu düzenleyen madde on ikinci madde değil sekizinci maddedir. Bu belgenin

¹⁰³ BOA, Y.PRK.HH., 38/74, 26.Ra.1326 (028.04.1908); Y.EE.d., 915, t.y.

¹⁰⁴ BOA, Y.EE.d., 914, 01.Z.1324 (16.01.1907).

¹⁰⁵ BOA, HH.İ., 109/38, 11.R.1315 (09.09.1897).

tarihi 1897, yani sandığın kurulduğu tarihten iki yıl sonrası olduğu için muhakkak ki elimizdeki nizamnameden farklı olan ilk nizamnameye atıfta bulunulmuştur.

Nizamnamede memurların isterlerse amele tekaüt sandığına kaydolabilecekleri ifade edilmekteydi. Memurlar tekaüt sandığına kaydolmak zorunda değillerdi çünkü Fabrikanın da bağlı bulunduğu Hazine-i Hassa Nezareti memurları da merkezde ve taşrada bulunan geniş bir memur kitlesi gibi Memurin-i Mülkiye Tekaüt Sandığı'na bağlı idiler.¹⁰⁶ Bunlardan bazıları yaş haddinden emekli olurlarken kimilerinin maaşı ise ölümleri nedeniyle ailelerine bağlanmıştır. Hereke Fabrikası memurlarından da bu sandıktan emekli olan örnekler bulunmaktadır. Fabrikanın muallimi sanisi olan Süleyman Tevfik Beyin vefatından sonra hak sahibi olduğu 259 kuruş maaşın zevcesi Aişe, kızı Fatma Hanımlara 86'şar ve oğlu Ahmed Efendi'ye 87 kuruş olarak paylaştırılması uygun görülmüştür.¹⁰⁷ Fabrikada ressam olan Yorgaki Efendi ise 1895 yılında 35 yıllık çalışma hayatının ardından 432 kuruş maaşla emekli olmuştur.¹⁰⁸ Emekliliği 5 yıl süren Yorgaki Efendi'nin vefatı üzerine 432 kuruşluk maaşı yarıya indirilerek 1900 yılında zevcesi Eleni ile kızı İzmaro arasında paylaştırılmıştır.¹⁰⁹ Masurahane katibi olarak görev yapan Bekir Efendi'nin vefatı ile hak ettiği 183 kuruş maaşı eşi Kamile Hanım'a 92 ve kızı Emine Faika Hanıma 91 kuruş olmak üzere pay edilmiştir.¹¹⁰ Fabrikanın diğer muallimlerinden biri olan muallimi sani Musa Efendi'nin vefatında ise validesi Fatma Hanım'a 87, zevceleri Fatma ve Hanife Hanımlar ile oğlu Mustafa Efendi'ye 88'er kuruş olmak üzere toplamda 351 kuruşluk maaş tahsisatı yapılmıştır.¹¹¹ Bu sefer Fabrika içinde değil dışında bulunan satış mağazasında memur olan İbrahim Bey'in vefatı üzerine zevcesi Zehra Hanım'a 213 kuruş maaş bağlanmıştır.¹¹² İbrahim Bey'in maaşının zevcesine tahsisi sırasında evli bulunan ve sonrasında kocasından ayrılan Nesime Hanım da babasının maaşından faydalanmak istemiştir.¹¹³ Bu istek olumlu karşılanmış ve İbrahim Bey'in kızına da

¹⁰⁶ BOA, BEO, 19/1424, 19.Za.1309 (18.06.1892).

¹⁰⁷ BOA, ŞD., 947/28, 28.S.1314 (08.08.1896).

¹⁰⁸ BOA, ŞD., 937/87, 26.Za.1312 (21.05.1895).

¹⁰⁹ BOA, ŞD., 983/88, 28.S.1318 (27.06.1900).

¹¹⁰ BOA, ŞD., 1016/43, 21.S.1321 (19.05.1903).

¹¹¹ BOA, ŞD., 1025/15, 15.Za.1321 (02.02.1904).

¹¹² BOA, ŞD., 1027/23, 10.S.1322 (26.04.1904).

¹¹³ BOA, BEO, 2936/220169, 12.N.1324 (30.10.1906).

maaş verilmeye başlanmıştır.¹¹⁴ Fabrikada muallimi evvel olan Mehmet Feyzi isteği üzerine emekliye ayrılmış ve kendisine 882 kuruş gibi diğerlerine göre çok yüksek bir maaş tahsis edilmiştir.¹¹⁵ Müdür Akif Bey'in vefatı ile daha önce karşılaşılmamış bir durum ortaya çıkmıştır. Çünkü Akif Bey hem Hereke'de hem de Mefruşat-ı İdaresinde müdür olarak görev yapmıştır ve toplamda bu iki kurumdan 9 bin kuruştan fazla maaş almaktadır. Memurin-i mülkiye tekaüt sandığı kanununun beşinci maddesi, son on yılda iki farklı görevde bulunan memurların tekaüt maaşının hesaplanması için yüksek olanın dikkate alınacağı kuralını koymuştur. Buna göre Akif Bey'in vefatıyla eşine bağlanacak olan emekli maaşında bu iki memurluktan daha yüksek olanı dikkate alınmıştır.¹¹⁶

Yukarıda memurların Memurin-i Mülkiye Tekaüt Sandığı'na bağlı bulunduklarından ötürü emekli olduklarına, emekli olduktan sonra veya önce vefat edenlerin ailelerine de maaş bağlandığına dair örnekler sunulmuştur. Buna rağmen Hereke Fabrikası'nda ambar memuru olan Ali Efendi'nin vefatından sonra kimsesiz kalan zevcesi Aişe Hanım'a talebine karşılık olarak aylık 100 kuruş sadaka-yi padişahi'den maaş bağlanmıştır.¹¹⁷ Kendisine neden diğer memurlar gibi sandıktan maaş bağlanılmadığına anlam verilememiştir. Bir başka ilginç örnek de Hereke Fabrikası'nda çalışan zenci kölelerden kaza ile vefat eden Abdullah ve Mehmed'in geride bıraktıkları ailelerine maaş bağlanmasıdır. Ölen köle işçilerin neden öldüğüne dair bir detay bulunmamaktadır ancak vefat edenlerin eşleri ile Abdullah'ın iki Mehmed'in ise bir yetimi bulunmaktadır. Fabrika-i Hümayunlar tarafından eşler için 50'ser ve çocuklar için 30'ar kuruş maaş bağlanmıştır.¹¹⁸ Benzer bir örnek ise Hereke Fabrikası'nda ustabaşı olarak emekli olduktan sonra vefat eden Ahmed'in eşi Fatma Zehra Hanım'a müteveffanın münhal 300 kuruş maaşından 100'ünün sadaka olarak verilmesidir.¹¹⁹ Bu örneklerden ilki 1860 gibi erken bir tarihte ve diğeri ise 1893'te, yani tekaüt sandığının kurulmasından 2 yıl önce gerçekleşmiştir. İlk örnekte köle işçilerin ailelerine bağlanan maaşlar Fabrika-i Hümayunlar tarafından ödenecektir.

¹¹⁴ BOA, ŞD., 1057/39; 13.M.1325 (26.02.1907).

¹¹⁵ BOA, ŞD., 1098/124, 16.B.1327 (03.08.1909).

¹¹⁶ BOA, ŞD., 3143/35, 08.Ş.1335 (30.05.1917).

¹¹⁷ BOA, HH.İ., 178/57, 22.S.1323 (28.04.1905).

¹¹⁸ BOA, HH.İ., 34/40, 21.Z.1276 (10.07.1860).

¹¹⁹ BOA, HH.İ., 85/2, 07.Z.1310 (23.06.1893).

İkinci örnekte ise ölen ustabaşının zaten emekli olması yaşlılıktan dolayı çalışamayanlara da tekaüt sandığının kurulmasından önce maaş bağlandığına işaret etmektedir. Bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla tekaüt sandıkları olmadığı durumlarda da devlet farklı kurumlar veya mekanizmalar aracılığı ile ölen işçilerin yakınlarına maaş bağlamaktadır.

Veliefendi ve Feshane Fabrikalarında teshilat sandığı adı altında benzer bir sandığın var olduğunu biliyoruz ancak ne zaman ve nasıl kurulduğunu bilemiyoruz. Ancak bunlardan Veliefendi Fabrikası'ndaki işçiler için tekaüt uygulamaları örneklerine hem sayıca daha çok hem de tarih olarak daha erken dönemler için sahibiz. Fabrika işçilerinden Boyabatlı İsmail ibni Kaderoğlu Hüseyin isimli işçi, kendini çarklara kaptırıp kaza geçirdiğinden ötürü 1852 yılı Kasım ayından itibaren ömür boyu olmak üzere kendisine 120 kuruş maaş tahsis edilmiştir. Maaşın fabrika-i hümayunlar mal sandığından verilmesi uygun görülmüştür.¹²⁰ Nitekim kendisine ilk olarak 1854 yılı mart ayına ait ücret defterlerinde tekaüt başlığı altında 120 kuruşluk maaşı ile rastlıyoruz. Ancak yanında 100 kuruşluk maaşı ile Samatyalı Abram da bulunuyor.¹²¹ Verilen maaşın miktarı zikredilmemekle birlikte sağ elinin parmaklarını makineye kaptıran Abdullah'a 1856 yılında isteğine mukabil bir miktar maaş bağlanması uygun görülmüştür.¹²²

Veliefendi Fabrikası'nda çalışan Kahyaoğlu Hasan sağ kolunu kaza ile makineye kaptırmak suretiyle omuzundan itibaren kaybetmiştir. Paşalı Halim oğlu Süleyman ise sağ elinin parmaklarını çalışmakta olduğu varta tezgahlarından birine kaptırarak üç parmağını kaybetmiş ve diğer ikisini de yaralamıştır. Bu iki işçi artık geçimlerini temin edemeyecek durumda olduklarından, 1867 Ağustos'undan itibaren ömür boyu olmak kaydıyla Hasan'a aylık 200 ve Süleyman'a ise aylık 100 kuruş maaş bağlanması kararlaştırılmıştır. Ancak bağlanan maaşların kaynağı zikredilmemiştir.¹²³ Yine çok yakın bir tarihte Kastamonulu Hasan sağ kolunu makineye kaptırmış ve kolu tedaviye rağmen omuzu başından itibaren iyileşmemiştir. Kocamustafapaşalı Hilmi ise

¹²⁰ BOA, HH.İ., 8/13, 17.Ra.1269 (29.12.1852).

¹²¹ BOA, HH.d., 568, 11.C.1269 (22.03.1853);

¹²² BOA, A.MKT.DV., 103/35, 26.R.1273 (24.12.1856).

¹²³ BOA, MB.İ., 21/139, 01.Z.1284 (26.03.1868).

sağ elinin parmaklarını Varta tezgahlarına kaptırmış ve üç parmağı doktor tarafından kesilmiş ve iki parmağı iyileşmiştir. Bu iki işçinin hem kendilerini hem de ailelerini geçindirmek üzere, kayd-ı hayat şartıyla, ilkinde aylık 200 ve ikincisine ise 100 kuruş maaş bağlanması uygun görülmüştür. Ancak bu maaşların Fabrika tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır.¹²⁴

Hazine-i Hassa'ya bağlı olan kurumların ıslahı sırasında Veliefendi Fabrikası'nın giderlerinde de kısıntıya gidilmiştir. Fabrikada tüm memur, hademe ve işçilerinin toplam aylıkları 216 kese 88 kuruştan 186 kese 202 kuruşa indirilerek aylık 29 kese 186 kuruş tasarruf sağlanmıştır. Bu hesaba göre bir kese 300 kuruştur. Başlangıçtaki ücret sarfiyatı 64.888 kuruştur ve yapılan kesinti yaklaşık olarak %14'tür. Bu tasarruftan hasta ve ihtiyar olan beş kişiye 1872 yılı mayıs ayı başından itibaren 700 kuruş emeklilik maaşı bağlanmıştır.¹²⁵ Bu örnek göstermektedir ki; Fabrikada bir tekaüt sandığı bulunmadığı durumlarda da işçilerin ücretlerinden yapılan bir tasarrufla işçilerden hasta ve yaşlı olanlarına maaş bağlanarak emekli edilmeleri sağlanmaktadır. Ancak bu işlem muhtemelen düzenli bir işleyişe ve daha önemlisi nizamname ile bir hukuki statüye bağlı kalınmadan yürütülmektedir. Bazen de arşiv kayıtlarına sadece vefat eden görevlilerin ailelerinin maaş istekleri yansımıştır. Fabrika müdürü olarak görev yapan Hurşid Ağa Hazine-i Hassa adına Hüdeavendigar Vilayeti dahilinde bulunan Kurum madenlerini teftiş için gittiğinde yolda tütün kaçakçılarının ateşi sonucunda ölmüştür. Hurşid Ağa'nın ailesi başkaca gelirleri olmadığından kendilerine maaş bağlanması arzularını bildirmişlerdir.¹²⁶

Veliefendi Fabrikası işçilerinden olup sağ kolunu makineyi kaptırdığından ötürü sakatlanan Kastamonulu Numan Ağa'ya artık çalışamayacağından ötürü, Matbah-ı Amire ve Maliye Hazinesi gibi kurumlarda çalışanların münhal kalan maaşlarından, 200 kuruşluk bir maaş bağlanmıştır.¹²⁷ Bazı durumlarda da işçilerin kaza geçirmelerine istinaden emeklilik talebi başvuruları olumlu karşılanmamıştır. Çulha tezgahlarında çalışırken sağ elinin serçe parmağını makineye kaptırıp yandaki

¹²⁴ BOA, HH.İ., 45/18, 08.Z.1284 (01.04.1868).

¹²⁵ BOA, HH.İ., 51/56, 05.R.1289 (12.06.1872).

¹²⁶ BOA, TS.MA.e., 1322/1, 27.Ş.1291 (09.10.1874).

¹²⁷ BOA, İ.DH., 702/49166, 05.Ca.1292 (09.06.1875); MB.İ., 31/76, 05.Ca.1292 (09.06.1875).

parmağının zedelendiğini iddia eden rahmetli Numan Ağa'nın çırağı olan Karahisarlı Hasan emekliliğini talep etmiştir. Ancak Fabrika tabibi olan Limondi'nin verdiği görüş neticesinde vazifesini ifaya devam edebileceği göz önünde bulundurularak bu isteği olumlu karşılanmamıştır.¹²⁸ Fabrikada çalışırken sakatlanan ve maaş bağlanan Kastamonulu Salim bin Hasan'ın 200 kuruşluk maaşının Kastamonu Sancağı mal sandığından alınmasına karar verilmiştir. Bu durumda malulen emekli olan bu işçi artık kendi memleketinde ikamet edecektir.¹²⁹ Fabrikada sakatlanan, vefat eden ya da emekli olan işçilerin çalıştıkları tezgahların boş kalmaması için onların yerine yeni işçilerin alınmasından da geri durmamıştır.¹³⁰ Bu vesilelerle ayrılan 22 işçinin yerine 19 işçi işe alınmıştır ve bu işçilerin yevmiyeleri de işe alınırken tayin edilmiştir.¹³¹

Veliefendi Fabrikası memurları için Hereke'de olduğu kadar çok emeklilik işlemine rastlanılmamıştır. Ancak bir örnek Fabrika'nın idari bağlılığını göstermesi bakımından ilginçtir. Fabrika katiplerinden olan Selahaddin Efendi'nin vefatı üzerine eski eşi Asiye ile kızları Bedriye ve Rayice Hanımlara yetmişer kuruş maaş bağlanmıştır. Ödenecek olan bu bedeller umum askeri tekaüt sandığından karşılanacaktır. Görüldüğü üzere Hereke'den farklı olarak Veliefendi Fabrikası 1876 yılında Askeri İdare'ye aktarıldığından emeklilik işlemleri ile ilgili ödemeler de memurlara ait değil askerlere ait sandıktan karşılanmaktadır.¹³²

Hereke'de kurulan tekaüt sandığının feshi ile ilgili 1908 de yaşanan olaylarla eş zamanlı olarak, Veliefendi ile Feshane Fabrikaları'nda da benzer sorunların olduğuna dair deliller bulunmaktadır. Veliefendi ve Feshane'de de işçilerin emekli edilebilmeleri için yine işçi maaşlarından kesinti ile oluşturulan ve adı Teshilat Sandığı olan bir sandık bulunmaktadır. İşçiler bu sandıkta biriken paranın kendilerine iade olunmasını talep etmişlerdir. İlk durumda Harbiye Nezareti bu borcun Hazine-i Celile'den ödenmesi gerektiğinden konuyu Maliye Nezareti'ne aktarmış ve bu vesile ile işçilere 5 bin lira ödenmiştir.¹³³ İşçiler arasındaki huzursuzluğun şiddetlenmemesi

¹²⁸ BOA, TS.MA.e., 1322/49, 02.B.1292 (04.08.1875).

¹²⁹ BOA, TS.MA.e., 1322/54, 24.Za.1290 (13.01.1874).

¹³⁰ BOA, TS.MA.e., 1322/56, 10.Za.1292 (08.12.1275).

¹³¹ BOA, TS.MA.e., 1322/58, 02.Za.1292 (30.11.1275).

¹³² BOA, ŞD., 623/54, 13.Ş.1307 (03.04.1890).

¹³³ BOA, BEO, 3402/255123, 26.Ş.1326 (23.09.1908).

için 5 bin liraya ilaveten bin liranın daha işçilere ödenmesi için Harbiye Nezareti istekte bulunmuştur.¹³⁴ Nizamiye Ordusu'nun haftalık erzak ve sair giderlerinin bile ödenemediği bu devirde işçilere başkaca ödeme yapılamayacağı itiraf edilmiştir. Adı geçen fabrikaların işçilerinin vekilleri tarafından ortak bir dilekçe sunulmuştur. Bu dilekçede; Maliye Nezareti'nin paranın geri kalanının ödenmesinin mümkün olmadığına dair cevabına binaen, işçi vekilleri, sayıları iki bini aşan işçileri teskin etmekte zorlandıklarını belirtirler. Bunun üzerine ise işçilere söyleyecek bir şeyleri kalmadığından işçilerin greve gitmelerini engelleyemeyeceklerini ifade ederler.¹³⁵

Meclis-i Vükela bunun üzerine, Veliefendi ve Fes Fabrikaları işçilerini yaş haddinden ve malulen emekli etmek ile görevi sırasında vefat edenlerin ailesine maaş sağlamak maksadıyla kurulmuş olan Teshilat Sandığı'nın devamının mümkün olamayacağına, sandıkta biriken meblağın hak sahiplerine geri verilmesini kararlaştırmıştır.¹³⁶ Bu sefer sandıkta toplanan paraların hangi yollarla harcandığı detaylı bir şekilde izah edilmiştir. Veliefendi ve Feshane Fabrikaları için kurulan sandıklar için işçilerden senede bir maaşları ve 6 aylık maaşlarından %5'er kesintiler ile sermaye toplanmaktadır. Bu hesaba göre işçi aylık ücretinin ortalama ve yaklaşık olarak %11'ini sandıklar için terk etmektedir. Hereke Fabrikası için kurulan sandıkta işçilerden aylık %4 kesinti yapıldığı düşünüldüğünde bu oran hayli yüksektir. Sandıkta toplanan paranın yekunu 3.738.694,25 kuruştur. Bu paradan emeklilere ve vefat edenlerin ailelerine maaş olarak tahsis edilen kısım 641.598 kuruştur. İşçiler sandıktaki paralarını istediklerinde kendilerine 762.913,5 kuruş dağıtılmıştır. Geriye kalan 2.334.143,5 kuruş ise duyun-ı gayri muntazım defterine kaydolmuştur.¹³⁷

Sonuç olarak Hereke'de olduğu gibi Feshane ve Veliefendi Fabrikaları işçileri de sandıkta biriken paralarının kendilerine iade edilmesi talebinde bulunmuşlardır. Bu paranın bir kısmının kendilerine ödendiği ancak geri kalan kısmının ödenmesinde sıkıntı yaşandığı anlaşılmıştır. Demek ki sandıkta toplanan para işçiler için saklanıp yalnız onların ihtiyaçlarına hasredilmemiş, muhtemeldir ki devletin başka harcamaları

¹³⁴ BOA, BEO, 3404/255274, 29.Ş.1326 (26.09.1908).

¹³⁵ BOA, BEO, 3413/255902, 09.N.1326 (05.10.1908); BEO, 3410/255696, 10.N.1326 (06.10.1908).

¹³⁶ BOA, MV., 126/4, 02.Ra.1327 (24.03.1909).

¹³⁷ BOA, BEO, 3522/264082, 05.Ra.1327 (27.03.1909)

için kullanılmıştır. İşçiler sandıktaki paraların kendilerine geri dağıtılmasını istemesi ise haliyle bu sorunun ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Ancak bu örnekte, Hereke’de de olduğu gibi bir grevin yaşandığına dair herhangi bir ize rastlanmamış, sadece grev tehdidi işçi temsilcileri tarafından ustalıkla kullanılmıştır. Belki de iki fabrikadaki işçi sayılarının iki bini aşması, fabrikaların İstanbul’da bulunması ve aynı tarihte patlak veren onlarca grevle mücadele edilmesinden ötürü devlet; Hereke’de olduğu gibi sandığın devamı noktasında ısrarcı olmamış ve sandıkta toplanan paraların işçilere dağıtılmasını kabul etmiştir.

4.6. Ücret ve Maaşlarda Değişimler

Çalışanların ücretlerine aldıkları zamların detaylarına geçilmeden önce ücretlerin ödenmesinde kayıtlara yansıyan bazı sıkıntılara değinilecektir. Muhakkak ki bu gibi durumlar da işçilerin refahlarına etki eden etmenlerdendir. Hereke Fabrikası’nın muhafazasına sorumlu olan jandarmalar geçmiş Ramazan ayında maaşlarını alamadıkları gibi bayramda da maaşsız kalmışlardır. Bunlara olan borçların hızlıca ödenmesi ve gelecekte böyle durumlar yaşanmaması için maaşlarının muntazaman ödenmesi bildirilmiştir.¹³⁸ Veliefendi Fabrikası’nda ödenmeyen ücretler ile ilgili daha fazla örnek bulunmaktadır. Örneğin 1860 yılında fabrika işçileri alacakları yevmiyelerinin ödenmesi için istekte bulunurlar. Bunun üzerine bahsi geçen ödemenin yapılması istenmiştir.¹³⁹ Bundan dört yıl sonra aynı fabrikada benzer bir durumun meydana gelmesi işçilerin ücretlerinin ödenmesinde süregelen sorunlar yaşandığını göstermektedir. Ancak yazışmaların detayında fabrikadan çeşitli askeri dairelere gönderilen eşyaların bedellerinin de tahsil olunamadığı anlaşılmıştır. Bu askeri dairelerden alacaklar tahsil edildiğinde evvela işçilerin biriken ücretlerinin ödeneceği sözü verilmiştir.¹⁴⁰

Ödenmeyen ücretler sadece Osmanlı tebaasından olmayan, fabrikaların özellikle ilk dönemlerinde çalıştırılan yabancı usta ve işçiler için de söz konusu olmaktaydı. Avusturya Macaristan İmparatorluğu tebaasından olup Veliefendi

¹³⁸ BOA, İ.HUS., 103/68, 13.Z.1320 (13.03.1903); BEO, 2019/151393, 14.Z.1320 (14.03.1903).

¹³⁹ BOA, A.MKT.NZD., 329/47, 16.R.1277 (01.11.1860).

¹⁴⁰ BOA, MVL, 445/103, 10.S.1281 (06.07.1864).

Fabrikası tabibi müteveffa Aleksandır Limondi Efendi'nin alacaklı olduğu maaşlar 1882 yılından 3.725 ve 1883 yılından 5.320 olmak üzere toplamda 9.045 bin kuruşa varmıştır. Bu borç adı geçen devletin konsolosluğuna teslim edilmiştir.¹⁴¹ Fabrika baş makinisti olarak 20 yıldan beri görev yapan Fransız Louise Filjerole?'ye de aylığı 1.800 kuruştan 53.100 ve 2.500 kuruştan 6.935 kuruş borç bulunmaktadır. Toplamı 60.035 kuruş olan borcun zaman karşılığı ise 32 ayı aşmaktadır.¹⁴² Ancak anlaşılmayan nokta 1855 yılına ait bir belgede 20 yıldır Fabrikada çalışan bir işçiden nasıl bahsedildiğidir. Bu tarihte fabrika en iyi ihtimalle 7 yıldır faaliyettedir. Belki de bu yabancı teknisyen Veliefendi Fabrikası'ndan önce başka bir devlet kuruluşunda çalışmıştır. Bu örneklerden anlaşıldığı üzere Hereke işçileri için ücretlerin zamanında ödenip ödenmediği ile ilgili kayıtlara rastlanılmazken aynı durum Veliefendi için söylenemez. Fabrikanın devlet kurumlarına satmış olduğu ürün bedellerini tahsil edemeyerek işçi ücretlerini ödeyemiyor oluşu kronik bir sorun gibi görünmektedir.

Ödenemeyen ücretler ile ilgili gözlemler sınırlı iken özellikle Hereke Fabrikası memur ve ustaları için uygulanan maaş zamları konusunda bir hayli örnek bulunmaktadır. Memurlar için yapılan maaş zamlarında kaynaklar genellikle münhal olan maaşlarının değerlendirilmesiyle gerçekleştirilmiştir. Bir memur vefat ettiğinde ailesine bağlanan veya yaşlanarak emekli edildiğinde aldığı maaşlar sandıktan karşılandığından aynı memurun fabrikadan ayrıldığında önceden almış olduğu maaş boşta kalıyordu. Fabrikada bu kaynağı diğer çalışanlarının maaşlarına zam yapmak için kullanıyordu. Örneğin Hereke Fabrikası çukahanesinde dokuma ustası olan Osman Efendi ustabaşılığı terfi ettirilmiştir. Bu vesile ile 700 kuruş olan maaşı daha önce münhal olan 2.000 küsür kuruştan karşılanarak 300 kuruş artırılmıştır. Yine aynı kaynaktan komisyon katibi olan Şakir Efendi'nin 760 kuruşluk maaşına 160 kuruş ilave yapılmıştır.¹⁴³ Daha sonraki maaş artırımlarında da görüleceği üzere kaynak genellikle bu münhal kalan maaşlardır.

Kimi zaman da zam alan çalışanlar bu zammı yukarıdaki Osman Efendi gibi terfileri dolayısı ile hak etmişlerdir, terfi ve taltifler maaşlara doğal bir zam sebebi

¹⁴¹ BOA, HR.TH., 54/59, 13.S.1302 (02.12.1884).

¹⁴² BOA, HR.TH., 56/4, 30.Ca.1272 (07.02.1856).

¹⁴³ BOA, MB.İ., 157/81, 22.Z.1329 (14.12.1911); HH.İ., 239/69, 24.Z.1329 (16.12.1911).

sayılmıştır. Yukarıda geçtiği gibi Hereke zabıta memurlarından olup ikinci komiserliğe terfi ettirilen Kazım Efendi'nin maaşına 100 kuruş zam yapılmıştır.¹⁴⁴ Kimi zaman da rütbe, taltif ve maaş artırımları aynı belge içinde değişik çalışanlar için öngörülmüştür. Muallim-i evvel Musa, boyacı başı Feyzi ve baş makinist Mehmed Efendilerin vazifelerini hüsnü niyetle ifalarından dolayı maaşları ve rütbeleri yükseltilmiştir. Fabrikada münhal kalan 680 kuruştan 275'i Musa Efendi'nin 1.625 kuruş olan maaşına eklenmiştir. Feyzi Efendi'nin haiz olduğu rütbe-i salise, saniye sınıfı sanisine yükseltilmiş ve Mehmed Efendi de binbaşılığa terfi ettirilmiştir.¹⁴⁵ Fabrikanın muhasebe işlerine bakan Turhan, Cemil ve baş ressam Tomas Efendilere vazifelerini iyi bir şekilde yürütmelerinden ötürü zam yapılmıştır. Turhan Efendi'nin 1.250 kuruş olan 1.500'e ve Tomas Efendi'nin 1.250 kuruş olan maaşı 1.450'ye yükseltilmiştir. Cemil Efendi ise hem muallimi evvelik vazifesine terfi ettirilmiş hem de 1.000 kuruş olan maaşına 300 kuruş ilave yapılmıştır. Bu üç memur için eklenen 750 kuruş çuka ambarı memurluğundan ve sandık eminliğinden münhal kalan 850 kuruştan temin edilmiştir.¹⁴⁶

Taltiflerde olduğu gibi maaş artırımlarında da kimi zaman net sebepler zikredilmiştir. Örneğin fabrikanın muallim-i evveli Eşref Efendi ve muallim-i sanisi Ahmed Ağa'ya, gayret ve sadakatle, dokuma sanayisi için iffetli ve yetenekli öğrenciler yetiştirerek, ameleleri talim ederek ve fabrikada sağlam, güzel dokumalar üreterek yaptıkları katkılardan ötürü maaşlarında zam yapılması uygun görülmüştür. Aylık 1.400 kuruş olan maaşları 500'er kuruş artırılmıştır.¹⁴⁷

Bazı çalışanların maaşları da sık sık artırılmış ve bu durum arşiv kayıtlarına yansımıştır. Bunların içinde en göze çarpan fabrika müdürü Akif Bey'dir. Aslında Mefruşat-ı Hümayun müdürü olduğu halde Hereke Fabrikası müdürlüğü ile de görevlendirilen Akif Bey'e fabrikaya haftada bir kez gittiği için 40 kuruşluk yol masrafı ödenmektedir. Ancak Akif Bey'in fabrikasının gelişmesindeki payı göz önünde bulundurularak kendisine yol masrafının ödenmesi yerine maaşına Emlak-ı

¹⁴⁴ BOA, BEO, 3207/240466, 01.Za.1325 (06.12.1907).

¹⁴⁵ BOA, HH.İ., 135/56, 28.B.1319 (10.11.1901).

¹⁴⁶ BOA, MB.İ., 169/226, 26.Ş.1331 (31.07.1913); HH.İ., 241/78, 23.N.1331 (03.08.1913).

¹⁴⁷ BOA, HH.İ., 15/45, 16.N.1271 (02.06.1855).

Hümayun Hasılatından 500 kuruş zam yapılması daha uygun görülmüştür.¹⁴⁸ Çift görevden dolayı maaşına zam alan diğer bir çalışan da muhasebeci Turhan Efendi'dir. Turhan Efendi aynı zamanda Çuka Fabrikası'nın hesap işlerini de himmet ve gayretle yürüttüğünden Çuka Fabrikası'ndan karşılanmak üzere 1.500 kuruş olan maaşına şevkini artırmak için 500 kuruş eklenmesi uygun görülmüştür.¹⁴⁹ 5 yıl sonra Akif Bey ile fabrikanın muallim-i evveli olan Musa Efendi'nin maaşlarına vazifelerini iyi bir şekilde ifa etmelerinden dolayı yeniden zam yapılmıştır. Fabrikada münhal kalan 600 kuruşun 400'ü Akif Bey'in 200'ü ise Musa Efendi'nin maaşlarına eklenmiştir.¹⁵⁰ Yine bundan 3 yıl sonra fabrikada boşta kalan 500 kuruşluk maaş müdür Akif Bey'in maaşına ilave edilmiştir.¹⁵¹ Hereke memurlarından Rıza ve Karabet Efendilerden münhal kala 1.050 kuruş maaşın da 1.000 kuruşu fabrika müdür olan Akif Bey'in maaşına 1903'te zam olarak yansıtılmıştır.¹⁵² Nominal olarak 11 yılda Akif Bey'in maaşına tespit edilebildiği ölçüde toplamda 2.400 kuruş zam yapılmıştır.

Bazı kayıtlarda da maaş artışları uzun bir liste için tek seferde gerçekleştirilmiştir. Örneğin; Turhan Efendi'nin yerine geçen muavini Ali Efendi'nin maaşına 250 kuruş zam yapılmıştır. Ali Efendi'nin yerine ise, 900 kuruş olan maaşına 200 kuruş ilave edilen muallim Şakir Efendi tayin edilmiştir. Çukahane katibi Mahmud Efendi'nin 600 kuruş olan maaşı 800'e çıkarılarak unvanı çukahane muhasebe memurluğu olarak değiştirilmiştir. Hammaddeler (mevaddı ibtidâiyye) katibi olan Mustafa Efendi'nin 570, masurahane katibi Şerif Ali Efendi'nin 520, imalat katibi Mustafa Efendi'nin 470 kuruş olan maaşlarına 130'ar; makinist Çakır Efendi'nin 750 kuruş olan maaşına 150; kemhahane katibi Avni Efendi'nin 550 kuruş olan maaşına 90; Dersaadet satış mağazası baş memuru Siron? Efendi'nin 1.100 kuruş olan maaşına 170; çukahane katibi Mehmed ile fanilahane katibi ve dağıtım memuru Tevfik Efendilerin 500'er kuruş ve satış memuru İsmail Efendi'nin 800 kuruş olan maaşına 100'er, mağaza baş katibi Mehmed Emin ve satış memuru Sadık Efendilerin 900 kuruş olan maaşlarına 120'şer kuruş ilave yapılmıştır. Toplamda 1.990 kuruş olan zammın

¹⁴⁸ BOA, HH.İ., 82/76, 26.Za.1309 (22.06.1892).

¹⁴⁹ BOA, HH.İ., 184/30, 01.Ra.1324 (25.04.1906).

¹⁵⁰ BOA, HH.İ., 110/48, 17.B.1315 (12.12.1897).

¹⁵¹ BOA, HH.İ., 130/3, 26.Ra.1318 (24.07.1900).

¹⁵² BOA, HH.İ., 155/58, 18.Z.1320 (18.03.1903).

kaynağı Marangoz ustası Andon'dan kalan 2.400 kuruşluk münhal maaştır. Andon'un fazla gelen maaşının ise tekrar Hazine-i Hassa'ya iade edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁵³ Feyzi Efendi'nin ve demirci ustası olan Süleyman Ağa'nın münhal kalan 1.800 kuruşluk maaşlarına satış hasılatı ile gelen 1.210 kuruş eklenerek toplamda 3.010 kuruş; çoğunluğu memur, usta, katip ve muallimlerden müteşekkil 23 çalışana değişik miktarlarda zam olarak yansıtılmıştır.¹⁵⁴ Fabrikanın ilerlemesinde ve gelişmesinden diğerleri kadar emeği olan ancak bir önceki örnekte maaşlarına eklemeye yapılamayanlara ise bu sefer münhal olan 1.440 kuruş maaş ilave olarak paylaştırılmıştır.¹⁵⁵

Fabrika çalışanları için zikrolunan zamlar çoğunlukla üstlenilen hizmetler ve sarf olunan gayretler sebebiyledir. Hiçbir örnekte zam alanların geçimlerine veya maaş yetersizliğine atıf yapılmamıştır. Bunun en önemli nedeni maaş zamlarına muhatap olan memur ve ustaların görece işçilere göre daha yüksek maaşlar almalarıdır. Ancak bunlar içinde bulunup da düşük maaş alan tek kişi fabrika camiinde görevli olan imamdır. Bu vesile ile kendisi için yapılan zamda ilk kez geçim sıkıntısı sebep olarak sunulmuştur. İmam ve hatip olarak Hereke Fabrikası camiinde görev yapan İsmail Efendi'nin maaşı geçinmesine yeterli olmadığından ötürü 250 kuruştan 300 kuruşa çıkarılmak üzere fabrika müdüriyetinden yazı yazılmıştır. Bu istek Hazine tarafından da makul bulunduğundan İsmail Efendi'nin maaşı artırılmıştır.¹⁵⁶

Maalesef Hereke Fabrikası'nda çalışan işçilerin yevmiyelerine yapılan zamları gösterir kayıtlara rastlanılamamıştır. Ancak elde ettiğimiz ücret verilerinden anlaşıldığı kadarıyla, 1850-1900 arasında fiyat artışları ile eşzamanlı olarak yevmiyeler de artış göstermiştir. Dolayısı ile ücretlerin artmadığını ve bu sebeple kayıtlarda yer almadığını söylemek doğru olmayacaktır. Veliefendi Fabrikası'nda ise işçilerin yevmiyelerindeki artışları gösteren bazı örnekler bulunmaktadır. Veliefendi Fabrikası işçilerinden sakatlanarak veya yaştan dolayı emekli olanlar ile vefat eden işçiler yerine yeni gelen işçilerin isim, görev ve yevmiyelerini gösterir bir kaynakta

¹⁵³ BOA, MB.İ., 179/30, 29.S.1333 (16.01.1915).

¹⁵⁴ BOA, MB.İ., 141/83, 03.R.1328 (14.04.1910); HH.İ., 202/34, 04.R.1328 (15.04.1910).

¹⁵⁵ BOA, MB.İ., 160/79, 03.Ca.1330 (20.04.1912).

¹⁵⁶ BOA, HH.İ., 114/6, 04.Z.1315 (26.04.1898).

aynı zamanda bazı işçilere yapılan zamlar da yer almaktadır. Buna göre vargel tezgahlarında usta refiki olarak görev yaparken vefat eden Ahmed Ağa ile istifçi Serkez'in münhal olan yevmiyeleri ile 1876 Kasım ayından itibaren bazı işçilerin yevmiyelerine zam yapılmıştır. Toplam yevmiyeleri 204 kuruş olan 19 işçinin maaşına 24 kuruş zam yapılmıştır. Yaklaşık ve ortalama olarak bu işçiler için yevmiye artışı %12'dir. Bir işçiye 3, 3 işçiye 2'şer ve geri kalanlara 1'er kuruş zam yapılmıştır.¹⁵⁷ Bu örnek göstermektedir ki münhal kalan ücretler sadece memur ve ustalara zam yapılmak için kullanılmıyor işçilerden münhal kalan yevmiyeler de cari işçilere zam için tahsis ediliyordu. Ancak bu kadar az örnek olması; işçilerde münhal kalan maaşların az olduğunu, zam yapıldığını gösterir evrakların bugüne ulaşmadığını ya da bu zamların kayıtlara geçirilmediğini gösterir.

¹⁵⁷ BOA, TS.MA.e., 1322/58, a.g.e.

SONUÇ

Osmanlı Devleti tekstil fabrikaları işçilerinin ücretlerini incelemeyi hedefleyen bu çalışma; Hereke Fabrikası, Veliefendi Basma Fabrikası, Bursa İpek Fabrikası ve İzmit Çuha Fabrikası gibi dönemin önemli devlet fabrikalarına ait ücret defterlerini incelemiştir. Osmanlı ücret tarihi üzerine yapılan çalışmalarda sanayi ücretlerinin eksik bir alan olarak kalması, bu çalışmanın gerçekleştirilmesindeki en önemli motivasyonu oluşturmuştur. Çalışmanın kapsadığı dönemin 19. yüzyılın ikinci yarısı olması tamamen defterlerin erişilebilirliği ile ilgilidir. Ne yazık ki her fabrika için bu elli yıllık dönemde süreklilik arz eden defterler temin edilememiştir. Ancak bu fabrikalardaki işçilerin ücretlerine geçilmeden önce, Osmanlı sanayisinin ve bu sanayide yer alan işçi sınıfının tarihsel dinamikleri ve dönüşümleri temel olarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan fabrikaların ve fabrikalarda çalışan işçilerin bu tarihsel mirasta nerede ve nasıl yer aldığının tespitine çaba harcanmıştır. Ücretler yaşam standartları hakkında fikir vermekle birlikte daha iyi bir değerlendirme için işçilerin fabrikalardan elde ettikleri diğer kazanımların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu sebeple çalışmanın son ve dördüncü bölümü işçilerin fabrikalardan edindikleri eğitim, sağlık, emeklilik ve sosyal güvenlik gibi edinimlere ayrılmıştır.

İncelenen fabrikalardan Hereke Fabrikası gibi istikrarlı olarak defterlerine erişilen işletmelerde görüldüğü üzere, aynı fabrika içinde işçilerin görev dağılımlarına ve ücretlendirme prensiplerine göre belli alt dönemler bulunmaktadır. Fabrikalar arasındaki işçi kompozisyonlarında da farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu durum ücret verilerinin elde edilmesinde belli varsayımların yapılmasını ve bazı işçi gruplarının analizin dışında tutulmasına neden olmuştur. Oluşturulan seriler içinde daha fazla işçinin ücret bilgisini barındıran, temsil değeri yüksek olanları değerlendirilmiş ancak yine de farklı kıstaslara göre ücret serileri oluşturulmuştur. Bu serilerin içindeki en önemli fark aylık ve günlük ücretler dikkate alınarak oluşturulmalarıdır. İşçilerin aylık veya yıllık ücret gelirleri varsayımsal bir çalışma temposu ile hesaplanmamış, aylık ücret serisi özellikle yevmiye ile çalışan işçilerin ayda çalıştıkları gün toplamaları dikkate alınarak hesaplanmıştır. Bu sayede hem işçilerin yıllar içinde değişen çalışma

tempoları gözlemlenebilmiş hem de aylık ve yıllık ücretlere hipotetik değil gerçek veriler üzerinden erişilmiştir.

Hereke Fabrikası için aylık verilere 1848-1899 ve günlük verilere 1852-1899 aralıklarında erişilmiştir. Diğer fabrikalar için 19. yüzyılın ikinci yarısındaki değişimi yansıtmak kadar ücret defteri elde edilememiştir. Veliefendi Basma Fabrikası için aylık ücret veri aralığı 1848-1876'dır. Günlük veriler ise yalnızca 1854-1876 arasındaki 22 yıllık süre için elde edilebilmiştir. Bursa İpek Fabrikası'nda ise aylık ve günlük veriler 1851-1864 gibi oldukça kısa bir dönemi kapsamaktadır. İzmit Çuha Fabrikası'nda ise sadece 1845 yılına ait tekil bir gözleme erişilebildiğinden dolayı fabrikadaki ücret düzeyinin zaman içinde nasıl değiştiği tespit edilememiştir. Tüm fabrikalar göz önünde bulundurulduğunda hem nominal günlük ücretlerde hem de nominal aylık ücretlerde, bazı dönemlerde görülen cüzi artış ve azalışlar bir yana bırakılırsa, neredeyse hiçbir değişim tespit edilememiştir.

Nominal olarak ücret düzeylerinde artış kaydedilmemiş olması ücretlerin dönem içinde reel olarak düşmüş olması anlamına gelmemiştir. Çünkü aynı dönemde fiyat düzeyi de tespit edilen ücret düzeylerinde olduğu gibi neredeyse hiç değişmemiştir. Hereke Farikası için 1848-1899 yılları arasında yapılan aylık reel ücret gözleminde, ücretlerin yıllık %0,115 gibi çok düşük bir oranda yükseldiği sonucuna ulaşılmıştır. Hereke için elde edilen günlük seri ise 1852'den başlamasına rağmen aylık ücret serisine göre çok daha düşük bir oran olan %0,0289 ile artmıştır. Aylık ücretlerdeki reel artışın günlük ücretlerdeki artıştan daha fazla olmasının nedeni ise işçilerin ayda çalıştıkları gün toplamının dönem içinde yıllık ortalama %0,437 oranında artmış olmasıdır. İşçiler aylık ücretlerini daha fazla mesai pahasına artırabilmişlerdir. Benzer bir durum daha dar bir aralıkta da olsa, daha hissedilir bir biçimde, Veliefendi Basma Fabrikası için gerçekleşmiştir. Veliefendi Fabrikası'nda aylık reel ücretler 1848-1876 arasında yıllık ortalama %0,566 oranında artarken günlük reel ücretler 1854-876 arasında yıllık ortalama %0,409 azalmıştır. Aradaki fark 1854'ten 1876'ya yıllık ortalama %0,638 oranında artan çalışma sürelerinden kaynaklanmıştır. Bursa İpek Fabrikası'nın sahip olduğu sınırlı veri aralığının ise reel ücret değişiminin gözlemlenmesinde yanıltıcı olacağından dikkate alınmaması tercih

edilmiştir. Ancak Bursa ve İzmit Fabrikaları'na ait veriler, tüm fabrikalar arasında ücret düzeylerinde nasıl bir oran ve sıralama olduğu konusuna ışıık tutabilmiştir.

Fabrikalar ürettikleri ürünlerin farklılıklarından, bulundukları mekanlardan ve belki de başka sebeplerden dolayı aynı ücret düzeylerine sahip değildirler. 1854 yılına ait veri barındıran Veliefendi, Hereke ve Bursa Fabrikalarına ait medyan ücretler sırası ile 9,55, 5,61 ve 3,46 kuruştur. İzmit Çuha Fabrikası'nda 1845 yılına ait olan tek gözlem, fiyat serisi yardımıyla 1854 yılına taşındığında 7,08 kuruşa denk gelmiştir. Eğer ücretler fiyatlarla eşdeğer bir şekilde hareket etmişse, İzmit, Veliefendi'den düşük Hereke'den yüksek bir ücret düzeyinde bulunmaktadır. En sonda ise Bursa İpek Fabrikası yer almaktadır. Fabrikalar arasındaki tek ortak veri yılı 1854 yılı değildir. Hereke ve Veliefendi Fabrikaları arasında karşılaştırma yapmayı mümkün kılacak 7 yıl bulunmaktadır ve bu 7 yılın ortalamasına göre Veliefendili işçiler Hereke'li işçilerden 1,57 kat daha fazla kazanmaktadırlar. Hereke ile Bursa Fabrikaları arasında bulunan 4 yıllık ortak veriye göre ise Herekeli işçiler Bursalı işçilere göre 1,345 kat daha fazla kazanmaktadırlar. Bursa İpek Fabrikası; Hereke, Veliefendi ve İzmit Fabrikalarına nazaran daha düşük düzeyde uzmanlık gerektiren bir üretim sürecine sahip olduğundan dolayı işçilerinin de daha düşük düzeylerde ücret aldığı düşünülmektedir.

Arşiv kayıtlarına yansıyan sosyal yardım uygulamalarının incelenmesi ile işçilerin ücretlerin ötesinde fabrikadan edindikleri diğer kazançlarının da göz önünde bulundurulması amaçlanmıştır. Ancak ücretlerde olduğu gibi bu konuda da arşiv kayıtlarının en bol olduğu fabrika Hereke olmuştur. Ancak diğer fabrikalar için de sınırlı kayıtlara erişilmiştir. Elde edilen bulgulara göre özellikle Hereke'de eğitim ve sağlık alanında fabrika işçileri belli hizmetlere erişmekte sıkıntı yaşamamışlardır. Verilen eğitim hizmetleri sadece fabrika üst kademe çalışanları çocuklarına münhasır olmayıp hem işçilerin hem de civarda bulunan köylülerin çocuklarını da kapsamıştır. Eğitim için gerekli malzemeler devlet tarafından karşılanmıştır. Bu okullardan mezun olanlardan kimileri memleketin en iyi okullarına gitmeye hak kazanmışlardır. Görece geç bir dönemde (1849) inşa edilen hastaneden önce de İstanbul'dan gelen doktorlar ile Hereke'de periyodik muayeneler yapılmaktadır. Bunların ötesinde bazı önemli günlerde yapılan kutlamalarda verilen ziyafetler, yılın belli dönemlerinde kadınlara

dağıtılan terlik, çorap gibi ilave yardımlar ve çok nadir de olsa dağıtılan nakit yardımlar ile işçiler desteklenmiştir. Amacı işgücünü daha etkin kullanması da olsa Veliefendi, Hereke ve Bursa'daki fabrikalar için lojmanlar inşa edilmiş, işçilerin ücretsiz kalabileceği yapılar sunulmuştur.

Hereke'de işçilerin emeklilikleri için de bir tekaüt sandığı kurulmuştur. Kurulan bu sandıktan sakat kalarak veya yaşlanarak çalışamayacak durumda olanlar emekli edilmişlerdir. Emekli olamadan evlenen genç kızlara ise sandıkta biriken paraları iade edilmiştir. Benzer bir sandık Veliefendi Basma Fabrikası'nda da bulunmaktadır ve bu sandıkta biriken para işçiler ile devlet arasında önemli bir anlaşmazlığın kaynağı olmuştur. Ancak işçilerin bu sandıktan ne ölçüde yararlandıklarına dair bulgular elde edilememiştir. Her iki fabrikada da sandıkların kurulmasından önce, belli sebeplerle çalışamayacak durumda olanlara veya ölenlerin ailelerine maaş bağlandığı gözlemlenmiştir. Hereke Farikası memur ve ustaları sık sık taltif ve terfilere mazhar olurlarken maaşlarına da devamlı surette ilaveler elde etmişlerdir. İşçiler için böyle örneklere neredeyse hiç rastlanılmamıştır. Sadece Veliefendi'de iki ustanın emekliliği ile münhal kalan yevmiyeleri bazı işçilere zam olarak yansıtılmıştır. Aynı şekilde memurlara yapılan maaş zamlarında da kaynak olarak münhal maaşlar kullanılmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısı için tüm fabrikalar genelinde süreklilik arz eden veriler elde edilemese de yalnızca Hereke Fabrikası, ücretlerin reel anlamda neredeyse hiç değişmediğine işaret etmektedir. Veliefendi Basma Fabrikası ise kısmi de olsa bu savı desteklemektedir. Ancak Osmanlı ücret tarihi üzerine yapılan diğer çalışmalara göre inşaat ve tarım sektörlerinde çalışan işçilerin ücretleri aynı dönemde reel anlamda artmıştır. Fabrika dışında çalışan kentli işçiler, özellikle de nitelikli inşaat işçileri ücretlerini artırabilmişlerdir. Tarımda yer alan işçiler de inşaat sektöründeki işçiler kadar olmasa da ücretlerinde kazanımlar elde etmişlerdir. Diğer sektörlerdeki işçilerin ücretleri artarken tekstil sanayii işçilerin ücretlerinin aynı dönemde neden artmadığı sorusuna cevap verilmesi önemli bir meseledir.

Benzer bir trend 1830'larda İngiltere'de başlamış, sanayide çalışan işçilerin ücretleri inşaat ve tarım sektöründe çalışan işçilere göre negatif ayrılmıştır. Bunun en

önemli sebebinin ise 1780'lerde başlayan makineleşme süreci olduğu ileri sürülmüştür. Çünkü artık imalatın gittikçe artan bir oranda makineler tarafından gerçekleştiriliyor olması emek gücüne olan talebi azaltmış ve bu da sanayi ücretlerinin azalmasına neden olmuştur. Ancak Osmanlı imalatında benzer bir durumun olduğunu iddia etmek pek olası görünmemektedir. Çünkü 19. yüzyılda ister devletin ister özel girişimin sahipliğinde olsun, imalatın yalnızca küçük bir kısmı mekanize imalathaneler tarafından gerçekleştiriliyordu. Kaldı ki buralarda kullanılan makineler Osmanlılar tarafından icat edilip üretilmiyor, başlıca Avrupalı üreticilerden ithal ediliyordu. Sonuç olarak bu tezin konusunu oluşturan fabrikalardaki ücretlerin, üretimin makinelerle yapılmasından dolayı düşük kaldığı iddia edilemez. Bununla birlikte benzer dönemlerde yapılan gözlemlere göre, üretimin mekanizasyona dayanmadığı kırsal bölgelerde de ücretler durağan kalmak bir yana düşme eğilimi göstermiştir.

Fabrikalardaki ücretlerin durağan kalmasını, üretilen ürünlerdeki maliyet baskısı ile ilişkilendirmek daha tutarlı görünmektedir. İngiltere'de gerçekleşen sanayi devrimi mamul mal fiyatlarında çok ciddi miktarda düşüşe neden olmuş, 1786'da 100 çilesi 38 şilin olan pamuk ipliği 1812'de 5,17 şiline kadar düşmüştür. Ucuzlaşan bu iplikler ve türevi tekstil ürünleri İngiltere'nin ihraç malları içinde hem oran hem de miktar olarak artmıştır. İngiltere'nin toplam ihracatı içinde pamukluların oranı 1785'te %0,5'ten biraz yüksek iken 1815'te %38'i aşmıştır. Bu artan ihracatın muhataplarından biri de Osmanlı İmparatorluğu'dur. Osmanlı'nın pamuklu ithalatı 1827-1850 yılları arasındaki toplam ithalatının içinde %80 paya sahip olmuştur. İplik ithalatı 19. yüzyılda 25 ile 50 kat arasında artarken pamuklu kumaş ithalatı 1840'larda 4,1 tondan 1909'da 49 bin tona kadar yükselmiştir. 1800'lü yıllarda Osmanlı üreticileri imparatorluğun ihtiyaç duyduğu tekstil ürünlerinin %97'sini üretebiliyorlardı. Bu oran 1870'lerde %25-35'e, 1910'larda ise %20'nin altına kadar düşmüştür. İthal edilen ürünlerin fiyatları 1800 yılı baz alındığında, 1860'a kadar %70 ve 1880'e kadar ise %80 oranda düşüş kaydetmiştir.

İthal edilen ürünlerin en önemli özelliği ucuz olmalarıdır. Dışarıdan gelen ucuz ithal mallarla rekabet edebilmek amacıyla Osmanlı üreticilerinin ücretlerden kesintiye gittiği birçok araştırmacının ortak gözlemi olmuştur. Kumaş üretmek için bile

genellikle ucuz iplikler ithal edildiğine göre ücretler fiyatları düşürmede yegane maliyet unsuru olarak görülmüş olmalıdır. Aynı durumun fabrikalarda da gerçekleşmemiş olması pek olası görünmemektedir. Çünkü devlet bu fabrikaları merkezileşen/modernleşen ordusu ve bürokrasisinin ihtiyaçlarını karşılamak için kurmuştur. Dolayısı ile piyasa fiyatının üzerinde bir maliyetle üretim yapmak fabrikaların kuruluş amaçlarına ters düşecektir. Nitekim Bursa İpek Fabrikası ve Veliefendi Fabrikası'ndaki ürün fiyatının dışarıdan alınanlara göre yüksek olması dikkat çekmiş ve bu maliyetlerin düşürülmesi için gerekli önlemlerin alınması istenmiştir.⁶¹⁹ Ayrıca Osmanlı için elde edilen veriler İngiltere'deki sanayi ücretleri ile kıyaslandığında, İngiliz işçilerin buğday üzerinden yapılan bir ölçüme göre Osmanlı işçilerine göre iki kattan daha fazla alım gücüne sahip oldukları gözlemlenmiştir. Bu gözlem Osmanlı tekstil sanayisi işçilerinin sadece kendi ülkelerindeki farklı sektörlerle göre değil, farklı bir ülkedeki eşdeğer sektöre göre de dezavantajlı bir konumda olduklarına işaret etmektedir. Sonuç olarak İngiltere'den artarak gelen ucuz tekstil ürünleri piyasadaki fiyatların düşmesine sebep olmuş, bu vesile ile Osmanlı tekstil sanayisinde ücretler düşmek zorunda kalmış ve 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca işçiler hiçbir reel kazanım elde edememişlerdir.

Osmanlı devletinin faaliyete geçirmiş olduğu tekstil fabrikalarındaki ücretlerin düzeyini ve 1848-1899 yılları arasındaki seyrini ölçmeyi amaçlayan bu çalışma kullandığı birincil kaynakların yardımıyla Osmanlı ücret tarihinde bugüne kadar değinilmemiş bir alan olan sanayi ücretleri konusunda bir fikir sahibi olmayı hedeflemiştir. Bugüne kadar elde edilmiş bilgiler ancak birincil arşiv kaynaklarının kullanımı ile elde edilebilmiştir. Bu çalışmada yer alan eksikliklerin giderilmesi ve bulguların yeniden gözden geçirilmesi yine ancak tasnifi hala devam etmekte olan arşiv kayıtlarının kullanımı ile sağlanacaktır.

⁶¹⁹ BOA, MB.İ., 25/75, 04.Ş.1288 (19.10.1871).

KAYNAKÇA

CUMHURBAŞKANLIĞI OSMANLI ARŞİVİ KAYNAKLARI

A.MKT.	Sadaret Mektubi Kalemî Evrakı
A.MKT.DV.	Sadaret Mektubi Kalemî Deavî Evrakı
A.MKT.NZD.	Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı
BEO.	Babıalî Evrak Odası Evrakı
DH. MKT.	Dahiliye Mektubi Kalemî Evrakı
HH.d.	Hazine-i Hassa Defterleri
HH.İ.	Hazine-i Hassa İradeler
HR.İD.	Hariciye Nezareti İdare
HR.SYS.	Hariciye Nezareti Siyasi
HR.TH.	Hariciye Nezareti Tahrirat
İ.DH.	İrade Dahiliye
İ.HUS.	İrade Hususi
İ.TAL.	İrade Taltifat
MB.İ.	Mabeyn-i Hümayun Evrakı İrade

MF.İBT.	Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi
MF.MKT.	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
ML.EEM.	Maliye Nezareti Evrak-ı Emiriyye Müdüriyeti
MV.	Meclis-i Vükela Mazbataları
MVL.	Meclis-i Vala Evrakı
ŞD.	Şura-yı Devlet Evrakı
TS.MA.e.	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı
Y.EE.d.	Yıldız Esas Evrakı Defterleri
Y.MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.ASK.	Yıldız Perakende Askeri Maruzat Evrakı
Y.PRK.HH.	Yıldız Perakende Hazine-i Hassa Nezareti Evrakı

KİTAP, MAKALE VE TEZLER

“II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu”, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi.

“Bursa”, **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, 1982.

“Shilling Values-United Kingdom”, (Çevrimiçi)
<https://www.allcoinvalues.com/united-kingdom/uk-shilling-coin-values2c-1801-to-1966.html>, 18.01.2021.

“Sumerian, The First Writing: Counting Beer for the Workers”, **British Museum**, (Çevrimiçi)
<https://britishmuseum.withgoogle.com/object/the-first-writing-counting-beer-for-the-workers>, 05.12.2019.

How’s Life? 2015: Measuring Well-Being, Paris, OECD Publishing, 2015.

Living Conditions in Europe, Ed. by Emilio Di Meglio, Luxembourg, Eurostat Publications Office of the European Union, 2018.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Yavuz Sultan Selim’in Mısır Seferi Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517) Meydan Muharebeleri, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1990.

“Weight vs Volume”, **Allen-Unger Global Commodity Prices Database**, (Çevrimiçi)
http://gpih.ucdavis.edu/files/Weight_vs_volume.xls,
18.01.2021.

Agoston, Gabor:

Guns for the Sultan Military Powers and the Weapons Industry in the Ottoman Empire, New York, Cambridge University Press, 2005.

- Agoston, Gabor **Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç**, Çev. M. Fatih Çalışır, İstanbul, Timaş Yayınları, 2012.
- Akarlı, Engin Deniz: “*Gedik*: Implements, Mastership, Shop Usufruct, and Monopoly Among İstanbul Artisans, 1750-1850”, **Wissenschaftskolleg-Jahrbuch**, 1985-1986, ss. 223-232.
- Akkuş, Yakup ve Yıldırım, Kadir: “Dünyada ve Osmanlı'da Zorunlu Çalıştırma: ‘Amele-i Mükellefe’ Uygulaması ve Tarihsel Gelişimi, **Çalışma ve Toplum**, S. 53, 2017, ss. 507-545.
- Aktar, Ayhan: **Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye’de Küçük Sanayi**, İstanbul, AFA Yayıncılık, 1990.
- Allen, Robert C.: “The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War”, **Explorations in Economic History**, No: 38, 2001, ss. 411-447.
- Allen, Robert C.: **British Industrial Revolution in Global Perspective**, New York, Cambridge University Press, 2009.
- Allen, Robert C.: “Why the Industrial Revolution was British: Commerce, Induced Invention, and the Scientific Revolution”, **The Economic History Review**, Vol. 64, No: 2, 2011, ss. 357-384.
- Allen, Robert C.: “The High Wage Economy and the Industrial Revolution: A Restatement”, **Economic History Review**, Vol. 68, No: 1, 2015, ss. 1-22

- Altun, Dilek: “XIX. Yüzyılda Bursa’da İpek Böcekçiliği”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gazi Üniversitesi SBE Tarih ABD Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara, 2013.
- Aydın, Yusuf Alperen: **Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)**, İstanbul, Küre Yayınları, 2011.
- Aydüz, Salim: **Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2006.
- Aytekin, E. Atilla: **Tarlalardan Ocaklara, Sefaletten Mücadeleye Zonguldak-Ereğli Kömür Havzası İşçileri 1848-1922**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007.
- Baer, Gabriel: “The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 1, No: 1, 1970, ss. 28-50.
- Balcı, Ercüment: “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Maden İşletmeleri (Bulgardağı Maden İşletmesi Örneği) 1825-1908”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2001.
- Balsoy, Gülhan: “Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Regie Factory in the Early Twentieth Century”, **International Review of Social History**, Vol. 54, No: 17, 2009, ss. 45-68.
- Barkan, Ömer Lütfi: **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557), Cilt 1**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.

- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Esnaf Cemiyetleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 41, S: 1-4, 1985, ss. 39-46.
- Baykara, Tuncer: “Kaza”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kaza--osmanli>, 25.09.2019.
- Beydiz, Mustafa Gürbüz: “Tersane-i Âmire’de Çalışan Zanaatkârlar”, **Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 2, S: 2, 2017, ss. 382-399.
- Boratav, Korkut, Ökçün, Gündüz ve Pamuk, Şevket: “Osmanlı Ücretleri ve Dünya Ekonomisi 1839-1913”, **Yapıt**, S: 49, nisan-mayıs, 1984, ss. 62-76.
- Boratav, Korkut, Ökçün, Gündüz ve Pamuk, Şevket: “Ottoman Wages and the World- Economy, 1839-1913”, **Review (Fernand Braudel Center)**, Vol. 8, No: 3, Winter, 1985.
- Bostan, İdris: **Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Bostan, İdris: “Beylikten İmparatorluğa Osmanlı Denizciliği”, **Beylikten İmparatorluğa İstanbul Osmanlı Denizciliği**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, ss. 13-32.
- Bostan, İdris: “Osmanlıların Denizlere Açılma Sürecinde Gelibolu”, **Beylikten İmparatorluğa İstanbul Osmanlı Denizciliği**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, ss. 33-46.

- Bostan, İdris: **Osmanlılar ve Deniz Politikaları Teşkilat Gemiler**, İstanbul, Küre Yayınları, 2007.
- Bostan, İdris: “Osmanlı Bahriyesinin Yönetimi”, **Türk Denizcilik Tarihi**, **1. Cilt**, Ed. İdris Bostan ve Salih Özbaran, İstanbul, Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2009, ss. 297-308.
- Bostan, İdris: “XVI. Yüzyıl Başlarında Tophane-i Amire ve Top Döküm Faaliyetleri”, **Halil İnalçık Armağanı-1**, Ed. Taşkın Takış ve Sunay Aksoy, İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 2009, ss. 249-280.
- Bostan, İdris: **17. Yüzyılda Tersane-i Amire**, İstanbul, Küre Yayınları, 2018.
- Bostan, İdris: “Gemi, Osmanlı Dönemi”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/gemi#2-osmanli-donemi>, 30.09.2019.
- Bowley, Arthur L.: “The Statistics of Wages in the United Kingdom During the Last Hundred Years. (Part IX.) Wages in the Worsted and Woollen Manufactures of the West Riding of Yorkshire” **Journal of the Royal Statistical Society**, 1902, Vol. 65, No: pp. 102-126.
- Bowley, Arthur L.: **England’s Foreign Trade in the Nineteenth Century Its Economic and Social Results**, London, George Allen & Unwin, 1905[1893].
- Boyacıoğlu, Didem: “Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mimari Analizi”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Teknik Üniversitesi

FBE Mimarlık ABD Mimarlık Tarihi Programı, İstanbul, 2013.

Boyd, Ken: **Cost Accounting for Dummies**, New Jersey, Wiley, 2013.

Bölükbaşı, Ömerül Faruk: **18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhane-i Amire**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

Broadberry, Stephen and Gupta, Bishnupriya: “The Early Modern Great Divergence: Wages, Prices and Economic Development in Europe and Asia, 1500-1800”, **Economic History Review**, Vol. 59, No: 1, 2006, ss. 2-31.

Buğra, Ayşe: **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

Buluş, Abdülkadir: “Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat ABD, İstanbul, 2000.

Cezar, Yavuz: **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat’a Mali Tarih)**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.

Chalcraft, John: “The End of Guilds in Egypt: Restructuring Textiles in the Long Nineteenth Century”, **Crafts and Craftsmen of the Middle East Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean**, Ed. by Suraiya Faroqhi and Randi Deguilhem, London, I.B. Tauris, 2005, ss. 338-367.

Cipolla, Carlo: **Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi**, 5. bs., Çev. Mehmet Sırrı Gezgini, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2015.

- Clark, Edward C.: “The Ottoman Industrial Revolution”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 5, No: 1, 1974, ss. 65-76.
- Cohen, Amnon: **The Guilds of Ottoman Jerusalem**, Leiden, Brill, 2001.
- Cook, Michael A.: **Population Pressure in Rural Anatolia**, London, Oxford University Press, 1972.
- Clark, Gregory: “The Price History of English Agriculture, 1209-1914”, **Research in Economic History**, Vol. 22, 2004, pp. 41-123.
- Crosby, Alfred W.: **Ateş Etmek Tarihte Fırlatma Teknolojileri**, Çev. Aybek Görey, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003.
- Çakıcı, Mustafa: “Osmanlı Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat ABD İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2010.
- Çatma, Erol: **Asker İşçiler**, İstanbul, Ceylan Yayıncılık, 1998.
- Çatma, Erol: **Zonguldak Taşkömürü Havzası Tarihi**, Ankara, Sistem Ofset Yayıncılık, 2006.
- Çavdar, Tevfik: **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, İstanbul, Ant Yayınları, 1970.
- Çavdar, Tevfik: **Milli Mücadele’ye Başlarken Sayılarla “...Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1971.

- Çelik, Şenol: “Orducu”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/orducu>, 17.09.2019.
- Çeştepe, Hamza ve Güven, Tamer: “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dâhili Gümrük Vergisi İstisnaları”, **AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 16, S: 2, 2016, ss. 1-20.
- Çetin, Osman: “Bursa (Fethi, Etnik Yapısı, Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Kısa Bir Bakış)”, **Osmanlı**, IV. Cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 270-276.
- Çetinkaya, Y. Doğan: ““Sefaletten İhyaya”: Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi, E.P. Thompson ve Yeni Kuşak Çalışmalar”, **Tanzimat’tan Günümüze İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014**, Ed. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, ss. 1-28.
- Çıladır, Sina: **Karadeniz Ereğli’nin Tarihi**, Karadeniz Ereğli, Demokrat Ofset Tesisleri, 1994.
- Çiftçi, Cafer: “1837-1908 Sürecinde Bursa’da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü”, **U.Ü. Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 14, S: 24, 2013, ss. 1-18.
- Datar, Srikant M. and Rajan, Madhav V.: **Horngren’s Cost Accounting, Sixteenth Edition**, Global Edition, Pearson, 2018.
- Daudin, Guillaume, O’ Rourke, Kevin H. and Prados de la Escosura, Leondro : “Trade and Empire, 1700-1870”, **Trinity Economics Papers tep0208**, May 2008, ss. 1-35.

- David, Geza: “Ottoman Armies and Warfare, 1453-1603”, **Cambridge History of Turkey Volume 2**, Ed. by Suraiya Faroqhi and Kate Fleet, New York, Cambridge University Press, 2012, ss. 276-319.
- Deane, Phyllis: **The First Industrial Revolution**, 2nd ed., Cambridge, Cambridge University Press, 1979[1965].
- Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 30. bs., Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2013.
- Dörtok Abacı, Zeynep: “İngiliz Konsolosluk Belgeleri Işığında Bursa Ekonomisi (1848-1896)”, **U.Ü Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 7, S: 11, 2016, ss. 159-171.
- Düzcü, Levent: **Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2017.
- Eldem, Vedat: **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Ellison, Thomas: **The Cotton Trade of Great Britain**, London, Effingham Wilson, Royal Exchange, 1886.
- Erdoğan, M. Akif: “Kıbrıs’ta İlk Osmanlı Esnaf ve Zanaatkarları Üzerine Notlar”, **Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Seminerleri Bildiriler Kitabı**, I. Cilt, İstanbul, “Globus” Dünya Basımevi, 2003, ss. 211-221.

- Ergenç, Özer: **Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya**, Ankara, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995.
- Ergenç, Özer: “1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar”, **Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet**, Ed. Derya Önder, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, ss. 145-169.
- Ergene, Boğaç A.: “Wages in Nineteenth-Century Anatolia: A Comparison of Urban and Agricultural Trends”, **New Perspectives on Turkey**, Fall, 1988, ss. 125-145.
- Erişçi, Lütfü: **Türkiye’de İşçi Sınıfının Tarihi (özet olarak)**, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1997[1951].
- Ertuğ, Nejdett: **İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar**, Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001.
- Ertuğ, Nejdett: **Osmanlı Döneminde İstanbul Hammalları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008.
- Ertuğrul, Alidost: “XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Ortaya Çıkan Farklı Yapı Tipleri”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 7, S: 13, 2009, ss. 293-312
- Ertürk, Nevra: “19. Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayûnlar”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Yıldız Teknik Üniversitesi FBE, İstanbul, 2008.

- Eyice, Semavi: “Baruthâne”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/baruthane>, 16.10.2019.
- Farnie, Douglas A.: “Cotton Industry”, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Vol. 2, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, ss. 20-24.
- Faroghi, Suraiya and Adanır, Fikret: “Introduction”, **The Ottoman and the Balkans A Discussion of Historiography**, Ed. by Fikret Adanır and Suraiya Faroghi, Leiden, Brill, 2002, ss. 1-55.
- Faroghi, Suraiya: **Osmanlı Zanaatkarları**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.
- Faroghi, Suraiya: **Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak**, 4. bs., Çev. Gül Çağalı Güven ve Özgür TÜresay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Faroghi, Suraiya: **Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı**, Çev. Emine Sonnur Özcan, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2018.
- Fırat, Ahmet: “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sanayileşme Sürecinde Özel Sektörün Durumu”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gümüşhane Üniversitesi SBE İktisat ABD, Gümüşhane, 2019.
- Fişek, Kurthan: **Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara, Doğan Yayınevi, 1969.
- Friedman, Gerald: “Labor”, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 3, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, ss. 229-233.

- Genç, Mehmet: “Mehmet Genç’le Osmanlı’da Devlet ve Ekonomi Üzerine”, **TALİD**, C. 1, S: 1, 2003, ss. 369-384.
- Genç, Mehmet: **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, 10. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2013.
- Genç, Serdar: “II. Mahmud Döneminde Canik Sancağında Esnaf ve Dükkanlar”, **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik**, Cilt I, Ed. Osman Köse, Samsun, Canik Belediyesi, 2013, ss. 83-99.
- Geraghty, Thomas M., “Factory System”, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 2, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, ss. 247-253.
- Gerber, Haim, “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 12, No: 3, 1980, ss. 231-244.
- Gezgör, Vahide, “Hereke Fabrika-i Hümayununda Halı Üretimi”, **Milli Saraylar Koleksiyonu’nda Hereke Dokumaları ve Hahları**, Ed. Yaşar Yılmaz ve Mehmet Kenan Kaya, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 1999, ss. 172-193.
- Giz, Adnan, “İstanbul’da İlk Sanayi Tesislerinin Kuruluş Yılı 1805”, **İstanbul Sanayi Odası Dergisi**, S: 23, 1968, ss. 25-26.
- Gölen, Zafer, **Baruthane-i Amire**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2006.

- Güçer, Lütfi, “XV.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 23, S: 1-2, 1963, ss. 101-102.
- Gülmez, Mesut, **Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)**, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 1991.
- Günay, Zeynep, “Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Beşeri Sermayenin Islahı; İstanbul Sanayi Mektebi Örneği”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE İktisat ABD İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2016.
- Güran, Tevfik, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, S. 1, İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İktisadiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1987.
- Güran, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, **150. Yılında Tanzimat**, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Güran, Tevfik, **İktisat Tarihi**, İstanbul, Der Yayınları, 2015.
- Güran, Tevfik: “Feshâne”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/feshane>, 30.01.2020.
- Gürboğa, Nurşen: “Mine Workers, the State and War: The Ereğli-Zonguldak Coal Basin as the Site of Contest 1920-1947”, **Unpublished PhD diss.**, Boğaziçi University, Atatürk Institute of Modern Turkish History, İstanbul, 2005.

- Gürcan Yardımcı, Kevser: “Osmanlı Dönemi Dokuma Sanatı Ürünlerinden Örnekler”, **International Journal of Cultural and Social Studies**, Vol. 2, Special Issue 1, 2016, ss. 219-241.
- Gürkan, Emrah Safa: “Fitilin Ucunda Tersane-yi Amire”, **I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu**, İstanbul, 2013, ss. 43-70, (Çevrimiçi), http://www.osmanliistanbulu.org/tr/images/osmanliistanbulu-1/06_emrah-safa-gurkan.pdf, 08.07.2019.
- Hand, David J.: **Statistics A Very Short Introduction**, New York, Oxford University Press, 2008.
- Issawi, Charles: **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, The University of Chicago Press, 1980.
- İnalcık, Halil: “Capital Formation in the Ottoman Empire”, **The Journal of Economic History**, Vol. 17, No: 1, Mart 1969, ss. 97-140.
- İnalcık, Halil: “The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East”, **War, Technology and Society in the Middle East**, Ed. by Vernon J. Parry and Malcolm E. Yapp, London, Oxford University Press, 1975, ss. 195-217.
- İnalcık, Halil: “Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700”, **Archivum Ottomanicum**, No: 6, 1980, ss. 283-337.
- İnalcık, Halil: “The Emergence of Big Farms, Çiftliks: State, Landlords, and Tenants”, **Landholding and Commercial Agriculture in the**

Middle East, Ed. by Çağlar Keyder and Faruk Tabak, Albany, State University of New York, 1991, ss. 17-34.

İnalcık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600, Cilt 1**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.

İnalcık, Halil: **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, 58. bs., İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

İnce, Yunus: “Osmanlı Barut Üretimi Teknolojisinde Modernleşme: Azadlı Baruthanesi (1794-1878)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya, 2013.

İslamoğlu, Huricihan: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü**, 3. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.

Kabadayı, Mustafa Erdem: “Working for the State in A Factory in İstanbul: The Role of Factory Workers’ Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire”, **Unpublished PhD diss.**, Ludwig Maximilians Universität München, München, 2008.

Kal’a, Ahmet: “Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S: 83, 1993, ss. 286-301.

Kal’a, Ahmet: “Osmanlı Sanayi ve Esnafı Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C. 1, S: 1, 2003, ss. 245-266.

- Kal'a, Ahmet: "Esnaf", **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/esnaf>, 17.09.2019.
- Kallek, Cengiz: "Kile", **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/kile>, 18.01.2021.
- Kanar, Mehmet: **Arap Harfli Alfabetik Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul, Say Yayınları, 2012.
- Karakışla, Yavuz Selim: "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler**, Ed. Donald Quataert ve Erik Jan Zürcher, Çev. Cahide Ekiz, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 27-54.
- Karakışla, Yavuz Selim: **Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)**, İstanbul, Akıl Fikir Yayınları, 2014.
- Karakışla, Yavuz Selim: **Osmanlı İmparatorluğu'nda Savaş Yılları ve Çalışan Kadınlar, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti (1916-1923)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi Cilt VI Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, 7. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Karaoğlu, Ömer: "XIX. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Teşebbüsleri ve Zeytinburnu Demir Fabrikasının Kuruluşu", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 1992.

- Karavar, Hilal: **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920**, Kocaeli, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları-5, 2007.
- Karpat, Kemal: "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire", **The Politization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman Empire**, Ed. by Bernard Lewis, Itamar Rabinovich, and Roger Savory, New York, Oxford University Press, ss. 327-351.
- Kasaba, Reşat: **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, Çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, Belge Yayınları, 1993.
- Kavcı, Esra: "Dolmabahçe Sarayında (Teşhirde) Bulunan İpekli Döşemelik Kumaşların ve Günümüzde Hereke'de Üretilen Örneklerin Kataloglanması", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı, İzmir, 2001.
- Kavcı Özdemir, Esra: "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşmenin Saray için Üretilen Kumaşlara Etkileri", **Yayımlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı, İzmir, 2010.
- Kaya, Mehmet K.: "Hereke-i Fabrika-i Hümayunu Tarihçesi", **Milli Saraylar Koleksiyonu'nda Hereke Dokumaları ve Halıları**, Ed. Yaşar Yılmaz ve Mehmet Kenan Kaya, İstanbul, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, 1999, ss. 10-21.

- Keyder, Çağlar: “Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayi”, **Osmanlı**, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye, 1999, ss. 269-278.
- Keyder, Çağlar: **Toplumsal Tarih Yazıları**, 2. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Keyder, Çağlar and Tabak, Faruk: “Introduction: Large-Scale Commercial Agriculture in the Ottoman Empire?”, **Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East**, Ed. by Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Albany, State University of New York Press, 1991, ss. 1-13.
- Kinney, Michael R. and Raiborn, Cecily A.: **Cost Accounting Foundations and Evolutions**, 8h ed., Ohio, South-Western Cengage Learning, 2011.
- Kırlı, Engin: “Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikası’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1846-1876)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2015.
- Kolçak, Özgür: “Osmanlılarda Bir Küçük Sanayi Örneği: Selanik Çuha Dokumacılığı”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE Tarih ABD, İstanbul, 2005.
- Köse, Yavuz: “Modernitenin Dikey Çarşıları: İstanbul’da Batılı Mağazalar ve Çalışanları (1889-1921)”, **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Emek Tarihi**, Ed. Touraj Atabaki ve

Gavin D. Brockett, Çev. Can Cemgil, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012[2006], s. 112-113.

Kriedte, Peter, **Industrialization before Industrialization**, Cambridge, Medick, Hans and Cambridge University Press, 1981. Schlumbohm, Jürgen:

Kurmuş, Orhan: **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, İstanbul, Yordam Kitap, 2007.

Kurt, Abdurrahman: "Osmanlı Kadınının Sosyo-Ekonomik Konumu", **Osmanlı**, V. Cilt, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 434-449.

Kurt, Mustafa, "19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Kuzucu, Kemalettin, Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması", **OTAM**, S: 40, Çakır, Baki ve Demir, 2016, ss. 245-277. Kemal:

Küçükerman, Önder: **The Rugs and Textiles of Hereke a Documentary Account of the History of Hereke Court Workshop to Model Factory**, İstanbul, Sümerbank Publication, 1987.

Küçükerman, Önder: **Geleneksel Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Deri Fabrikası**, Ankara, Sümerbank, 1988.

Kütükoğlu, Mübahat S.: "Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Kıyafeti ve Malzemesinin Temini Meselesi", **Doğumunun Yüzüncü Yılında Atatürk'e Armağan**, Ed., Münir Aktepe, Mehmet Kaplan ve Nejat Göyünç, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1981, ss. 519-605.

- Kütükoğlu, Mübahat S.: “Osmanlı İktisadi Yapısı”, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Cilt 1, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1994, ss. 513-650.
- Kütükoğlu, Mübahat: “Baruthâne-i Âmire”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/baruthane-i-amire>, 16.10.2019.
- Lanen, William N., Anderson, Shannon W. ve Maher, Michael W.: **Fundamentals of Cost Accounting**, 3rd ed., New York, McGraw-Hill Irwin, 2011.
- Lewis, Bernard: **The Emergence of Modern Turkey**, 2nd ed., London, Oxford University Press, 1968.
- Makal, Ahmet: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1997.
- Makal, Ahmet: “Zonguldak ve Türkiye Toplumsal Tarihinin Acı Bir Deneyimi Olarak “İş Mükellefiyeti””, **Zonguldak Kent Tarihi ’05 Bienali – Bildiriler Kitabı**, İstanbul, Zonguldak Eğitim ve Kültür Vakfı, 2006.
- Makal, Ahmet: **Ameleden İşçiye Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları**, 3. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Mankiw, N. Gregory: **Principles of Macroeconomics**, 8h ed., Boston, Cengage Learning, 2016.

- Mantran, Robert: **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990[1963].
- Mantran, Robert: **16. ve 17. yüzyıllarda İstanbul'da Gündelik Hayat**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1991[1965].
- Mardin, Şerif: "Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness", **Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, C. 22, S: 4, 1966, ss. 111-142.
- Mardin, Şerif: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.
- Martal, Abdullah: "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", **Osmanlı**, Ed. Güler Eren, Ankara, Yeni Türkiye, 1999, ss. 279-285.
- Mendels, Franklin: "The First Phase of Industrialization Process", **The Journal of Economic History**, Vol. 32, No: 1, 1972, ss. 241-261.
- Mutçalı, Serdar: **Arapça Türkçe Sözlük**, İstanbul, Dağarcık Yayıncılık, 1995.
- Nacar, Can: ""Bir Hayvan Kadar Bile Değerimiz Yoktu" İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türkiye'de Devlet İşletmelerinde Çalışan İşçiler", **Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi**, Ed. Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 153-176.

- Newbold, Paul, Carlson, William L. and Thorne, Betty M.: **Statistics for Business and Economics**, 8h Edit., Edinburgh, Pearson, 2013.
- Ogilvie, Sheilagh: “Proto Industrialization in Europe”, **Continuity and Change**, Vol. 8, No: 2, 1993, ss. 159-179.
- Oğuz, Burhan: **Türkiye Halkının Kültür Kökenleri Dokuma ve Giyim Teknikleri**, İstanbul, Anadolu Aydınlanma Vakfı, 2014, (Çevrimiçi) <http://burhanoguz.com/halk-dilinden-derleme-sozlugunden-glossary/>, 09.07.2019.
- Onur, Hakkı (Zafer Toprak): “1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler”, **Yurt ve Dünya**, S: 2, 1977, ss. 277-295.
- O’Rourke, Kevin H.: “The Worldwide Economic Impact of the French Revolutionary and Napoleonic Wars, 1793-1815”, **Journal of Global History**, Vol. 1, No: 1, 2006, ss. 123-149.
- Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.
- Ortiz-Ospina, Esteban and Beltekian, Diana: “Trade and Globalization”, **Our World in Data**, (Çevrimiçi), <https://ourworldindata.org/trade-and-globalization#trade-has-changed-the-world-economy>, 04.04.2020.
- Ökçün, Gündüz: **Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, 2. bs., Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını No: 299, 1971[1970].

- Ökçün, Gündüz: “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 27, S: 1, 1972, ss. 135-166.
- Ökçün, A. Gündüz: “1911 Yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler”, **Ekonomik Yaklaşım**, C. 3, S: 7, 1982, ss. 195-207.
- Öncel, Fatma: “Proto Industrialization in the Mid-Nineteenth-Century Balkan Countryside: Textile Manufacturing in Villages of Plovdiv”, **Unpublished master’s diss.**, Boğaziçi University, Institute for Graduate Studies in the Social Sciences, İstanbul, 2012.
- Önsoy, Rifat: **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.
- Önsoy, Rifat: **Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları (1854-1914)**, Ankara, Turhan Kitapevi, 1996.
- Özbal, Hadi: “Kırklareli, Demirköy’de Osmanlı Dönemi Demir Dökümhanesi’nde Çok Disiplinli Endüstri Arkeolojisi Projesi”, **Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi, Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar**, Ed. Kahraman Şakul, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013, ss. 57-70.
- Özbay, Rahmi Deniz: “19. Yüzyılda Osmanlıda Devletin Emek İstihdamı”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE İktisat ABD İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2003.

- Özbek, Nadir: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, 5. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Özdemir, Savaş: **II. Abdülhamid Devri Vilayet Sanayi Mektepleri**, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kilis, 2015.
- Öztürk, Nazif: “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme ve 1827’de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası”, **Vakıflar Dergisi**, S. 21, 1990, ss. 23-80.
- Öztürk, Nazif: “XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri”, **Journal of Islamic Research**, C. 8, S: 1, 1995, ss. 13-33.
- Öztürk, Nazif: “Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar”, **Vakıflar Dergisi**, 1994, S: 23, ss. 297-310.
- Pamuk, Şevket: **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Pamuk, Şevket: “Long-Term Trends in Urban Wages in Turkey, 1850-1990,” **Labour’s Reward Real Wages and Economic Change in 19th and 20th Century Europe**, Ed. by Peter Scholliers and Vera Zamagni, Aldershot, Edward Elgar, 1995, ss. 89-105.
- Pamuk, Şevket: **A Monetary History of the Ottoman Empire**, Virtual Publishing, Cambridge University Press, 2000.

- Pamuk, Şevket: **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.
- Pamuk, Şevket: “Osmanlı’da Gümüş Madenleri ve Darphaneler”, **Bilim ve Teknik**, S: 396, Kasım, 2000, ss. 92-96.
- Pamuk, Şevket: “The Price Revolution in the Ottoman Empire Reconsidered”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 33, No: 1, 2001, ss. 69-89.
- Pamuk, Şevket and Özmucur, Süleyman: “Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914”, **The Journal of Economic History**, Vol. 62, No: 2, 2002, ss. 293-321.
- Pamuk, Şevket: “Institutional Change and the Longevity of the Ottoman Empire, 1500-1800”, **Journal of Interdisciplinary History**, Vol. XXXV, No: 2, Autumn, 2004, ss. 225-247.
- Pamuk, Şevket: “Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 36, No: 3, 2004, ss. 451-468.
- Pamuk, Şevket: **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- Pamuk, Şevket and Williamson, Jeffrey G.: “Ottoman de-Industrialization, 1800-1913: Assessing the Magnitude, Impact, and Response”, **The Economic History Review**, Vol. 64, No: 1, 2011, pp. 159-184.

- Pamuk, Şevket: **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Petmezas, Sokrates D.: "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The Case of Eastern Thessaly, ca. 1750-1860", **The Journal of European Economic History**, Vol. 19, No: 3, 1990, ss. 575-603.
- Proyr, John H.: **Geography, Technology, and War Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571**, New York, Cambridge University Press, 1988.
- Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay: "Bir Osmanlı Fabrikasında İş Güç Enerji ve Makine", **İzmir Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Serap YILMAZ Özel Sayısı**, C. 3, S: 7, 2017, ss. 117-133.
- Quataert, Donald: "Osmanlı İmparatorluğu'nda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbîâli, 1826-1896", Çev. Ali Kartal, **Tarih ve Toplum**, S: 33, Eylül, 1986, ss. 42-47.
- Quataert, Donald: "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1980", **Journal of Social History**, Vol. 19, No: 3, 1986, ss. 473-489.
- Quataert, Donald: **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)**, Ankara, Yurt Yayınları, 1987[1983].
- Quataert, Donald: "Main Problems of the Economy During the Tanzimat Period", **150. Yılında Tanzimat**, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992, ss. 211-218.

- Quataert, Donald: **Ottoman Manufacturing in the Age of the Industrial Revolution**, Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- Quataert, Donald: **The Ottoman Empire 1700-1922**, 2nd ed., New York, Cambridge University Press, 2005.
- Quataert, Donald: “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Cilt 2**, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, 2. bs., İstanbul, Eren Yayıncılık, 2006.
- Quataert, Donald: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Madenciler ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920**, Çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009[2006].
- Quataert, Donald: “Fabrika Bacalarında Tüten İlk Dumanlar”, **Selanik 1850-1918**, Çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014[1993], ss. 223-245.
- Rafeq, Abdul-Karim: “Craft Organization, Work Ethics, and the Strains of Change in Ottoman Syria”, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 111, No: 3, 1991, ss. 495, 511.
- Reid, John: **Turkey and the Turks Being the Present State of the Ottoman Empire**, London, Robert Tyas, 8, Paternoster Row, 1840.
- Rumsey, Deborah J.: **Statistics for Dummies**, 2nd ed., Indiana, Wiley Publishing, 2011

- Sahillioğlu, Halil: “Kuruluştan XVIII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1958.
- Sahillioğlu, Halil: “Yeniçeri Çuhası ve II. Bayezid’in Son Yıllarında Yeniçeri Çuha Muhasebesi”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C. 0, S: 2-3, 1974, ss. 415-466.
- Sahillioğlu, Halil: “The Introduction of Machinery in the Ottoman Mint”, **Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World**, Ed. by Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 1992, ss. 261-281.
- Sahillioğlu, Halil: “Baruthane”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/darphane>, 30.10.2019.
- Sami, Şemseddin: **Kâmûs-ı Türkî**, İstanbul, Şifa Yayınevi, 2016.
- Samuel, Raphael: “Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain”, **History Workshop**, No: 3, Spring, 1977, ss. 6-72.
- Sarç, Ömer Celal: “Tanzimat ve Sanayimiz”, **Tanzimat I**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.
- Scholliers, Peter: “Wage Systems”, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 5, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, 210-211.

- Sefer, Akın: “From Class Solidarity to Revolution: The Radicalization of Arsenal Workers in the Late Ottoman Empire”, **International Review of Social History**, Vol. 58, No: 3, 2013, ss. 395-428.
- Selçuk, İktil: “Tracing Esnaf in Late Fifteenth Century Bursa Court Records”, **Bread from the Lion’s Mouth Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities**, Ed. by Suraiya Faroqhi, New York-Oxford, Berghan Books, 2015, ss. 51-69.
- Sencer, Oya: **Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet: “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. 28, S: 46, 2009, ss. 263-278.
- Stephenson, Judy Z.: ““Real” Wages? Contractors, Workers, and Pay in London Building Trades, 1650-1800”, **Economic History Review**, Vol. 71, No: 1, 2018, ss. 106-132.
- Stirling, Paul: **Turkish Village**, London, Weidenfeld and Nicolson, 1965.
- Stoeckel, J. M.: “Modern Turkey Carpets A Monograph”, **Oriental Carpets**, Ed. C. Purdon Clarke, Vienna, 1892, ss. I-V.
- Susam, Esin: “Osmanlı Sanayileşme Hareketleri ve Teşvik-i Sanayi Kanunu”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE, Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi ABD, Isparta, 2010.

- Sülker, Kemal: **Türkiyede Sendikacılık**, İstanbul, Sendika Kültürü Serisi No: 1, 1955.
- Şanda, Hüseyin Avni: **1908’de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935.
- Şener, Sefer: “Osmanlı Sanayileşme Süreci ve Bu Süreçte Özel Girişimin Rolü”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 9, S: 3, 2007, ss. 56-90.
- Şenyurt, Oya: “Arşiv Belgeleri Işığında III. Selim’in Askerî Alandaki Kararlarının İstanbul’da Kent Mekânının Kullanımına Etkileri”, **Bilig**, S: 78, Yaz, 2016, ss. 199-229.
- Tabakoğlu, Ahmet: “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, Editörler Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca, **Türkler**, Cilt 14, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 369-424.
- Tabakoğlu, Ahmet: **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2015.
- Talas, Cahit: **Toplumsal Ekonomi Çalışma Ekonomisi**, 7. bs., İstanbul, İmge Kitabevi, 1997.
- Tezcan, Hülya: “Topkapı Sarayı’ndaki Velense ve Benzeri Dokumalar”, **Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 5**, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesini Sevenler Derneği, 1992, ss. 223-240.
- Thane, Patricia M.: “Old Age Insurance”, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 2, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, ss. 103-104.

- Todorov, Nikolay: “19.cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 27, S: 1-2, 1967, ss. 1-36.
- Topal, Mehmet, Erdemir, Erkan ve Kırılı, Engin: “Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketinin Türkiye’de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi”, **SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S: 25, 2012, ss. 37-64.
- Toprak, Zafer: **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, Ankara, Yurt Yayınları, 1982.
- Toprak, Zafer: “Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 1340-1344.
- Toprak, Zafer: “Tanzimat’ta Osmanlı Sanayi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İstanbul, İletişim Yayınları 1985, ss. 1345-1347.
- (Tozduman) Terzi, Arzu: “Hazîne-i Hâssa”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/hazine-i-hassa>, 13.02.2020.
- Tucker, Judith: “Egyptian Women in the Work Force: An Historical Survey”, **MERIP Reports**, S: 50, 1976, ss. 3-26.
- Tunçay, Mete: **Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1925)**, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 1967.

- Türkcan, Ergun: “İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında: Bursa”, **Tarih ve Toplum**, S: 24, Aralık 1985, ss. 30-40.
- Türkyılmaz, Tufan
Ata ve Uzunöz,
Kasım: **Tekstil Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, Ezgi Kitabevi, 2008.
- Urquhart, David: **Turkey and Its Resources**, London, Saunders and Otley, 1833.
- Uzun, Ahmet: “İslimiye Çuka Fabrikası”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S: 21-22, 1999-2000, ss. 77-84.
- Uzunçarşılı, İsmail
Hakkı: **Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984.
- Uzunçarşılı, İsmail
Hakkı: **Osmanlı Tarihi**, Cilt IV, 6. bs., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Ülker, Erol: “Mütareke İstanbul’unda Tramvay İşçileri Hareketi: Türkiye Sosyalist Fırkası, İşgal Makamları ve Radikaller”, **Tanzimat’tan Günümüze İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014**, Ed. Y. Doğan Çetinkaya ve Mehmet Ö. Alkan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015, ss. 206-230.
- Van Zanden, Jan
Luiten: “Wages and Standard of Living in Europe, 1500-1800”, **European Review of Economic History**, No: 2, 1999, ss. 175-197.

- Van Zanden, Jan
Lutine et al. : **How was Life?: Global Well-Being Since 1820**, OECD Publishing, 2014, doi: 9789264214262-en.
- Vardağı, Tutku: “1908’e Giden Yolda İşçi Hareketleri: Selanik Vilayeti Tütün İşçileri”, **2008’den 1908’e Bakmak**, Ed. Mutlu Dursun ve Tutku Vardağı, İstanbul, Tarem Yayınları, 2009.
- Vatter, Sherry: “Militant Journeymen in Nineteenth-Century Damascus Implications for the Middle Eastern Labor History Agenda”, **Workers and Working Class in the Middle East Struggles, Histories, Historiographies**, Ed. by Zachary Lockman, Albany, State University of New York, 1994, ss. 1-19.
- Vatter, Sherry: “Journeymen Textile Weavers in Nineteenth-Century Damascus: A Collective Biography”, **Struggle and Survival in the Modern Middle East**, Ed. by Edmund Burke and David N. Yaghoubian, Berkeley, University of California Press, 2006, p. 64-79.
- Wallerstein,
Immanuel: **Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş**, Çev. Ender Abadoğı ve Nuri Ersoy, İstanbul, bgst Yayınları, 2014.
- Weir, William: **Savaşları Değıştiren 50 Silah**, Çev. A. Tunçer Büyükonat, İstanbul, Doruk Yayıncılık, 2017.
- Whiteside, Noel: “Health and Accident Insurance”, **The Oxford Encyclopedia of Economic History**, Volume 2, Ed. by Joel Mokyr, New York, Oxford University Press, 2003, ss. 94-98.
- Wiener, Wolfgang
Müller: “15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul’da İmalathane ve Fabrikalar”, **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni**

Araştırmalar Yeni Görüşler, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992.

Yazgan, Turan: **Türkiye’de Sendikal Hareketler (Kısa Tarihçe)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Yayını 4, 1982.

Yediyıldız, Bahaeddin: “Vakıf (Tarih)”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, (Çevrimiçi) <https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#2-tarih>, 25.05.2019.

Yediyıldız, Bahaeddin: “XVII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyutu”, **Vakıflar Dergisi**, 1984, S: 18, ss. 5-42.

Yerlitaş, Onur: “Osmanlı’dan Cumhuriyete Sümerbank Beykoz Deri Kundura Fabrikası”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE İktisat ABD İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2013.

Yeşil, Fatih: **İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Yi, Eunjeong: “Guild Membership in Seventeenth Century Istanbul: Fluidity in Organization”, **Crafts and Craftsmen of the Middle East Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean**, Ed. by Suraiya Faroqhi ve Randi Deguilhem, London, I.B. Tauris, 2005, ss. 55-83.

Yıldırım, Kadir: **Osmanlı’da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.

- Yıldırım, Kadir ve Şahin, Levent: “Osmanlı’dan Günümüze Mesleki Eğitimin Gelişimi”, **Çalışma ve Toplum**, S: 44, 2015, ss. 77-112.
- Zaim, Sabahaddin: **Çalışma Ekonomisi**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi No: 382, 1977.
- Zürcher, Erik-Jan: **Turkey A Modern History**, 3rd Edition, London and New York, I.B. Tauris, 2004

EKLER

Ek A: Fabrika-i Hümayun'un İpek Elmiye Dairesi (Hereke)

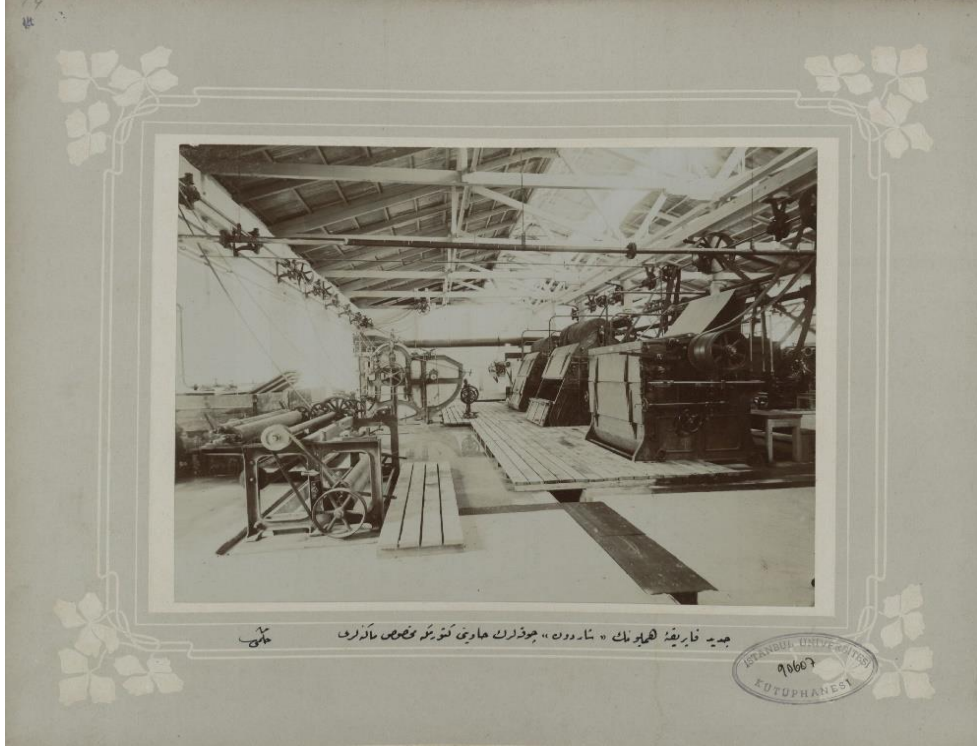
Kaynak: II. Abdülhamid Fotoğraf Albümleri Koleksiyonu, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi.

Ek B: Halı Dokuyan Kızlar ve Ustaları

Kaynak: Ek A'nın kaynağına bakınız.

Ek C: Cedid Fabrika-i Hümayununun Şardon, Çukaların Havını Götürmeğe Mahsus Makineleri

Kaynak: Ek A'nın kaynağına bakınız.

Ek D: Makaralara İplik Saran İşçiler

Kaynak: Ek A'nın kaynağına bakınız.

Ek E: Halıhanede Çalışan Kadın ve Çocuk İşçiler 1

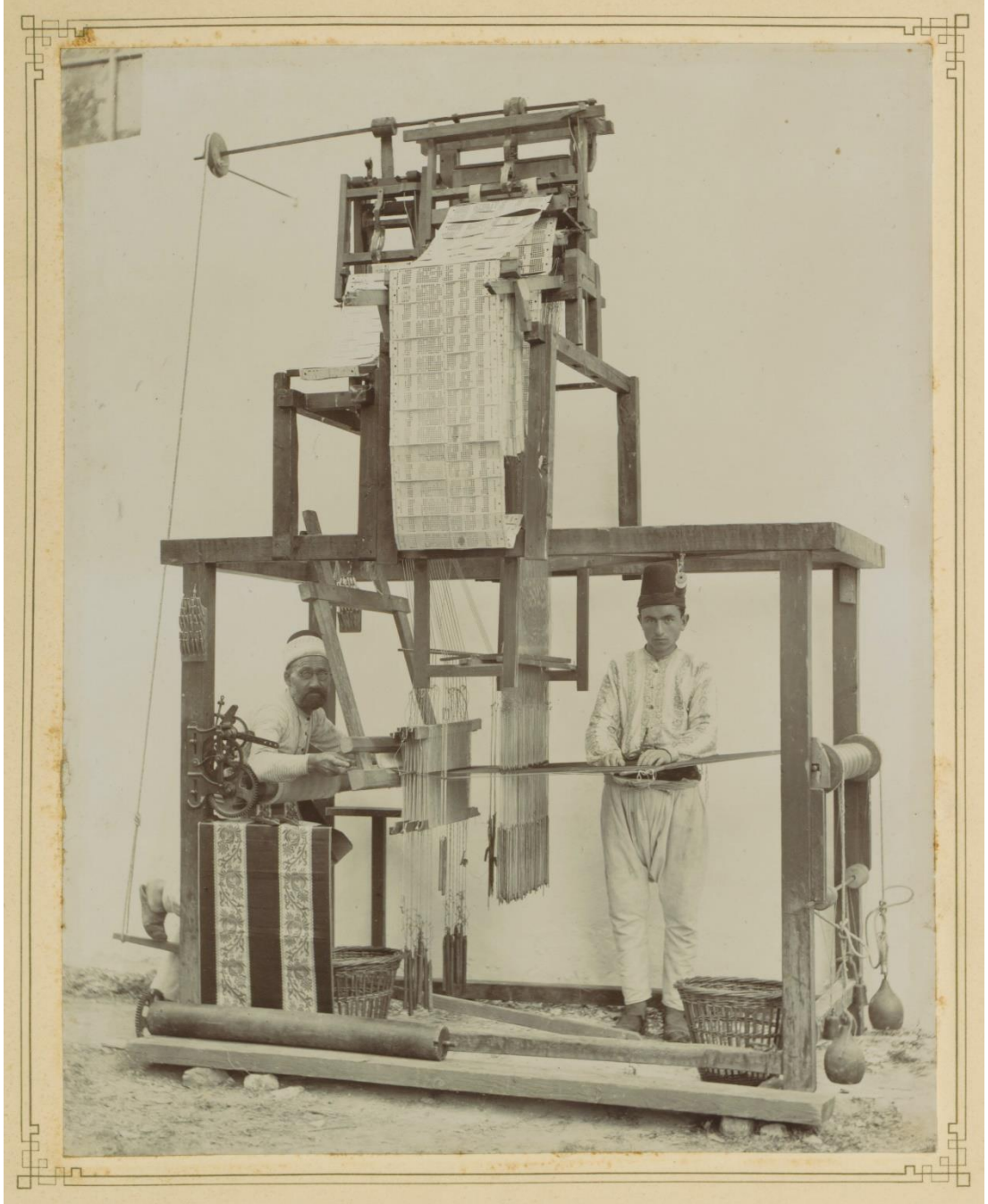
Kaynak: Ek A'nın kaynağına bakınız.

Ek F: Halıhanede Çalışan Kadın ve Çocuk İşçiler 2

Kaynak: Ek A'nın kaynağına bakınız.

Ek G: Dokumacı Usta ve Çırağı

Kaynak: Ek A'nın kaynağına bakınız.